

МУҲАККИКИ ЧАВОН
ДОНИШГОҶИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН
2023. №4

МОЛОДОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ
ТАДЖИКСКИЙ
НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
2023. №4

YOUNG RESEARCHER
TAJIK NATIONAL UNIVERSITY
2023. No4

МАРКАЗИ
ТАБЪУ НАШР, БАҶГАРДОН ВА ТАРЧУМА
ДУШАНБЕ – 2023

**ДОНИШГОҶИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН
МАҶАЛЛАИ ИЛМИИ «МУҲАҚҚИКИ ҶАВОН»**

Муассиси маҷалла:

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

САРМУҲАРРИР:

**Хушваҳтзода Қобилҷон
Хушваҳт**

Доктори илмҳои иқтисодӣ, ректори Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

МУОВИНИ САРМУҲАРРИР:

**Сафармамадов
Сафармамад
Муборакшоевич**

*Доктори илмҳои химия, профессор, муовини ректор оид ба илми
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

МУОВИНИ САРМУҲАРРИР:

**Исмонов Кароматулло
Бадридинович**

*Номзади илмҳои филологӣ, дотсент, директори Маркази таъбу нашр,
баргардон ва тарҷумани Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ

Шерматов Нурмахмад	<i>Доктори илмҳои техникӣ, профессор</i>
Солиҳов Давлат Қуватович	<i>Доктори илмҳои физикаю математика, профессор</i>
Сатторов Абдуманон	<i>Доктори илмҳои физикаю математика, профессор</i>
Файзуллоев Эркин Фатхуллоевич	<i>Номзади илмҳои химия, дотсент декани факултети химия</i>
Валиев Шариф Файзуллоевич	<i>Доктори илмҳои геологӣ-минералогӣ, и.в. профессор, декани факултети геологии ДМТ</i>
Расулиён Қаххор	<i>Доктори илмҳои таърих, профессор</i>
Кучаров Аламхон	<i>Доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи назария ва адабиёти навини форсии тоҷикии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон</i>
Дӯстов Ҳамрохон Ҷумаевич	<i>Номзади илмҳои филологӣ, дотсент, мудири кафедраи забони адабии муосири тоҷикии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон</i>
Нағзибекова Меҳриниссо Бозоровна	<i>Доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи забонишиносии умумӣ ва типологияи муқоисавии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон</i>
Муродов Мурод	<i>Доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи матбуоти ДМТ</i>
Низомова Тухфамо Давлатовна	<i>Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор</i>
Одинаев Фурқат Фарходович	<i>Номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент</i>
Сотиволдиев Рустам Шарофович	<i>Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор</i>
Сафарализода Хучамурод Қуддус	<i>Номзади илмҳои сиёсатишиносӣ, дотсенти кафедраи сиёсатишиносӣ</i>
Рачабов Имомиддин Ширинович	<i>Номзади илмҳои сиёсатишиносӣ, дотсенти кафедраи сиёсатишиносӣ</i>
Нуриддин Парвин Раймалихон	<i>Номзади илмҳои сиёсӣ, дотсент</i>
Хочиматова Гулҷехра Масаидовна	<i>Доктори илмҳои педагогӣ, профессор</i>
Устоев Мирзо Бобочонович	<i>Доктори илмҳои биологӣ, профессори кафедраи физиологияи одам ва ҳайвонҳо, факултети биологияи ДМТ</i>

Маҷалла дар Маркази таъбу нашр, баргардон
ва тарҷумани ДМТ барои нашр таҳия мегардад.

Нишонии Марказ:

734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон,

ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

E-mail: molodoy.issledovatel@mail.ru

Тел.: (+992 37) 227-74-41

ДМТ, 2023©

ТАДЖИКСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ «МОЛОДОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ»

Учредитель журнала:

Таджикский национальный университет

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР ЖУРНАЛА:

Хушвахтзода Кобилджон Хушвахт | Доктор экономических наук, ректор Таджикского национального университета (Душанбе, Таджикистан)

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Сафармамадов Сафармамад Муборакшоевич | Доктор химических наук, профессор, проректор по науке Таджикского национального университета (Душанбе, Таджикистан)

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Исмонов Кароматулло Бадридинович | Кандидат филологических наук, доцент, директор Издательского центра Таджикского национального университета

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Шерматов Нурмахмад	Доктор технических наук, профессор
Солихов Давлат Кувватович	Доктор физико-математических наук, профессор
Сатторов Абдуманнон	Доктор физико-математических наук, профессор
Валиев Шариф Нарзуллоевич	Доктор геолого-минералогических наук, и.о. профессора
Файзуллоев Эркин Фатхуллоевич	Кандидат химических наук, декан факультета химии ТНУ
Расулиён Каххор	Доктор исторических наук, профессор
Кучаров Аламхон	Доктор филологических наук, профессор
Дустов Хамрохон	Кандидат филологических наук, доцент
Муродов Мурод	Доктор филологических наук, профессор
Нагзибекова Мехриниссо Бозоровна	Доктор филологических наук, профессор
Абдусатторов Абдушукур	Доктор филологических наук, профессор
Одинаев Фуркат Фарходович	Кандидат экономических наук, доцент
Сотиволдиев Рустам Шарофович	Доктор юридических наук, профессор
Сафарзода Бахтовар Амирали	Доктор юридических наук, профессор
Раджабов Имомиддин Ширинович	Кандидат политических наук, доцент кафедры политологии
Сафарализода Хучамурод Куддус	Кандидат политических наук, доцент кафедры политологии
Нуриддин Парвин Раймалихон	Кандидат политических наук, доцент
Ходжиматова Гулчехра Масаидовна	Доктор педагогических наук, доцент
Устоев Мирзо Бободжонович	Доктор биологических наук, профессор

Адрес Издательского центра:
734025, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, проспект Рудаки, 17.

E-mail: molodoy.issledovatel@mail.ru

Тел.: (+992 37) 227-74-41

© ТНУ, 2023

**TAJIK NATIONAL UNIVERSITY
SCIENTIFIC JOURNAL “YOUNG RESEARCHER”**

**Founder of journal:
TAJIK NATIONAL UNIVERSITY**

CHIEF EDITOR:

Khushvakhtzoda | *Doctor of Economics, Rector of the Tajik National University (Dushanbe, Tajikistan)*

Qobiljon Khushvakht

DEPUTY CHIEF EDITOR:

Safarmamadov | *Doctor of Chemical Sciences, Professor, Vice-Rector for Science of the Tajik National University*

Safarmamad

Muborakshoevich

DEPUTY CHIEF EDITOR:

Ismonov Karomatullo | *Candidate of philological sciences, associate professor, director of the Publishing Center of the Tajik National University*

Badridinovich

EDITORIAL BOARD:

Shermatov Nurmahmad	<i>Doctor of technical sciences, Professor</i>
Solihov Davlat	<i>Doctor of physical and mathematical sciences</i>
Quvatovich	
Sattorov Abdumannon	<i>Doctor of physical and mathematical sciences</i>
Fayzulloev Erkin	<i>Candidate of chemical sciences, dean of the chemical faculty</i>
Fathulloevich	
Valiev Sharif	<i>Doctor of geological and mineralogical sciences, Professor</i>
Fayzulloevich	
Rasuliyon Qahhor	<i>Doctor of historical Sciences, Professor</i>
Kucharov	<i>Doctor of Philology, Professor of the Department of Theory and New Persian-Tajik Literature of the Tajik National University</i>
Alamkhon	
Dustov Hamrokhon	<i>Candidate of philological sciences,</i>
Dzhumaevich	
Murodov Murod	<i>Doctor of Philology, Professor of the Department of Printing of the Tajik National University</i>
Nagzibekova	<i>Doctor of Philology, Professor of the Department of General Linguistics and Comparative Typology of the Tajik National University</i>
Mekhrinisso Bozorovna	
Nizomova Tuhfamo	<i>Doctor of Economics, Professor</i>
Davlatovna	
Odinaev Furqar	<i>Candidate of Economics, assistant professor</i>
Farhodovich	
Safaralizoda	<i>Candidate of Politics, assistant professor of the department of the political science</i>
Khudzhamurod Kuddusi	
Sotivoldiev Rustam	<i>Doctor of law, Professor</i>
Sharofovich	
Safarzoda Bakhtovar	<i>Doctor of law, Professor</i>
Amirali	
Rajabov Imomiddin	<i>Candidate of Politics, assistant professor of the department of the political science</i>
Shirinovich	
Nuriddin Parvin	<i>Candidate of Politics, assistant professor</i>
Raymalikhon	
Hojimatova Gulchehra	<i>Doctor of pedagogical sciences, Professor</i>
Masaidovna	
Ustoev Mirzo	<i>Doctor of Biological sciences, Professor</i>
Bobojonovich	

Address of the Publishing center:
734025, Republic of Tajikistan,
Rudaki Avenue, 17. Dushanbe.

E-mail: molodoy.issledovatel@mail.ru

Phone: (+992 37) 227-74-41

© TNU, 2023

ТАЪРИХ – ИСТОРИЯ

ИЧЛОСИЯИ ТАҚДИРСОЗ-ОҒОЗИ НАҚОТИ МИЛЛАТ

Шукурова М.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ба даст овардани истиқлолият дар таърихи чандинасраи пур аз шебу фарози миллати тоҷик яке аз бузургтарин дастовард ба шумор меравад. Хушбахтона, дар охири солҳои навадими асри XX бо пош хӯрдани Ҳукумати Шуравӣ халқи тоҷик ба муроду мақсад ва орзуву омоли худ расида, соҳиби давлати соҳибистиклоле бо номи Ҷумҳурии Тоҷикистон гардиданд. Қайд намудан зарур аст, ки мутаасифона аз ин дастоварди таърихӣ ва нишоту нусрат тоҷикон дере нагузашта, бо даҳолати як қатор кишварҳои манфиатталаб ва як гурӯҳ тоҷикони роҳгумзада авзои дохилию сиёсии кишвар ноором гардида, мамлакат ба офати ҷанги таҳмилии шахрвандӣ кашида шуда, дар як муддати кӯтоҳ арқони давлатӣ ва шохаҳои ҳокимият тамоман фалаҷ шуда, хатари порчашавӣ ва аз харитаи сиёсии ҷаҳон нопадид шудани кишвари тозабунёди тоҷикон ба миён омад. Дар воқеъ, бо дасисаҳои хоричиён ва омилҳои дигари дохилӣ аз қабилӣ дар сахнаи сиёсӣ пайдо шудани гурӯҳҳои манфиатхоҳу ҷоҳталаб ва ифротӣ зерӣ ниқоби арзишҳои динӣ, дар як муддати кӯтоҳ осоиштагӣ ва оромиро дар ҷумҳурӣ ба ҳам зада, пояҳои истиқлолро ковок намуда, бақои давлати тозаистиклолро зерӣ суол гузоштанд. Чигунае ки М.Шакурӣ арз медорад «Халқе, ки дар тули асрҳо дар роҳи маънавиётҷӯӣ мубориза мебард, талош меварзид, ки маънавиёти олиро бо забони олие ифода созад, ба оҳанги гушнавози шеърӣ оламшумул бигӯяд, ба баёни пурғунҷоиши матлабҳои илмию фалсафӣ ва ирфонӣ дароварад, ба як бор аз ин ҳама ҷаҳду ҷадоли олии маънавиётхоҳӣ, худҷӯйиву худрасӣ худдорӣ варзида даст ба гиребони якдигар бурд ва ба хуни бародар олу» [11, с.203].

Дар ростии ин ҳама падидаҳои номатлуб лозим буд, ки шахси хушманд, хирадпеша ва миллатпарвар садди роҳи хунрезӣ ва фаношавии давлати тоза истиқлолро боздорад.

Дар ҳамин даврони басо ҳассоси таърихӣ, ки касе ба ояндаи дурахшони миллат боварӣ надошт, маҳз бо ташаббуси баъзе аз фарзонафарзандони бо нангу номуси миллат ва “Ба шарофати хираду заковати азали, дурандешӣ, сабру таҳаммул, фарҳанги сулҳпарварӣ ва ҷавҳари созандагони миллати тоҷик Иҷлосияи XVI Шурои Олии Тоҷикистон” даъват шуд, ки “...ин иҷлосия чун маъво ва маскани барқарорсозии ҳокимияти конституционӣ, оғози раванди сулҳ ва эҳёи рукнҳои давлатдорӣ миллати тоҷик, ваҳдату якпорчагиро замина шуд”. [12, с.5] Аз сабабе, ки дар он замони вазъӣ пойтахти кишвар шаҳри Душанбе муташанниҷ буд, Иҷлосия дар Қасри Арбоби шаҳри Хучанд аз 16-уми ноябр то 2-юми декабри соли 1992 баргузор карда шуда, новобаста аз вазъияти душвор аксари вакилони мардумӣ дар қасри он ширкат варзида, сарнавишти давлату миллатамонро ҳалу фаҳм намуданд. Ба иҷлосия аз 230 нафар вакилони халқ 193 нафар ҳозир гардиданд. Дар натиҷа, фаъолияти Комиссияи муросо, ки иборат аз 40 нафар вакилон аз минтақаҳои гуногуни ҷумҳурӣ, ки дар ҳамин иҷлосияи таъсис дода шуда буд, баъди баҳсҳои тулонӣ рӯзномаи иҷлосияро иборат аз 23 масъалаи муҳим тасдиқ намуд. Чигуне, ки М. Оқилова қайд менамояд, “Иҷлосияи XVI замоне баргузор гардид, ки парокандагии сиёсӣ амиқ реша давонда буд ва мардум аз паси сангарҳо тавассути зӯрии силоҳ муносибаташонро бо ҳамдигар муайян карданӣ мешуданд. Ҷар гурӯҳ мехост самти таракқиёти ҷомеа тибқи ҳадафу манфиатҳои вай пеш равад, зеро роҳбарияти сиёсии онвақтаи кишвар ҷараёни ҳодисаҳои номатлуби ҳаёти ҷомеаро уҳдабароёна идора карда натавонист. Вазъияти ҷумҳурӣ рӯз то рӯз муташанниҷ гардида,

рукнҳои давлатдорӣ амал намекард” [7, с.11] ва ягона умеди кулли мардум ба ҳамин иҷлосия равон шуда буд.

Воқеан, дар муддати чанд рӯзи баргузории Иҷлосияи тақдирсози миллат вакилон ва шахсони маъруфи кишвар бо таҳаммулпазирию ботамкинӣ вазъи баамал омадаро баррасӣ намуда, оид ба ҳалли босамари он қарору чораҳо меандешиданд. Ҳар як масъалаи матраҳшударо бо сабру шикебой мавриди баҳс қарор дода, қарорҳои дахлдор қабул менамуданд. Ҳамин тариқ, дар раванди баргузории Иҷлосияи Шурои Олӣ як қатор қарору қонунҳоро қабул намуд, ки онҳо барои ба эътидол овардани вазъи сиёсии мавҷуда, таъмини тартибот дар ҷомеа нақши созгорро иҷро намудааст. Дар маҷмӯъ, аз ҷониби Шуро 74 санади ҳуқуқӣ, аз ҷумла, 15 қонун, 52 қарор, 6 фармон, 1 изҳорот қабул карда шуд.

Бояд ибраз дошт, ки яке аз масъалаҳои муҳим ва ҳалталаб дар Иҷлосияи XVI интиҳоби Раиси Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шумор мерафт. Вобаста ба масъалаи мазкур дар воқоъе ҳақ ба ҷониби М.Акобиров ва Ш.Комилзода мебошад, ки чунин қайд менамоянд: Мардуми Тоҷикистон дар раёсати олии кишвар шахсияти ормониро дидан мехостанд, ки аз қалби мардум бархоста, шебу фарозҳои зиндагӣ, талху ширинӣ, дарду мушкilot ва орзуву омили ӯро донад, розу ниёзҳои кунуниву таърихӣ миллатро дар мағзи ҷони худ парваридаву эҳсос карда бошад, бо садоқати фарзандӣ халқу Ватанро ҳимоят ва ба зиндагии шоистаи озодвор ҳидоят намояд [3, с.6]. Вобаста ба интиҳоби дурусти вакилон дар ростои интиҳоби Раиси Шурои Олии Ҷумҳурии И.Пирназарзода дар осори худ, зери унвони “Шоҳкориҳои Пешвои миллат” воқеъбинона қайд менамояд: “вакилони мардумӣ мақсаду мароми мардумро дарк намуда, сарвареро ба Роҳбарии олии кишвар баргузиданд, ки тамоми сифатҳои наҷибонаи инсониро доро буд. Ин шахсияти нексират, абармарди волохирад Эмомалӣ Раҳмон буд, ки “...ба шарофати қору пайкори қаҳрамононаи ин шахсияти таърихӣ давлатдорӣ навини тоҷикон аз вартаи нобудӣ раҳо шуда, пояҳои бунёди он барои ҳазорҳо сол заминаи устувори иҷтимоию иқтисодӣ ва сиёсӣ пайдо намуданд...” [6, с.15].

Пас аз баргузории Иҷлосияи 16-уми Шурои Олӣ ва ба ҳайси Раиси Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон интиҳоб шудани Эмомалӣ Раҳмон ва шоҳкориҳои минбаъдаи ин абармард ҷамъи таҳқиқотчиён оид ба фаъолияти созандаву бунёдкориҳои беназири ин чеҳраи сиёсии сатҳи ҷаҳонӣ изҳори андеша намуданд. Хусусан, оид ба ибтикорот ва ҷасорати созандагиву бунёдкорӣ Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон муҳаққиқон ва мушоҳидони воқеъбин дар осори худ ибрази назар намудаанд.

Масалан, дар мақолаи “Ҷанги шаҳрвандӣ: сабақи бебаҳси таърих”, муаллифон чунин тасвири воқеиро арз доштаанд: Эмомалӣ Раҳмон замоне ба роҳбарии давлат баргузида шуд, ки дар мамлакат на ҳокимият буду на қудрати сиёсӣ. Лек, сарвари хирадманди тоҷикон бо як ғурури баланди миллӣ ва ватанхоҳи ҷисму ҷон нагуфта, бо истеъдоди баланди роҳбарӣ тавонист, ки бо муҳолифони миллат гуфтушунид намуда, даст ба дасти онҳо фишурда, занҷиру завлонаи душманонро бишканад [13] ва кишварамонро ба сӯйи сулҳу салоҳ ҳидоят намуда, 27-июни соли 1997 баъди музокиротҳои чандинқарата ба Созишномаи истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ имзо гузорад ва Тоҷикистони ҷун киштии шикаста дар ҳолати ғарқшавӣ бударо аз баҳри беканор берун бароварда, ба ҷониби созандагиву бунёдкорӣ ва пешравиҳои азим равона созад. Дар воқеъ, нақши таърихӣ ин рӯйдоди наҷиб хело бузург буда, миллати тоҷикро бо пайдо намудани роҳбари оқилу хирадманд аз вартаи фано наҷот дод ва бе шубҳа метавон арз дошт, ки Иҷлосияи 16-ум сароғози давлатдорӣ навини тоҷикон ва наҷотбахши миллат буда, қарорҳои қабулгардида дар он то ки ҳастӣ ҳаст чун тирӣ бехато ва ҳадафманд ба ҷашми нотавонбинон ва душманони миллати тоҷик ҳамчун хаданг мехалад, душманони дохилии ноошкор бошанд дар ҷаҳони ботини худ ҳамарӯза месӯзанд ва душманони ошқору хоричӣ бо афкори ботилу дурӯғи худ чун манбаи фитна ва бӯхтон шинохта шудаанд.

Вобаста ба ин рӯйдоди таърихӣ муаллифон дар асари худ зери унвони “Иҷлосияи сарнавиштсоз” чунин баён намудаанд: “Иҷлосияи XVI Шурои Олии Ҷумҳурии

Тоҷикистон, барҳақ, сароғози ин таҳаввули бунёди дар зиндагии иҷтимоӣ ва низоми идории мамлакат буд, ки бо ҳидоят ва корномаҳои Сарвари навқирони кишвар бар асоси тарҷеҳи манфиатҳои миллии мардум барои пешрафти Тоҷикистон ва пайвастанӣ он ба шохроҳи тамаддун ва низоми иқтисодии ҷаҳон роҳро ҳамвор намуд” [4, с.13].

Вобаста ба қарори қабулнамуаи ин иҷлосия ба ростои интиҳоби роҳбари давлат ҳақ бар ҷониби муаллифи асари “Ҷазилати Пешво” мебошад, ки ҷунин арз медорад: “воқеан, он замоне, ки бардоштани бори гарони як миллати кулфатзада ба дӯши ин абармарди майдони ҷасорат ва номуси миллат афтод, шуълае дар зулмоти шаб дар қалбу вучуди мардуми ноумедгашта равшан гардид” [9, с.36]. Дар хусуси интиҳоби Раиси Шурои Олӣ тавассути қарори воқеъбинона қабулнамуа дар Иҷлосияи 16-ум ва амалҳои давлатдории ин ҷеҳраи фанонашавандаи таърих муаллифон дар осори худ “Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон-эҳғари таърихи бостонии халқи тоҷик” ба таври воқеъӣ ҷунин ибрози андеша намудаанд: ин “сиёсатмадори сатҳи ҷаҳонӣ бо сиёсати хирадмандонаю дурбинонаи худ дар як муддати аз нигоҳи таърих хело кӯтоҳ тавонистанд ҷумҳурии дар ҳолати мураккаби сиёсӣ иқтисодӣ ва фарҳангӣ қарордоштаро аз парокандагӣ ҷанги таҳмилии шаҳрвандӣ наҷот бахшида, ба маҷрои рушд ва ваҳдату ягонагӣ равона созанд” [8, .4].

Хулоса, ба таври воқеъӣ, Иҷлосияи XVI Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон давлати ҳуқубунёду дунявӣ ва демократию ягоноро бунёд намуд. Маҳз бо шарофати ҳамин Иҷлосия дар кишвар беҳокимияти барҳам дода шуда, тамоми рукҳои соҳибистиклолӣ барқарор карда шуда, ояндаи неку дурахшони кишвар тарҳрезӣ гардид ва тавассути он фазои сиёсии кишвар ба эътидол дароварда шуд. Пас аз ин дар кишвар сулҳу салоҳ, якдигарфаҳмию ягонагӣ, дӯстию бародарӣ танинандоз шуда, осмони пурғубори кишвар ба ҳавои софу беолойиш мубаддал гардид ва имрӯз бошад, кишвари азизамон ба боғу гулистон табдил ёфта, хонаи умеди кулли тоҷикони дунё гаштааст.

Дар ҳақиқат, баргузор гаштани Иҷлосияи шонздаҳум ва баргузидани Эмомалӣ Раҳмон ҷун Сарвари тоҷикон оғози наҷоти миллат буда, сарнавишти халқи ранҷкашидаи тоҷикро дигаргун намуда, тоҷиконро дар радифи дигар ақвомҳои башар қарор дод. Дар воқеъ, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий-Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бо як ҷасорату мардонагӣ, шуҷоату далерӣ, фарҳангпарвариву сулҳофарӣ дар лаҳзаи мушкилтарини таърих ба арсаи сиёсат омада, таъриху тақдир тоҷиконро бо дасти худ навишт ва тавонист, ки мамлакатро аз офати ҷанги шаҳрвандӣ берун кашида, кишварро ба сӯйи тараққиёт равон созад, ки ин хизматҳои диловаронаи Эшон дар сафҳаҳои таърих бо ранги зарин сабт хоҳад шуд.

АДАБИЁТ

1. Аҳмадов Б. Иҷлосияи таърихӣ ва Пешвои миллат / Б. Аҳмадов. - Хучанд, 2014.
2. Достиев А. Тоҷикистон – шикастанҳо ва бастанҳо / А. Достиев. - Душанбе: 2003.
3. Иҷлосияи сарнавиштсоз, мураттибон Комилзода Ш., Ақобирова М., пешгуфтор, - Душанбе: 2012.
4. Иҷлосияи сарнавиштсоз ва бист соли музаффариятҳо, -Хучанд, 2012.
5. Муҳаммадлатиф М., Самандар М., Ҷанги шаҳрвандӣ:сабақи бебаҳси таърих, ҳафтаномаи таърихӣ-тадқиқотии Самак, 29.12.2022, №52(582)
6. Пирназарзода И. Шоҳкориҳои Пешвои миллат, -Душанбе: Эр-граф, 2021.
7. Оқилова М. Иҷлосияи тақдирсоз-оғози наҷоти миллат //Иҷлосияи тақдирсоз-оғози наҷоти миллат, - Хучанд:, 2018, -С. 11
8. Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон-эҳғари таърихи бостонии халқи тоҷик, -Душанбе:2020.
9. Раҳимзода Р. Ҷазилати Пешво / Р. Раҳимзода. - Душанбе:2019.
10. Холиқов А.Ғ. Таърихи ҳуқуқ ва худшиносии миллий, к.3 / А.Ғ. Холиқов. - Душанбе: Ирфон.
11. Шақурӣ М. Хуросон аст ин ҷо / М. Шақурӣ. -Душанбе:1997.
12. Ҷуразода Ҷ.Ҳ. Иҷлосияи зафарбахш ва ваҳдатофар//Иҷлосияи тақдирсоз-оғози наҷоти миллат / Ҷ.Ҳ. Ҷуразода. - Хучанд:, 2018.
13. Муҳаммадлатиф М., Маҳмадаминов С. Ҷанги шаҳрвандӣ:сабақи бебаҳси таърих, ҳафтаномаи таърихӣ-тадқиқотии Самак, 29.12.2022, №52(582).

ИҶЛОСИЯИ ТАҚДИРСОЗ-ОҒОЗИ НАҶОТИ МИЛЛАТ

Дар мақола оид ба нақши таърихи Иҷлосияи 16-уми Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷун мақомоти сиёсии идорӣ дар ибтидои ноил гардида ба истиклоли давлатӣ суҳан меравад. Дар баробари ин оид ба қабули қарору қонунҳо ва шахсияти интиҳобшаванда ба хайси Роҳбари Ҷумҳури ҳаҷҷунин нисбати зарурат,

муҳимият ва аҳамияти таърихӣ ин масъалаҳо маълумот ва иттилооти дар осори муаллифони зикргардида таҳия ва таҳлилу баррасӣ шудааст.

КАЛИДВОЖАҲО кори маҷлис, дораи марказӣ, таъсис, душворӣ, иҷлосия, Пешво, роҳбар.

СУДЬБОНОСНАЯ СЕССИЯ - НАЧАЛО СПАСЕНИЯ НАЦИИ

В статье рассматривается историческая роль 16-го созыва Верховного Совета Республики Таджикистан как политического органа в начале обретения государственной независимости. При этом данные и сведения, упоминаемые в работах авторов, разработаны и проанализированы относительно принятия решений и законов и лица, избираемого Главой Республики, а также необходимости, важности и исторической значимости этих вопросов.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: работа ассамблеи, центральный орган, учреждение, трудность, собрание, Лидер.

FATEFUL SESSION - THE BEGINNING OF THE SALVATION OF THE NATION

The article discusses the historical role of the 16th convocation of the Supreme Council of the Republic of Tajikistan as a political and administrative body at the beginning of gaining state independence. At the same time, the data and information mentioned in the authors' works are developed and analyzed regarding decision-making and laws and the person elected by the Head of the Republic, as well as the necessity, importance and historical significance of these issues.

KEYWORDS: work of the assembly, central body, institution, difficulty, meeting, leader, leader.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Шукурова Миҷгона* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети таърих. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рудаки, 17.

Сведения об авторе: *Шукурова Миджгона* – Таджикский национальный университет, магистрант факультета истории. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17.

Information about the author: *Shukurova Mijgona* – Tajik National University, master's student of the Faculty of History. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17.

ТАВСИФИ ШАҲРҲОИ МОВАРОУННАҲР ДАР АСАРИ МАҲМУД ИБНИ ВАЛӢ «БАҲР-УЛ-АСРОР ФИ МАНОҚИБ-АЛ-АХӢР»

Исмоилов М.Х.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Аввалин манбаи таърихӣ, ки дар бораи тамоми шаҳрҳои Мовароуннаҳр аз оғози асри XVII маълумот мерасонад ин асари «Баҳр-ул-асрор фи маноқиб ал-ахёр»-и Маҳмуд ибни Валӣ мебошад. Чӣ хеле ки аз сарчашмаҳои таърихӣ асри X-XI ба мо маълум гардид, Мовароуннаҳр яке аз вилоятҳои калонтарини Осиёи Миёна ба ҳисоб меравад. “Мовароуннаҳр (аз. заб. арабӣ, он сӯйи дарёи Аму) - кишварест, ки дар байни дарёҳои Амударё ва Сирдарё (Ҷайхун, Сайхун) ҷойгир буда, шаҳрҳо, вилоятҳо, деҳот ва кӯҳу биёбонҳои бисёреро дар бар гирифта, то асри VII, яъне то ҳуҷуми арабҳо ба номи Варзрӯд дар сарчашмаҳои таърихӣ ёдоварӣ мешуд. Ҳудуди собиқ Мовароуннаҳрро имрӯз Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ўзбекистон, Туркменистони шарқӣ ва Қирғизистонро дар бар мегирад” [1, с.175]

Аз омӯзиши сарчашмаҳои таърихӣ асри X-XI бармеояд, ки Мовароуннаҳр дорои работҳои муътадил буда, дар хусуси он ҷуғрофинависони асри миёнагӣ маълумотҳои сахт додаанд. Чуноне ки Абулқосими Ҷайхонӣ дар асари “Ашкол-ул-олам”- и худ маълумот медиҳад “... ба Мовароуннаҳр зиёда аз даҳ ҳазор работ бошад. Ва бештар чунин аст, ки ҳар кӣ фуруд ояд, он эҳтиёҷ дорад аз таъом ва улуфай ҷаҳорпоён бидиҳанд” [5, с.56] Маҳз бо ҳамин сабаб деҳаҳо, обҳо, киштзорҳо ва ҷарогоҳҳо нест ва ҳар чизе, ки мардумро аз он чора набошад, эшонро бошад ба ҳадди бештар аз истеъмолашон. Аммо обҳои эшон ширинтар ва сабуктар аз ҳама обҳост ва дар ҳамаи кӯҳҳо, ноҳияҳо ва шаҳрҳои Мовароуннаҳр оби ширин аст. Он ҷо аз ҷаҳорпоён, ки мубоҳ аст, чандон бошад, ки эшонро о кифоят кунад ва ҳамчунин хару астару шутур.

Истаҳрӣ чунин таъкид мекунад, ки “...иқлими Мовароуннаҳр дар сабзӣву назоҳат ба ғояте аст, ки дар шаҳрҳои ислом мисли он кас нишон намодааст” [5, с.56]. Бинобар

ҳамин аз ахбори муаррихон бар меояд, ки дар асрҳои VIII-IX танҳо дар ҳудуди Мовароуннаҳр 278 шаҳр вучуд доштааст.

Доир ба теъдоди деҳотҳои Мовароуннаҳр ҷуғрофинависон ахбори мушаххас ба ёдгор гузоштаанд. Аз он ҷумла Абуисҳоқи Истахрӣ доир ба шаҳри Мовароуннаҳр чунин ишора намуд, ки "... дар диёри Мовароуннаҳр сесад ҳазор деҳ аст, ки чун вақте кори хатир ва амале халил муъориз шавад, аз ҳар як аз он деҳҳо чандон, ки даркор бояд, савору пиёда берун кунанд" [5, с.56].

Роҷеъ ба ин ахборотҳо таъя намудан ҷоиз аст, ки дар ҳақиқат шукӯҳу шаҳомати шаҳрҳои Мовароуннаҳр дер боз овозадор буда, диққати муҳаққиқони риштаҳои мухталифи илмиро дар даври замонҳои гуногун доро будааст. Дастоварди арзандае, ки дар масъалаи пайдоиш ва ташаккули шаҳрҳои Мовароуннаҳру Хуросон дар асри XVII ба назар мерасад ин малумотҳои аниқ ва муфассал оид ба шаҳрҳои Мовароуннаҳру Хуросони асри XVII дар «Баҳр-ул-асрор фи маноқиб-ал-ахёр»-и Маҳмуд ибни Валӣ дода шудааст. "Асари мазкур тамоми ҷанбаҳои рушди шаҳрдориро вобаста ба мавқеи таърихӣ ҷуғрофӣ ҳудудҳои номбурда дар бар гирифтааст. «Баҳр-ул-асрор фи маноқиб-ал-ахёр»-и Маҳмуд ибни Валӣ яке аз манбаъҳои бузурги таърихӣ асри XVII мебошад, ки маълумотҳои зиёди илмиро дар бар гирифта, дорои далелҳои мушаххасу аниқ мебошад" [7, с.170].

"Баъди вориди Мовароуннаҳр гардидани узбекони Дашти Қипчоқ ва Аштархонӣён деворҳои, ки бо номи "Кампир девор" маъруф буданд, аз байн рафтанд. Ин деворҳо ҳанӯз аз замонҳои хеле қадим дар атрофи мулкҳои Хоразму Суғд, Фарғонаю Ҳафтрӯд ва Тахористон бино шуда, атрофи шаҳро аз ҳучуми туркҳо нигоҳ медоштанд. Баъди хароб гардидани ин деворҳо тоифаҳои узбеку қазоқ ва қалмиқ бе ягон мамониат ба хоки Мовароуннаҳр сар дароварданд ва ба бесару сомониҳои бардавом ибтидо гузоштанд" [8, с.589].

Чи хеле Маҳмуд Ибни Валӣ дар асараш «Баҳр-ул-асрор фи маноқиб ал-ахёр» доир ба ин сарзамини ориёитабор қайд мекунад, дар асрҳои миёна Мовароуннаҳр шаҳрҳои зиёдеро дар бар мегирифт, ки бузургтаринашон Тирмиз, Қубодиён, Вахш, Насаф, Кеш, Самарқанд, Бухоро, Фарғона, Истаравшан, Чоч ва Хуталон ба ҳисоб мерафтанд. Мардуми Мовароуннаҳр миёнаҳол буда, саховатпеша, қавиирода, сабур ва пуртоқат мебошанд. Касбу кори онҳо бештар барзгарӣ, чорводорӣ, ҳунармандӣ ва тиҷорат ба ҳисоб мерафт. Бештари маҳсулотҳои дохилро истехсол намуда, тиҷораташонро байни шаҳрҳои ин минтақа ва хориҷа ривоч медоданд.

Маркази Мовароуннаҳр Бухоро буд, ки дар он замон яке аз шаҳрҳои бостонӣ ва бузургтарин маҳсуб меёфт. Адиб ва олими маъруфи араб Ёкути Ҳамавӣ зимни ишорат ба душвории шарҳи решаи вожаи мазкур чунин андешаронӣ нумодааст, ки "...дар масъалаи пайдоиши номи Бухоро ва сабаби тасмийи он ба ин ном ҳарчанд ҷустуҷӯ кардам, муваффақ нашудам". Ба қавли Истахрӣ дар Хуросон ва Мовароуннаҳр ба мисли Бухоро дигар шаҳри сераҳолӣ ва масоҳаташ васеъ вучуд надошт.

"Баъд аз Бухоро маркази нисбатан калони ҳунармандию тиҷоратии Мовароуннаҳр шаҳри тоҷирон ё шаҳри мисгарон Пайканд ба ҳисоб мерафт, ки он аз шаҳристонҳои калони дорои деворҳои хишти хоми даҳ адад бурҷ, рабази фарох ва кӯҳандиз иборат буд" [4, с.89]. "Димнаи Пайканд 35 км дар қисми ҷанубу ғарбтари шаҳри Бухоро воқеъ гардида, қисман мавриди ҳафриёти бостоншиносӣ қарор гирифтааст. Варахша, Кӯкшибағон, Дабусия (Қалъаи Дабус), Ромитан, Зандана, Искичат, Шарғ ё Чарғ маҳалҳои дигари калон буданд" [4, с.89]. Дар маъхазҳои номи деҳаҳои бисёри Бухоро боқӣ мондаад: Муғкан, Нурато, Афшана, Барқат, Исвона, Сақматин, Самтин, Суфну, Сиванг, Ғиждувон, Наршах, Авшар, Зармитан, Ваҳсун, Тароб, Вобканд ва ғайраҳо.

Атомалики Ҷувайнӣ дар "Таърихи Ҷаҳонкушоӣ" доир ба решаи калимаи мазкур фармудааст, ки "истилоҳи Бухоро аз "бухор" аст, ки ба луғат маҷмаи илм бошад ва ин лафз ба луғати бутпарастони уйғур ва Хитой наздик аст, ки маъбиди эшон, ки мавзеи бутон аст, Бухор гӯянд...". Бинобар ин ахбори ҷуғрофӣ Бухороро ба ҷуз девори бузург, инчунин, девори дигаре иҳота карда буд, ки масоҳати он ба як фарсах тул қашида, сокинони маҳаллӣ дар он ҷой доштанд.

Аз он чумла, Абулқосими Чайхонӣ ёдовар мешавад, ки “Гирдогирди он шаҳр (Бухоро) кушкқову бӯстонҳо ва маҳаллақову деҳоти ба ҳам пайваста, чунонки дарозии он дувоздаҳ фарсанг бошад дар дувоздаҳ фарсанг ба таври чудоғона девори дигар кашидааст. Девори мазкур, ки таърихнигори гаронмоёи асри X мебошад, ки Наршаҳӣ онро ба номи “рабаз” ёд мекунад” [9, с.45]. Соли 235 / 850-851 бо амри фармонравои Бухоро Аҳмад ибни Холид ба хогири эминӣ аз дуздони шаб бунёд гардид, вале дар даврони баъдӣ бар асари лашкаркашиҳо борҳо вайрон ва муҳаддадан бино карда шудааст.

Дар баъзе сарчашмаҳо зикр гардидааст, ки “Дар гузашта атрофи шаҳри Бухоро бо девор ихота гардидааст, ки 12 фарсангро дар бар мегирифт. Байни Бухоро ва Самарқанд роҳи шашрӯза тай мегардад. Байни роҳи ин шаҳрҳо, ки Миёнколот” [3, с.485] ном дорад, дашту боғзор ва чойҳои муқаддас чойгиранд. “Мардуми он шарафманду ростқавл, донишманду кордон буда, роҳи мусолихаомезро бо халқҳои дигар ба роҳ мемонданд. Бо сабаби он, ки дар Бухоро олимону донишмандони бисёре ба дунё омадаанд, онро макони илму дониш ва бузургон низ меноманд” [3, с.485].

Дар гузашта навоҳии гирду атрофи шаҳри Бухоро ба даҳ туман чудо намуда буданд. “Харканрӯд, ки баъдтар тумани Ғиждувон ном гирифта буд, Камат (Вобкенти имрӯза), Тороб, Рӯдшаҳр, Коми Абумӯслим (имрӯза Бурғозӣ), Шофирком (имрӯза Қишлоқи калон), Самчен (имрӯза Ромитан), Султанонод, Худфар ва Хайробод туманҳои гирду атрофи Бухоро ба ҳисоб мерафтанд” [1, с.22].

Аз ҷиҳати мавқеи ҷуғрофӣ Бухоро иқлиму шароити мусоид дошта, дар он ангири халиққоӣ ва харбузай кукнабот мерӯйид, ки дар шаҳрҳои дигари Мовароуннаҳр ба назар намерасад.

Қисми дигари нисбатан азими водии Зарафшон Суғди Самарқанд буд, ки соҳили миёнаоби ин дарёро ишғол мекард. Маркази он Самарқанд аз ҷиҳати ҳудуд ва миқдори аҳоли калонтарин шаҳри Мовароуннаҳр маҳсуб меёфт. Зеро пеш аз ҳама, шароити табиӣ ҷуғрофии шаҳр хеле хуб ва дар чорроҳаи тичоратӣ чойгир шуда буд. Баробари Бухоро вай дар пешрафти мамлакат аҳаммияти калони иқтисодӣ дошт.

Самарқанд, ки дар ҷанубтари Зарафшон чойгир шуда буд, дар даврони Сомониён аз доираи Афросиёб баромада, асосан ба тарафи ҷануб вусъат меёфт. Вай низ аз се қисм – куҳандиз, шаҳристон ва работ иборат буд.

“Дар шаҳр ва гирду атроф боғҳои меваю заминҳои ҳосилхез буд, ки аз Зарафшон тавассути канали Бараш (Дарғом) обшор мегардиданд” [8, с.40]. Канал дар навбати худ ба ҳашт канали хурд ва ҷуйҳои сершумор тақсим мешуд ва аз рӯи маълумоти Ибни Фақеҳ “Гирду атрофи Самарқанд пахсадевор дошт. Девор дар миёнаи асри VIII бардошта шудааст, боқимондаи он бо номи Девори қиёмат ё Девори Кӯндаланг вучуд дорад. Ибни Ҳавқал, ки ба Самарқанд омада буд, онро чунон тасвир кардааст: дар вилояти Самарқанд 13 русто буд, ки қисме аз онҳо дар ҷанубтари Зарафшон, дигарашон дар шимолтари он чойгир мебошад. Ҳар яке аз ин рустоҳо шаҳри асосӣ доштанд, ки номгӯи онҳо аз шарқ ба ҷануб: ҷануб - Панҷакент, ба ҳайати он деҳаи кӯҳии Панҷ ё Панҷрӯдак, Варағсар, Самарқанд, Маймуғ, Санҷарфарғон, Дарғом, Абгор, Шавдар ва шимолӣ – Ёркат, Бузмачон, Кабудонҷкат, Ведар ва Марзбон. Ҳар як аз ин рустоҳо шаҳри асосӣ дошт, ки он бо русто ҳамном буд” [8, с.41].

Роҷеъ ба маълумотҳои Маҳмуд ибни Валӣ “Дар атрофи шаҳри Самарқанд сарчашмаҳои дигар шаҳодат медиҳанд, ки дар ҳақиқат ин шаҳр дар асрҳои XVI-XVII маркази ҳунармандон буда, дар он маркази ҳунармандӣ бо номи “Кулбаи косибон” фаъолият менамуд” [8, с.704]. “Дар ин корхона қоғазҳои аълосифат бароварда мешуд. Ҷувози қоғазгарӣ асосан дар ҷуйҳои, ки аз наҳри Сияҳоб бароварда шудаанд, чойгир буданд. Дар устохонаҳои қоғазгарӣ қоғазҳои нимхонро гирифта суфтаву ранг дода, барои фуруш омода мекарданд. Дар ҳуҷҷатҳои он замон ҳамчунин аз хусуси чой доштани устохонаи собунгарӣ бо номи “собунхона” сухан меравад” [8, с.704].

Инчунин, дар ҳуҷҷатҳо аз кӯҷаи наққошон ёдоварӣ шудааст. “Аз эҳтимол дур нест, ки дар ин маҳал устоҳои санъати мусаввараҳо (миниатюра) зиндагӣ мекарданд. Дар

сарчашмаҳо, инчунин, аз чой доштани устоҳои бахмалбоф, кимхобоф, фӯтабофон, чаҳоргулбофон, чомадӯзон, рангрзон, симкашон, зардӯзон ва дигар касбу кор сухан рафтааст” [8, с.704].

Истаравшан яке аз сарзаминҳое мебошад, ки мардуми он далеру шучоъ буданд. “Онҳо бар зидди душманон муборизаҳо бурда, бар онҳо ғолиб меомаданд. Шучоати онҳо буд, ки арабҳо баъди бештар аз сад соли тасхири Мовароҳуннаҳр ба Истаравшан сар дароварданд. Онҳо бо роҳи ваҳшиёна соли 822 яке аз шаҳрҳои ободи Истаравшан – Бунчикатро забт намуданд. Пеш аз ҳама, ин мулк дар ҳайати тобеияти писари Асад Яҳё, сипас онро Аҳмад ба зери тасарруфи худ даровардааст. Дар замони Абӯнасири ибни Аҳмад Истаравшан дар итоати вай қарор дошт. Баъди ба сари қудрат ордани Исмоил ибни Аҳмад он мулки хосаи Сомониён гашт” [8, с.41].

Роҷеъ ба мулки хосаи тоҷикон будани Истаравшан муаллифи “Ҳудуд – ул – олам” ва Абуисҳоқи Истаҳрӣ маълумотҳои хоса дорад. Ӯ хотирнишон месозад, ки “Истаравшан аз 18 рустои водию кӯҳистони аксаран ҳамноми шаҳрҳои калон ва маҳаллаҳои аҳолинишин иборат буда, баъзан воҳиди алоҳидаи андоздиҳандаи Бутамонро ташкил медоданд. Умуман, Истаравшанро муаллифони асри миёнагӣ мамлақати дорои 400 кӯшқу қалъаҳо ва бисёр шаҳрҳои калон номиданд” [6, с.126].

Дар баробари муаллифони қарнҳои гузашта, Маҳмуд ибни Валӣ низ дар асри XVII Истаравшанро яке аз шаҳрҳои ободу зебо ва мавқеи иқтисодӣ ба қалам кашидааст. Ин далели он аст, ки дар ҳақиқат Истаравшан аз рӯи боигарии табиӣ дар асрҳои гузашта маъмул будааст, новобаста аз он, ки борҳо ба майдони ҳарбу муборизаҳо табдил ёфта бошад ҳам, дар саҳифаи таърих роҷеъ ба он маълумотҳои зиёде сабт гардидааст.

”Утрор шаҳри сарҳадӣ буда, дар давраи Муҳаммади Хоразмшоҳ, яке аз сабабҳои ҳучум намудани муғулҳо ба Осиёи Миёна гардид, ки маҳз бо чурму гуноҳи ҳокими шаҳр Иналчик ва фармони Хоразмшоҳ руҳ дода буд, ки натиҷаи он ба вайронкориву харобиҳо оварда расонид” [1, с.15].

Тирмиз яке аз шаҳрҳои чор иқлими Мовароуннаҳр мебошад. “Тирмиз аз соҳили дарёи Ҷайхун то қисми ҷануб тул кашидааст, ки дарвозаи шаҳр низ дар он ҷойгир аст. Қисми асосии онро Салавот ташкил медиҳад, ки дар он қароргоҳи ҳокимият, бозор, мадраса, манораи баланд ва масҷиди ҷомеъ воқеъ гардидааст. Иқлими он барои боғдорӣ ва обҷорӣ бо сабаби регзор будан номусоид буда, бештар ба кишти ғалладона ва ҳарбуза диққат дода мешуд. Сокинонаш на он қадар ҷасуру диловар буда, симои зебо ва қади паст доранд. Дар ин кишвар авлодони шайху сайидҳо маскунанд, ки дар байни халқи маҳаллӣ мавқеи эътибори бузургро соҳиб ҳастанд. Ин аломати ҳурмату эҳтиром нисбати шайхони ислом аз рӯи қайди Маҳмуд ибни Валӣ дар асри XVII низ ба мушоҳида мерасад. Аксарияти шайхону уламо ба мисли хоҷа Алӣ Ҳакими Тирмизӣ, муаллифи “Ҷомеъ-ал-улум” ва шайх Абубакри Варроқ зодаи ин сарзамин мебошанд, ки оромгоҳашон низ дар ҳамин ҷо воқеъ гардидааст. Якчанд намоёндагони тариқат, шахсони бузург аз ҷумла Бурҳониддин ва хоҷа Муҳаммад аз сайидҳои ин манотик буданд, ки ба илмҳои гуногун шуғл меварзиданд” [1, с.17].

“Дар соҳили дарёи Ҷайхун, назди қалъаи Гунбаз мақбараи пайғомбар Зи-л Қифла ва Исҳоқи Кундешиканӣ ҷойгир аст. Мегӯянд, ки дар он ҷо ҳазрати Хизр ва хоҷа Алӣ Ҳакими тирмизӣ воҳурӣ намудаанд. Инчунин, қайд гардидааст, ки халифаҳои Аббосӣ мегӯянд, ки Паёмбар гуфтааст, ки ҳар касе дар масҷиди Тирмиз ду рақъат намоз хонад, дар баробари он ҳисоб меёбад, ки дар масҷиди ҷойҳои дигар агар ҳафтсад рақъат намоз хонад. Дар деҳот ва маҳаллаҳои гирду атрофи Тирмиз бисёр ҷойҳои муқаддас ва зиёратгоҳҳо маҳфуз мондаанд” [1, с.34].

Хуталон яке аз вилоятҳои калонтарини Мовароуннаҳр ба шумор меравад, ки гирду атрофи онро “деҳотҳои аҳолинишини Ёхсу, Чаҳорсу, Кангурт, Даштак, Вашгирд, Дашти Қулак, Қалъаи Зам ва Ясси, то Дашти Алон ихота кардаанд [1, с.38]. Аз қисми шарқӣ Хуталон ба сарзамини қирғизҳо, ғарбӣ ба Вахшу Кубодиён, шимолӣ ба Ҷағониён (ҳозира Ҳисор) ва қисми ҷануб ба қаторкӯҳҳои Тахористон ҳамсарҳад мебошад. Дар ҳамон давра марказаш Вашгирд буд, ки боқимондаи он вайрон гардидааст” [1, с.38].

“Шаҳри Хулбук, - кайд намудааст Маҳмуд ибни Валӣ, ки Қалъаи Замм ном доштааст”[1.с.38] “Хуталон аз сарватҳои зеризаминӣ тилло, нукра, оҳан, мис ва металлҳои дигар бой буд. Дар Хуталон мақбараи Мир сайид Алии Ҳамадонӣ сохта шудааст. Инчунин, мақбараи Шайх Шақиқи Балхӣ аввал дар Хуталон буда, аммо баъди чанд вақте наздиконаш ҷасадро ба Балх бурдаанд”[1, с.38] Дар “Аҷоиб-ал –билод” нишон дода шудааст, ки дар Хуталон дараҳои кӯҳӣ мавҷуданд, ки дар онҳо қабрҳои бисёр буда, ҳар сол дар муддати се рӯз аз тарафи сокинони вилоят сайд карда мешаванд.

Шаҳри Хуталон таърихи қуҳан дошта, ҳанӯз дар аҳди салтанати набераи Исмоил Насри 2 ибни Аҳмад бо номи Хатлон бунёд гардида буд, ки дар охир ба номи Насробод ёдоварӣ мешуд.

Андичон низ яке аз шаҳрҳои ободи Мовароуннаҳр ба шумор рафта, маркази вилояти Фарғона мебошад. Фарғона вилояти аз ҷиҳати иқтисодӣ тараққикарда ба шумор мерафт. Дар аҳди Сомониён шаҳрҳои водии Фарғона, Андичон, Марғелон, Қуқанд хеле ободу зебо гашта буданд. Дар гузашта Фарғона макони ҷамъомади олимону шахсони бузург ва айни ҳол маркази донишмандону хирадмандон мебошад. Дар Андичон хонақоҳ ва мадрасаҳои бисере сохта шудаанд.

Дар гузашта Фарғона макони ҷамъомади олимону шахсони бузург ва айни ҳол маркази донишмандону хирадмандон мебошад. “Дар Андичон хонақоҳ ва мадрасаҳои бисере сохта шудаанд. Аксарияти аҳолии онро узбекон ташкил мекунанд. Қabilaҳои кучманҷӣ ба ин шаҳр мунтазам лашкар қашида, тохтутоз ва ғоратгарӣ менамуданд. Аҳолии он ҳунари баланди ҷангӣ дошта, ба душманон мубориза бурда, бе яроқ намегаштанд. Ҳатто ҳангоми кори саҳро пиронсолон бо тиру камон мегаштанд.

Аҳсу низ яке аз шаҳрҳои ободу зебои Фарғона ба ҳисоб меравад, ки дар гузашта як қатор шахсони бузургу олиморо ба воя расонидааст, ки шоир Асири Аҳсикатӣ зодаи он мебошад” [1, с.16].

Шаҳри Ош на дуртар аз сарҳади Қошғар ва Уйғуристон ҷойгир буда, дар гузашта сарҳади ислом ба ҳисоб мерафт. Дар наздикии шаҳри Ош манзилгоҳи пайғамбар Сулаймон ва авлодонаш бо номи Тахти Сулаймон ҷойгир аст, ки яке аз ҷойҳои муқаддас ва зиёратгоҳ ба ҳисоб меравад.

“Алмалик яке аз шаҳрҳои наздикии Уйғур буда, ба ҳудуди Мовароуннаҳр дохил мешуд. Дар замони ҳукмронии муғулҳо тамоми қаламрави Алмалик то руди Ҷайхун ба Чингизхон суюрғол меситонид. Дар гирду атрофии Алмалик қabilaҳои куманҷии қилмик, қирғиз ва қазоқҳо зиндаги мекарданд” [1, с.16].

Дар сарчашмаҳои таърихӣ бештар шаҳрҳои ободи асримиёнагии тоҷик – Кеш, Насаф, Тирмиз, Ҳоловерд, Хулбук, Мунк, Қубодиён ёдоварӣ карда мешаванд. Ин шаҳрҳо, ки маркази асосии тичоратию фарҳангии вилоятҳои қалон ба шумор мерафтанд, инчунин шаҳракҳо ва рустоҳои зиёдеро бо ҳам муттаҳид менамуданд.

Яке аз шаҳрҳои ободу зебои Мовароуннаҳр - шаҳри Кеш ба ҳисоб меравад, ки имрӯз бо номи Шаҳрисабз маълум аст. “Кеш зодгоҳи Темурланг ва ватани сулолаи Темуриён ба шумор рафта, дар он ҷо як қатор сохтмонҳо аз тарафи намояндагони мухталифи сулолаи номбурда сохта шудааст. Аз тарафи Темур дар ин шаҳр маркази корғузорию идоравӣ бо санъати баланди меъмории сохта шудааст, ки арки ин бино ҳатто аз арки Хусрав равзат чанд қабати дигар баландтар будааст [3, с.75].

Роҷеъ ба шаҳрҳои Мовароуннаҳр, ки маълумоти мухтасар дода шудааст, дар ҳақиқат шаҳрҳои машҳуру ободи зебои мутараққии замони давлатдорӣ Сомониён аз инҷониб ба шумор мерафтанд. Чунончи, муаррихи нимаи дуюми асри XII - ибтидои асри XIII Ёқути Ҳамавӣ маълумот медиҳад. “Мовароуннаҳр аз ҷумлаи хуррамтарин, бонематтарин, пурбаракаттарин иқлимҳо аст... “аммо фароҳии неъматҳои он аз ҳадди тавсиф бештар аст ва дар тамоми билоди ислом ва гайри он мислаш набошад. Дар дунё ҳеҷ иқлиме ё ноҳияе набошад, ки аҳли он борҳо дучори қаҳтӣ нашудаанд, магар Мовароуннаҳр. Агар мардуми он гоҳе аз гармову сармо зарар бинанд ва ё офате ба зироати эшон бирасад, ҳамон ғаллае, ки пас аз офат дар заминҳояшон боқӣ монад, аз зиёдеи эшонро басанда аст ва ниёзе ба нақли он аз шаҳрҳои дигар надоранд” [2, с.15]. Дар ҳақиқат Мовароуннаҳр аз рӯи ҷойгиршавии ҷуғрофӣ мавқеи муҳимро ишғол

намудааст, ки таъсири он ба рушди иқтисодии кишвар назаррас мебошад. Мавкеи фарҳангии давлатдорӣ Сомониён дар ташаккули таърихии шаҳрдорӣ Мовароуннаҳр бараъло собит гардидааст. Таърихи фарҳанги шаҳрсозии Мовароуннаҳр дар рушди минбаъдаи давлатдорӣ тоҷикон бетаъсир намонда, санъати меъморӣ созандагии он мавриди истифода ва таҳқиқи илмӣ қарор гирифтааст.

АДАБИЁТ

1. Аҳмедов Б. А. Махмуд ибн Вали. Бахр ал-асрар фи манакиб ал-ахйар (извлечения из «Бахр ал-асрар»). 1977, 168 стр. // Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв. -Ташкент, 1988. С-175.
2. Абдуллоев С. Фарҳанги Сомониён / С. Абдуллоев. - Москва, 2001.
3. Фафуров Б.Ф. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим ва асри миёна. Қ.1 / Б.Ф. Фафуров. - Душанбе: Ирфон, 1998.
4. Дьяконов М.М. Керамика Пайкенда. Вып. 28. М., Л. 1942.-С.89-93.
5. Истаҳрӣ Абӯисҳоқ Иброҳим ибни Муҳаммади Форсии Истаҳрӣ. Мамолик ва масолик. Тарҷумаи Муҳаммад ибни Асад ибни Абдуллоҳи Тустарӣ. Ба эҳтимоми Эраҷи Афшор, Техрон, 1373. С-56.
6. Мухторов А. Сомониён замон ва макон. Душанбе, 1999. –С.126.
7. Неъматов Н., Амиршоҳӣ Н., Мирбобоев А., Пирумшоев Х. Таърихи халқи тоҷик / Н. Неъматов, Н. Амиршоҳӣ, А. Мирбобоев, Х. Пирумшоев. - Хучанд: Ношир, 2008.
8. Наршаҳӣ Абубакр Муҳаммад ибни Ҷаъфари Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. Тарҷумаи Абӯнасор Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Наср ал-Қубовӣ. Талхиси Муҳаммад ибни Зуфар ибни Умар. Тасҳех ва таҳияи Мударрисии Равзавӣ. Техрон, Тӯс, 1363.-С.45.

ТАВСИФИ ШАҲРҶОИ МОВАРОУННАҲР ДАР АСАРИ МАҲМУД ИБНИ ВАЛӢ “ БАҲР-УЛ-АСРОР ФИ МАНОҚИБ-АЛ-АХӢР”

Дар мақолаи мазкур доир ба вазъи сиёсӣ ва иқтисодӣ, воқидҳои марзӣ ҳудуди Мовароуннаҳр далел ва асноди зарурӣ оварда шуда, оид ба мавзӯҳои таърихӣ ин сарзамин маълумоти пурра дарҷ гардидааст, ки онҳо мазмуни баландҷояи илмӣ ва далелҳои исботкунандаи таърихи фароғир мебошанд. Маврид ба зикр аст, ки ҳамаи маълумотҳои овардашуда аз адабиёт ва сарчашмаҳои эҳтимолиро гирифта шуда, мавриди истифода қарор дода шудааст.

КАЛИДВОЖАҶО: сарчашма, мавзӯ, муғул, далелҳо.

ОПИСАНИЕ ГОРОДОВ МОВАРОУННАХР В РАБОТЕ МАХМУДА ИБН ВАЛИ "БАХР-УЛ-АСРОР ФИ МАНОКИБ-АЛЬ-АХӢР"

В данной статье представлены необходимые факты и документы о политическом и экономическом положении, административно-территориальных единицах Мовароуннахр, а также приводятся исчерпывающие сведения об исторических местах этой земли, включающие в себя научное содержание высокого уровня и исторические доказательства. Следует отметить, что вся представленная информация взята из литературы и надежных источников.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: источник, место, монголы, факты.

DESCRIPTION OF THE CITY MOVAROUNNAHR IN THE WORKS OF MAHMUD IBN BALI "SEA-UL-MYSTERY FI MANOKIB-AL-AHER"

This article presents the necessary facts and documents about the political and economic situation, as well as administrative and territorial units of Movarounnahr, as well as provides comprehensive information about the historical places of this land, including the scientific content of the highest level and historical evidence. It should be noted that all the information provided is taken from literature and reliable sources.

KEYWORDS: source, place, Mongols, facts.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Исмоилов Мукулмон Ҳасанович* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуҷуми факултети таърих. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рудаки, 17. Телефон (+992) 930555698.

Сведения об авторе: *Исмоилов Мукулман Хасанович* – Таджикский национальный университет, магистрант 2 курса факультета истории. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. Телефон (+992) 930555698.

Information about the author: *Ismoilov Musulman Khasanovich* – Tajik National University, second-year master`s student of the Faculty of History. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone (+992) 930555698.

НАВРҶЗ ДАР «ЁДДОШТҲО»-И САДРИДДИН АЙНӢ

Ибодати О.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Устод Садриддин Айнӣ бунёдгузори адабиёти муосири тоҷик, нависанда, олим, академик, нахустин Президенти Академияи илмҳои РСС Тоҷикистон, (соли 1951), Ходими хизматнишондодаи илмии РСС Тоҷикистон, Академики фахрии Академияи илмҳои РСС Ўзбекистон, Қаҳрамони Тоҷикистон (соли 1997), 15 апрели соли 1878 дар деҳаи Соктарей тумани Гиждувони Аморати Бухоро (акнун дар ноҳияи Гиждувони вилояти Бухорои Ҷумҳурии Ўзбекистон) ба дунё омадааст. Фарзанди худшиноси барҷастаи Тоҷикистон Айнӣ Камол ва падараш Саидмуродхоҷа кишоварз буд, аммо, чун худ соҳиби хату савод буд, кӯшиш мекард, ки фарзандонаш низ дониш омӯхтаву донишманд бошанд.

Бо Истиқлолияти давлатӣ ба даст овардани Тоҷикистони азиз аҳамияти асарҳои Садриддини Айнӣ мазмун ва мундариҷаи нав пайдо кард. Дар байни асарҳои гуногунжанр ва мухталифи адиби маъруф «Ёддоштҳо» мақоми хоса дорад. Зеро асари мазкур дар ваҳдати миллии мардумон ва худшиносии халқмон хизмати арзанда карда метавонад. Мо акнун «Ёддоштҳо»-ро бояд вобаста ба вазифаҳои Истиқлолияти давлатии ҷумҳуриямон тадқиқ намоем. Бо мурури гузаштани солҳои зиёд қимати илмӣ-амалӣ ва сарчашмавии «Ёддоштҳо» кам нашуда, баръакс хеле боло рафт. Мо, муҳаққиқон, бояд ин асари машҳурро аз диди нав омӯзем ва дар он тамоми паҳлуҳои фаъолияти мардумон мукамал шарҳу эзоҳ ёфтааст. Аз зироатчигӣ сар карда, то ҳунармандию мактабу мадрасаю маориф ва ғайра. Дар асар симоҳои маълуми сиёсӣ ва фарҳангии халқмон хеле дақиқ ва мушоҳидакорона тасвир ёфтааст.

Бо аксари онҳо шахсан С.Айнӣ шинос буд. Аз ин рӯ, симои онҳоро дар Ёддоштҳо хеле реалӣ офаридааст. Аз ҷумла, асосгузори равияи маорифпарварии халқмон Аҳмади Дониш ва шогирду пайравони он Садри Зиё ва дигаронро. Ин нуқтаро Сарредаксияи илмии энциклопедияи милли тоҷик ба назар гирифта, соли 2009 «Ёддоштҳо»-и Садриддини Айнӣро (дар ҷаҳор қисм) иборат аз як китоб нашр кард. Ноширон дуруст «Ёддоштҳо»-ро як навъ феҳристи тасвирии дигар асарҳои устод С. Айнӣ номиданд. Нашрияи мазкур ҳоло бо як нашрияи нодир мубаддал гардидааст, ки дастрас кардани он хеле мушкил мебошад. Ҷиҳатҳои серсоҳаи фаъолияти сиёсӣ, илмӣ ва адабии С. Айнӣро Асосгузори сулҳу Ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба назар гирифта, дар қатори аввалинҳо унвони олии «Қаҳрамони Тоҷикистон»-ро ба Садриддин Айнӣ сазовор донист. Бо ташаббуси бевоситаи Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон нахустин муассисаи олии кишвар Донишгоҳи омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ гузошта шуд. Мо дар ин мақола кӯшиш кардем, ки ҷашнгирии Иди Наврӯзро дар Бухорои охири асри XIX аз дид ва мушоҳидаи С. Айнӣ нишон диҳем. Зеро ҷашнгирии Иди Наврӯз дар «Ёддоштҳо» як қисми муҳимми онро ташкил мекунад. С. Айнӣ онро дар асари безаволаш бо номи «Сайри Файзобод» овардааст.

Ба андешаи С. Айнӣ дар Бухоро Наврӯзро, ки Иди баҳории умумии форсизабонон аст, бисёр ҳурмат мекарданд. Ҳатто уламои динӣ ба ин иди Наврӯз, ки пеш аз исломият ва пеш аз истилои арабҳо одатан миллӣ буда, баъд аз мусулмон шудан ҳам мардум ин идро тарк накарда буданд, ранги дини исломӣ дода, аз вай фоида мебарданд. Аз оятҳои Куръон ҳафтсалом навишта ба ғулингоб, ки хурдани вай дар Наврӯз аз одатҳои миллии пештара буд, тар карда меҳӯрданд ва пул мегирифтанд.

Ибтидои Иди Наврӯз аз арки амири Бухоро оғоз мегардид. Дар арк маросими Наврӯзро ташкил карда, зиёфат меоростанд, пул меоданд ва хилъат мепӯшонданд. Сипас чанд рӯз бо шарафи соли нав сайрҳои расмӣ ҳукумати ташкил мекарданд. Аммо халқ бо ташаббуси худ 22 март (солҳои қабиса, соли, ки феврал 29 мешавад) 21 март мебарояд, сайрҳо ташкил намуда, барои пешвозгирии Наврӯз тайёри медиданд.

Калонтарин ин сайрҳои халқӣ ба гуфти С. Айнӣ дар маҳаллаи Файзобод ташкил меёфт. Файзобод деҳае буд, ки дар шимолу шарқи шаҳри Бухоро ки боғоти зиёд ва киштзори васеи хуб табиати зебои афсонавӣ дошт. Сайри идона, ки дар моҳи хут (аз 20 феврал то 22 март) барпо мешуд, мардум ҳар рӯзи чумъа ба Файзобод рафта, сайр мекарданд [1, с. 161].

Аз нақли С. Айнӣ бармеояд, ки гурӯҳи онҳо дар чумъаи дуҷуми иди Наврӯз ба сайри Файзобод баромадаанд. Гурӯҳ он қадар калон набуд. Дар вай Маҳдуми Гав ва додараи Пирак, Мулло Ҳомиди савтӣ, Зайниддинхоҷа, С. Айнӣ, бародараш Муҳиддин - ҳамагӣ шаш нафар буданд. Онҳо пиёда, чойник ва як кампал гирифта, ҷониби маҳаллаи зебоманзари Файзобод раҳсипор мешаванд. Гурӯҳ соатҳои 9 - и рӯз аз шаҳри Бухоро ба воситаи дарвозаи шарқи он Мазор берун мегарданд. Аз нақли С. Айнӣ бармеояд, ки дарвозаи мазкур рост рафта, ба мазори Баҳоуддини Нақшбанд мерасад. (Ба ин сабаб он дарвозаро Мазор ном ниҳодаанд, вагарна номи таърихӣ вай, Дарвозаи Об аст, ки Шаҳрӯд аз тарафи он дарвоза ба шаҳр мебарояд).

Ҳамсафон бо роҳи пиёдагард ба сайргоҳи Файзобод мерасанд. Сайргоҳ манзараҳои хеле зебо ва рангин дошт. Барои истироҳаткунандагон суфачаҳо омода карда шуда буд. Ҳар гурӯҳ дар суфаи дилхошаш нишаста чой менушид, истироҳат мекард. Ҳамсафони С. Айнӣ низ як суфачаро интихоб карда, дар он чой мегиранд. Чой фармуда, мардуми чамъшударо мушоҳидакорона аз назар мегузаронанд. Таваҷҷуҳи С. Айнӣро чамъияти қаландарон ба худ ҷалб мекунад. Ба ақидаи С. Айнӣ ҳаракати қаландарон дар Бухоро як ҳаракати иртиҷоӣ буд. Онҳо ба ҳар роҳу восита аз мардум пул меҷуғанданд. Маблағи чамъ кардаашро асосан ба банг сарф мекарданд. Ба он ҷавонони ноогоҳро ҷалб менамуданд.

Баъд аз каме дамгирӣ ва чойнушӣ онҳо роҳи маркази сайргоҳро пеш мегиранд. Дар гӯшаҳои пастхамии сайргоҳ ҳар гуна тоифаи мардум ба бозҳои мухталиф машғул буданд. Аз ҷумла, ғир-ғиракбозӣ, қартабозӣ, тасмабозӣ, бучилбозӣ, тухмбозӣ, чормағзбозӣ ва ғайра. Гурӯҳи С. Айнӣ оҳиста-оҳиста ба маркази сайргоҳ хонақоҳи Файзобод мерасад. Тамоми гирду атрофи хонақоҳро фурушандагон ва харидорон ихота карда буданд. Фурушандагон ҳама ошфуруш, нонфуруш, гӯштфуруш, каллапоҷафуруш, мавизу чормағзу ва дигарҳо буд. Харидорон ҳама истеъмолкунандагони ҳамин маҳсулот буданд. Дар рӯи сахни хонақоҳ самоворчиён палос пахн карда, дукон ораста буданд, ки дар он ҷо тамошобинон ба гурӯҳҳои худ давра гирифта, чой менушиданд, хӯрок мехурданд, суҳбат мекарданд.

С. Айнӣ дар «Ёддоштҳо» ба табиати маҳаллаи Наврӯзгоҳи Бухоро Файзобод таваққуф кардаанд, ки хеле диққатҷалбкунанда аст. Баҳори Бухоро, таъкид мекунад вай, 15 рӯз пештар аз баҳори Самарқанд сар мешавад. Ба вучуди ин, ки ба соли нав 15 рӯз буд, гандумҳо ва ҷавҳои тирамоҳ кошташуда ва алафҳои юнучка чор ангушт қат кашида буданд. Сабзаҳои худрӯи лаби ҷӯйчаҳо ва рошҳо ҳам замини пурнами сиёҳтоби баҳориро тамоман пӯшонда буданд. Майса ва сабзаҳо гӯё баҳмали сабзе буданд, ки ба рӯи саҳро ба пешвози Наврӯзи дилафрӯз густурда шуда буданд. Ҳавои форами баҳорӣ ба бӯи хуши сабзаҳои навхези атромез ба кас руҳи тоза ва шодмонии беандоза меод. Кас мехост, ки даҳонашро калон кушода, он насими диловези анбаромезро то метавонад, фуру кашад. Порчаҳои абрҳои парокандаи сафеду сурху зарду бунафшатоб, ки дар рӯи ҳаво ҳаракат мекарданд, ба осмони кабуд зиннати рангоранг меоданд. Сояҳои худро бар замини сабзи якраг афканда, гӯё бартарии ҳаворо аз замин намоишкорона эълон менамуданд.

Ба қавли С. Айнӣ дар рӯи киштзорҳои тарабафзо, такутози бачагони парандабоз тамошои дигаре дошт: баъзе бачагон саъва, баъзеҳо зоғча ва баъзе дигар соҷҳо дар даст дошта, бо бозии худ дар ҷӯшу хурӯш буданд. Зоғчабозон ва соҷбозон ба қавли С. Айнӣ парандагони худро ришта дар покарда ба ҳаво дар мусобиқа сар меоданд. Ҳар гоҳ ки он парандагон осори куфтагӣ ва сустӣ дар худ ҳис мекарданд, бозгашт фуруд омада, ба сар ё ба дасти соҳиби худ менишаст. «Ҳар зоғча ва соҷе, ки рост ва баланд парвоз кунад ва дар ҳаво дер монад, вай мусобиқаро бурдагӣ ба шумор мерафт» [1, с. 165-168].

Аз нақли С. Айнӣ бармеояд, ки саъвабозӣ тамошои хеле ҷолиб будааст. Тамошобинон тақрибан дар масофаи сад метр аз саъвабоз гирд меоманд. Саъва, ки бар сари дасти соҳибаш нишастааст, бо тамошобинон бо диққат чашм меҷуғанд. Ҳар гоҳ ягон тамошобин

дар байни ангуштони худ пул ё тангаеро бардошта, ба ӯ нишон диҳад, парандаи хурдҷуссаи назарногир дар парвоз меомад ва ба сӯи он кас рафта, он пул ё тангаро дар нули худ гирифта, бозгашта омада, ба дасти соҳибаш менишаст. Тухфаи овардаашро бар кафи соҳибаш партофта, дасти ӯро нозукона нӯл задан мегирифт ва соҳибаш аз кисаи худ пистарезаро бароварда ба ӯ медод. Саъва баъд аз фурӯ бурдани ин «навола» боз ба тарафи тамошобинон рост шуда, ба онҳо чашм медӯхт ва мунтазири тухфаи нав мешуд.

Гурӯҳи С.Айнӣ баъди тамошои ин сахнаҳои аҷиб кампали худро дар болои сабзор паҳн карда, ба чойнӯшӣ ва хӯрохурӣ машғул мешаванд. Баъди он чанд касашон дароз мекашанд. Аммо мулло Ҳомид ва Зайниддинхоҷа наёзида пиёлаҳоро ба чойи доира дар даст гирифта, ба ғазалхонӣ медароянд. «Ҳавои суруд ба ҳавои форами баҳор омехта, ба кас чони тоза медод, мегӯяд С. Айнӣ»

Баъди ғазалхонӣ ҷавонон дар рости замини юнучқазор чой гирифта, ба ҷаҳ-ҷаҳакбозӣ сар мекунанд. Ду нафар аз ду тараф футаро вобаста ба қади худ баланд мекарданд, аз болои он ҷавонон меҷаҳиданд. Дар охир ду марди қадбаланд футаро аз қади худ ҳам боло мебардоранд, аммо ба ин нигоҳ накарда, аз ӯи гурӯҳи онҳо Махдуми Гав аз болои он ба осонӣ меҷаҳад ва ғулғулаи таҳсини тамошобинон ба осмон баланд мегашт.

Баъди аз ҷаҳ –ҷаҳакбозӣ ва дав-давакбозӣ гӯштингирӣ сар мешавад. Расман гӯштингирӣ байни аҳолии Галаосиё ва Мазор (Баҳоддин) суръат мегирад. Дар ин гӯштингирӣ аҳолии шаҳри Бухоро дар ибтидо бетараф буданд. Гӯштингирӣ дар як майдони васеъ ташкил карда мешавад. Тамошобинон зиёда аз як таноб заминро ихота мекунанд. Ҳарифон дар муқобили ҳамдигар чой мегиранд. Аввал дар маърака аз ҳарду тараф ҷавонони хурдсол баромада, зӯрозмоӣ мекунанд- галтиданд ва галтонданд. Баъди он ба гуфти С. Айнӣ паҳлавонони миёнхел баромаданд. Дар охир навбат ба паҳлавонони номдор мерасад. Дар гӯштингирӣ мазориҳо голиб омаданд ва шаҳриҳо ба ёрии галаосиёгиҳо ба майдон медароянд. Баъди ин ҳам мазориҳо ғалаба мекунанд. Дар байни онҳо панҷ нафар паҳлавон буд, ки ҳеч кас онҳоро мағлуб карда наметавонад.

Дар ин лаҳза ҳамсафи гурӯҳи С. Айнӣ Махдуми Гав ба майдон баромада он панҷ паҳлавонро як-як мағлуб мекунад. Табассумкунон майдонро як даври голибият зада омада дар чойи худ менишинад. Дар ин вақт Рустамча як ҷавони 20-сола ба гӯштин гирифтани ба Махдуми Гав талабгор мешавад, ин талабро вай дар аввал рад мекунад. Бо як ҷавони 20-сола гӯштин гирифтаниро ба худ ор медонад. Аммо дар охир (шояд аз мағлубияти муфт тарсида бошад,) «хайр майлаш, гӯетон барояд ва як зӯрозмоӣ карда бинад» мегӯяд.

Махдуми Гав намехост, ки Рустамчаро шарманда кунад. Вай гӯштинро то мусовӣ мерасонад. Бо ҳамин гӯштингирӣ ба итмом мерасад. Рӯз низ бегоҳ мешавад. Ҳама сайркунандаҳо аз ҷумла гурӯҳи С. Айнӣ низ чизу чораҳояшонро ҷамъ карда, ба тарафи шаҳр раҳсипор мегарданд. Рустамча дар ин лаҳза ба назди Махдуми Гав омада, аз вай узр мепурсад, ки ӯро шарманда накард. Ман аз Шумо то зиндаам, миннатдорам мегӯяд дар ҷавоб Махдуми Гав таъкид мекунад! «Бисёртар машқ кун ба қувваи худ ғарра нашав. Паҳлавони номдор хоҳӣ шуд – гуфт Махдум ба ӯ ва мо бо роҳи худ давом кардем» [1, с.168].

Аз «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ бармеояд, ки Наврӯз дар Бухоро, ки аз рӯи шухраташ номи шарифро дошт хеле боҳашамат ва пурдабдаба ҷашн гирифта мешудааст. Дар Наврӯзгоҳи Файзободи Бухоро вай як моҳ идома мекардааст. Тамоми намудҳои бозиҳои қадимӣ дар он чой дошт. Бо мурури вақт баъзан онҳоро мо фаромӯш кардем. Дар асоси «Ёддоштҳо» -и С. Айнӣ онро метавонем аз нав эҳё намоем. Таомҳои миллии мухталиф тайёр карда мешуд. Мардум ба сару либоси идона дар ҳавои тоза баҳорӣ ба сайругашт машғул мешуданд [2, с.48].

Бо Истиқлолияти давлатӣ ба даст овардани Ватанамон иди аҷдодии мо Наврӯз бо ташаббуси бевоситаи Асосгузори сулҳу Ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон мазмун ва мундариҷаи нав пайдо кард. Наврӯз бо ҷидду ҷаҳд ва талоши Президенти Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон расман ба иди ҷаҳонӣ табдил ёфт. Дар Наврӯз мардуми мо 4-5 рӯз истироҳат мекунанд. Барои он Наврӯзгоҳи шаҳрӣ бунёд гардидааст, ки дар он ҳама бозиҳои аҷдодиямон эҳё карда шудааст. Аз ҷумла, он бозиҳои, ки дар охири асри XIX дар мулки Бухоро қобили таваҷҷуҳи мардум буд. Зеботарин қасри пойтахтамон Душанбе номи Қасри Наврӯзро дорад, ки дар

он сарони давлатҳои дунё пазируфта мешаванд. Аз ин рӯ, ҳар вақте, ки мо ба таърихи ин иди миллиамон назар меафканем, бори дигар асари безаволи С. Айнӣ «Ёддоштҳо»-ро ба хотир меорем. Зеро С. Айнӣ аз мушоҳидаи худ як рӯзи ин идро барои мо тасвир карда буд, ки аз ҳар ҷиҳат ҷолиб ва ибратомӯз мебошад. С. Айнӣ бузург дар «Ёддоштҳо»-яш ин идро ҳамчун Наврӯзи дилафрӯз номбар кардааст. Дар охир як чизро бояд махсус қайд кунем, ки дар Бухоро давлати динӣ буд, Наврӯз хеле боҳашамат қайд карда мешуд. Мутаасифона, дар рӯзҳои мо баъзе шахсоне ёфт мешаванд, ки онро ҳамчун иди ғайри исломӣ ҷашн гирифтаниро мамнуъ медонанд ва даъво ҳам мекунанд. Чунин даъвоҳои беасосро Асосгузори сулҳу Ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар чандин баромадҳои худ маҳкум карда буданд [2, с.28].

АДАБИЁТ

1. Айнӣ С. Ёддоштҳо (чаҳор қисм), иборат аз як китоб / С. Айнӣ. - Душанбе, 2009.
2. Ёрмухаммадов А. Роли матбуоти болшевикӣ дар тайёри ва ғалабаи револютсияи халқии Бухоро / А. Ёрмухаммадов. - Душанбе:1935.
3. Крестовский В.В. в гостях у Бухарского эмира / В.В. Крестовский. – Спб, 1887.

НАВРҮЗ ДАР «ЁДДОШТҲО»-И САДРИДДИН АЙНӢ

Дар мақолаи мазкур ҷашнгирии Иди Наврӯз дар садаи XIX-XX дар Аморати Бухоро дар асоси асари «Ёддоштҳо»-и устод С. Айнӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Устод Айнӣ дар асари худ тамоми унсурҳои ин иди миллиро моҳирона баён намуда, аҳамияти онро дар ҳудуди миллии мо – тоҷикон ифода намудаанд.

КАЛИДВОЖАҲО: «Ёддоштҳо», С. Айнӣ, Наврӯзгоҳи Файзободи Бухоро, Маҳдуми Гав, Аморати Бухоро.

НАВРУЗ В «ВОСПОМИНАНИЯХ» (ЁДДОШТХО) САДРИДДИНА АЙНИ

В данной статье отмечается праздник Навруз в XIX-XX веке в Бухарском эмирате на основе работы «Воспоминаниях» С. Айна. В своей работе Айна умело выразил все элементы этого национального праздника и выразил его значение в национальном самосознании нас – таджиков.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: "Воспоминания", С. Айна, Навруз Бухарского Файзабада, Махдум Гав, Бухарский эмират.

NAVUZ IN "MEMORIES" (YODDOSHTHO) BY SADRIDDIN AYNI

This article celebrates the holiday of Navruz in the XIX-XX century in the Bukhara Emirate on the basis of the work "Memories" by S. Ayni. In his work, Ayni skillfully expressed all the elements of this national holiday and expressed its importance in the national consciousness of us Tajiks.

KEYWORDS: "Memories", S. Ayni, Navruz of Bukhara Faizabad, Makhdum Gav, Bukhara Emirate.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Ибодати Одил* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти соли 2-юми факултети таърих. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. Телефон: **987-90-10-28**.

Сведения об авторе: *Ибодати Одил* – Таджикский национальный университет, магистрант 2-го курса факультета истории. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки 17. Телефон: **987-90-10-28**.

Information about the author: *Ibodati Odil* - Tajik National University, second-year master's student of the Faculty of History. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki 17. Phone: **987-90-10-28**.

ФАЛСАФА ВА ПСИХОЛОГИЯ – ФИЛОСОФИЯ И ПСИХОЛОГИЯ

ОМИЛҲОИ ИҶТИМОӢ ВА ПСИХОЛОГИИ ҚАФОМОНИИ КӢДАКОН АЗ РАВАНДИ ТАЪЛИМ

Саидзода Б.Х., Ниёззода З.У.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Таълим яке аз равандҳои муҳим дар ҳаёти мо ба ҳисоб меравад. Маҳз таълим ҳаст, ки моро водор месозад, ки ягон чиз омӯзем ва аз илмҳои ҷаҳон бархурдор шавем. Таълиму тарбия яке аз рӯкҳои муҳимми ҷомеаи ҷаҳонӣ ба ҳисоб меравад. Он давлате, ки маорифи он пешрафт аст ва таълим дар онро рушд кардааст, он давлат тараққиқарда мебошад. Раванди таълим ҷанбаи муҳимтарин барои кӯдакон мебошад, ҷунки онҳо зинаи нахустини худро аз мактаб шуруъ мекунанд.

Тамоюлҳои номатлуб дар раванди таълим метавонад ба қафомонии кӯдакон оварда расонад. Омилҳои сабаб мешаванд, ки хонандагон ин зинаи муҳимми ҳаёти худро аз даст диҳанд. Ба ин омилҳо сабаб шуда метавонанд: омилҳои иҷтимоӣ, омилҳои иқтисодӣ ва омилҳои психологӣ.

Ба омилҳои иҷтимоӣ дохил мешаванд:

- ✓ маъҷуб будани кӯдак;
- ✓ камбизоатӣ;
- ✓ беморӣ;
- ✓ ятимӣ;
- ✓ беназоратии волидайн;
- ✓ бесаробонӣ;
- ✓ нопурра будани оила;
- ✓ ба рафторҳои девиантӣ машғул шудан;
- ✓ надонистани забон;
- ✓ тез –тез манзили истиқомати худро иваз кардан ва ғайра.

Ин омилҳои мебошанд ки сабаб мегарданд то кӯдакон аз таҳсил дур монанд. Дар боло мо маъҷуб будани кӯдакро номбар кардем, ҳарчанд имрӯз барнома “Дар бораи таҳсилоти фарогир” тасдиқ шуда бошад, аммо шумораи зиёди кӯдаконе, ки дар деҳот ҷойҳо зиндагӣ мекунанд, ба таҳсил фаро гирифта намешаванд. Дуюм омил ин камбизоатӣ - бисёре аз оилаҳо ҳастанд, ки онҳо ё серфарзанд ва ё камбизоат мебошанд, ки тавоноии ҳамаи фарзандони худро хонондан надоранд.

Ятимӣ ва бесаробонӣ - кӯдакон дар ҳолати аъзоёни оилашон вафот кардан намедонанд ба кучо раванд ва чи қор кунанд то ба ягон муассисаи давлатӣ додани онҳо кӯдакон моҳ ё ҳатто солҳо аз таҳсил дур мемонанд. Имрӯз кудакони зиёди ба ҷашм мерасанд, ки дар кӯҷаву бозор ба майдафурӯшӣ ё ин ки ба қорҳои вазнин даст мезананд, ҳол он ки кӯдакон бояд таҳсили худро давом диҳанд.

Рафторҳои девиантӣ яке аз мушкилотҳои мебошад, ки ҷомеаи моро ба ташвиш оварда истодааст. Қачрафторӣ дар ҷойи хушқу ҳолӣ пайдо намешавад, онро омилҳои гуногун рӯйи қор меоранд. Ба андешаи яке аз муҳаққиқони аввалин Э. Дюркгейм сабаби қачрафтор ва душвортарбия шудани фардҳои иҷтимоӣ ба меъёрҳои нави бамиёномада мувофиқат нақардани арзишу меъёрҳои қабули ҷомеа мебошад, яъне меъёрҳои кӯҳнаи ҷомеа талаботҳои одамнро қонеъ гардонидани наметавонад ва меъёрҳои нави иҷтимоӣ бошанд барои одамн бегона мебошанд [4; 394].

Педагоги машҳур В. А. Сухомлинский низ ба ин маънӣ ишора қарда мегӯяд: “Сабаби душвортарбия шудани кӯдаконро, пеш аз ҳама дар давраи барвақтӣ баҷагӣ ҷустӯҷу мебоқард, ки одамони гирду атроф ба ӯ чи гуна шароитро фароҳм меоранд.” Ба андешаи педагоги диғар А. С. Макаренко “сабаби ба вучуд омадани камбудихои инқишофи ӯро аз

шароити зиндагӣ, хатогихои кори тарбиявӣ дар оила ва кӯдакистон чустан лозим аст” [12; 123].

А. И. Кочетов сабабҳои дигарро дар душвортарбия шудани кӯдакон ҷустуҷу кардааст. Аз ҷумла, маҳдудияти мактаб, яъне зиддият дар байни он чизе, ки кӯдак дар ҳаёти воқеӣ мебинад ва чизе ки аз тарафи мактаб ба ӯ омӯзонида ва талаб карда мешавад, норасоии тарбияи ахлоқӣ норасоии дар худбаҳодихӣ ва ғайра.

Диққат бояд ба зуҳуроти аввалини душвориҳои мактабӣ пардохт карда шавад, зеро онҳо ба ақибмонии ҷиддии кӯдак, аз байн рафтани тавачҷуҳ ба он ва эътимод ба қувваи худ оғоз мекунад. Агар дар як вақт ҳам аз тарафи мактаб ва ҳам аз тарафи падару модар ҷазо дода шавад, он гоҳ хоҳиши омӯхтан ба мудати дароз аз байн меравад. Кӯдак худро нотавон мешуморад ва тамоми кӯшишҳои ӯ бефоида аст. Агар ноқомомиҳо пайи ҳам оянд, табиист, ки кӯдак худ ба худ мегӯяд:” Не ман ҳеҷ гоҳ муваффақ намешавам”. Азбаски ҳеҷ гоҳ пас кӯшиш кардан лозим нест.

Ба омилҳои психологӣ дохил мешаванд:

- ✓ дарраҷаи сусти инкишофи қобилият. Ҳар як кӯдак сатҳи инкишофи хотира, тафаккур, диққат ва маҳдудияти имкониятҳои худро дорад, дар ҳоле, ки бояд касе барои ба даст овардани се дараҷаи мустаҳкам кӯшиш кунад. Агар шумо гумон кунед, ки фарзандони шумо бо ин сабаб суст таҳсил мекунад, равшаносии кӯдакон метавонад тахмини шуморо тасдиқ ё рад кунад. Вай яққатор таҳқиқотҳои психодиагностикиро мегузаронад ва ба шумо мегӯяд, ки оё қобилияти зехнии кӯдак ба ӯ имкон медиҳад, ки барномаи таълимии мактабро бомуваффақият аз худ кунад ё не.
- ✓ суст будани хотир;
- ✓ норасоии дониш дар фанҳои таълимӣ. Аслан ин мушкилот дар кӯдаконе, ки аксар вақт аз мактаб ғоибанд ё ки дар кӯдаконе, ки суръати сусти қабули маълумотро доранд руҳ медиҳад, ки алаққай ҳамсолони онҳо аз барномаи таълимӣ пешанд.
- ✓ набудани шавқмандӣ ба омӯзиш. Ин сабаб хеле кам худ аз худ руҳ медиҳад. Аксар вақт майл надостан ба омӯзиши натиҷаи душвориҳои гуногунест, ки кӯдак дар робита ба мактаб дучор мешавад: ноқомомиҳо, танқиди зуд - зуд, муноқишаҳои муаллимон ва волидон. Эҳсосоти доимӣ, ки ӯ аз мактаб бадтар аст. Яъне ҳар мушкилоти дар боло зикршуда метавонад боиси камшавӣ ба омӯзиш гардад.
- ✓ суст будани диққат;
- ✓ худбаҳодихии паст;

Таҳлили омилҳои сустиҳои хонандагон. Диққати махсус дар таҳқиқотҳои мо ба хонандаҳои сустиҳои равона карда мешавад. Барои бачаҳои сустиҳои пеш аз ҳама худташаккулёбии паст хос мебошад: набудани маҳорат дар идоранамоии равандҳои психикӣ (диққат, хотир) худ ташаккулнаёфтани усулҳои дурусти фаъолияти таълимӣ (азхудкунӣ, бахотиргирӣ), набудани хоҳиши фикр кардан дар чараёни таҳлили масъалаҳои таълимӣ, рӯякӣ аз худ намудани дониш. Ин хонанда аз фаъолияти ақлий дурӣ ҷуста, роҳҳои аз онҳо худро озод карданро мекобад ва ҳолати фаъолияти фикриро наметавонанд [4].

Акимова М.К. ва Козлова В.Т. чунин меҳисобанд, ки дар асоси сустиҳои хонандаҳо як омил не, балки якҷанд омилҳо меистанд ва онҳо дар алоқамандӣ бо ҳам таъсири манфии худро мерасонанд. Онҳо ҳамаи омилҳои психологӣ сустиҳои хонандаҳоро дар якҷоягӣ ҷамъ оварда, онҳоро ба ду гурӯҳ ҷудо намуданд: норасоии фаъолияти маърифатӣ бо мазмуни тоҷаш ва норасоӣ дар инкишофи соҳаҳои маромҳои шахсӣ. Аз байни омилҳои психологӣ гурӯҳи якум чунин се тои онҳоро интихоб намуданд: ташаккул наёфтани усулҳои фаъолияти таълимӣ (бахотиргирӣ, азёдукунӣ), инкишоф наёфтани равандҳои психикӣ (диққат, хотир, тафаккур), дар чараёни фаъолияти маърифатӣ аз хусусиятҳои фардӣ – психологӣ худ истифода бурда наметавонанд [1].

Ташаккул наёфтани усулҳои фаъолияти таълимӣ. Фаъолияти таълимӣ аз худ намудани як қатор маҳорату усулҳоро талаб менамояд. Кӯдак на ҳама вақт метавонад мустақилона усулҳои нави заруриро барои фаъолияти худ пайдо намояд. Агар ба ӯ усул ва маҳоратҳои заруриро наомӯзанд, вай кӯшиш менамояд, ки мустақилона онҳоро бо роҳҳои тасодуфӣ пайдо намояд. Шояд хонанда онҳоро рӯякӣ аз худ менамояд ва тарзи дурусти истифодаашонро наметавонад.

Норасогиҳо дар инкишофи равандҳои психикӣ. Ба дараҷаи кофӣ ташаккул наёфтани равандҳои асосии психикӣ (диққат, хотир, тафаккур...) барои мушоҳидакунонда нисбатан душвор ва мураккабтар мебошанд. Хатогҳои хонанда ҳангоми иҷро кардани супориши таълимӣ (диктант, кори контролӣ ва ғайра) нишонаи ташаккул наёфтани маҳорати фикрӣ ва усулҳои фикрию хусусиятҳои хотиру диққат мебошад.

Ҳамаи равандҳои психикӣ як системаи яклухтеро ташкил медиҳанд, ки онро системаи ақлӣ номидан мумкин аст. Ин системаи мазкур диққат ба маводи нав, фаҳмидан ва бахотиргирии онро дар бар мегирад. Ҳар як раванди маърифатӣ бо дигар равандҳо алоқаманд буда, дар дохили онҳо амал мекунад. Ба монанди он, ки тафаккур дар аснои хотир амал мекунад: тафаккур барои фаҳмидашавандагии диққат зарур аст: дархотирнигоҳдорӣ – ин маҳсули раванди тафаккур ва фаҳмидан мебошад. Аз ин рӯ, як раванди маърифатиро ташаккул дода, дигар равандҳои маърифатиро инкишоф додан мумкин аст. Ҳамин тавр, амал карда, дар ҷараёни фаъолияти таълимӣ мебояд ҳамаи равандҳои маърифатиро ташаккул диҳем.

Диққат. Ҷараёни дарки олами иҳотакарда аз диққат оғоз меёбад. Диққат ба монанди дарвозаест, ки ба воситаи он ба олами иҳотакарда дохил шуда, ҳар як хусусияти онро ҳамчун нав ошкор намуда, ба он одат менамояд. Мувофиқи маълумотҳои эксперименталии Левинтина С.С., Ермолаева О.Ю. дар ҷараёни таълим муассасаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ҳамаи хусусиятҳои диққат (ҳаҷм, мутамарказият, кӯчонидан, тақсимот ва устуворӣ) инкишоф меёбанд. Аммо суръати ин инкишоф мунтазам нест. Алқамандии байни ин хусусиятҳои диққат дар синни 10 - 12 солагӣ меафзояду кам мешавад. Дар синну соли кӯдаки асосан диққати ихтиёрӣ ва баъзан баъдиихтиёрӣ инкишоф меёбад, тақсими диққат беҳтар гардида, кӯчонидани диққат ташаккул меёбад [12, с. 17]. Ягон раванди маърифатӣ бе иштироки диққат зоҳир шуда наметавонад. Диққат ҳамеша ибтидои ҷараёни ҳама равандҳои маърифатӣ мебошад. Тарбия ва ташаккули диққат дар одам алоқаманд аст ва тарбия, вазифаиносӣ, маҳорати дар назди худ гузоштани мақсад, боинтизомӣ ва худназоратӣ барои инкишофи диққат усулҳои махсус мавҷуданд. Бо ин масъала Гальперин П.Я. бо Кабилнитская Н.А. машғул буданд. Онҳо муқаррар намуданд, ки на ҳар як назорат ин диққат аст, аммо ҳаргуна диққат ин назорат мебошад. Ташаккули диққат, ҳамчун дигар фаъолияти фикрӣ зина ба зина аз назорати содда ба мураккаб ба вучуд меояд. Ин равандро аз назорати предмети муайяни фаъолияти таълимие оғоз намудан лозим аст, ки аз омилҳои бедикқатӣ ба хатогӣ роҳ меоданд.

АДАБИЁТ

1. Абрамова Г. С. Психология развития и возрастная психология. Учебник / Г.С. Абрамова. — М.: Прометей. 2017.
2. Асмолов А. Г. Психология личности. культурно-историческое понимание развития человека / А.Г. Асмолов. — М.: Смысл. 2019.
3. Батюта М. Б., Князева Т. Н. Возрастная психология. Учебное пособие / М.Б. Батюта, Т.Н. Князева. — М.: Деком. 2018.
4. Владимир Степанов. Нейропедагогика. Мозг и эффективное развитие детей и взрослых. Учебное пособие / Владимир Степанов — М.: Академический Проект. 2020.
5. Байкова Л. А. Психология здоровья. Социальное здоровье детей и молодежи. Учебное пособие для бакалавриата и магистратуры / Л.А. Байкова. — М.: Юрайт. 2019.
6. Дедов Н. П., Коробанова Ж. В., Неврюев А. Н. Социальная психология. Учебное пособие для бакалавриата / Н.П. Дедов, Ж.В. Коробанова, А.Н. Неврюев. — М.: Прометей. 2020.
7. Дереча В. А. Социальная психология. Зависимое поведение. Учебное пособие / В.А. Дереча. — М.: Юрайт. 2020.
8. Корягина Н. А. Социальная психология: теория и практические методы. Учебник и практикум для академического бакалавриата / Н.А. Корягина. — М.: Юрайт. 2019.
9. Крысько В. Г. Социальная психология. Учебно-методическое пособие / В.Г. Крысько. — М.: КноРус. 2020.
10. Почебут Л. Г., Чикер В. А. Организационная социальная психология. Учебник / Л.Г. Почебут, В.А. Чикер. — М.: Проспект. 2020.
11. Почебут Л. Г., Чикер В. А. Организационная социальная психология. Учебное пособие для академического бакалавриата / Л.Г. Почебут, В.А. Чикер. — М.: Юрайт. 2019
12. Хрестоматия по возрастной и педагогической психологии. - М.: Издательство МГУ.

ОМИЛҲОИ ИҶТИМОӢ ВА ПСИХОЛОГИИ ҚАФОМОНИИ КӢДАКОН АЗ РАВАНДИ ТАЪЛИМ

Таълиму тарбияи насли наврас яке аз вазифаҳои муҳимми ҷомеа ба ҳисоб меравад. Дар мақолаи мазкур сабабҳои қафомонии кӯдаконро аз раванди таълим дида баромадем. Дар мақолаи мазкур оид ба мафҳумҳои, ки сабабҳои қафомониро ошкор месозанд, маълумот оварда шудааст.

КАЛИДВОЖАҲО: омилҳо, психологӣ, иҷтимоӣ, қафомони, мактаб, кӯдакон, волидон, омӯзгорон, таълим, тарбия, хонавода, ҳамсолон, барномаҳои таълимӣ, ҳавасманд набудан, вазифа, хотира, диққат.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ЗАДЕРЖКИ ДЕТСКОГО ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА

Воспитание подрастающего поколения является одной из важнейших задач общества. В данной статье мы рассмотрели причины отставания детей в образовательном процессе. В данной статье представлена информация о понятиях, раскрывающих причины задержки.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: факторы, психологические, социальные, отсталость, школа, дети, родители, учителя, обучение, воспитание, семья, сверстники, образовательные программы, дефицит мотивации, задание, память, внимание.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS OF THE DELAY IN THE CHILDREN'S EDUCATIONAL PROCESS

The upbringing of the younger generation is one of the most important tasks of society. In this article, we examined the reasons for the lagging behind of children in the educational process. This article provides information about the concepts that reveal the reasons for the delay.

KEYWORDS: factors, psychological, social, backwardness, school, children, parents, teachers, education, upbringing, family, peers, educational programs, lack of motivation, task, memory, attention.

Маълумот дар бораи муаллиф: Саидзода Баҳрулло Хол – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори илмҳои фалсафа. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Ниёззода Зухро Усмонбой – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети фалсафа. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **772220231**. Email: **zniezzoda@gmail.com**.

Сведения об авторах: Саидзода Баҳрулло Хол - Таджикский национальный университет, доктор философских наук. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **987957070**. Email: **bahrullo90@mail.ru**.

Ниёззода Зухро Усмонбой – Таджикский национальный университет, магистрант факультета философии. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **772220231**. Email: **zniezzoda@gmail.com**.

Information about the authors: Saidzoda Bahrullo Khol – Tajik National University, Doctor of Philosophy. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **987957070**. Email: **bahrullo90@mail.ru**.

Niezzoda Zuhro Usmonboy – Tajik National University, second-year master's student of Faculty of Philosophy. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **772220231**. Email: **zniezzoda@gmail.com**.

ФИЛОЛОГИЯ ВА ЖУРНАЛИСТИКА - ФИЛОЛОГИЯ И ЖУРНАЛИСТИКА

ГУРҶХБАНДИИ ЛУҒАВИЮ МАЪНОИИ ЭВФЕМИЗМҶО ДАР ЗАБОНИ ТОЧИКӢ

Юсунова Ш. Ҷ.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Гурӯҳбандии лексикӣ - семаникии эвфемизмҷо дар забони тоҷикӣ аз якҷанд банд иборат аст. Дар зер мафҳуми гурӯҳбандии лексикиву - семантикии эвфемизмҷо гурӯҳбандии воҳидҳои эвфемизмӣ дар забоншиносии муосир фаҳмида мешавад. Ин масъала ҳануз дар аввалҳои асри 19-ум мавриди таҳқиқи тадқиқ қарор гирифта буд. Табу ва эвфемизми халқҳои гуногунро аз Гренландия то Мадагаскар таҳқиқ карда, муҳаққиқ О. Есперсен ба ақидае омад, ки табуи забонӣ ва эвфемизмро на танҳо дар нақшаи замонӣ, балки маконӣ низ бояд аз назар гузаронд. Аммо дар лексикология (луғатшиносӣ) гурӯҳбандии мухталифи онҳо мушоҳида мешавад. Дар забоншиносии тоҷик муҳаққиқон М. Муҳаммадиев ва Х. Мачидов ба масъалаи эвфемизм нуқтаи назар карданд. Тафриқаи темантики эвфемизмҷо асоси тамоми тадқиқотҳои гурӯҳбандиро ташкил медиҳад. Онҳо аз моҳияти генетикӣ эвфемизмҷо ҳамчун падидае бо омилҳои табиӣ руҳӣ, динӣ, иҷтимоӣ, ҳаёти сарчашма мегиранд. Дар баъзе ҳолатҳо эвфемизмҷо ҳамчун воҳидҳои мустақили лексикӣ баромад мекунанд, дар дигар ҳолат ҳамчун ивазшавии калима ва дар сеюм ҳамчун падидаи синонимӣ. Аз рӯи махсусиятҳои маъноӣ эвфемизмҷо гуногуншакланд ва калимаҳои ҷанбаҳои гуногунро иваз мекунанд.

Эвфемизмҷо – субститути фаҳмиши қудратҳои фавқуттабианд. Муқарароти иҷтимоии ин гурӯҳи тематикӣ омили динист. Асоси муоссирии онро ҳиссиёти тарсе, ки аз боварии ба он доштан, ки агар номи Худо ва ё шайтон талаффуз карда шаванд ин ба ҳолатҳои ногузир оварда мерасонад. Танҳо эвфемия ба ҷойи номи Худо калимаҳое, ки сифатҳои ӯро номбар мекунад, иҷозат додаст. Офаридгор, Худованд, Сонеъ, Холиқ, Карим, Ҳоддӣ, Зоти пок, Ҳақтаёло, Ҳақсубҳонаху таёло, Эзиди пок ва ғайра. Ба забоноварандагони ин номҳо, пеш аз ҳама ахлоқи муҳим ва эҳтироми бузурге ба ин ном меоранд. Аз рӯи қоидаҳои исломӣ дар вақти истифодабарии мафҳуми “Шайтон” (Азозил алайҳи лаънат) талаффуз кардани номи ӯ қор фармуда намешавад, он бо эвфемизмҷо: иблис, билис, шайтон, лаин ва ғайра иваз карда мешавад. Инчунин, номҳои “Ад” ҷаҳаннам, дузах; “рай” ҷаннат, биҳишт, ҷаннати нася, ҷаннати унс, ҷаннатулмаъво, ҷаннатқада, ҷаннатулфирдавс; “судный день” охират, қиёмат, растохез, маҳшар, рӯзи маҳшар, рӯзи ҳашр; “ангел” малак, малоик, малоика, фаришта; “ангел смerti” малакулмавт; «номҳои фариштаҳо»: Ҷабраил, Микоил, Исрофил, Азроил; «номҳои шайтон» чин, ачина, гӯл, дев ва ғайраҳо.

Ба гурӯҳи эвфемизмҷо, ки мафҳуми марг ва навъҳои бемориҳоро ифода мекунанд, инчунин, таъсири омилҳои динӣ ва ахлоқӣ дохил мешаванд. Асоси эҳсосотро дар ин бештар тарс пеши марг ва қатори ҳолатҳо, эҳсоси зарба, пешгирикунандаи инсон агар сухан дар бораи наздиконаш равад. Зери мафҳуми “умереть” (мурдан) истифода бурда мешавад. Оқибати бемориҳо аз давраҳои қадим одамонро ба тарс меоварданд ва одамон ин бемориҳоро кушода номгузорӣ карда наметавонистанд ва маҳз барои ҳамин онҳо номҳои ин бемориҳоро бо калимаҳои зерини эвфемизмӣ : гӯлсурхакон, чечак (красниха), бод - саратон (рак), дарди бедавао (рак), қанд - диабети қанд, гулузиндонак - ангина истифода мебуданд.

Дар номгузориҳои эвфемизмҷо, ки ба соҳаи нуқсонҳо дохил мешаванд, ки онҳо мафҳумҳои май задагӣ, зинокорӣ, бераҳагӣ, дуруғгуй ва ғайра: маст “пьянство” - ширакайф, ҳавоӣ, сархуш, вақтхуш, хуморӣ... маводҳои машруботи истифодабаранда – герчик, наркоман, гумроҳ, гулу гумроҳ ва ғайра.

Эвфемизмҳое, ки барои ифода кардани ҷиноят истифода мешаванд, якчанд гурӯҳи калимаҳоро дар бар мегиранд: одамкуш, қотил, кушанда; дузд, дасташ қалб; зиндон-мафас, аристон, паси панҷара. Маҳрум шудан – зиндонӣ, маҳфуз, шинондан; куштан.

Эвфемизмҳои бо сатҳи возеҳи таъминот алоқаманд: бой- серпул, кордаш болои равған; камбағал, камбизоат; кутоҳдаст, бечора: Ҳоло бо Валӣ гап зада намешавад, кордаш болои равған. Бечора аз кутоҳдастӣ тӯйи бачаҳояшро гузаронида натавонист.

Эвфемизмҳое ки номгузори норасогиҳои ақлонӣ ва ҷисмониро дар бар мегиранд мафҳумҳои: аҳмақ, аблаҳ, содалавҳ, гӯл, гаранг, беҳуш, ҳардамҳаёл, ҳушрафта, хотирпарешон, парешонҳол; девона - камақл, сарзада, наваду нух намерасидагӣ, ноқисақл, аз ақл бегона, аҷоиб. Ноқисақл бошад чояш беморхонаи руҳи; Фаросаташ кам, аммо ба наваду нух монанд не.

Эвфемизмҳои номгузоре, ки баъзан ҳолатҳои биологиро ифода мекунанд, пеш аз ҳама ҳолатҳои биологии занонро ифода мекунанд: ҳайз, моҳона, ҳомила (буғуз), бордор; луч-бараҳна, урён, модарзод, луб-луч.

Эвфемизмҳои номҳои ашёҳои пушокҳои мардона ва занона калимаҳоеро дар бар мегиранд, ки ба забон овардани онҳо эҳсоси шармро ба вучуд меоранд. Чунин эвфемизмҳо хоси забони тоҷикианд: Эзор - лозими, пойчома - Фармон дод, ки пероҳан аз бар ва эзор аз пой берун оварда, бараҳна ва урён дар баробар биистанд. Эзорча-тагпӯш - Ба ғайр аз эзорча дар тан либоси дигар надоштанд. Пойчома - Пойчомаи кутоҳаш диққати роҳгузаронро зуд ҷалб менамуд. Хиштаки эзор, банди эзор, шалворбанд, эзорбанд – Мӯйсафедро магар банди эзораш қанда шуда буд, ки мурғи посухта барин ҷойи рафтанашро намедонист.

Имконияти гузориши саволҳоро азнавсозии ин ё он фирқа умумиточикии грамматикаи табу ва эвфемизмҳо имруз бояд ба мавҷудияти масолеҳи воқеи бо варянтҳои замонави аз байн рафта ва мавҷуди як қорҳои махсуси ҷидди ки ба тадқиқ асос ёфтааст. Бешубҳа бояд табу ва эвфемизмҳо ва гуруҳҳои он пурра омукта шавад. Дар назар аст, ки ҳуласи натиҷаҳои омузиши табу ва эвфемизмҳо дарки онҳо метавонад равшании навс ба хирқ ва техникаи ифодаёбии онҳо дар забони тоҷики андозад.

АДАБИЁТ

1. Влахов С., Флорин С. Непереваемое в переводе. – 2-е изд., испр. и доп. / С. Влахов, С. Флорин. – Москва: Высш. шк., 1986.
2. Камолитдинов Б. Муродифоти синтаксисӣ ва ҳусни баён / Б. Камолитдинов. – Душанбе: Маориф, 1985.
3. Камолова Г. Воҳидҳои луғавии забони адабӣ дар «Мачмуъ-ат-таворих» // Армуғон. - Ҷилди 2 / Г. Камолова. – Душанбе: Дониш, 1971.
4. Мачидов Ҳ. Оид ба баъзе майлонҳои номатлуб дар забони адабии муосири тоҷик // Оинаи забон / Ҳ. Мачидов. – Душанбе, 2003.
5. Турсунов Ф.М. Лексико-семантический анализ и особенности перевода пословиц и поговорок произведений Ф. Мухаммадиева. – Душанбе, 2006.
6. Фёдоров А. В. Основы общей теории перевода: (Лингвист. пробл.) – 4-е изд. перераб. и доп. / А.В. Фёдоров. - Высш. шк. 1983. – 303 с.
7. Мачидов Ҳ. Санъати ниғориш ва интиҳоби калима // Маърифат. – 2002. –№1-2. – С. 33-36.
8. Ҳакимова Мавзуна Маҳмудҷонова// Диссертация- Лексико-сравнительный анализ эвфемизмов в таджикском и английском языках(Душанбе-2016).

ГУРҶҲБАНДИИ ЛУҒАВИЮ МАЪНОИИ ЭВФЕМИЗМҲО ДАР ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

Дар ин мақола масъалаи хусусиятҳои забонии эвфемизмҳо баррасӣ мешавад. Он ба таснифи лексикӣ-семантикӣ эвфемизмҳо дар забони тоҷикӣ бахшида шудааст. Муаллиф қайд мекунад, ки ҳар як забон миқдори зиёди ибораҳои гуногунро дар бар мегирад, ки хусусияти таркиби луғавӣ ва маъноии эвфемизмҳоро инъикос мекунанд. Чунин ибораҳо барои дар асоси маводҳои зарурӣ бевосита омуктани ҳислатҳои миллии забон ва халқ шароит фароҳам меоваранд, ки ин ҳангоми аз як забон ба забони дигар тарҷума кардани асарҳои бадеӣ аҳамияти қалон дорад.

КАЛИДВОЖАҲО: лексикӣ-семантикӣ, тасниф, хусусиятҳои забонӣ, эвфемизмҳои лексикӣ, асарҳои бадеӣ, тоҷикӣ ва англисӣ.

ЛЕКСИЧЕСКО - СЕМАНТИЧЕСКИЕ КЛАССИФИКАЦИЯ ЭВФЕМИЗМОВ В ТАДЖИКЬСКОМ ЯЗЫКЕ

В данной статье рассматривается вопрос о языковых характеристиках эвфемизмов. Она посвящена лексико-семантическому классификации эвфемизмов в таджикском языке. Автор отмечает, каждый язык включает в себя большое количество различных словосочетаний и выражений, отражающих особенности лексическо - семантического строя эвфемизмов. Такие выражение создают условия для непосредственного изучения

национального характера языка и народа на основе конкретных материалов, что имеет большое значение при переводе художественных произведений с одного языка на другой.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: лексико-семантический, классификация, языковых характеристиках, лексические эвфемизмы, художественных произведений, таджикский и английский языки.

LEXICAL - SEMANTIC CLASSIFICATION OF EUPHEMISM IN THE TAJKIAN LANGUAGE

This article deals with the issue of linguistic characteristics of euphemisms. It is devoted to the lexical-semantic classification of euphemisms in the Tajik language. The author notes that each language includes a large number of different phrases and expressions, reflecting the features of the lexical and semantic structure of euphemisms. Such expressions create conditions for direct study of the national character of the language and people on the basis of specific materials, which is of great importance when translating works of art from one language to another.

KEYWORDS: lexico-semantic, classification, language characteristics, lexical euphemisms, works of art, Tajik and English.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Юсупова Шахноза Хошимовна* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети забонҳои Осиё ва Аврупо. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **905400034**.

Сведения об авторе: *Юсупова Шахноза Хошимовна* – Таджикский национальный университет, магистр факультета языков Азии и Европы. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **905400034**.

Information about the author: *Yusupova Shakhnoza Khoshimovna* – Tajik National University, master's student of the Faculty of Asian and European Languages. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **905400034**.

МАҲСУЛНОКИИ МОДЕЛҲОИ КАЛИМАСОЗ ДАР СОҲАИ ТЕХНОЛОГИЯИ КОМПЮТЕРӢ

Бегахмадова Ф. А.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар айни замон шумораи лексикаи компютерӣ ҳамчун неологизмҳо вобаста ба рушди пайвасти технологияҳои иттилоотӣ ва компютерӣ рӯз аз рӯз меафзояд. Ба ин муносибат дар забон ҳар сол миқдори зиёди вожаву ибораҳои хос пайдо мешаванд. Илм дар ин соҳа бо суръат тараққӣ карда, калимаҳои нав ба вучуд меоянд. Аз ин рӯ, дар айни замон омӯзиши усулҳо ва роҳҳои эҷоди неологизмҳо дар соҳаи техникаи компютерӣ муҳим аст.

Истилоҳот пеш аз ҳама калимаҳо ё ибораҳои мебошанд, ки мафҳумҳои мушаххасеро ифода мекунанд, ки аз ҷониби мутахассисон дар соҳаи муайяни илм ё технология истифода мешаванд. Одатан, истилоҳоти ҳар як соҳа талаботи асосиро ба миён мегузорад, аз ҷумла: ягонагӣ, дақиқият, кӯтоҳӣ, пайвастагӣ, бетарафии эмотсионалӣ, набудани функцияҳои модалӣ ва услубӣ, бепарвоӣ ба контекст, шартӣ, набудани синонимҳо ва омонимҳо дар доираи як системаи истилоҳотӣ ва ғ..

Одатан, истилоҳотшиносон бар ин назаранд, ки ин истилоҳ бо контекст робитае надорад. Принсипи мустақилияти истилоҳ аз контекст нишон медиҳад, ки истилоҳ барои намоёндагони як касб ҳамеша як маъно дошт ва шарҳи яхелаи онро системаи мафҳумҳои илмӣ таъмин мекард, на системаи лексико-семантикии забон.

Аввалан, бояд лугати компютериро аз нуқтаи назари гурӯҳҳои лексика-семантикӣ баррасӣ кард.

Дар асоси қабати таҳлилшудаи лугати компютерӣ мо тавонистем гурӯҳҳои зерини лексико-семантикии неологизмҳои компютериро муайян кунем:

Қисмҳои компютер (hardware);

Маҳсулоти нармафзор (software);

Кор бо компютер (operating a computer, programming);

Истифодабаранда ё барномасоз (user, programmer);

Интернет (Internet).

Биёед ҳар як гурӯҳи неологизмҳои дар боло зикршударо муфассалтар баррасӣ кунем.

1. Ба гурӯҳи якум (қисмҳои компютерӣ (аппаратӣ)) неологизмҳои компютерӣ ҳамаи қисмҳо ва дастгоҳҳои компютер дохил мешаванд:

System unit - воҳиди системавӣ;

Data - дастгоҳи коркарди маълумот;

Hub - маркази шабакавӣ;

Drive bay - қисме барои насби диск;

Graphics accelerator - суръатбахши графикӣ;

Port – вуруд ё баромади бисёрбитаи дастгоҳ, порт;

External storage - дастгоҳи ниғаждорӣ беруна;

Card reader - корти хонанда, дастгоҳ барои хондани флеш-картаҳо;

Char device - дастгоҳи аломат;

Cooler - системаи хунуккунии ҳаво;

Trap gate - гузаргоҳи боздошт;

Backup power supply - воҳиди захиравии қувваи барқ;

Central processor unit - протсессори марказӣ;

Ata carrier equipment – таҷҳизоти алоқаи додаҳо, модем ё дастгоҳи периферӣ, ки ба DTE тавассути хати пайдарпайии маълумот пайваст карда шудааст;

Zenware як барномаест, ки ба корбар барои тамаркуз ба вазифа ва абзоре аз парешонҳо кӯмак мекунад;

SLT (Scalable Link Interface) - интерфейси муоширати миқёспазир;

USB (Universal Serial Bus) - автобуси универсалии силсилавии симдор;

DDR (Duble Data Rate) - суръати маълумотро ду баробар зиёд мекунад.

2. Маҳсулоти барномавӣ (software). Ин гурӯҳи неологизмҳои компютерӣ воҳидҳои лексикиро дар бар мегиранд, ки бо барномаҳои гуногуни компютерӣ, системаҳои оператсионӣ, замимаҳо, файлҳо ва ҳуҷҷатҳо алоқаманданд:

Browser як барномаест, ки бо он шумо метавонед ҳуҷҷатҳои HTML-ро гиред ва онҳоро бинед.

Аввалин чунин браузер барномаи Mosaic буд, ки соли 1993 дар Амрико таҳия шудааст. То имрӯз маълумтарин браузерҳо инҳоянд: Microsoft (Microsoft Explorer) ва Netscape (Netscape Navigator).

Burst Extended Data Extended Output - баромади васеи додаҳо.

Варианти таҳияшудаи EDO RAM, ки дорой режими интиқоли маълумот мебошад.

Data Carrier Detect - кашфи маълумот ва интиқолдиҳанда.

Сигнали модем, ки мавҷудияти басомади интиқолдиҳанда ва маълумотро дар хат нишон медиҳад.

Database security (ҳифзи пойгоҳи додаҳо) як воситаи муҳофизати пойгоҳи додаҳо мебошад - ин нармафзорест, ки атрибутҳои амниятиро дар пойгоҳи додаҳои релятсионӣ муайян мекунад (ҳоло ягон МДМ дигар вучуд надорад). Ба чунин атрибутҳо (реквизитҳо) номҳои бақайдгирӣ, паролҳо, нақшҳо ва имтиёзҳо дохил мешаванд;

Digital Audio Extraction - хондани CD аудио рақамӣ;

ECC Error Checking and Correction/Correction Error Code Code ё механизми назорат ва барқарорсозии якпорчагии иттилоот аст»;

Vaporware- маҳсулоти нармафзори мавҷуд нест;

Spyware - нармафзори ҷосусӣ.

3. Ба гурӯҳи «кор бо компютер (operating a computer, programming) неологизмҳо дохил мешаванд, ки номи амали корбарон ё барномасозонро дар назар доранд, инчунин посухи компютерро ифода мекунанд. Дар ин гурӯҳ бар хилофи ду гурӯҳи аввал феълҳо, герундҳо ва пасвандҳо бартарӣ доранд:

beam - тавассути почтаи электронӣ ирсол кунед;

bum-такмил додани барномаи хаттӣ;

scrog - маълумотро вайрон кардан ё нест кардан;

grovel - суст кардан, суст кардани кор;

barf - бо истифода аз паём дар бораи хато хабар диҳед;

glitch - хато кардан, суст кардан;
handshaking – тартиби муқаррар намудани пайвастанавӣ бо роҳи дастфишорӣ;
hung – овезон кардан;
wedged - мураббо;
gronked- буридан, хомӯш кардан;
tanked- корро бас кардан.

Неологизмҳои дар боло зикршуда истилоҳ набуда, балки лексикаи жаргонӣ (сленгӣ) мебошанд. Воҳидҳои истилоҳиеро, ки ҳолатҳои якхеларо тавсиф мекунанд, дар забон ёфтани хеле душвор аст, зеро феълҳои *send* (a message), *delete*, etc. қайҳо боз дар забон вучуд доранд ва ба талаботи неологизмҳо ҷавоб дода наметавонанд.

4. Ба гурӯҳи (истифодабаранда ё барномасоз (*user, programmer*)) на танҳо мутахассисони компютер, балки истифодабарандагони оддӣ низ дохил шуда метавонанд:
application developer - таҳиягари барнома;
program analyst - директори барномасоз;
average programmer — барномасози таҳассуси миёна;
system administrator – мудири система;
get-rich-click - шахсе, ки меҳодад бо роҳи пасандози онлайн ё тичорат тавассути Интернет пул кор кунад.

5. Интернет (*Internet*). Неологизмҳои интернетӣ дар ташаккули луғати ҳаррӯза нақши бузург доранд. Сабаби ин, аввалан, дар истифодаи хеле зуд-зуд аст, зеро онҳо тавассути васоити ахбори омма паҳн карда мешаванд ва дуҷум, онҳо таърифҳои мураккабро талаб намекунанд: *cobweb page* - саҳифаи интернетӣ, ки муддати тулонӣ нав карда нашудааст; *portal site* – портали интернетие, ки дар он миқдори зиёди мавод ва намудҳои гуногуни хидматҳо ҷойгир шудаанд, то корбарон ин порталро саҳифаи асосии худ гардонанд; *podcast* - сабти рақамӣ ё паҳши радиой, ки дар Интернет ҷойгир карда шудааст;

catfishing - эҷоди шахсияти тахайюлӣ ё тафсилоти тарҷумаи ҳол, барои романҳои виртуалӣ; *cyberbullying* - таҳқир ё таҳқир дар ки хатогиҳоро дар матнҳо пайдо кунад ва онҳоро ба таври оммавӣ нишон диҳад; *vertical portal* - портали интернетӣ, ки иттилоот ва хидматҳоро пешкаш мекунад, ки ба истифодабарандагони мушаххас нигаронида шудааст.

Таснифи вожаи истилоҳотро метавон аз рӯйи моделҳои ташаккули навоварихҳои истилоҳотӣ ё гурӯҳҳои семантикӣ анҷом дод.

АДАБИЁТ

1. Антрушина Г. Б. Лексикология английского языка. English lexicology: учебник и практикум для академического бакалавриата / Г. Б. Антрушина, О. В. Афанасьева, Н. Н. Морозова. -8-е изд., перераб. и доп. -М.: Издательство Юрайт, 2016.
2. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка: учеб. пособие. – 2-е изд., перераб. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2012.
3. Брагина А.А: «Неологизмы в русском языке» / А.А. Брагина. - М.: 2003.
4. Виноградов В.В. Об основном словарном фонде и его словообразующей роли в истории языка / В.В. Виноградов. - М.:1977.
5. Виноградова Н. В. Компьютерный сленг и литературный язык: проблемы конкуренции // Исследования по славянским языкам. Корейская ассоциация славистов. М., 2006.
6. Гак В. Г. Сопоставительная лексикология: На материале французского и русского языков. – 2-е изд. – М.: УРСС, 2010. – 264 с., 30с

МАҲСУЛНОКИИ МОДЕЛҲОИ КАЛИМАСОЗ ДАР СОҲАИ ТЕХНОЛОГИЯИ КОМПЮТЕРӢ

Ин мақола ба масъалаи маҳсулнокии моделҳои калимасозӣ дар соҳаи технологияи компютерӣ дар забони англисии муосир бахшида шудааст. Тавре муаллиф қайд мекунад, ҳар як забон миқдори зиёди ибораҳои гуногунро дар бар мегирад, ки хусусияти сохтори грамматикӣ ва фонетикӣ забонро инъикос мекунанд. Чунин ибораҳо барои дар асоси маводҳои асосӣ бевосита омӯхтани хислатҳои миллии забон ва халқ шароит фароҳам меоваранд, ки ин ҳангоми аз як забон ба забони дигар тарҷума кардани асарҳои бадеӣ аҳамияти калон дорад.

КАЛИДВОЖАҲО: ҳосилнокӣ, калимасозӣ, моделҳо, технологияи компютерӣ, рушд, неологизмҳои компютерӣ ва таърифҳои нав, илмию техникӣ, пешрафт, мавқеъ, неологизм, забони англисӣ.

ПРОДУКТИВНОСТЬ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ МОДЕЛЕЙ В ОБЛАСТИ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

В данной статье рассматривается вопрос о продуктивности словообразовательных моделей в области компьютерных технологий в современном английском языке. Как отмечает автор, в состав каждого языка входит большое количество различных фраз и выражений, отражающих особенности грамматической и фонетической структуры языка. Такие выражения создают условия для непосредственного изучения национального характера языка и народа на основе конкретных материалов, что имеет большое значение при переводе произведений искусства с одного языка на другой.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: продуктивность, словообразовательных, моделей, области компьютерных технологии, развития, компьютерных неологизмов и новых определений, научно-технический, прогресс, позиция, неологизм, современном английском языке.

PRODUCTIVITY OF WORD-FORMATION MODELS IN THE FIELD OF COMPUTER TECHNOLOGIES

This article discusses the issue of the productivity of word-formation models in the field of computer technology in modern English. As the author notes, each language includes a large number of different phrases and expressions that reflect the features of the grammatical and phonetic structure of the language. Such expressions create conditions for the direct study of the national character of the language and people on the basis of specific materials, which is of great importance when translating works of art from one language to another.

KEYWORDS: productivity, word-formation, models, computer technology, development, computer neologisms and new definitions, scientific and technical, progress, position, neologism, modern English.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Бегаммадова Фотима Абдурахимовна* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети забонҳои Осиё ва Аврупо. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992). 980030380.

Сведения об авторе: *Бегаммадова Фотима Абдурахимовна*. - Таджикский национальный университет, магистрант факультета языков Азии и Европы. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан г. Душанбе проспект Рудаки 17. Телефон: (+992). 980030380.

Information about the author: *Begahmadova Fotima Abdurahimovna*. - Tajik National University, master`s student of Faculty of Asian and European languages. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan Dushanbe Rudaki Avenue 17. Phone: (+992). 980030380.

МАВҶЕИ ИСТИЛОҲОТИ СИЁСӢ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Абдурахмонова О. С.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар солҳои охир таҳлили баъзе соҳаҳои забоншиносӣ, аз қабилӣ дарёфти умумият, фарқият ва таҳлили муқоисавии истилоҳоти ҷамъиятӣ-сиёсӣ ва дигар илмҳои забоншиносӣ рӯз то рӯз бештар мубрам гаштааст, ки ин бидуни истифодаи усулҳои муқоисавӣ ғайриимкон аст.

Аз ҷумла, яке аз масъалаҳои марказии забоншиносии муосир омӯзиши масъалаи истилоҳ, истилоҳгузинӣ ва роҳҳои илмии ташаккули истилоҳот ва баррасиву таҳлили ин мавзӯ мебошад.

Сохтори истилоҳотии забони тоҷикӣ хеле мураккабу сершоха аст. Истилоҳоти сиёсии забони тоҷикӣ соҳаҳои гуногуни донишҳои сиёсиро фаро мегирад, ки дар навбати худ боз сохтори истилоҳотии маҳдудихтисосро доро мебошад. Ғайр аз ин синоним-истилоҳоти сиёсии эквивалентӣ аксар вақт байнзабонӣ мебошанд, ки қисми решагашон дар иқтибосҳои юнонӣ-лотинӣ, байналхалқӣ, ғарбӣ-аврупоӣ ва англо-африқоӣ метавонанд маъноӣ якхела дошта бошанд.

Принсипҳои анъанавии интиҳоб, таснифот ва ташкили мунтазами лексикаи истилоҳот хеле хуб омӯхта шуда ва баррасӣ гардидаанд, лек то ҳол таърифи функционали-калимасозии истилоҳоти сиёсӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ва коркарди хулосаҳои амалӣ ва тавсияҳо бо назардошти услубҳои функционалии нутқ ҳамчун масъалаи муҳим боқӣ мемонад.

Калимаҳо ҳамчун воҳиди мустақил аз ҷиҳати гуногун: доираи истемол, қабатҳои услубӣ, дараҷаи инъикоси моделият ва эҳсосот, аз бобати пайдоиш, мансубияти ҳиссаинутқию соҳавӣ ва ғайра мавриди таҳқиқ дода мешаванд, ки ҳар як ҷиҳати зикршуда

пахлуи чудогонаи ин воҳидҳои забонро дар алоҳидагӣ меомӯзад. Яке аз паҳлуҳои муҳимми калимаҳо, ки дар алоқамандӣ бо аксар ҷиҳатҳои зикршуда омӯхта мешавад, ин мансуб будан ё набудани онҳо ба истилоҳот ё терминҳо ва марбут будани онҳо ба ин ё он соҳаи илм ё фаъолияти муайян мебошад. Муайян кардани ин ҷиҳати калимаҳо - истилоҳ будан ё набудани онҳо, кори саҳлу сарсарӣ набуда, дар мавриди интиҳоби онҳо ҳамчун калимаҳои ифодагари мафҳумҳои хос мебояд як қатор меъёрҳои марбут ба гузиниши онҳоро ба таври ҷиддӣ ба назар гирифт, то аз ҳарачу марач дар ин соҳа пешгирӣ карда шавад. Ҳарчанд ки дар байни калимаҳои маъмулӣ ва истилоҳот умумиятҳои муайян дида мешаванд, боз тафовутҳои муайяне низ вучуд доранд.

Умумияти калимаҳои маъмулӣ бо истилоҳот дар он аст, ки ҳар дуи онҳо ҳамчун воҳиди мустақили луғавӣ мафҳуми муайяноро ифода менамоянд ва ҳадди ақал ба як маънои луғавӣ соҳиб буда, аз рӯи сохти морфологӣ дорои сохтори ягона мебошанд. Тафовути ин гурӯҳи калимаҳо бошанд, дар тарзу доираи ифодаи ҳамин маъноҳои луғавии онҳост. Аз ин рӯ, ба истилоҳот на ҳама калимаҳои одию маъмулии забон, балки гурӯҳи махсуси калимаҳое дохил мешаванд, ки дар ин ё он соҳаи муайян ба маънои мушаххас ба кор бурда шуда, хусусиятҳои якмаъноӣ, дақиқ ифодакунӣ, мансубияти соҳавӣ, маҳрум будан аз маҷозияти ифодаи маъно ва обуранги бадеию тобишҳои эмотсионалӣ ба онҳо хос мебошанд.

Истилоҳот дар асоси пешрафтҳои муайяни илмии соҳаҳои гуногуни ҳаёти одамон ташаккул ёфта, марҳила ба марҳила суфтаю мукамал мегарданд. Дар натиҷа онҳо ба маънои ягонаи дар ин ё он соҳа доираи васеи фаҳмишдошта соҳиб гардида, ба тадриҷ он маъноҳоеро, ки дар зери як мафҳум муттаҳид гардидаанд, ифода менамоянд.

Бо назардошти он ки истилоҳот аксаран як мафҳуми соҳавии доираи васеи фаҳмишдоштаро ифода менамоянд, ба вучуд овардани таърифе, ки мазмуну мундариҷа ва моҳияти истилоҳотро пурра дар худ таҷассум намояд, ҳам дар забонҳои муқоисашаванда ва ҳам дар забони тоҷикӣ кори мушкул ва то андозае ғайриимкон мебошад. Аз ин рӯ, моро лозим аст, ки барои равшании бештар андохтан ба ин масъала баъзе хусусиятҳои хоси истилоҳотро дар заминаи истилоҳоти сиёсӣ дида бароем.

Фаъолияти сиёсӣ, азбаски яке аз бахшҳои ҳассос, муҳим ва сершоҳаи фаъолият дар низоми давлатдорихи муосир ба ҳисоб меравад, истилоҳоти ин соҳа ҳам ҷолиби диққат мебошанд. Он ҳамчун соҳаи фаъолият бо илмҳои гуногуни сиёсатшиносӣ, ҷомеашиносӣ, фалсафа, таърих, ҳуқуқ, фарҳангшиносӣ ва монанди инҳо таҷа карда, дар алоқаманди бо онҳо пеш бурда мешавад. Ҳамчунин, соҳаи сиёсатро метавон соҳаи фаъолияти ҳуқуқӣ, дипломатӣ, ҷамъиятӣ, таърихӣ, фарҳангӣ ва монанди инҳо ҳисобид. Аз ин нуқтаи назар, аксари истилоҳоти ин соҳаро истилоҳоти муштарақ, яъне он истилоҳоте ташкил медиҳанд, ки ба ғайр аз соҳаи фаъолияти сиёсӣ, дар дигар соҳаҳо низ ба таври васеъ ба кор бурда мешаванд.

Торафт характери сиёсӣ гирифтани муносибатҳо дар байни одамон ва дар зери таъсири амиқи омилҳои сиёсӣ қарор гирифтани тамоми соҳаҳои фаъолияти инсоният, аз қабилӣ илму фарҳанг, технология, иқтисодёт ва монанди инҳо, ба илми забоншиносӣ талаботҳои нав ба навро пеш оварда, заминаро барои рушди босуръати истилоҳоти сиёсӣ дар забон фароҳам овард. Аз ҷониби дигар муттаҳидшавии аксар соҳаҳои фаъолияти инсоният дар зери фаъолияти сиёсии он, ба суфташавӣ ва инкишофи маънои истилоҳоти сиёсӣ ҳаматарафа мусоидат намуд. Дар натиҷа онҳо хусусиятҳои ба худ хоси маъноиро касб намуда, дар баробари васеъшавии доираи фаъолияти сиёсии одамон ин гурӯҳ истилоҳот низ хусусиятҳои чандсоҳавӣ ё муштарақӣ касб намудаанд. Аз ин рӯ, ҳар як истилоҳе, ки муштарақан дар якҷанд соҳа ба кор бурда мешавад, вобаста ба соҳаи ба кор бурдашуда метавонад як андоза мазмун ва хусусиятҳои нав касб намояд. Инро истилоҳоти **таҷовуз**, **ҳамла** - **The aggression**, **амният**-**The Safety**, **арбитраж** - **The arbitration**, **асири ҳарбӣ** - **The prisoner of war**-, ки то андозае хусусияти муштарақи соҳавӣ доранд ва гуфтаҳои болоро ба хубӣ тасдиқ менамоянд, аз лиҳози дипломатӣ ва ҳуқуқ мухтасар шарҳ медиҳем:

Агрессия (**Eng: the aggression** -) дар низоми муносибатҳои байналмилалӣ ҳучум ё таҷовузи як кишварро бар болои кишвари дигар меноманд, ки бо мақсади аз байн бурдани истиқлолияти он кишвар, соҳиб шудан ба сарват имконоти он ва ба ҳамин васила тавсеа

додани доираи маномеъ ва нуфузи худ ба роҳ монда мешавад. Агрессия дар ҳаракатҳои оммавии иҷтимоӣ дар шакли генотсид, террор, муборизаҳои идеологӣ ва ӯ наҷодӣ низ ифода меёбад. Вале дар соҳаи ҳуқуқ ин истилоҳ чунин таъриф дода шудааст:

Агрессия (Eng: the aggression -) ҳаракате, ки тавассути он зарари ҷисмонӣ ва ӯ руҳӣ ба одамони гирду атроф расида, бо эҳсосоти баланди манфии руҳӣ — қаҳр, ғазаб ва душманӣ дар якҷоягӣ омехта аст. Он дар ҳислати шахсият низ зухур мекунад.

Амният (Eng: the security) - дар низоми қонунозорӣ таъмини беҳатарӣ ва оромие фаҳмида мешавад, ки бо роҳҳои гуногун нисбат ба шахс ӯ объекти зерин хатар қарордошта ба амал бароварда мешавад. Дар дипломатияи сиёсӣ бошад, истилоҳи **амният** шарҳу тафсири ба худ хос дорад. **Амният** - дар дипломатия раванде фаҳмида мешавад, ки дар муносибатҳои байналхалқӣ, вазъияти иқтисодӣ, сиёсӣ ва дигар муносибатҳои байни давлатҳо таҳдиди таҷовузро бартараф намуда, ҳамзистии осоиштаи давлатҳоро дар асоси баробарҳуқуқӣ, эҳтиром ба тамомияти арзӣ ва истиқлолияти миллӣ, мустақилияти халқҳо ва инкишофи озодона ва демократии онҳо таъмин менамояд. Ба вучуд овардани чунин шароит яке аз вазифаҳои асосии ҳар як давлат мебошад .

Арбитраж (Eng: the arbitration) – (аз калимаи франсавии arbitrage – арбитраж, суди ҳақамӣ; аз калимаи латинии arbitrare – мушоҳида, дида баромадан, баҳо додан) – дар м.142 Қонуни асосии Белгия с.1994 пешбинӣ шуда, мақомоти адлияи конституционист, ки салоҳияти хос ва маҳдуд дорад. Тарзи ҳалли баҳсҳои иқтисодӣ ва меҳнатӣ, ки аз пешниҳоди баҳс ба ихтиёри суди ҳақамии тарафҳо интиҳоб (таъин) карда иборат мебошад. Арбитраж ӯ суди ҳақамӣ дар ҳуқуқи байналхалқӣ хусусӣ мақомоте мебошад, ки барои баррасии баҳсҳои тичоратӣ хусусияти байналхалқидошта таъсис дода шуда, салоҳиятҳои ба худ хос дорад.

АДАБИЁТ

1. Комиссаров В. Н. Теория перевода (лингвистические аспекты): Учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. / В.Н. Комиссаров. - М.: Высшая школа, 1990.
2. Мирзо Ҳасани Султон. Истилоҳотшиносӣ ва истилоҳнигории тоҷикӣ / Мирзо Ҳасани Султон. – Душанбе. Эр - граф 2019.
3. Назарзода Сайфиддин. Истилоҳоти забони тоҷикӣ: таърих, гароиш ва дурнамо / Назарзода Сайфиддин. - Душанбе, 2014.
4. Суперанская А.В, Подольская Н.В, Василева Н.В. «Общая Терминология» / А.В. Суперанская, Н.В. Подольская, Н.В. Василева. - Москва. И-во. ЛКИ 2008.
5. Чанышева З.З. Особенности номинации аббревиатур в общественно-политическом тексте / З.З. Чанышева. - Москва, 1979.
6. Хаютин А.Д. Термин, терминология, номенклатура / А.Д. Хаютин. - Москва, 1979.
7. Шарофов Н. Калимаҳои русӣ – интернационалӣ дар забони адабии тоҷик / Н. Шарофов. – Душанбе. Эр - граф 2019.

МАВҶЕИ ИСТИЛОҲОТИ СИЁСӢ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Ин мақола ба яке аз мавзӯҳои муҳими истилоҳоти сиёсӣ ба забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ бахшида шудааст. Дар забоншиносии тоҷик омӯзиши муқоисавии истилоҳоти сиёсӣ таърихи дуру дароз надорад. Барои дар кори алоҳида омӯхтани истилоҳоти сиёсӣ то ҳол касе ташаббус нишон надидааст. Мақола дар сатҳи зарурӣ омода шудааст, ки аз моҳирона истифода бурдани муаллиф аз адабиёти илмӣ ва истилоҳоти ҷамъиятию сиёсии ҳарду забон шаҳодат медиҳад. Хулоса, муҳаққиқон нишон медиҳанд, ки чӣ гуна истилоҳоти нави сиёсӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ташаккул ва инкишоф ёфтаанд.

КАЛИДВОЖАҲО: истилоҳоти иҷтимоӣ-сиёсӣ, таҳқиқи муқоисавии типологӣ, ташаккул ва инкишофи истилоҳот, ҷанбаҳои муҳими истилоҳоти сиёсӣ.

ПОЛОЖЕНИЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ НА ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Эта статья посвящена одной из важных тем политической терминологии в таджикском и английском языках. В таджикском языкознании сравнительное изучение политических терминов не имеет долгой и счастливой истории. Пока никто не взял на себя инициативу изучить политические термины в отдельной работе. Статья подготовлена на необходимом уровне, что свидетельствует об умелом использовании автором научной литературы и общественно-политических терминов обоих языков. В заключение исследователи показывают, как формировались и развивались новые политические термины в таджикском и английском языках.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: социально-политические термины, сравнительно-типологическое исследование, формирование и развитие терминов, важные аспекты политических терминов.

STATUS OF POLITICAL TERMS IN TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES

This article is devoted to one of the most important themes of political terminology in Tajik and English languages. In Tajik linguistics, the comparative study of socio-political terms does not have a long and blessed history. So far no one has taken the initiative to study socio-political terms in a separate work. This article has been prepared to the required level, which shows that the author has skillfully used the scientific literature and socio-political terms of both languages. In conclusion, researchers show, how new political terms in the Tajik and English languages were formed and developed.

KEYWORDS: socio-political terms, comparative-typological research, formation and development of terms, important aspects of political terms.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Абдурахмоновна Омина Собирҷоновна* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуҷуми факултети забонҳои Осиё ва Аврупо. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992)905400034. E-mail: **-bakhakhush@mail.ru**.

Сведения об авторе: *Абдурахмоновна Омина Собирджоновна* - Таджикский национальный университет, магистрант второго курса факультета языков Азии и Европы. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан г. Душанбе проспект Рудаки 17. Телефон: (+992)933988045. E-mail: **-bakhakhush @ mail.ru**.

Information about the author: *Abdurahmonova Omina Sobirjonovna* - Tajik National University, second-year master's student of Faculty of Asian and European languages. Address: 734025, Republic of Tajikistan Dushanbe Rudaki Avenue 17. Phone: (+992)933988045. E-mail: **-bakhakhush @ mail.ru**.

РУШДИ ИСТИЛОҲОТИ ДИПЛОМАТИЌ ДАР ЗАБОНИ ТОҶИКӢ БАӢД АЗ ИНҚИЛОБИ ОКТАБР

Розиқова Ш.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Забони муосири тоҷикӣ тули 70-80 соли инкишофи худ дар заминаи истилоҳсозӣ таҷрибаҳои фаровони амалӣ ва андешаҳои муфиди назарӣ ҳосил намуд ва аз нигоҳи созмонӣ низ корҳои зиёде дар ин соҳа ба анҷом расидааст.

Бояд аз ин дастовард ва таҷрибаҳо баҳра гирифта, бубинем, ки забони мо дар ин замина аз кадом сарчашмаҳо истифода намуда, чӣ вижагӣҳое дорад, кадом шояхон он бештар рушд кардааст ва кадом ҷанбаи он заиф мондааст, нуфузи забонҳои бегона дар ин соҳа чӣ гуна аст ва барои рафъи ниёзмандиҳои хеш аз кадом шеваҳои вожасозӣ ва аз кадом усулҳои истилоҳсозӣ истифода кардааст ва амсоли он.

Барои ба ин суолҳо ҷавоб пайдо кардан, пеш аз ҳама бояд таърихи ташаккули истилоҳоти нави забони тоҷикӣ ва раванди он дар даврони шуравӣ амиқ, ҳамаҷониба ва аз нигоҳи нав мутолиа ва баррасӣ гардад. Зеро дар ҳамин давра аст, ки нуфузи фарҳангу тамаддуни нав дар ҳаёти моддӣ ва маънавии тоҷикон бештар мегардад ва таҳти таъсири таҳаввулоти таърихӣ ва падид омадани дигаргуниҳои бунёди иҷтимоиву сиёсӣ ва фарҳангӣ раванди нав ва навсозии забони форсии дарӣ, ки зарурати он ханӯз дар охири асри XIX ба миён омада буд, шакл мегирад ва акнун бо номи расмии "забони тоҷикӣ" дар Осиёи Миёна вориди марҳилаи нави рушду такомули худ мешавад. Вобаста ба ин дар бахши истилоҳгузинии забони тоҷикӣ ҳам, ки яке аз қисматҳои таркибӣ ва бозтоби нерумандии забон мебошад, марҳилаи нав оғоз мегардад ва риштаи истилоҳоти ҷадиди сиёсии он ба маъноии имрӯза ташаккул меёбад. Илова бар ин, дар ҳама солҳо барои танзими ин соҳа усул ва меъёрҳои ягона сохта ва муқаррар мегардад, ки он меъёрҳо ва аксарияти истилоҳоти бар асоси онҳо сохташуда дар забони тоҷикӣ имрӯзҳо ҳам ҷорӣ мебошанд.

Пас аз соҳибистиклол шудани Тоҷикистон равшан аст, ки нақши сиёсӣ ва иҷтимоии забони тоҷикӣ ба сифати забони давлатӣ ба маротиб афзуд ва рӯз то рӯз зарурати тарҷумаи матнҳои мухталиф ва осори илмӣ аз забонҳои гуногуни дунё ва вобаста ба он баргардонидан ва ё сохтани пардохтани луғоту истилоҳоти нав пеш омада истодааст.

Ба ин муносибат ин шояхон ҳамеша дар ҳоли инкишофу такмили забони давлатӣ бояд ҳадди ақал тавоноии баёни истилоҳоти сиёсии мавриди ниёзи давраро дошта бошад ва онҳоро бояд яқингу яқсон ва санҷидаву собит муқаррар намояд.

Баҳри омӯзиши масъалаҳои мубрами забоншиносӣ, мушкилоти истилоҳ ва истилоҳсозӣ дар забонҳои муқоисашаванда ва мавқеи он дар алоқамандӣ бо дипломатия

кафедраи мутолиоти шарқи факултети муносибатҳои байналхалқӣ дар мавзуи “Масоили истилоҳот ва истилоҳозии дипломатӣ дар забонҳои шарқ ва амалияи истифодаи онҳо дар забони тоҷикӣ” корҳои илмӣ-тадқиқотии хешро дар солҳои 2016-2020 ба анҷом расонидааст.

Мубрамияти мавзӯи интихобшуда аз он иборат аст, ки пас аз ғурупошии низоми сотсиалистӣ ва ба даст овардани Истиқлолият дар Ҷумҳурии Тоҷикистон омӯзишу пажӯҳиши забонҳои хориҷӣ бахусус забони англисӣ мавқеи хоса пайдо намуд. Дар ин давра Ҷумҳурии Тоҷикистон сиёсати хориҷии “Дарҳои кушод”-ро пеш гирифта, бо як қатор кишварҳои олам муносибатҳои дучониба ва бисёрҷонибаро ба роҳ монда, узви комилхуқуқи як қатор созмонҳои байналхалқию минтақавӣ гардид. Ин раванд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон зарурияти омодагории кадрҳои донишманди забондон ва аз сиёсати дохилӣ хабардорро ба бор овард.

Айни замон дар ҷумҳурӣ ба соҳаи сайёҳии дохилию хориҷӣ диққати махсус дода мешавад, ки ҳамаи соҳаҳоро махсусан забони англисӣ алоқаманд мегардонад. Бояд қайд намуд, ки ҳоло ҳам дар соҳаи забоншиносӣ, махсусиятҳои грамматикӣ ва усулҳои ҷадиди таълими забонҳои хориҷӣ паҳлуҳои сарбаста ва ноқушода мавҷуданд.

Дипломатия аз муоширати шифоҳӣ ё хаттии намояндагони давлатҳо, аз қабилӣ роҳбарон ва дипломатҳои онҳо иборат аст, ки дар самти таъсиррасонӣ ба рӯйдодҳои низоми байналмилалӣ фаъолият менамоянд.

Дипломатия воситаи асосии сиёсати хориҷӣ мебошад, ки ҳадафҳо ва стратегияҳои васеътари муносибатҳои давлатро бо тамоми ҷаҳон роҳнамоӣ мекунад. Шартномаҳо, созишномаҳо, иттифокҳо ва дигар зухуроти муносибатҳои байналмилалӣ одатан натиҷаи гуфтушунидҳо ва равандҳои дипломатӣ мебошанд.

Усулҳо, амалия ва принципҳои дипломатияи муосир асосан аз урфу одатҳои аврупоии асри XVII сарчашма мегиранд. Дар ибтидои асри XX дипломатия ба як фаъолияти касбӣ табдил ёфт. Конвенсияи Вена “Дар бораи муносибатҳои дипломатӣ” дар соли 1961, ки аз ҷониби аксарияти давлатҳои соҳибхитиёри ҷаҳон ба тасвиб расид ва ҷаҳорҷӯбаи расмиёти дипломатӣ, усулҳо ва анъанаҳои дипломатиро фароҳам овард. Дар умум фаъолияти дипломатӣ ҳоло аз ҷониби шахсони мансабдори акредитатсияшуда, ба монанди фиристодагон ва сафирон, тавассути ин ва ё он идораи махсуси корҳои хориҷӣ анҷом дода мешавад. Дипломатҳо тавассути намояндагҳои дипломатӣ, аксаран консулгарӣҳо ва сафоратхонаҳо фаъолияти худро ба роҳ мекунанд ва дар иҷрои фаъолияти худ ба як қатор ҳайати ёрирасон такя мекунанд. Ҳамин тариқ, истилоҳи дипломат баъзан ба таври васеъ нисбат ба кормандони дипломатӣ ва консулӣ ва мансабдорони вазорати корҳои хориҷӣ ташбеҳ дода мешавад.

Забони дипломатия бо тамоми вариантҳои услубии худ, аз як тараф он истилоҳотеро дорад, ки дипломатҳо барои гуфтушунид дар соҳаи дипломатия истифода мекунанд ва аз тарафи дигар, маъноӣ забонеро дорад, ки давлатҳо дар асоси принципҳои таъмини амният ва ҳифзи манфиатҳо бо ҳамдигар ва бо мақсади танзими муносибатҳои дипломатӣ муошират мекунанд. Дипломатия аввалин касб дар рӯйи замин аст, ки тавассути он фариштагон ва фиристодаҳои Худо мехостанд бо одамони ибтидоӣ дар бораи қоидаҳои зиндагӣ, ки Худо барои онҳо офаридааст ва ба хотири ҳифзи манфиатҳои худашон ва идомаи инсоният дар рӯйи замин гуфтугӯ кунанд.

Табиист, ки вожаҳое, ки аз як забон дар забони дигар воҷеҳӣ ва шумораҳои онҳо аз ҳамдигар тафовут доранд. Бо қавӣ ва паҳн гардидани фарҳангу тамаддуни ин ё он миллат забони он низ ба дигар забонҳо таъсиргузор мегардад.

Дар гузашта забони форсии тоҷикӣ яке аз забонҳои асосии қитъаи Осиё буда, дар тули ҳазорсолаҳо ба забонҳои дигар таъсири худро расонда, дар навбати худ аз он забонҳо иқтибосоти зиёдеро гирифтааст, ки онҳоро дар худ ҳазму мутобиқ сохтааст. Ин яке аз хусусиятҳои муҳими забонҳои қавӣ аст, зеро ҳар забоне дар тули инкишофу такомули хеш бо дигар забонҳои дунё дар робитаву алоқа набошад, дучори фаромӯшӣ ва нобудӣ хоҳад шуд. Забони форсӣ ҳамон тавре ки аз забони арабӣ, туркӣ ва муғулӣ вожа пазируфта аст, бар он забонҳо низ таъсир гузошта ва қарз додааст.

Истифодаи калимаҳои забонҳои Шарқ дар истилоҳоти дипломатияи тоҷикӣ хеле боризу аён аст. Бояд гуфт, ки забони тоҷикӣ ба таърихи мардуми тоҷик саҳт вобастагӣ дошта, ҳанӯз дар даврони интишори дини мубини ислом вожаҳои зиёде аз забони арабӣ ба забони форсии тоҷикӣ ворид гаштаанд.

Чуноне ки забоншиноси варзидаи тоҷик профессор Сайфиддин Назарзода зикр кардаанд: “Арабҳо низ ба худ ҷаҳонбинии нав - дини мубини исломро бо як силсила мафҳум ва луғоту истилоҳоти вижаи он ба сарзаминҳои форсигӯён оварданд ва онро идеологияи ҳоким дар кишварҳои зери тасарруфи хеш қарор доданд. Вожаҳои арабӣ замоне дар тору пуди забони форсии дарӣ дарпечиданд, ки ин забон ҷавону созанда, дар ҳоли ташаккулу тақомул, бетаассубу таъсирпазир ва ҷўянда буд. Бехуда нест, ки нахустин ва мутаассифона охири кўшиши муваффақонаи вожагузинӣ ва истилоҳсозӣ дар забони форсии дарӣ ва умуман ҷунбиши бунёди забони илм ҳам маҳз дар ҳамин давра ба миён омад. Бинобар ин забон тавонист, ки илова бар иқтибоси вожагону мафҳумҳои ҳоси динӣ, барои теъдоди зиёде истилоҳоти сиёсиву иҷтимоии арабӣ баробариҳо ёфта ва ё луғати нав созад ва миқдори дигареро тобеи табиати хеш гардонад. Хулоса, нуфузи забони арабӣ ва истилоҳоти он дар давроне сурат гирифт, ки забони форсии дарӣ монанди соҳибони худ дар авҷи тараққӣ ва ҷўёву пўё буд.

Аз ҷониби дигар шоёни ёдоварист, ки ҷараёни ҳаллу ҳазми мафҳум ва истилоҳоту луғоти арабӣ мисли ҷараёни нуфузи ин забон давра ба давра, мавҷ ба мавҷ сурат гирифт ва садҳо сол тул кашид.”.

Чуноне, ки аз сарчашмаҳои таърихӣ хабардор ҳастем, мардуми тоҷик баъд аз сукути давлати Сомониён дигар то асри ХХ давлату ҳукумате надоштанд. Аммо забони тоҷикӣ дар тули ин асрҳо ҷойгоҳу манзалати худро гум накарда, балки дар минтақаи Мовароуннаҳр забони кории дарбори амирону ҳокимони ҳар давра замон ба шумор мерафт.

Забони тоҷикӣ пеш аз ҳоким гаштани Россия дар минтақаи Самарқанду Бухоро, қудрати истилоҳотофариниро доро буд, аммо бо шикаст хўрдани Аморати Бухоро ва зери султаи русҳо қарор гирифтани ҳама соҳаҳо, ногузир истилоҳоти наво ба забон ворид гаштанд. Ба хусус ҳангоме, ки рўзномаҳои Бухоро ва ғайра рўи кор омаданд ва мутарҷимон хабарҳоро аз забонҳои русӣ, туркӣ ва ўзбекӣ ба тоҷикӣ бар мегардонданд.

Ба қавли забоншиносон: “Луғату истилоҳоти русӣ ва умуман забонҳои дигари аврупоӣ замоне дар забони тоҷикӣ паҳн шуд, ки ҳам миллат аз созандагӣ ва тараққӣ боз монда буд ва ҳам забони солхўрдаи он мисли ҷомеае, ки дар хидмати ў қарор дошт, аз навофаринӣ ва зояндагӣ боз монда буд. Ин завол махсусан дар баҳши истилоҳсозӣ бештар эҳсос мешуд. Аз ин гуфтаҳо ба хубӣ пайдост, ки дар солҳои аввали Инқилоби Октябр забоншиносони мо ва луғатсозону истилоҳҷўёни тоҷик бо ҷӣ мушкилоте рў ба рў буданд.

Бояд таъкид кард, ки бо вучуди ноошноӣ ва фаровонии ҷунин вожагон ва ғурсати кам барои ҳаллу ҳазми онҳо забони тоҷикӣ дар ин озмуни нави таърих ҳам ноком нашуд ва тавонист, ки дар ин давра ҳам миқдори зиёде ин луғот ва истилоҳоти навро баён кунад, монанди *пролетариат*-ранҷбар; *революция*-инқилоб; *республика*-ҷумҳурият; *коммунист*-иштирокӣ; *социалист*-иҷтимоӣ; *феодал*-заминдор, мулкдор; *капитал*-сармоя; *капиталист*-сармоядор; *империалист*-ҷаҳонгир; *шовинист*-миллатпараст, миллатҷӣ; *партия*-фирқа; *авангард*-пешсаф. Масалан, дар муқоваи шумораи якуми маҷаллаи “Шуълаи инқилоб” шиори маъруфи марксистӣ “Пролетарий всех стран соединяйтесь!” ҷунин садо меод: “Пролетарҳои ҳамаи мамлакатҳо як шавед!”. [13;245]

Бо мурури замон донишмандони миллати тоҷик талош намуданд, то вожаҳоро ба забон мутобиқ намоянд. Акнун мо бохабар гаштем, ки калимаҳои забонҳои хориҷӣ мисли англисӣ ва русӣ дар забони тоҷикӣ ва хусусан дар соҳаи сиёсату дипломатияи тоҷик фаровон мавриди истифода қарор дорад.

Сарфи назар аз теъдоди зиёде корҳои илмие, ки ба истилоҳоту истилоҳшиносии баҳшида шудаанд, таваҷҷуҳ ба ин мавзӯи тадқиқот кам намешавад. Ин далел бо рушди доимии соҳаҳои гуногуни фаъолияти инсон, пайдоиши технологияҳои нав, ихтироъ ва донишҳои илмӣ шарҳ дода мешавад.

То имрӯз мафҳуми ягонаи аз тарафи умум пазируфташудаи “истилоҳ” вучуд надорад. Дар Лугати бузурги энциклопедӣ мафҳуми забоншиносӣ (аз истилоҳи лотинии 'сарҳад, маҳдудият') ҳамчун калима ё иборае муайян карда мешавад, ки мафҳуми ҳама гуна соҳаи дониш ё соҳаи фаъолиятро ифода мекунад.

В.П. Даниленко чунин мешуморад, ки истилоҳ ба соҳаи махсуси истифода ишора мекунад ва номи мафҳуми махсус мебошад. Умуман, аксари таърифҳо мувофиқат мекунанд, ки истилоҳ калима ё ибораест, ки хоси соҳаи муайяни фаъолият аст, ки барои муайян кардани мафҳуми махсус хидмат мекунад.

Дипломатия - аз решаи юнонии **“Diploma”** гирифта шуда, дар асл ба маънои “саҳифа” дар забони фаронсавӣ ва дигар забонҳои аврупоӣ низ аз ин реша сохта шудааст ва дар марҳалаи дуҷум дорандаи диплом, ки дар Рими қадим аз рӯйи истилоҳоти юнонӣ, аз тарафи сенат ба шахсони расмӣ дода мешуд, ки онҳо ба музофотҳо фиристода мешуданд ва инчунин фаъолияти дипломатӣ тавассути мақомоти ҳукумат (сардори давлат, сардори ҳукумат, идораи сиёсати хориҷии кишвар) намояндаҳо ва агентҳои вай дар хориҷи кишвар амалӣ карда мешаванд. Истилоҳи дипломатия, яъне бо роҳҳои ғайринизомӣ фаъолият кардан ва риштаи равобити байналмилал дар қолаби ибораҳои изофӣ мисли: дипломатияи парлумонӣ, дипломатияи зуру таҳдид, дипломатияи байналмилалӣ, дипломатияи мардумӣ, яке аз маъмултарин истилоҳ дар илми равобити байналмилал мебошад. [12;91]

Дипломатия воситаи муҳими сиёсати хориҷии ҳар як давлат аст. Тайёр кардани мутахассисони баландхатисоси хизмати дипломатӣ донишҷӯи шартҳои асосии протокол ва одоби муоширати байналмилалиро талаб мекунад. Истилоҳоти дипломатӣ омӯзиши муфассал ва тавсифро талаб мекунад.

Ҳуди мафҳуми **“забони дипломатӣ”** ду мафҳумро дорад. Аввалан, ин забонест, ки бо он гуфтушунидҳои расмӣ дипломатӣ сурат мегиранд, инчунин шартномаҳои байналмилалӣ тартиб дода мешаванд. Пӯшида нест, ки аввалин забони дипломатия забони лотинӣ буд, ки баъдан ҷои онро фаронсавӣ гирифт. Дар ҷаҳони муосир тамоюли баробарии забонҳо мушоҳида мешавад. Дуюм, ин маҷмӯи истилоҳотест, ки ба соҳаи дипломатия алоқаманданд. [6.87]

Истилоҳоти дипломатӣ як системаи мураккаби динамикӣ буда, истилоҳоти чунин соҳаҳои дипломатия, аз қабилҳои хизмати дипломатӣ, ҳуқуқи дипломатӣ, протоколи дипломатӣ, одоби дипломатӣ, рутбаҳо, ҳуҷҷатҳои дипломатӣ, расмиёти дипломатӣ, сафарҳои дипломатӣ, намояндагӣҳои дипломатӣ, ҳуқуқ ва имтиёзҳои дипломатӣ, қабулҳои дипломатӣ ва ғайраро дар бар мегирад.

Ба гурӯҳи **“агентҳои дипломатӣ / рутбаҳои дипломатӣ”** (diplomatic agents/diplomatic ranks), масалан, истилоҳҳои ба мисли **ambassador** "сафир", **ambassador extraordinary** "сафири фавқулода", **ambassador extraordinary and plenipotentiary** "сафири фавқулода ва мухтор", **consul** “консул”, **consul general** “консули генералӣ”, **counselor** “мушовир”, **diplomat** “дипломат”, **“doyen”** дуайен, **“attache”** атташе ва ғайра дохил мешаванд.

Агарчи истилоҳи «дипломатия», тавре ки маълум аст, бори аввал соли 1645 дар Британияи Кабир истифода шуда буд, дипломатияи тоҷик таърихи хеле қадимтар аз онро дорад. Бо назардошти он ки пайдоиши дипломатия ба сифати «илм дар бораи муносибатҳои мутақобилаи давлатмандон ва давлатҳо» (В.Дал) ба пайдоиши давлату давлатдорӣ вобастагӣ дорад ва таърихшиносон пайдоиши нахустин давлатҳоро дар сарзамини мо ба асрҳои IX-VII пеш аз милод нисбат медиҳанд, метавон гуфт, ки дипломатияи тоҷик таърихи беш аз 3000 соларо соҳиб мебошад.

Бинобар навиштаи В.И. Попов, муаллифи китоби пурарзиши «Дипломатияи муосир: назария ва амалия», сеюним ҳазор сол пеш аз ин дар Миср шартномаҳои байналмилалиро бо мутобикати комил ба меъёрҳои ҳунари дипломатии наздик ба замони мо ба имзо мерасонидаанд, ки аз сатҳи баланди он гувоҳӣ медиҳад.

Дипломатия дар Хиндустон аз он ҳам қадимтар ва пешрафтатар будааст. Бо вучуди он гӯё, бино ба гуфтаи ин донишманди рус, «дипломатияи кишварҳои Осиё ва Африқо ба иллати канда будани Шарқ аз Ғарб ба дипломатияи умумидунёӣ таъсири зиёд нарасондааст. Аммо дипломатияи Юнон, Рум ва баъд Византия дигар аст». Ин иштибоҳи маҳз мебошад. Зеро исбот гардидааст, ки «одоб ва русуме, ки дар Аврупо барои фиристодан

ва пазируфтани сафирон мурут мешавад, «ғолибан аз русум ва ташрифоти рӯзгори импротурии Рум иқтибос шуда буд», ки дар навбати худ «он русуми маъмули импротурии Рум дар асл иқтибос аз оини сафорати мутадовул дар Эрони қадим будааст».

Донишмандоне, ки таърихи пайдоиши муносибатҳои дипломатиро ба давраи пайдоиши қабилаҳои одамӣ, ба асри сангин (неолит) нисбат медиҳанд, таърихи дипломатияи тоҷикро на кам аз 6000 доништаанд.

Академик Н.Неъматов соҳиби рисолаи «Концепсияи таърихи дипломатияи халқи тоҷик» (2004) аз ҷумлаи онҳост. Вай ба ҳулосае омадааст, ки аз қарни VI то мелод то садаи VI пас аз мелод дар замони мавҷудияти давлатҳои ҳахоманишихову Аршакидиён, Кӯшонийёну Сомониён, Сугдиёну Тахористониён дипломатияи форсии тоҷикӣ ба пуррагӣ ташаккул ёфта буд.

Дар хусуси он ки дипломатияи тоҷик, дар воқеъ, таърихи қадим дошта, дар гузашта хеле инкишоф ёфта буд, санади муътамади дигар он аст, ки дар байни девонҳои (вазиратхонаҳои) маъмули давлати Сомониён девони махсусе бо номи «Девони амидулмулк ё расоил ва иншо» буд, ки бо муносибатҳои дипломатӣ ва мукотиботи муҳимми давлатӣ машғул буд. [10;35]

Низомулмулк дар «Сиёсатнома» (а.ХI) фасли ҷудогонаеро бо номи «Андар маънии аҳволи расулон ва тартиби кори эшон» ба баёни масъалаҳои назарии дипломатия бахшидааст. Мулоҳизаҳои ӯ дар бораи расулон, ки дар сарчашмаҳои асримиёнагӣ, аз ҷумла дар «Шоҳнома»-и Абулқосими Фирдавсӣ аз онҳо ҳамчунин бо номҳои «фиристода» ё «фиристодагон» ёд оварда мешавад, шахсият ва тартиби кори онҳо шаҳодат аз он медиҳад, ки институти расулон (фиристодагон) дар дипломатияи тоҷик дар гузашта хеле маъмул буда, ҷанбаҳои амалӣ ва назарии он ба таври мушаххас танзим гардида будаанд. Ин ҷизро муаллифони сарчашмаҳои таърихӣ, таърихномаҳо низ тасдиқ мекунанд, монанди «Таърихи Табарӣ»-и Балъамӣ (а.Х), «Таърихи Бухоро»-и Наршахӣ (а.Х), «Таърихи Яминӣ» (а.Х-ХI), «Таърихи Гардезӣ» (а.ХI), «Равзат-ус-сафо»-и Мирхонд (а.ХV) ва ғ. Масалан, дар дипломатияи тоҷик дар асрҳои миёна муқаррар гардида будааст, ки аз омадану рафтани расулон тарафҳо якдигарро пешакӣ хабар медодаанд, то «бар ғафлат ва хор доштан корҳо» нашлаванд. Аз ҷумла, гумоштагони сарҳад вазифадор буданд, ки аз «кисту аз кучо меояд» - и расулон мақомоти кишвари худро огоҳ намоянд ва одами муътабареро ба онҳо вобаста кунанд, то онҳоро ба «шаҳри маъруф бирасонад, ба он ҷо бисупорад ва аз он ҷо гумоштагони дигар ҳамчунин бо эшон то ба шаҳру ноҳияти дигар ва ҳам бар ин мисод то ба даргоҳ ва ҳар кучо, ки бирасанд, ки ободонӣ бувад». [11;52]

Дипломатияи тоҷик пас аз замони Низомулмулк низ, ки вазири давлати Салҷуқийён буд, дар даврони ҳукмронии хонадонҳои Ғазнавиён, Хоразмшоҳийён, Қарохонийён, истилои муғул, Темурийён, Шайбонийён, Манғитийён вучуд дошт.

Тоҷикон агарчи баъд аз заволи давлати Сомониён дар ҳайати давлатҳои буданд, ки туркону муғулон роҳбарӣ мекарданд, анъанаҳои дипломатии худро ҳифз намуда буданд.

Амир Насрулло ба нияти навиди фатҳи номдори худ ба Императори Русия Александр писари Николай, ки пас аз «шикасти фоҳиш аз давлати Ислумбул ва Фаранг» дар Қирим худкушӣ карда буд, сафорате ташкил дод, ки ба он А. Дониш низ ба сифати «мирзо ва имом» ҳамроҳ буд. Дониш супориш гирифта буд, ки вазъи давлати Русияро аз дохил таҳқиқ намояд ва пас аз бозгашт ба Амир Насрулло арз намояд. Раиси сафорат «марди пири хазафшуда ва доим махмуру ҳалқхушк аз ҷиҳати вуруди нашъа» буд.

Аз ин рӯ, бо вучуди он ки ҳам А. Дониш ва ҳам мутарҷими эронии донишманд ба ӯ қабл аз воҳӯриаш бо Император маслиҳат дода буданд ва навишта ҳам буданд, ки ҷӣ гӯяду ҷӣ монад, аз рӯи «одоби маҷлиси подшоҳи Русия ва суҳбати вазир», аз ҷумла маслиҳати сухан накардан, вай дар суҳбати подшоҳи рус, тавре ки Дониш дар «Рисола» навиштааст, «бетамҳиде ва муқаддимае дасти амирзодаро гирифта мегуфт: Ҳазрати амиралмуъминин нури чашми худро фиристоданд ба умеди он ки ҷаноби Император вилоятҳои гирифтагиро бозгашт кунанд аз Тошканд ва Самарқанд ва Диззах». Бо ин суханони бемавриди элҷии нодон масъала беҳал мемонад. Аҳмади Дониш пас аз ин навиштааст, ки «Филвоқеъ агар дар он маврид элҷии бомаънӣ мебуд, ба сухан баъзе вилоятҳоро бозгашт менамуд. Агар хомӯш ҳам мебуд, худӣ вузаро ба қудуми амирзода баъзе вилоятҳоро рад менамуданд.

Лоакал аҳдномаи мусаччал мегирифт, ки то сад сол масалан давлати Расиро, бо мо низою чидол набошад». [4;79]

Вақте ки Амир Насрулло аз Дониш пас аз бозгашт аз натиҷаи сафар мепурсад, ӯ мегӯяд, ки «Элчӣ коре ба тариқи қасду амд накардааст, ки хилофи ҷонсупорӣ ва давлатхоҳӣ бошад. Илло он чӣ гуфт ва қард, бамавқеъ набуд дар ин боб гунаҳкор нест. Гуноҳи ӯ бар зиммаи давлат аст, ки дар аввал чунин қасонро бар сари маносиб ва аъмол бардоштааст». Вазирони русӣ, Козимбеки тарҷумон бо ҳайрат аз Дониш пурсидаанд, ки «Магар дар мамлақати шумо чуз ҳамин қисм одами дигаре пайдо намешавад? Ва дар ҳар мартабаи сонавӣ бадтар аз аввал аст. Ё амири шумо бисёр беимтиёз аст, ки оқилу чоҳилро имтиёз наметавонад қардан?». [13;461]

Чун суҳан оид ба истилоҳоти дипломатии тоҷик меравад, мо лозим шуморидем каме маълумот оид ба таърихи Вазорати қорҳои хориҷии имрӯзаи Тоҷикистон, аз ҷумла чанд маротиба тағйири ном қардааст, пешниҳод намоем, ҷунки ҳамин тағйироти номӣ метавонад ба қисмати истилоҳоти дипломатии тоҷик ворид шавад, ҷунки дар он замон мо фаъолияти дипломатии мустақил надоштем.

1 феввали соли 1944 Шурои Олии ИҶШС қонунеро дар бораи додани ваколат ба ҷумҳуриҳои иттифоқӣ дар соҳаи муносибатҳои байналмилалӣ қабул қард, ки дар он ҳуқуқи ҳар як ҷумҳурии иттифоқӣ барои муносибатҳои мустақим бо давлатҳои хориҷӣ пешбинӣ шуда буд. Пас аз қабули ин қонун, дар ҷумҳуриҳои иттифоқӣ бо тартиби қонунгузории ҷумҳуриявии Вазорати қорҳои хориҷӣ таъсис дода шуд ва Вазорати қорҳои хориҷии ИҶШС аз иттифоқи умумӣ ба Вазорати иттифоқҳои Ҷумҳуриявӣ табдил ефт. Дар паси мақомоти олии ҳокимияти давлатии ИҶШС муқаррар қардани тартиботи умумӣ дар муносибатҳои ҷумҳуриҳои иттифоқӣ бо давлатҳои хориҷӣ ва намоёндагӣ дар муносибатҳои байналмилалӣ ИҶШС дар маҷмуъ нигоҳ дошта шуд. [6;34]

29 июли соли 1944 бо Фармони Президиуми Шурои Олии ҶШС Тоҷикистон Комиссари Халқии қорҳои хориҷии ҶШС Тоҷикистон Алӣ Аҳмадов таъин шуд, ки то соли 1946 дар ин вазифа қор меқард.

15 марти соли 1946 Комиссариати халқии қорҳои хориҷии ИҶШС ба Вазорати қорҳои хориҷии ИҶШС табдил дода шуд. 27 марти ҳамон сол бо Фармони Раёсати Шурои Олии ҶШС Тоҷикистон комиссариатҳои халқии ҷумҳуриӣ ба вазоратҳои дахлдор ва мутаносибан комиссариати Халқии қорҳои хориҷии ҶШС Тоҷикистон ба Вазорати қорҳои хориҷии ҶШС Тоҷикистон табдил дода шуданд.

Дар байни солҳои 1946 ва 1989 идораи қорҳои хориҷии ҶШС Тоҷикистонро раисони Шурои Вазирони ҷумҳуриӣ Ҷаббор Расулов, Турсун Улҷабоев, Назаршо Додхудоев, Абдулаҳад Қохоров, Раҳмон Набиев, муовинони Раиси Шурои Вазирон Рустамбек Юсуфбеков, Усмон Усмонов роҳбарӣ меқарданд. Аз соли 1989 Вазифаи вазирро Лақим Қаюмов ишғол намуд.

Бояд қайд қард, ки дар давраи шуравӣ дар системаи Вазорати қорҳои хориҷии ИҶШС (дастгоҳи марказии вазорати қорҳои хориҷии ИҶШС, намоёндагиҳои дипломатии шуравӣ дар хориҷа ва Вазорати қорҳои хориҷии ҶШС Тоҷикистон) дар солҳои гуногун Ғулом Алиев, Ҳилол Қаримов, Абдурахмон Дадабоев, Қодир Наимӣ, Маҳмудбек Нарзибеков, Қарим Юлдошев ва дигар намоёндагони Тоҷикистон қор меқарданд. Ҷаббор Расулов, ки солҳои 1946-1955 Раиси Шурои Вазирон ва ҳамзамон вазири қорҳои хориҷии ҶШС Тоҷикистон буд, солҳои 1960-1961 Сафири фавқулода ва мухтори ИҶШС дар Ҷумҳурии Того буд. Дар ин чо бояд махсус таъкид қард, ки Ҷаббор Расулов аввалин сафири Иттиҳоди Шуравӣ дар Того буд. Раиси собиқи Раёсати Шурои Олии ҶШС Тоҷикистон Мирзораҳматов солҳои 1966-1975 ба ҳайси Сафири фавқулода ва мухтори ИҶШС аввал дар Ҷумҳурии Арабии Яман ва баъдтар дар Ҷумҳурии Ислонии Мавритания қор қардааст.

Роҳбарияти ҷумҳуриӣ бо мақсади кушодани намоёндагиҳои дипломатии Тоҷикистон дар хориҷа қадамҳои аввалин гузоштан. Бояд гуфт, ки аввалин чунин ҳуҷҷат фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 17 июли соли 1992 дар бораи таъини собиқ Вазири қорҳои хориҷии кишвар Лақим Қаюмов - намоёндаи доимии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар назди Созмони Милали Муттаҳид мебошад.

Дар гули 65 сол 5 маротиба номи идораи сиёсати хориҷии Тоҷикистон иваз қарда шуд:

- Комиссариати халқии корҳои хориҷии ҶШС Тоҷикистон (12.05.1944-06.1946);
- Вазорати корҳои хориҷии ҶШС Тоҷикистон (06.1946-31.08.1991);
- Вазорати корҳои хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон (31.08.1991-10.01.1992);
- Вазорати муносибатҳои хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон (10.01.1992-20.07.1992);
- Вазорати корҳои хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон (аз 20.07.1992 то имрӯз).

АДАБИЁТ

1. Абдулфайзов С. Таҳлили семантикӣ ва таърихи пайдоиши якҷанд истилоҳоти дипломатӣ дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ // Маводи конференсияи байналмилалӣ «Масъалаҳои мубрами таҳқиқоти муқоисавӣ-типологии забонҳо ва усулҳои муносири таълими забонҳои хориҷӣ (14 апрели соли 2018). Душанбе, 2018.
2. Абдулфайзов С. Истилоҳоти иқтисодии арабӣ марбут ба равобити байналмилалӣ // Паёми донишгоҳи миллии Тоҷикистон, Душанбе, Сино, 2013.-№4/(105).-С. 48-54.
3. Абдулазим Сами. «Таърихи салтанати Мангития» дар ас-Салтанаи Бухорои Шариф. Перевод Л. М. Епифанов / Абдулазим Сами. - М., 1962,
4. Арапов Д. Ю. Бухарское ханство в русской востоковедческой историографии / Д.Ю. Арапов. - М., 1981.
5. Баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик // Мачмуаи мақолаҳо. – Душанбе, 1964.
6. Зарифи Х. Многовекторная дипломатия Таджикистана / Х. Зарифи. - Душанбе: Офсет, 2010.
7. Иванов П. П. Очерки по истории Средней Азии (XVI- середина XIX в.) / П.П. Иванов. - М., 1958
8. Маликов А. Стратегии по легитимации власти в Бухарском эмирате (1860-1868).
9. Назарзода С. Ташаккули истилоҳоти иҷтимоӣ-сиёсии забони тоҷикӣ дар садаи XX / С. Назарзода. - Душанбе: Дониш, 2004.
10. Негматов Н. Концепсияи таърихи дипломатияи халқи тоҷик / Н. Негматов. - Душанбе, Хуҷанд, 2004.
11. Низомулмулк. Сиёсатнома. Душанбе - 1989, Адиб.
12. Николсон Г. Дипломатия / Г. Николсон. - М. ОГИЗ, 1941.
13. Нурмухаммади Амиршохӣ. Давлатдорӣи тоҷикон / Нурмухаммади Амиршохӣ - «Шарқи Озод», 1999.

РУШДИ ИСТИЛОҲОТИ ДИПЛОМАТИИ ДАР ЗАБОНИ ТОҶИКӢ БАӢД АЗ ИНҚИЛОБИ ОКТАБР

Истилоҳшиносӣ яке аз самтҳои муҳими илми забоншиносӣ ба шумор рафта, таҳлил ва омӯзиши амиқро талаб мекунад. Мақолаи мазкур ба яке аз шохаҳои илми забоншиносӣ истилоҳот, махсусан ба истилоҳоти дипломатӣ бахшида шудааст. Дипломатия воситаи муҳими сиёсати хориҷии ҳар як давлат ба шумор меравад. Тайёр кардани мутахассисони баландихтисоси хизмати дипломатӣ донишҷӯи шартҳои асосии протокол ва одоби муоширати байналмилалиро талаб мекунад. Сарфи назар аз шумораи зиёди мақолаҳои илмӣ, ки ба истилоҳу истилоҳшиносӣ бахшида шудаанд, таваҷҷуҳ ба ин мавзӯи тадқиқот кам намешавад. Аз ин рӯ, мо ҳам ба ин мавзӯ рӯ оварда, назаре ба таърихи дипломатия андӯхтем ва рушди истилоҳоти дипломатӣ дар забони тоҷикӣ баъд аз Инқилоби Октябрро таҳлил намудем.

КАЛИДВОЖАҲО: истилоҳ, истилоҳшиносӣ, истилоҳ-калимаҳо, истилоҳ-ибораҳо, забоншиносӣ, луғатшиносӣ, дипломатия, забони дипломатӣ.

РАЗВИТИЕ ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКЕ ПОСЛЕ ОКТАБРЬСКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ

Терминология является одним из важнейших разделов языкознания и требует глубокого анализа и изучения. Данная статья посвящена одному из разделов языкознания терминологии, особенно дипломатической терминологии. Дипломатия является важным инструментом внешнеполитической деятельности любого государства. Подготовка высококвалифицированных специалистов дипломатической службы предполагает знание основных терминов протокола и этикета международного общения. Несмотря на значительное количество научных работ, посвященных терминологии, интерес к данному предмету исследования не уменьшается. Именно поэтому мы тоже затронули этот вопрос и заглянули в историю дипломатии и проанализировали развитие дипломатических терминов в таджикском языке после Октябрьской Революции.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: термин, терминология, термины-слова, термины-словосочетания, языкознание, лексикология, дипломатия, язык дипломатии.

THE DEVELOPMENT OF DIPLOMATIC TERMS IN THE TAJIK LANGUAGE AFTER OCTOBER REVOLUTION

Terminology is an essential part of linguistics and requires in-depth analysis and study. This article is devoted to one of the sections of linguistics, terminology, especially diplomatic terminology. Diplomacy plays an important role in foreign policy of any state. Preparation of highly qualified diplomatic service specialists requires knowledge of the basic terms of international communication protocol and etiquette. Despite a considerable amount of scientific work on terms and terminology, interest in the subject is not diminishing. Therefore in the article we touched upon this issue and looked into the history of diplomacy, and analyzed the development of diplomatic terms in Tajik language after the October Revolution.

KEYWORDS: term, terminology, one-word terms, terminological collocations, linguistics, lexicology, diplomacy, diplomatic language.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Розиқова Шаҳноза* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуюми кафедраи забони англисӣ ва типологияи муқоисавӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992)554447760. E-mail: rozikovasahnoza@gmail.com.

Сведения об авторе: *Розиқова Шаҳноза* – Таджикский национальный университет, магистр второго курса кафедры английского языка и сравнительной типологии ТНУ. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992)554447760. E-mail: rozikovasahnoza@gmail.com.

Information about the author: *Roziqova Shahnoza* – Tajik National University, second-year master's student of the Department of English language and comparative typology. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: (+992)554447760. E-mail: rozikovasahnoza@gmail.com.

СУБСТАНТИВАТСИЯИ СИФАТИ ФЕЪЛӢ ДАР ЗАБОНҲОИ АНГЛИСӢ ВА ТОҶИКӢ

Расулӣ Ф.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Доир ба гузариши сифат ва сифатҳои феълӣ ба гурӯҳи исмҳо ва субстантиватсия шудани онҳо дар забони англисӣ олимону муҳаққиқони зиёде кор кардаанд. Дар забони тоҷикӣ бошад, ин масъала бояду шояд таҳқиқ нашудааст. Роҷеъ ба муқоисаи ҳодисаи субстантиватсия дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ то ҳол осори махсус ба таъб нарасидааст.

Сифати феълӣ дар ҳар ду забон мавҷуд аст. Таҳти мафҳуми “сифати феълӣ” шакли феълиеро бояд фаҳмид, ки он амал ё ҳолати предметро чун аломати он ифода менамояд. Чунин аломат замони худро надорад. Замони он аз рӯи замони феъл-хабарӣ чумла муайян карда мешавад.

Сифатҳои феълӣ дар чумла ғайр аз вазифаи асосиашон, чун исм низ кор фармуда мешаванд. Дар китоби забони адабии ҳозираи тоҷик сифати феълӣ ба замони гузашта, ҳозира, ҳозира-оянда, ҳозираи муайян ва оянда ҷудо карда шудааст. Забоншинос К. Усмонов дар китоби худ “Морфологияи муқоисавии забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ” се шакли категориалии сифати феълиро ҷудо кардааст: сифати феълии қабليات, сифати феълии ҳамзамонӣ ва сифати феълии минбаъдиат, ки аз ин як умумият дар сохтори онҳо шаҳодат медиҳад, яъне ҳарсеи ин воҳидҳо дорои як шакли умумӣ мебошанд.

1) Сифати феълии қабليات пасванди–*аё-ағӣ* дорад ва ба он шаклҳои навъи *рафта-рафтагӣ, гуфта-гуфтагӣ* дохил мешаванд. Чунин сифати феълӣ амали пеш аз ягон амали гузашта, ҳозира ё оянда воқеъшавандаро ифода менамояд, аз ин лиҳоз онро *ӯ* сифати феълии қабليات номидааст.

2) Сифати феълии ҳамзамонӣ аз сифати феълии қабلياتи феъли асосӣ ва шакли сифати қабلياتи феълии феъли ёвари “истодан” сохта мешавад, мисол: кардаистода, кардаистодагӣ, навиштаистода, навиштаистодагӣ.

3) Сифати феълии минбаъдиат аз префикси *ме-* ва шакли сифати феълии қабلياتи феъли маънодор сохта мешавад: *мерафта, мехонда, мегуфта*. Ба ин шакл метавонад морфемаи–*гӣ* низ ҳамроҳ шавад: *мерафтагӣ, мехондагӣ, мегуфтагӣ*.

Ҳамин тавр, воҳидҳои навъи *рафта(гӣ), рафта истода(гӣ)* ва *мерафта(гӣ)* се шакли категориалии як сифати феълии забони тоҷикӣ мебошанд, ки онҳо дар сохтор як умумият доранд, яъне дар онҳо як шакли умумии *рафта(гӣ)* такрор мешавад. Шакли аввал *рафта(гӣ)* ба амали қаблан иҷрошаванда далолат мекунад. Ин қабليات метавонад ба амали замони гузашта (*рафта дидам*), ҳозира (*рафта мебинам*) ва оянда (*рафтаҳо ҳам дид*) нисбат дошта бошад. Шакли *рафтаистода(гӣ)* морфемаи мусбат дорад, ки он тавассути феъли ёридиҳандаи “истода” ифода шудааст. Истода маънои луғавии худро гум карда, вазифаи морфемаро ба уҳда гирифтааст, чунин воҳидҳо калима-морфема ном доранд. Вазифаи калима-морфема нишон додани давомнокии амалест, ки бо амали дигар ҳамзамон мебошад. Аз ин рӯ, шакли *рафтаистода(гӣ)* маънои грамматикӣ ҳамзамониро дорад.

Шакли сеюми сифати феълӣ *мерафта(гӣ)* морфемаи мусбати *ме-*ро қабул кардааст, ки вазифаи грамматикӣ он ифодаи маънои минбаъдиат ва номуайянии худуди амал аст. Он

ба амале далолат мекунад, ки пас аз амали дигаре ба вукуъ меояд. Бинобарон чунин шаклро сифати феълии минбаъдият метавон номид.

Дар поён чараёни субстантиватсия шудани ин се шакли категориалии сифати феълии забони тоҷикиро баррасӣ намуда, роҳу воситаҳои ифодаи онҳоро дар забони англисӣ ҷустуҷӯ менамоем. Таҳлилро аз сифати феълии қабليات оғоз менамоем ва аз ин рӯ ба мисолҳо муроҷиат мекунем: *Вақте ки ҷанг сар шуд, саройбудагӣҳо ба воҳима афтоданд, ба фикри молу ҷони худ шуданд* (Усмонов, с.52). – **When the war began, the people in saray (palace) cared about their property and life.** Дар ин ҷумла калимаи будагӣҳо сифати феълии қабليات мебошад, ки он пасванди–гӣ дорад. Будагӣҳо дар ин ҷумла субстантиватсия шуда, вазифаи синтаксисии мубтадоро иҷро кардааст. Дар ҷумла будагӣҳо пасванди шакли ҷамъро(-ҳо) гирифтааст, ки он аз зиёд будани исми конкрет шаҳодат медиҳад. Аз ин, инчунин, мувофиқати хабарҳои “афтоданд” ва “шуданд” бо мубтадои “будагӣҳо” гувоҳӣ медиҳад, яъне пасванди-ҳо талаб кардааст, ки феълҳои “афтоданд” ва “шуданд” морфемаи шахси 3-юми ҷамъи феъл(-анд) гиранд. Сифати феълии қабلياتи “будагӣҳо” ба исм гузашта, маънои *бошандагони саройро* ифода мекунад. Дар забони англисӣ бошад, калимаи будагӣҳо - **the people** (*одамон*) тарҷума шудааст, ки онро сифати феълии қабلياتи субстантиватсияшуда ҳисобидан нашоад.

Аз тарҷума бармеояд, ки сифати феълии қабلياتи забони тоҷикӣ, ки субстантиватсия шудааст, ба забони англисӣ наметавонад танҳо тавассути сифати феълӣ ифода карда шавад. Бинобар ин дар забони англисӣ ин сифати феълӣ тавассути калимаи **people** ифодаи худро ёфтааст, зеро будагӣҳо дар забони тоҷикӣ мафҳуми *одамонро* дар назар дорад, ки он дар забони тоҷикӣ зикр нашудааст. Аз ин бармеояд, ки дар забони англисӣ калимаи одамон бояд ҳатман оварда шавад. Исми мазкур вазифаи синтаксисии мубтадоро иҷро мекунад. *Наход, ки шунидагӣҳои ман ҳақиқат дошта бошанд-а!* (Ғаффоров, с.15). – **Could what I have heard be true?** Дар ин мисол сифати феълии қабلياتи шунидагӣҳои ба гурӯҳи исм гузашта, мафҳуми предметонидашударо мефаҳмонад ва дар ҷумла вазифаи синтаксисии мубтадоро адо кардааст. “Шунидагӣҳо” субстантиватсия шудааст, зеро он пасванди«-ҳо» гирифтааст ва ба зиёд будани предметҳои зикршаванда далолат мекунад. Аз ин, инчунин, мувофиқати хабари бошанд бо мубтадои “шунидагӣҳо” шаҳодат медиҳад, яъне феълҳои “буданд” морфемаи шахси 3-юми ҷамъи феълро(-анд) қабул кардааст. “Шунидагӣҳо” инчунин бандаки–и гириф-тааст ва тавассути он ба муайянкунандаи худ (ман) алоқаманд шудааст. Дар забони англисӣ бошад, шунидагӣҳои ман **what I heard** (он чи ки ман шунидаам) тарҷума шудааст, ки он сифати феълии субстантиват-сияшудаи қабليات намебошад.

Дар ин ҷо лозим меояд, ки ба он ягон калима шарҳдиҳандаи дигаре замима карда шавад, ки он дар забони англисӣ тавасути ҷонишини нисбии **what** ифодаи худро ёфтааст, зеро шунидагӣҳо дар забони тоҷикӣ мафҳуми чизҳои шунидаро дар назар дорад, ки он дар забони тоҷикӣ зикр нашудааст. Аз ин бармеояд, ки дар забони англисӣ ҷонишини **what** бояд ҳатман оварда шавад. Исми мазкур вазифаи синтаксисии мубтадоро иҷро мекунад ва ин вазифаро ҷумлаи **what I heard** ба уҳда гирифтааст. ...боре ба пурсидагӣҳои модараш гуфт, ки дигар илоҷ надорад (Камянова, 290).– ...**once he replied to his mother’s questionsthat he had no choice.** Дар мисоли мазкур сифати феълии “пурсидагӣҳо” субстантиватсия шудааст, ки он низ пасванди ҷамъбандӣ гирифтааст ва ба зиёд будани предмет далолат мекунад. Ғайр аз ин, он бандаки изофӣ–и гирифтааст, ки он муайянкунандаро ба муайяншаванда алоқаманд менамояд. Лекин тарҷумаи англисии он нишон медиҳад, ки “пурсидагӣҳо” **questions** (саволҳо) тарҷума шуда худ исм аст на сифати феълӣ.

Тарҷумаи мисолҳо нишон медиҳанд, ки калимаҳои навъи *будагӣҳо, шунидагӣҳо, пурсидагӣҳо* як маънои грамматикиро зоҳир намудаанд, ки онҳо сифати феълии қабليات буда, ба гурӯҳи исмҳо гузаштаанд, зеро онҳо мафҳуми предметӣ пайдо карда, ба предметҳои конкрет далолат мекунанд. Лекин доираи истеъмоли онҳо дар матн маҳдуд мешавад, аз ин лиҳоз чунин сифатҳои феълии субстантиватсияшударо субстантиватсияи матнӣ ё окказионалӣ метавон номид. Дар забони англисӣ, чунон ки аз тарҷумаи мисолҳо бармеояд, калимаҳои мазкур муодили бевоситаи худро надоранд ва барои ифодаи онҳо ягон ном истифода мешавад.

Дар маводи мо мисолхое низ мавҷуданд, ки дар онҳо ҳамроҳи сифати феълии қабليات феъли модалӣ низ истифода мешавад: *Лекин ҳамин баҳор, ҳамин озодиро дида наметавонистагӯ буданд* (Усмонов, с. 8). – **But this summer there were people not desiring to see this liberty.** Дар ин ҷумла сохтори “*диданаметавонистагӯ*” вазифаи синтаксисии мубтадоро адо кардааст, зеро он ба қатори исм гузаштааст, ки ба он тавассути пасванди ҷамъбандии «-ҳо» низ далолат мекунад. Ин шакл зиёд будани предметҳои зикршавандаро ифода менамояд, яъне дар ин ҷо муаллиф гурӯҳи одамони муҳолифро дар назар дорад. Аз ин, инчунин, мувофиқати хабари *буданд* бо мубтадои *диданаметавонистагӯ* шаҳодат медиҳад, яъне пасванди *-ҳо* талаб кардааст, ки феъли *буданд* морфемаи шахси 3-юми ҷамъи феъл(-анд)-ро гирад. Тарҷумаи ин мисол ба забони англисӣ нишон медиҳад, ки ин таркиб ба забони англисӣ наметавонад танҳо тавассути сифати феълӣ ифода карда шавад. Бинобар ин, ин сохтори синтаксисӣ дар забони англисӣ тавассути калимаи *people* ифодаи худро ёфтааст, зеро *дида наметавонистагӯ* дар забони тоҷикӣ мафҳуми “одамон”-ро дар назар дорад, вале он дар забони тоҷикӣ зикр нашудааст. Аз ин бармеояд, ки дар забони англисӣ калимаи одамон бояд ҳатман оварда шавад. Ин таркиби субстантиватсияшуда ибораи “not desiring to see”-ро ба сифати муайянкунандаи худ қабул кардааст.

Акнун доир ба сифати феълии ҳамзамонӣ, ки субстантиватсия шудааст, таваққуф менамоем: *Анвар, хусусан Сурайё хостанд, ки ба омадаистодагон гапе назада гузашта раванд...* (Усмонов, с. 158). – **Anvar and especially Surayo wanted to go by without speaking, to the coming people.** Дар ин мисол *омадаистодагон* шакли дуҷуми категориалии сифати феълӣ, яъне сифати феълии ҳамзамонӣ буда, ба қатори исм гузаштааст, ки аз он илова шудани суффикси ҷамъбандии *-гон* низ шаҳодат медиҳад. Дар ҷумла он ба вазифаи пуркунандаи бавосита омадааст. Дар забони тоҷикӣ сифатҳои феълии субстантиватсияшуда ҳамаи категорияҳои грамматикӣ исро қабул мекунад: *Гуфтаҳои Сталино аз аввал то ба охир аз гузаргоҳи ҳаёл мегузаронам* [Грамм. заб. ҳоз. тоҷ. (ҷилди 1, с.27)]. Дар мисоли мазкур сифати феълии *гуфтаҳо* субстантиватсия шудааст, зеро он пасванди ҷамъбандии *-ҳо* қабул кардааст. Гузашта аз ин он дорои банди изофии *-и* аст, ки барои алоқаманд кардани муайяншаванда хизмат мекунад. Дар “*Фарҳанги забони тоҷикӣ*” сифати феълии *гуфта* чун исм низ шарҳ ёфтааст ва ба маънои гапи гуфташуда, *гуфтор, сухан, калом, қавл, нақл, баён, тақрир, сурада, ашъор, шеър* хизмат мекунад. Аз ин лиҳоз онро ба гурӯҳи сифати феълии субстантиватсияшудаи пурра ё таъриҳӣ дохил кардан мумкин аст. Ҳарчанд ки он ба маънои хоси худ низ истифода мегардад. *Магар дар гурбат аз ҷаҳонрафтаҳо каманд?* [Заб. адаб. ҳоз. тоҷ., с. 70]. Дар ин мисол сифати феълии *рафта* ба гурӯҳи исм гузаштааст, ки он дар шакли ҷамъ истода, исми конкретро ифода мекунад. Он ба вазифаи мубтадо омада, хабари ҷумла ба он мувофиқат кардааст. Дар ин ҷумла муаллифи асар дар зери мафҳуми *азҷаҳонрафтаҳо* - одамони фавтида, шахсони дар ғарибӣ аз олам ҷашмпӯшидаро дар назар дорад. Онро низ ба гурӯҳи сифати феълии субстантиватсияшудаи пурра дохил кардан мумкин аст, зеро дар “*Фарҳанг*”-и зикршуда он на танҳо чун сифати феълии замони гузашта (аз рафтани), боз ба маънои равоншуда, гузашта, сипаришуда маънидод карда шудааст. Чунон ки дар боло қайд кардем, дар забони тоҷикӣ сифатҳои феълӣ дар вақти субстантиватсия шудан ҳамаи категорияҳои грамматикӣ исро қабул мекунад, яъне нишондиҳандаи категорияи шумораи исм артикли номуайяниро мегиранд. Инчунин, бо пешоянду пасояндҳо меоянд ва ба вазифаҳои синтаксисии исм низ корбурд мешаванд.

Мисол: 1) ... *гуфтаҳои ӯро фақат дар атрофи минбар ва наздикии он будагон фаҳмиданд* [Жигадло, 206]. – **His words were heard only to the people around the tribune and near it.** Дар мисоли мазкур калимаи *гуфтаҳои* ба исм гузашта, пасванди *-ҳо* қабул карда, аз бисёрӣ ва шакли ҷамъ будани исми додашуда дарак медиҳад. Гуфтаҳо тавассути банди изофии *-и* ба калимаи ӯро алоқаманд гардидааст, ки он соҳибиятро ифода мекунад. Дар забони англисӣ бошад, *гуфтаҳо* - **his words** (суханҳои ӯ) тарҷума шудааст, ки дар шакли ҷамъ истодааст, лекин онро сифати феълии ба категорияи исм гузашта *гуфта* наметавонем, зеро **words** худ исм аст. Ба ақидаи Л.А.Телегин, сифати феълие, ки морфемаи **ing** дорад, барои ифодаи шахс истифода намешавад. Лекин мисолҳо собит менамояд, ки бо мурури замон чунин сифатҳои феълии ба гурӯҳи исмҳо гузашта, барои ифодаи шахс низ истифода мегардад. Сифати феълии II дар забони англисӣ бештар субстантиватсия мешавад. Албатта, он дар

ин ҳолат як нишондиҳандаи расмӣ артикли муайяни мегирад. Мисол: **Natural population growth is an absolute amount of difference between number of born and dead in certain period of time.** – *Зиёдашавиши воқеи аҳоли ин миқдори умумии таваллудшудагон ва мурдагон дар ягон давраи муайян мебошад.* Дар ин мисол **born** сифати феълии субстантиватсияшуда ба ҳисоб меравад ва муодили тоҷикии он таваллудшудагон низ сифати феълист, ки ба гурӯҳи исм гузаштааст. **They had nursed the wounded...** – *Онҳо захмдоронро нигоҳубинӣ мекарданд...* Дар ин мисол **the wounded** субстантиватсия шудааст, лекин дар забони тоҷикӣ он тавассути сифати субстантиватсияшуда ифода карда шудааст.

The known and the unknown were commingled in the dream-pageant that thronged his vision [Камянова, 120]. – *Дар пеши назараи тасвирҳои ҳаёлии торафти бештар шудан гирифтанд, ки дар онҳо шиносу ношинос ҳамма омехта шуда буданд.* Дар ин ҷо **the known** сифати феълии замони гузашта исм шуда омадааст ва артикли “the” гирифтааст. Ин сифати феълӣ ба забони тоҷикӣ тавассути сифати субстантиватсияшуда баргардонида шудааст. Вожаи “unknown” бошад, исм аст, ки он дар забони тоҷикӣ ба воситаи сифати ба исм гузашта тарҷума карда шудааст.

АДАБИЁТ

1. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик (ГЗАХТ). Китоби дарсӣ барои мактабҳои олии. Қ.1. – Душанбе, 1985.
2. Ғаффоров Р. Нависанда ва замон / Р. Ғаффоров. – Душанбе, 1977.
3. Жигадло В.Н. Современный английский язык. Теоретический курс грамматики // В.Н. Жигадло, И.П. Иванова, Л.Л. Иофик. – М.: Изд.во литературы на иностранных языках. 1956. – 350 с.
4. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика ва морфология. Қ.1. Китоби дарсӣ барои факултетҳои филологияи мактабҳои олии. – Душанбе: Маориф, 1982. - 462 с.
5. Камянова Т. Субстантивация прилагательных // Грамматика английского языка, теория и практика / Т. Камянова. – М., 2015.

СУБСТАНТИВАТСИЯИ СИФАТИ ФЕЪЛӢ ДАР ЗАБОНҲОИ АНГЛИСӢ ВА ТОҶИКӢ

Дар мақолаи мазкур мавзӯи субстантиватсияи сифати феълӣ дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллиф қайд кардааст, ки доир ба гузариши сифат ва сифатҳои феълӣ ба гурӯҳи исмҳо ва субстантиватсия шудани онҳо дар забони англисӣ олимону муҳаққиқони зиёде кор кардаанд. Дар забони тоҷикӣ бошад, ин масъала бояду шояд таҳқиқ нашудааст. Роҷе ба муқоисаи ҳодисаи субстантиватсия дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ то ҳол осори махсус ба таъб нарасидааст.

КАЛИДВОЖАҲО: муқоиса, муҳаққиқ, сифат, артикл, замон, таҳқиқ.

СУБСТАНТИВАЦИЯ ПРИЧАСТИЙ НАСТОЯЩЕГО ВРЕМЕНИ В АНГЛИЙСКОМ И ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКАХ

В данной статье обсуждается тема обоснования причастий настоящего времени в английском и таджикском языках. Автор отмечает, что над переводом прилагательных и наречий в группу имен существительных и их субстантивацией в английском языке работали многие ученые и исследователи. В таджикском языке этот вопрос не исследован. По поводу сравнения встречаемости субстантивации в английском и таджикском языках специальных работ пока не опубликовано.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: сравнение, исследователь, качество, статья, время, исследование.

SUBSTANTIVATION OF THE PRESENT PARTICIPLES IN THE ENGLISH AND TAJIK LANGUAGES

This article discusses the topic of substantiating present participles in English and Tajik. The author notes that many scientists and researchers worked on the translation of adjectives and adverbs into a group of nouns and their substantivization in English. In the Tajik language, this issue has not been studied. Regarding the comparison of the occurrence of substantiation in the English and Tajik languages, special works have not yet been published.

KEYWORDS: comparison, researcher, quality, article, time, research.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Расули Фарзона* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети забонҳои Осиё ва Аврупо. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: 938387555.

Сведения об авторе: *Расули Фарзона* – Таджикский национальный университет, магистр факультета языков Азии и Европы. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: 938387555.

Information about the author: *Rasuli Farzona* – Tajik National University, master’s student of the Faculty of Asian and European Languages. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: 938387555.

ТАҲЛИЛИ МАЪНОИИ ИСТИЛОҲОТИ СИЁСӢ ДАР ЗАБОНҲОИ АНГЛИСӢ ВА ТОЧИКӢ

Абдуллоева Г.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар таърихи инсоният шаклҳо ва роҳҳои гуногуни рушд ва равобити забонҳо вучуд доштаанд. Бо назардошти ин роҳҳо аз нуқтаи назари навтарин дастовардҳои илми забоншиносӣ, барои хусусиятҳои равандҳои ҳамкорӣ ва таъсири мутақобилаи забонҳо дар замони муосир ва дурнамои рушди минбаъдаи онҳо аҳамияти хосса доранд. "Нобаробарӣ" – и баъзе гурӯҳҳои реалияҳои забони англисӣ ва тоҷикӣ, ки омӯзиши махсуси онҳо ба ин мавзӯ бахшида шудааст. Файр аз ин, тарҷумаи матнҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ, ҳамчун воситаи табиғот ва силоҳи муборизаи идеологияи тавоно воситаи таъсиррасонӣ ба афкори ҷамъиятӣ арзиши хос пайдо мекунад. Ин раванд ба фаҳмиши илмӣ-назариявӣ, аз нуқтаи назари омӯзиши муқоисавӣ ва таъмини сатҳу сифат мувофиқи тарҷумаҳои забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ ниёз дорад. Ҷанбаи тарҷума дар пайвастшавии таҳқиқи хусусиятҳои типологии забонҳо нақши муҳимми илмӣ дорад.

Дар замони муосир дар забоншиносӣ таҳқиқоти типологиро дар ҷанбаҳои гуногуни забон, аз ҷумла луғат вохӯрдан мумкин аст. Луғат аз ҷама гузарандатарини сатҳи забон буда, барои вуруди унсурҳои забони хориҷӣ хос аст. Файр аз ин, луғат мустақиман тағйиротҳои дар ҳаёти ҷомеа ба амал омадаистодаро инъикос мекунад.

Мо таҳлили падидаи "воқеияти иҷтимоӣ ва сиёсиро" бо калимаи оғоз мекунем; сиёсат (аз калимаи юнонии "politikos") гирифта шуда, ба маънои "сиёсатмадор" омадааст.

Дар луғати тафсирии Merriam Webster калимаи *politics* ба чунин маъноҳо ифода шудааст.

Маънои он:

a: the art or science of government.

b: the art or science concerned with guiding or influencing governmental *policy*.

c: the art or science concerned with winning and holding control over a government.

political actions, practices, or *policies*.

1. a: political affairs or business; especially: competition between competing interest groups or individuals for power and leadership (as in a government)

b: political life especially as a principal activity or profession.

c: political activities characterized by artful and often dishonest practices

4. the political opinions or sympathies of a person.

5. a: the total complex of relations between people living in society.

b: relations or conduct in a particular area of experience especially as seen or dealt with from a political point of view-office politics; ethnic politics.

Ин таърифҳоро бо тавзеҳоти дар луғати Oxford додашуда муқоиса мекунем:

1. The activities associated with the governance of a country or area, especially the debate between parties having power.

2. Activities aimed at improving someone's status or increasing power within an organization.

Дар забони англисӣ дар соҳаи "воҳидҳои сиёсӣ" калимаи "*policy*" истифода мешавад, ки аз ҷиҳати маъноӣ ба калимаи "*politics*" наздик аст. Барои мисол, ба якқатор тафсириҳои ин калима аз тавзеҳоти луғати Merriam Webster назар меандозем:

I. plural *policies*

1. a: prudence or wisdom in the management of affairs.

b: management or procedure based primarily on material interest.

2 a: a definite course or method of action selected from among alternatives in light of given conditions to guide and determine present and future decisions.

b: a high-level overall plan embracing the general goals and acceptable procedures especially of a governmental body.

II. plural *policies*

1. a writing whereby a contract of insurance is made.

2. a daily lottery in which participants bet that certain numbers will be drawn from a lottery wheel.

Ба соҳаи сиёсат маънои калимаи *policy* алоқаи зич дорад. Дар ин луғат, инчунин, ибораи *public policy* мавҷуд аст, ки мустақиман бо мафҳуми ҳадафи сиёсӣ алоқаи ногусастанӣ дорад. Масалан, сиёсати давлат/ ҳукумат (таҳтул. сиёсати ҳукумат).

Ин калимаро акнун бо луғати Oxford муқоиса менамоем:

1. A course or principle of action adopted or proposed by an organization or individual.

2. A contract of insurance.

Барои боз ҳам дақиқтар намудани функцияи семантикии калимаҳои *politics* ва *policy* бояд ба маъно ва хусусиятҳои услубии он аҳаммияти махсус диҳем. Мақсад он аст, ки мо наметавонем онро дар ҳамаҷо ба маънои сиёсат истифода барем, онҳо на ҳама вақт якдигаро иваз менамоянд, балки муродиф мебошанд. Якчанд хусусиятҳои фарқкунандаи байни ин калимаҳоро дида мебароем. Аввалан, *politics*-ро ҳамчун як фаъолияти мустақими ҳукумат, масалан, идоракунии чунин як дастгоҳи сиёсӣ ҳамчун кишвар метавон истифода бурд, дар ҳоле ки *policy* метавонад ҳамчун нақшаи умдае муайян карда шавад, ки ҳадафҳои умумиро дар бар мегирад. Сониян, *politics* қудрат ва ҳаёти ҷомеаро, инчунин раванди ташкилотро нишон медиҳад, дар ҳоле ки *policy*-ро метавон ба маънои "принсип", усул, стратегия ва ғ. истифода бурд. Агар калимаҳои *politics/policy* ва сиёсат-ро дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ муқоиса намоем, маълум мешавад, ки онҳо маънои якхела доранд. Таҳлили луғати тафсирии забони тоҷикӣ ба мо имкон дод, ки якчанд вариантҳои маъноии ин калимаро аз назар гузаронем:

1. Управление делами народа (таҳтул: идора кардани корҳои халқ),

управление страной (таҳтул. Идораи мамлакат), строгость в правлении (таҳтул. Сахтгирӣ дар ҳукумат).

2. Показательное наказание, мучение и пытка, строгое наказание как казнь (Ҷазои намунавӣ, азобу шиканҷа, ҷазои сахт ҳамчун қатл.) аз чархи лотерея бо соҳаи сиёсат алоқаманд маънои асосии калимаи сиёсат мебошад.

Сиёсат кардан (ё рондан) - тарсондан, ба ҷазо расидан, қатл кардан,

куштан (пугать, наказывать, казнить, убить.). Сиёсатгоҳ - ҷойи ҷазо, майдони ҷазо (место, площадь казни) [2, 218с.]

Баръакси калимаи англисӣ, дар забони тоҷикӣ калимаи сиёсат универсалӣ буда, метавонад ҳам калимаи *politics* ва ҳам калимаи *policy* ро вобаста ба ҳадафҳои муошират иваз намояд.

Дар забони англисӣ якчанд ибораҳои устуворро вохӯрдан мумкин аст, ки калимаҳои дар боло баррасишударо дар бар мегиранд ва дар соҳаи иҷтимоӣ сиёсӣ васеъ истифода мешаванд. Ин ифодаҳо дар забони тоҷикӣ тарҷумаи лингвокультурология - ро имконпазир гардондааст:

- **enter politics/go into politics** – ба сиёсат ворид шудан (заняться политикой);

- **party politics** – амалҳо, қарорҳо ва ғ. сиёсии дастгири ҳизби сиёсии ҷудоғона (действия, решения и т. д., поддерживающие отдельную политическую партию);

- **play politics** – сиёсатбозӣ кардан (вести политическую игру); *honesty is the best policy* – росткорӣ сиёсати беҳтарин аст (честность – самая лучшая политика);

- **insurance policy** – полиси суғурта (страховой полис);

- **public policy** – сиёсати давлат (политика правительства);

- **policy making** – таҳияи сиёсат (выработка политики),

policy maker – сиёсатгузoron, шахсони масъули таҳияи сиёсати давлат (ответственные за выработку политики) ва ғ.

Чи тавре ки маълум аст, тафсири маънои термини иҷтимоӣ-сиёсӣ хусусият ва реализия забони тоҷикӣ, дар муқоиса бо забони англисӣ, тавсифи муфассали онҳоро талаб мекунад. Қайд кардан ба маврид аст, ки қисми назариявии ин мақола, истилоҳоти ҷамъиятӣ-сиёсӣ

аксар вақт падидаҳои мушаххасро инъикос мекунанд, ки ҳаёти воқеии сиёсии кишвар дар забони дигар монандии мустақим надорад. Забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ дар ин робита аз истисно дур нестанд. Ҳамчунин, дар ҳамаи ин ҳолатҳо мо бо шаклҳо ва маънои истилоҳҳои марбут ба категорияи воҳидҳои бемуодил рӯ ба рӯ мешавем.

Ҳамин тариқ, калимаҳои англисии *politics* ва *policy* дар забони тоҷикӣ, пеш аз ҳама, ба калимаи сиёсат мувофиқат мекунад, гарчанде ки дар тафсири луғатҳо маъноҳои гуногунро доро мебошанд.

Маълум аст, ки ҳар як забон воситаи инъикоси соҳаҳои гуногуни ҳаёти одамоне, ки дар он суҳан мегӯянд, ба шумор меравад. Одатан таркиби луғавии забон ба соҳаҳои гуногуни ҳаёти иҷтимоӣ фарҳангии ҷомеа – соҳибзабон, аз ҷумла забони англисӣ ва тоҷикӣ хидмат мекунад. Онҳо дорои шумораи беаҳдуди калимаҳо ва истилоҳҳои махсус, ки рамзҳои давлатӣ, сохтори сиёсии кишварро инъикос мекунанд, мебошанд. Дар байни онҳо метавон бо *seal, emblem* - нишони давлатӣ (герб), *hymn* - суруди миллӣ (гимн) ва *flag* - парчам (флаг), *regalia* - нишонаҳои подшоҳӣ (мисли тоҷу тахт) (реалия) вохӯрд. Бо номҳои парчам ва нишони Англия ва ИМА далелҳои ҷолибе вучуд дорад. Масалан, нишони Иёлоти Муттаҳидаи Амрико бо номҳои *American eagle, United states eagle, "bird of freedom", "national bird"* ва ғайра мешиносанд. [4, 113]. Парчами Англияро бошад *"Union Jack"* ном мебаранд. Қайд кардан ба маврид аст, ки калимаи парчам ба забони англисӣ якҷанд муродифи дигарро доро мебошад: *ensign* ва *Old Glory* (гуфтугӯи "Шухрати қадима" – и парчами давлатии ИМА).

Умумиятҳои, ки ҳар як забони баррасишаванда доро мебошанд ин рамзҳои давлатии кишварҳо мебошад, ки бидуни он давлатдорӣ ин кишварҳо тасаввур кардан ғайриимкон аст. Аз ин рӯ, ин мафҳумҳо хусусиятҳои миллию таърихӣ ва фарҳангии ин ду кишварҳо ва халқҳо инъикос мекунанд. Воқеан, хусусиятҳои муфассали минтақавии истилоҳи реалия аз доираи ин тадқиқот берун аст. Мо асосан ба тавсифи лингвистии як қатор аломатҳои луғат, ки реалияҳои иҷтимоӣ ва сиёсиро ифода мекунанд диққат додем.

Суҳанони махсусе, ки сохти сиёсӣ ва мақомоти давлатии Англия ва ИМА-ро ифода мекунад, ибораҳои зерин рост меояд. Мувофиқи матлаб дар ин қисмат аз маънои калимаҳо, ки мафҳуми рамзҳои давлатдориро ифода мекунанд, оғоз кардан лозим аст. Дар забони англисӣ ин калимаҳои *republic, state, public, nation, country* ва ғ. мебошанд. Калимаи *state-public* ва *nation-country* бо ҳам муродифанд. Дар мавриди лексемаи *government*, мафҳуми ҳукуматро ифода мекунад, гарчанде ки дар Британияи Кабир калимаи *Whitehall* номи кӯчаест дар Лондон, ки ҳукумат дар он ҷойгир аст, ҳукумати Англия низ ҷунин аст. Ҳамин гуна далелҳо метавон дар номи кӯча дар Лондон *Downing Street*, қароргоҳи сарвазир ва вазири корҳои хориҷӣ Бритониёи Кабир вохӯрд, яъне ин ибора ба маънои маҷозӣ низ ҳукумати кишварро ифода мекунанд [5, 118].

Ҷунин як далели дигари калимаи *Capitol* - номи қасрест, ки Конгресси ИМА дар он дар Вашингтон воқеъ аст, мувофиқ аст. Ин равандро метавон бо калимаи *parliament* (парламент) ва калимаҳои ки ба давлату давлатдорӣ тааллуқ доранд ба забонҳои баррасишуда идома дод. Одатан дар сиёсатшиносӣ, ҳокимият ба се навъ тақсим мешавад – ҳокимияти иҷроия (*the Executive*), ҳокимияти қонунгузорӣ (*legislation\legislature*) ва ҳокимияти судӣ (*Judicial Power*).

Сипас, калимаҳои, ки бевосита ба сохтори сиёсии кишварҳо, ки забонҳои омӯхташавандаи давлатӣ мебошанд, дида мебароем. Ҳамчунин, бояд қайд кард, ки як қатор мафҳумҳои англисии ин раванд ҳам ба Англия ва ҳам ба ИМА хосанд, ки бо забони тоҷикӣ ягон робитае надоранд. Одатан онҳо ба тарзи овоз ба забони тоҷикӣ тарҷума мешаванд:

Monarchy – монархия; *Westminster* – Вестминстер, парламони Англия (английский парламент); *Kingdom* – шоҳигарӣ (Қаролевство); *House of Lords* – Палатаи Лордҳо (Палата Лордов); *House of Commons* – Палатаи Общинаҳо (Палата Общин); *Secret Service* – муҳофизони шахсии президент, ҷонишини ӯ ва аъзои оилаи ӯ, ИМА (личная охрана президента, вице-президента и членов их семей, США). Аз ҳама истилоҳоти сиёсии саристеъмом дар забони англисӣ инҳо мебошанд: *Congress* - конгресс; *Senat* – Сенат; *congressman* – узви конгресс (член конгресса); *The White House* – Кохи сафед (Белый Дом); *state* – иёлом (*umam*). Калимаҳои зикршуда барои шахси босавод комилан фаҳмо мебошад,

ҳарчанд баъзеи онҳо ба шарҳи муфассал ниёз доранд: *Speaker*- нотик, спикер раиси палатаи обшинаҳо дар Англия, раиси палатаи намояндагон дар ИМА (Спикер, председатель палаты общин в Англии, председатель палаты представителей в США); *Cabinet Office* – Котиботи девони вазирон дар Британияи Кабир (секретариат кабинета министров в Великобритании). Баъзе калимаҳо, баръакс, тавзеҳи махсусро талаб намекунд ва онҳо шуҳрати худро доранд: *prince* –шоҳзода (принц); *Constitution* – Конституция, (Конституция); *cabinet* – девон, ҳукумат (кабинет, правительство); *Attorney General’s Office* – Вазорати адлияи ИМА (Министерство юстиции США); *Home Office* – Вазорати корҳои дохилӣ (Министерство внутренних дел); *US Marshal* – Иҷроии судӣ, ИМА (судебный исполнитель, США); *State Department* – Департаменти давлатӣ, Вазорати корҳои хориҷӣ, ИМА (Государственный департамент, Министерство иностранных дел, США); *House of Representatives* – Палатаи намояндагон, ИМА (Палата представителей США).

Қайд кардан зарур аст, ки фаҳмидани маънои ин таркибҳо аз сабаби мавҷуд будани прототипҳо дар системаи сиёсии Тоҷикистон, осон аст, ҳамчунин, мақомотҳои дахлдори давлатӣ, ки функцияҳои яхеларо иҷро мекунанд. Ҳолатҳои низ ҳастанд, ки маънои баъзе калимаҳо бояд бо усули на он қадар стандартӣ бо забони тоҷикӣ шарҳ дода шаванд, масалан: *shadow cabinet* – “ҳукумати эҳтимоли” (“теневой кабинет”); *Federal Bureau of Investigation (FBI)* – Бюрои Федералии тафтишот, ИМА (Федеральное бюро расследований, США). Ба мисоли охир нигоҳ накарда, ки ҳамчун калмаи забони англисӣ истифода шудааст, ин маъно ба мардуми собиқ ИҶШС ҳамчун ФБР шинос аст. Аз ҷумла, ба соҳибзабонони тоҷик.

Дар кишварҳои ИМА, Бритониёи Кабир, номҳои вазоратҳо дар назди ҳукумати ин кишварҳо чунин аст: *Departments* – Департаментҳо – Департменты. Аз ин ҷост, ки номи калидии вазоратҳо бо калимаҳои *Department of State* оғоз меёбад: *Department of Defense*, *Department of Justice*, *Department of Interior* ва ғайра [6, 68].

Инчунин, якчанд терминҳои, ки бо хусусиятҳои сиёсии забони дастгоҳҳо ва номҳои муассисаҳои давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон алоқамандӣ доранд:

Маҷлиси олии - *Majlisi Oli, the parliament* (Маҷлиси олии, парламент)

Маҷлиси миллӣ – *Majlisi milli, the upper house of the parliament* (Маҷлиси миллӣ, верхняя палата парламента)

Маҷлиси намояндагон – *Majlisi namoyandagon, the lower house of the parliament* (Маҷлиси намояндагон, нижняя палата парламента)

Дастгоҳи иҷроияи Президент – *The Executive Office of the President* (Исполнительный аппарат Президента)

Мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ – *State authorities executive bodies* (исполнительные органы государственной власти)

Capital – пойтахт (столица); ва ғ.

Бо истифода аз калимаи *country* ҳамчун намуна, метавон қайд кард, ки истилоҳоти дар боло зикршуда бо хусусиятҳои маҳаллӣ ва миллии Британияи Кабир ва ИМА алоқаи зич дорад ва пайдо кардани мукотибаи бечунучаро бо онҳо бо забони тоҷикӣ душвор аст. Барои инро исбот кардан аз луғати англисӣ-тоҷикӣ истифода мебарем:

1. *каунти* (бузургтарин бахши идорӣ ва маъмури дар Британияи Кабир; ҳар яке аз бахшҳои иёлот дар ИМА, ки аз назари идорӣ, судӣ, хизматрасонӣ ва ғ. аз мухторити зиёд бархурдор ҳастанд).

Барои муқоиса, метавон аз термини реалиҳои топонимӣ, ки номҳои маҳалҳои аҳолинишинро бо забони англисӣ ва забонҳои тоҷикӣ ифода мекунанд, истифода бурд. Масалан, дар Британияи Кабир ва ИМА, калимаҳо ба монанди *city, town, region, area, province, settlement, village* ва ғ. бисёр истифода мешаванд. Дар луғати англисӣ-тоҷикӣ калимаи *adobe* ҳамчун макони зисти одамон бо чунин муодилҳо ифода меёбад: манзилгоҳ, маскан, кошоно, маҳал, бошишгоҳ [7, 245].

АДАБИЁТ

1. Merriam-Webster’s Collegiate Dictionary. - USA: Massachusetts, 1998. - Tenth edition. - 1557 p
2. Мамадназаров, А. Фарҳанги донишгоҳии англисӣ-тоҷикӣ / А. Мамадназаров. – Душанбе: Нодир, 2003. – 492 с.

3. [<http://schooled.ru/49english/1500topic/6.html>].
4. Томахин, Г. Д. Реалии – американизмы: учеб. пособие для институтов и фак. иностр. Яз. / Г. Д. Томахин. - М.: Высшая шк., 1988. - 239 с. (Пособие по страноведению).
5. Мамадназаров, А. Современная русско-таджикская специальная лексикография / А. Мамадназаров // Вестник ТГИЯ. - 2014. - №1(13). - С. 6-13.
6. Гейко (с), Н. Р. Политический текст как объект перевода [Текст] / Н. Р. Гейко // Научный журнал «Lingua mobilis» / Гл. ред. А. А. Селютин / Вып. – Челябинск: ФГБОУ ВПО «Челябинский государственный университет», 2013. – № 7 (46) – С. 56-62.
7. Мамадназаров, А. Фарҳанги англисӣ-тоҷикӣ / А. Мамадназаров. – Душанбе, 2007. – 1079 с.
8. Мамадназаров, А. Фарҳанги англисӣ-тоҷикӣ / А. Мамадназаров. – Душанбе, 2007. – 1079 с.
9. [<https://www.multitran.ru>].
10. [<http://schooled.ru/49english/1500topic/6.html>].
11. [<https://www.merriam-webster.com/dictionary/policy>].
12. [<http://www.differencebetween.net/>]

ТАҲЛИЛИ МАЪНОИИ ИСТИЛОҲОТИ СИЁСӢ ДАР ЗАБОНҲОИ АНГЛИСӢ ВА ТОҶИКӢ

Таҳлили муқоисавии луғат сохтори сиёсӣ ва мафҳумҳои сиёсӣ дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ бо роҳҳои гуногун ва ба таври хос сурат мегирад. Мақолаи мазкур ба яке аз паҳлуҳои илмӣ, аз ҷумла луғат ва сохтори сиёсӣ ва мафҳуми сиёсӣ бахшида шудааст. Дар забоншиносӣ таҳқиқоти типологиро дар ҷанбаҳои гуногуни забон, аз ҷумла луғат воҳурдан мумкин аст. Луғат аз ҳама гузарандатарини сатҳи забон буда, барои вуруди унсурҳои забони хориҷӣ хос аст.

КАЛИДВОЖАҲО: забоншиносӣ, типология, истилоҳоти- сиёсӣ, ҷанбаҳои таҳқиқотӣ - забонӣ, муқоисавӣ, минтақавӣ, экстралингвистӣ, маърифатӣ, лингвомаданӣ, тарҷума ва ғайра.

АНАЛИЗ ЗНАЧЕНИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В АНГЛИЙСКОМ И ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКАХ

Сравнительный анализ лексики политического устройства и политических понятий в английском и таджикском языках проводится по-разному и особым образом. Данная статья посвящена одному из аспектов науки, включающему лексико-политическую структуру и политическую концепцию. В языкознании типологические исследования можно найти в различных аспектах языка, в том числе в лексике. Словарный запас является наиболее проницаемым уровнем языка, и он специфичен для вхождения элементов иностранного языка.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: языкознание, типология, политическая терминология, аспекты исследования - лингвистический, сравнительный, региональный, экстралингвистический, когнитивный, лингвокультурологический, переводческий и др.

ANALYSIS OF THE MEANING OF POLITICAL TERMS IN THE ENGLISH AND TAJIK LANGUAGES

Comparative analysis of the vocabulary of the political system and political concepts in the English and Tajik languages is carried out in different and special ways. This article is devoted to one of the aspects of science, including the lexical-political structure and the political concept. In linguistics, typological studies can be found in various aspects of language, including vocabulary. Vocabulary is the most permeable level of a language, and it is specific to the occurrence of elements of a foreign language.

KEYWORDS: linguistics, typology, political terminology, research aspects - linguistic, comparative, regional, extralinguistic, cognitive, linguoculturological, translation, etc.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Абдуллоева Гулноз* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети забонҳои Осиё ва Аврупо. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. **Телефон:** +992933775794. **G-mail:** abdulloevagulnoza94@gmail.com

Сведения об авторе: *Абдуллоева Гулноз* – Таджикский национальный университет, магистр факультета языков Азии и Европы. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. **Телефон:** +992933775794. **G-mail:** abdulloevagulnoza94@gmail.com

Information about the author: *Abdulloeva Gulnoz* – Tajik National University, master`s student of the Faculty of Asian and European Languages. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. **Phone:** +992933775794. **G-mail:** abdulloevagulnoza94@gmail.com

КОРБУРДИ РАДИФ ДАР ҶАЗАЛИЁТИ ҚОСИМИ АНВОР

Искандаров М.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Нахуст бояд изҳор дошт, ки радиф мавзуи тоза набуда, асрҳои тулонист, ки дар шеъри форсӣ мавриди истифода қарор мегирад. Аксари муҳаққиқон бар ин назаранд, ки радиф аслан ихтирои шоирони форсизабон аст ва агар дар шеъри арабӣ ё туркӣ дучор ояд, хатман зери таъсири шеъри форсӣ ба зухур расидааст. Гап дар ин аст, ки баҳрагирӣ аз имконоти радиф дар эҷодиёти ҳар шоире хусусиятҳои хосе дорад, ки вобастаи маҳорат, истеъдод, сатҳи бинишу андешаи вай мебошад. Ба ғайр аз ин, радиф дар тури қарнҳо дар жанрҳои мухталиф қасидаву қитъа, рубоӣ, маснавӣ, ғазал, мухаммасу мусаммаат қорбурд дошта ва дар тури замон камолу инкишофи он сурат гирифтааст. Муҳаққиқон зимни омӯзишу баррасии зухуру сайри такомулии радиф бо нақшҳои гуногуни он таъкид варзидаанд.

Ба андешаи эшон барҷастиатарин нақши радиф дар фароҳамсозии мусиқии канораӣ ва дарунии шеър зоҳир мегардад. Мусиқие, ки ба баракати радиф дар матни як шоир ба зухур мерасад, боиси ҷаззобияту кашандагии он мегардад. Албатта, дар ғано бахшидан ба мусиқии шеър дар қатори радиф қофия низ кумаки қобили муноқизе менамояд. Чанбаи дигаре, ки аз нақши корсози радиф гувоҳӣ медиҳад, вижагиҳои овоии он аст. Маҳз тавассути овоҳое, ки дар камолоти мураддаф аст, эҳсоси андешаи шоир ҳувайдо мегардад. Бозтоби бадеии худро пайдо менамояд. Ба андешаи муҳаққиқони эронӣ Тақии Воҳидиён Комёр «аз онҷо ки шеър офариниши зебоӣ бо вожаҳост ва лафзу мусиқии он барои шоирон камоли аҳаммиятро дорад, аҳаммияти сурату лафз дар шеър аз ин ҷиҳат аст, ки мусиқии шеър ду нақш бар уҳда дорад: яке ин ки вазну алфози зебо ба хурдии худ лаззатбахш аст ва ба ин иллат аст, ки кӯдакон маъмулан фақат аз вазну мусиқии шеър лаззат мебаранд ва ашъори бемаънӣ барои онҳо матлуб аст. Дувум ин ки номи овоҳо ва савтҳои муносиби шеър сабаби тақвияти маъниву ташдиди иртибот мешавад. Шоир метавонад бо вожаҳои маъмулии забон дар шеър калом номи овоӣ эҷод кунад. Шоир ба сурати истифодаи дурусту дақиқи асвоти отифӣ бо ёрии ин вожаҳои табиӣ беҳтару соддатар метавонад, дар руҳи эҳсосоти шунаванда ва хонанда нуфз кунад» [4, с.37].

Набояд фаромӯш намуд, ки ин чанба дар ғазалиёти ҳама шоирон дар як сатҳи мизон нест. Радиф, ҳамчунин, дар комилсозии вазни шеър саҳми барҷаста дорад. Тавре маълум аст, радифҳо аз нигоҳи миқдори ҳичоҳо ба радифҳои якҳичоӣ, духичоӣ, сеҳичоӣ ва калимаву таркиботи алоҳида чудо мешаванд. Азбаски авзори арӯзӣ бар асоси ҳичоҳо созон ёфтаанд, ҳичоҳои радифсоз ба гунае вазни шеърро комил месозанд. Масалан, дар ин намунаҳо радиф як рукни комили ғазалро ташкил медиҳад:

Мо дар ҷаҳони қавм барои ту омадем,
Баҳри ту омадему барои ту омадем.
Дар тангнои хок бимондем умрҳо,
Дар тангнои ғам ба фазои ту омадем [3, с.216].

Дар мисолҳои зер бошад, радиф беш аз як калима ва аз ҷаҳор ҳичо таркиб ёфтааст, ки дар камоли вазн саҳми матлубро мегузорад:

Дилам аз қиссаи ҳичрон чи мегӯяд,
Аз ин ҳичрони бепоён чи мегӯяд.
Суханҳо дорад андар сар,
Зи бими шаҳнаи султон чи гӯяд [3, с.165].

ё, ки

Бар мо маноз мегузарӣ, ин чи одат аст,
Дар ҳоли мо наменигарӣ, ин чи одат аст.
Дар оташи фироқи ту бечора мондаем,
Бефориғӣ бечорагарӣ, ин чи одат аст.
Бар рӯи дӯстон дари давлат бубастай,
Бо мо бубин, ки дар чи дарӣ, ин чи одат аст [3, с. 44].

Тавре ки дида мешавад, вобаста ба дарозии ҳичоҳои вазн радиф бо назардошти ҳичоҳои яқсонаш аз нуқтаи ягонае дар вазн оғоз мешавад ва шеърро ба поён мебарад. Бояд

зикр намуд, ки дар дostonҳои манзум шеъри форсӣ ин, хусусият бештар ба чашм мехӯрад. Дар аксар байтҳо маҳз радиф аст, ки шеърро ба нуктаи матлубаш мерасонад.

Дар шеъри форсӣ яке аз абзорҳои шеърсоз, ки дар зуҳури вазни шеър аҳаммияти чиддӣ дорад, қофия аст, ки дар навбати худ тартибу низоми мустақкам дорад ва хурдтарин иштибоҳ дар қорбурди он барои шоир иҷозат нест. Бо вучуди он қофия гоҳо дар шеър мубталои айбу навоқисе мешавад, ки барои рафъу номаҳсус намуданаш аксар аз зарфияту имконоти радиф истифода менамоянд.

Гоҳо дар ғазале як калима, ки дар маснади қофия нишастааст, чанд бор такрор мешавад, ки ин ду амри адаб матлуб нест ва нозебо ба чашм мехӯрад. Шоирон дар чунин ҳоле ба хотири номаълуму камранг намудани ин вазъият аз радиф қор мегиранд, чун хузури фаъоли радиф такрори қофияро аз назар дур медорад.

Масалан, дар ғазали зерини Қосими Анвор, чунин вазъе дида мешавад:

Иқбол ишқ буд, ки мо муқбил омадем,
Чун ишқ рӯ ба мо шуд, мустақбил омадем.
Қомуси баҳр гуфт, хабар бар ба ташнагон,
Азхмо ки ҳамчу мавҷ ба ин соҳил омадем.
То зан набошадат, ки шабаҳ шибҳ гавҳар аст,
Мақбул аз он ки шудем, ки бас қобил омадем
Мо аз ҳавои гумбади олии ҳисори чарх,
Дар хонаҳои гул пайи чону дил омадем [3, с.216].

Тавре ки аз баррасии ғазалиёти шоирони сабки ҳиндӣ бармеояд, аксари пайравони сабки мазкур дар офаридаҳои хеш аз такрори қофия зиёд истифода намудаанд. Шояд бо назардошти ҳамин нукта аст, ки истифода аз радиф сабки ҳиндӣ басомади зиёд дорад. Дар иртибот бо ин яке аз муҳаққиқи эронӣ изҳор дошта: «қофия қардани «gol» бо «gel» қоиз нест, аммо қофия қардани «golii» бо «gelii» аст. Метавонем бар ин бияфзоем, ки радиф ҳам монанди васли чунин ихтилофи ҳаракатеро қоиз мекунад ва тафовуте намекунад, бигӯем «golii» ё «golast» ва аз онҷо ки шоирони форсизабон ин ихтилофи ҳаракатро бо ҳуруфи илҳокӣ ё ҳамроҳи радиф ба қор бурдаанд, метавон гуфт ин айб аз шеъри форсӣ раҳт барбаста ё бисёр кам аст» [2, с. 96].

Масъалаи дигари қобили тавачҷуҳ инсичому истехком ва нуруи кашандаи радифи шеър аст, ки шоирон зери таъсири радифҳои ғазалиёти якдигар шеър эҷод намудаанд. Дар чунин мавридҳои радиф ва гоҳо ибороте чанд такрор шуда ва ҳама ғазалҳои мавриди қиёс оҳангу лаҳни ягона доранд. Дар ин ҷо ҳадафи мо таъйини ин масъала нест, ки аз ки таъсирпазир аст. Муҳим ин мавзӯ аст, ки маҳз радиф аст, ки боиси шабоҳату ягонагӣ дар оҳанг гаштааст. Масалан, як намунае нахуст аз Қосими Анвор нақл намуда, сипас аз дигар шоирон ба ҳамон радифу оҳанг мисолҳои дигарро зикр месозем:

Аз давлати дидори ту дилро ғами қон нест,
Қонро зи ғами ишқи ту парвои қаҳон нест.

Қосими Анвор

Рафтани зи дарат кори мани дилнигарон,
Ғар кушта шавам хунам аз он кӯй равон нест.

Калим

Дар ҳаҷри туам қор ба ҷуз оху фиғон нест,
Дар пеши туам дон, ки забонаи бо даҳон нест.

Амир Хусрави Деҳлавӣ

Он шева ки ғоратгари сад қофила қон нест,
Дар силсилаи ҳукми туаш ному нишон нест.

Урфии Шерозӣ.

Онро ки бувад теги забон бе лабу нон нест,
Рӯзи зи дили худ бувад ўро, ки чаҳон нест.

Соиби Табрэзӣ

Меҳри ту ба дар сина аён асту нест,
Чун акс дар оини ниҳон асту ниҳон нест.

Қассоби Кошонӣ

Муҳаққиқи арчманд Мирчалолиддини Казозӣ, ки дар ин замина офаридаҳои Шайх Аттору Хоқонии Шервониро қиёсу таҳқиқ намудааст, ки дар китоби худ «Рухсори субҳ» газалиёти Хоқонии Шервонӣ ва Аттори Нишопуриро дар заминаи баҳрагириву рафтани ба шеваи якдигар мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додааст. Мавсуф бо нақли мисолҳои фаровон нишон дода, ки чи гуна Аттор аз Хоқонӣ пайравӣ намудааст. Барои таъйиди ин андеша чанд намунаеро аз амсоли баргузидаи номбурда нақл менамоем:

Дар ишқи ту офият ҳаром аст,
Онро ки на ишқ сӯхт хос аст.

Хоқонӣ

То дар ту ҳаёли хосу ом аст,
Аз ишқ нафас задан ҳаром аст.

Аттор

Дил захми туро сипар надорад
Омоҷи ту чуз чигар надорад.

Хоқонӣ

З-ин дард касе хабар надорад,
К-ин дард каси дигар надорад.

Аттор [5]

Яке аз барҷастагиҳои дигари радиф дар он зоҳир мегардад, ки ҳангоми дар муносибу мувофиқ омадан ба зеҳни шоир дар ҳалқи андешаҳо неруи зояндагӣ медиҳад ва вожаву калимаҳои бачову муносибро мисли оҳанрабо ба худ ҷазб месозад:

Сафири мурғи чон асрор гӯяд,
Ва лекин бо дили бедор гӯяд.
Пушаймон гардад, андар охири қор,
Сирри ганҷро бо мор гӯяд.
Сухан аз ишқ гуфтаи нораво нест,
Ба шарти он ки бо миқдор гӯяд.
Чаро бояд сухан гуфтаи ба кӯре,
Ки чун бишнид аз он зинҳор гӯяд.
Чи гӯӣ қиссаи ин он кӯри мушрик,
Ки ў ин қорро иқрор гӯяд [3, с.165].

Дар ин ғазал тамоми ибороти мундариҷ дар абёт мисли «асрор», «бедор», «бо мор», «миқдор», «зинҳор», «иқрор» бо баракати радифи «гӯяд» бо зеҳни шоир хутур қардаанд.

Бояд таъкид намуд, ки бархе аз муҳаққиқон дар натиҷаи таҳлилу арзёбӣ ва омӯзиши қиёси радифи ашъори шоирон ба ин натиҷа расидаанд, ки афқору андешаи ҳолиқи шеър то чи ҳадде дар радиф бозтоби ҳунарии худро пайдо намудааст.

Дар иртибот ба ин мавзӯ муҳаққиқи тоҷик Д.Ҷобиров андешаи ҷолиберо арза намудааст. Ба қавли мавсуф радиф агар аз як тараф барои шоир мушқил эҷод қард, аз

чониби дигар барои шоир ин қудрати тахайюл ва неруи сохтани тасвири эҷоди маъони тозаеро фароҳам месозад ва равзанаест барои эҷоди ҳаёлҳои тоза ва бадеъ «нақши умдаи радиф гузашта аз ин ки оҳангнокии вижае ба пайкари шеър мебахшад ва қофияро комил месозад, боз дар он зоҳир мегардад, ки дар маркази таваҷҷуҳи зеҳнии шоир қарор мегирад ва бо либосҳои истиориву маҷозӣ музайян мегардад. Аз ҷиҳати то интиҳои ғазал калимае, ки дар алоҳидагӣ ба ҷуз маъноӣ асли вузотӣ маъноӣ дигаре надорад, шомили маъноӣ асливу зотӣ маъноӣ дигаре надорад, шомили маъноӣ тоза мегардад» [1, с.164].

Ба сифати намуна ғазале аз Қосими Анворро нақл мекунем, ки дар он бандеки феълӣ хабарии **нест** падидаи он аст. Ғазал аз 7 байт иборат аст:

Чу рӯят тоза гул дар бӯстон нест,
Чу мӯят сунбуле дар арғувон нест.
Бидор оина бар рӯ то бубинӣ,
Чун рӯи ту рӯе дар ҷаҳон нест.
Ба зебой назар кун то бубинӣ,
Ки зебоии ту дар баҳру кон нест.
Машав хушгил ба озори дили ман,
Ки озор аз тариқи дӯстон нест.
Ту шоҳи ҷони мойӣ дар ҳақиқат,
Чу ту шоҳе миёни унсу ҷон нест.
Миёни раҳвони раҳравон роҳ Қосим,
Ба ғайр аз ишқ чизе дар миён нест [3, с.93].

Тавре дида мешавад, дар абёти ғазал зеҳни шоир зери таъсири радифи **нест** ибороти зиёдеро меофаринад, ки ҳамагӣ ба «нест» тобеият доранд ва пайванди маъноӣ тамоми матни ғазалро фароҳам меоваранд: бӯстон нест; арғувон нест; дар ҷаҳон нест; баҳру кон нест; кавну макон нест; дӯстон нест; унсу ҷон нест; дар миён нест.

Маълум аст, ки бахши умдаи феълҳои тоҷикӣ тавассути калимаҳои ёрирасон ё муъин сохта мешаванд. Махсусан онҳо дар сохтмони радиф нақши фаъол доранд. Аксар бо баракати радиф буданаш аз нигоҳи маънӣ руду густариш пайдо кардаанд.

Рӯйхамрафта бояд зикр намуда, ки Қосими Анвор дар ашъори худ аз имконоти фаровон истифода кардааст.

АДАБИЁТ

1. Чобиров Д. Зиндагӣ ва эҷодиёти Ҳазини Лоҳичӣ / Д. Чобиров. - Душанбе, «Шуҷоиён», 2010. С. 180 (164)
2. دکتر احمد رضا محسنی. ردیف و موسیقی شعر. ناشر دانشگاه فردوسی مشهد. 1394-367 ص.
3. قاسم انوار. کلیات قاسم انوار. انتشارات. تهران ناصر خسرو 1337. - 419 ص.
4. کامیار تقی و حیدایان فرهنگ نام آوایی فارسی. انتشارات فردوسی، مشهد 1375-37 ص.
5. کترای میر جلال الدین رحا رصح نشر مرکز تهران 1368-151 ص.

КОРБУРДИ РАДИФ ДАР ҒАЗАЛИЁТИ ҚОСИМИ АНВОР

Мақолаи мазкур ба таҳқиқи пажӯҳиши масъалаҳои радифу қофия ва амвои он дар ғазалиёти шоири номвари адабиёти форсӣ - тоҷикӣ Қосими Анвор бахшида шудааст. Гап дар ин аст, ки радиф дар ғазалиёти шоири мазкур яке аз масъалаҳои хосси ҷанбаи мусиқии шеърро ташкил дода, ҳамчунин, василаи тақаву таъкид ба байту ҷазби таваҷҷуҳи хонанда маҳсуб мегардад.

КАЛИДВОЖАҲО: адабиёт радиф, шоир, ғазал, шеър, мусиқият, корбурд.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ РЕДИФА В ГАЗЕЛЯХ КАСЫМА АНВОРА

Статья посвящена исследованию вопросов, связанных с рифмы и редифом, и видами газелей видного поэта, персидско-таджикской литературы Касыма Анвора. Дело в том, что редиф в газелях вышеуказанного поэта представляет собой одну из важных особенностей ритмического слова и играет важную роль как мелодичности стиха, так и является средством подчеркивание бейта и источником внимания читателя.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: литература, редиф, поэт, газель, поэзия, мелодичность, использование.

USE OF REDIF IN GAZELLES KASYMA ANVORA

The article is devoted to the study of issues related to rhyme and redif, their types of gazelles of the prominent poet of Persian-Tajik literature Kasim Anvor.

The fact is that the redif in the gazelles of the above poet is one of the important features of a rhythmic word and plays an important role as a melodic verse, and is a means of emphasizing the beat and a source of attention of the reader.

KEYWORDS: literature, redif, poet, gazelle, poetry, melodic, use.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Искандаров Мирзошоҳрух* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуум. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сведения об авторе: *Искандаров Мирзошоҳрух* – Таджикский национальный университет, магистр второго курса. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Information about the author: *Iskandarov Mirzoshohruxh* – Tajik National University, second-year master's student. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17.

КОРБУРДИ ЖАНР ДАР БАРНОМАҲОИ ШАБАКАИ РАДИОИИ "САДОИ ДУШАНБЕ"

Комрони А.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Журналист ва муҳаққиқ Шералӣ Мӯсо дар китоби "Телевизион ва радиои Тоҷикистон дар масири таърих" аз нахустин нашри барномаи иттилоотии шабакаи "Садои Душанбе" чунин ёдоварӣ намудааст: "Ин шабака дар як рӯз 8 маротиба барномаи иттилоотиро бо номи "Хабар" пахш мекунад. Шумораи нахустини бахши хабариро муҳаррир Ховари Абулхай рӯзи 18-уми январи соли 1999, соати 10:00 қироат ва Хуршед Исмоилов коргардонӣ намудааст. Хабарҳо нисбат ба шабакаи аввали Радиои Тоҷикистон кӯтоҳтар ва ҷолибтар ва очилан таҳияву пахш мегарданд" [5, с.166]. Муҳаққиқ дар ҳамин китоб, инчунин, ба барномаҳои аввалини шабакаи "Садои Душанбе", ки дар қолаби жанрҳои таҳлилӣ таҳия мегарданд, тавачҷуҳ кардааст. Мақсад аз ишораи мо низ дар он аст, ки жанр аз рӯзҳои нахустини фаъолияти ин шабака, аз меъёрҳои асосӣ ба шумор мерафт. Ҳамин меъёрро кормандони собиқ ва имрӯзи шабакаи "Садои Душанбе" то имрӯз нигоҳ доштаанд.

Тавре дар боло овардем, нахустин мавод баробари оғози фаъолияти ин ё он редаксия дар қолаби жанрҳои хабарӣ нашру пахш мегардад. Мисоли инро вобаста ба фаъолияти шабакаи "Садои Душанбе" ва пахши барномаи иттилоотии "Хабар" дар соати 10-и рӯзи 18-уми январи соли 1999 овардем. Ин худ исботи мавҷудияти жанри хабар дар шабака мебошад, ки то имрӯз васеъ истифода мегардад. Далели дигар бар будани жанрҳои хабарӣ он аст, ки аз солҳои аввали фаъолияти шабакаи "Садои Душанбе" дар ин радио мактаби гузоришгарӣ дар симои равншод Шариф Мисайзод ба миён омад ва то имрӯз касе ба мартабаи ӯ дар ин самт баробар нашудааст. Зимни пажӯҳиш истифодаи хабар, гузориш, мусоҳиба, пурсиш ва анвои онҳоро дар маводи иттилоотии шабака, ба таври назаррас шоҳид гардидем.

Муҳаққиқи соҳаи радио В.Смирнов ба гурӯҳи жанрҳои хабарии радио хабар, мусоҳиба, гузориш, чараёнот ва нигориши матбуотро ворид намудааст, ки қариб намунаҳои ҳамаи онҳоро дар шабака дидан мумкин аст. Пажӯҳишгарони тоҷик А. Саъдуллоев ва С. Гулов жанрҳои хабариро вобаста ба хусусият ба ду гурӯҳ ҷудо кардаанд: "хроникаи радиои, хабари радиои, чараёноти радиои ва хулосаи радиои матбуот; баёнияти радиои, табсираи радиои, мусоҳибаи радиои ва репортажи радиои" [7, с.13]. Дар раванди таҳлили маводи хабарии шабакаи "Садои Душанбе" ба ҷуз аз хулосаи радиои матбуот дигар дар қолабҳои тамоми жанрҳои хабарӣ намунаҳоро вохурдем.

Барои ба вучуд овардани андешаи муқаддамотӣ оид ба мавзӯ меҳоҳем нахуст дар мавриди барномаи иттилоотии "Хабар", "Гузориши муфассал" ва "Шарҳи як хабар" маълумот пешниҳод кунем. Дар шабакаи "Садои Душанбе" ҳамаҷуз 11 нашри барномаи "Хабар" аз соати 08:00 то 18:00, бо ду забон тоҷикӣ ва русӣ омодаву пешниҳоди шунаванда мегардад. Дар ҳолатҳои муайян, аз ҷумла сафарҳои кории Роҳбари давлат ба шаҳри ноҳияҳо ва давлатҳои хориҷ, Фармону Амрҳои Президенти ҷумҳурӣ, Қарорҳои Ҳукумати кишвар ва дигар чорабиниҳои сатҳи баланд, муҳбирону муҳаррирони шуъбаи "Хабар",

нашри махсуси иттилоотӣ омода месозанд. Фақат дар ҳамин ҳолатҳо метавонад шумораи нашрҳои иттилоотии шабака як - дуто зиёд шавад. Чуноне маълум гардид нашрҳои хабариро асосан худи муҳаррирон омода ва дар эфир мустақиман қироат мекунад. Мудири шуъбаи "Хабар" Тоҷиддин Сатторзода бошад масъули таҳрири хабару гузоришҳо буда, ҳар як нашрро аз нигоҳи мавзӯӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ ва редакционӣ, таҳрир ва баъд барои эфир иҷозат медиҳад. Масъулони бахши "Хабар" Неъматӣ Муҳиб, Мижгонаи Насриддин, Шодонҷон Султонов, Мижгона Мусоева, Қурбоной Муқимова (бо забони тоҷикӣ), Гулнораи Насриддин, Носирова Ҷамила, Салихова Рангина (бо забони русӣ), ҳастанд. Дар қироати хабар бояд гуфт, ки тамоми муҳаррир-наттоқон маҳорати баланд доранд, зеро новобаста аз мустақим будани барнома галатҳо дар хонишашон қариб, ки дида намешавад. Мо барои асоснокии фикрамон чанд нашри мустақими барномаи "Ахбор"-и Радиои Тоҷикистон ва "Навид"-и шабакаи "Фарҳанг"-ро низ шунидем, ки бештари наттоқон дар қироати хабарҳо ба галат роҳ меоданд.

Хроника, ки бештари муҳаққиқони дохилию хориҷӣ дар гурӯҳи жанрҳои хабарӣ чо кардаанд ҳамчун иттилоӣ кутоҳ ва ё сархат шинохтаанд. Пажӯҳишгарони радио С.Ҳоҷазод ва А.Ализода дар китоби "Махсусияти жанрҳои радиои" вобаста ба хроника таъкид намудаанд, ки: "Хислати вижааш феврият ва мухтасарбаёнӣ. Кӯтоҳбаёнӣ ба он маъно аст, ки ба мардум перомунӣ ягон воқеа, ҳодиса ё қор бе ташреҳ маълумот ироа мегардад. Тарзи баён дар сархат аксаран якнавохт ва қариб комилан расмист, вазифаи хабарнигорону шорехон аст, ки воқеаи дар хроника расидаро бо маълумоти нав пурра созанд" [11, с.21]. Хроника бо қолаб ва тафсири аз ҷониби муҳаққиқон пешниҳодшуда имрӯз қариб дар тамоми нашрҳои "Хабар"-и "Садои Душанбе" дида мешавад. Масалан, рӯзи 20.10.2022 барномаи хабарии соати 13 дар қироати Раҳмонзода Мижгона бо чунин шакл пахш шуд:

"Салом шунавандагони азиз. Барномаи иттилоотии "Хабар" аст пешниҳоди Шумо аз радиои "Садои Душанбе". Дар студия Раҳмонзода Мижгона. Нахуст тавачҷуҳ намоед ба сархати хабарҳо.

-Дидори Низомиддин Зоҳидӣ ва Франк Моллен бо Бехзод Собирӣ Ансорӣ дар Техрон;

-Мулоқоти вакилон бо аҳли ҷамоатчиғӣ дар Ҳисор;

-Конфронси байналмилалӣ илмӣ-амалӣ оид ба робитаҳои нақлиётӣ дар Душанбе;

-Фаронсаву Бразилия фаварити асосии Ҷоми Ҷаҳон-2022" [12].

Сархати хабарҳо инчо ҳамон хроника аст, ки муҳаққиқони журналистикаи радиои таъкид намудаанд. Муҳаррир сархатро асосан барои ҷалби тавачҷуҳи аудитория ба идомаи хабарҳо, пешниҳод кардааст. Барои шунаванда нуктаи ҷолиб ин аст, ки Зоҳидӣ ва Моллен бо ки дидор доштаанд, ё ин ки дар Конфронси байналмилалӣ оид ба робитаҳои нақлиётӣ кӣҳо иштирок доштанд ва ҳамчунин ҷаро Фаронсаву Бразилия фаварити Ҷоми Ҷаҳонии Қатар будаанд? Шунаванда барои пайдо намудани саволҳои дар зехнаш омада, хоҳу нохоҳ идома хабарҳоро интизор мешавад. Дар ин маврид жанр ҳамчун омили ҳифзи аудиторияи радио баромад мекунад. Ҳадафи муҳаррир - наттоқам, ки ҳамин буд, баъд аз хондани хроника "Шарҳи ин ва дигар хабарҳо" гуфта, қироати хабарҳоро шуруъ мекунад. Чуноне ки маълумамон гашт, шарҳи хабар гуфтани наттоқ дар ин маврид, шарҳи хабар набуда, балки баёни маълумоти умумии ҳамон хроникаҳост. Намунаи хабарҳоро меорем:

"Дар Техрон дидори сафири Ҷумҳурии Тоҷикистон Низомиддин Зоҳидӣ дар якҷоягӣ бо сафири Подшоҳии Нидерланд Франк Моллен бо мудири кулли идораи умумӣ ҳуқуқӣ ва байналмилалӣ Вазорати умумӣ хориҷаи Ҷумҳурии Исломии Эрон Бехзод Собирӣ Ансорӣ баргузор шуд. Дар ин бора вазорати қорҳои хориҷӣ иттилоъ додааст. Ба иттилоӣ манбаъ, зимни мулоқот роҷеъ ба баргузори Конфронси СММ оид ба шарҳи фарогири миёнамуҳлати ҳадафҳои Даҳсолаи байналмилалӣ амал "Об барои рушди устувор, солҳои 2018-2028", ки 22-24 март соли 2023 дар шаҳри Нью-Йорк таҳти раисии Тоҷикистон ва Нидерланд сурат мегирад, табодули афкор сурат гирифт. Дар ин замина ташаббусҳои глобалии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи об: "Соли байналмилалӣ оби тоза, 2003", Даҳсолаи байналмилалӣ амалиёт "Об барои ҳаёт, 2005-2015", "Соли байналмилалӣ ҳамкорӣ дар соҳаи об, 2013" ва Даҳсолаи байналмилалӣ амал "Об барои рушди устувор, солҳои 2018-2028" дар ҳалли мушкилоти ҷаҳонии об муҳим доништа шуданд.

Дар ҷамоати шаҳраки Ҳисор мулоқоти вакили Маҷлиси намояндагони МОҶТ Сурайё Дӯстмуродзода бо фаёлон баргузор гардид. Дар ин бора котиби матбуоти Маҷлиси намояндагон Муҳаммадато Султонов хабар дод. Зимни мулоқот муовини Раиси шаҳри Ҳисор Ҳафтандил Азимӣ ва вакил Сурайё Дӯстмуродзода оид ба аҳамияти таърихӣ Иҷлосиси 16-уми Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон сухан гуфтанд. Сурайё Дӯстмуродзода зикр кард, ки "Маҳз иҷлосияи мазкур мамлакатаи тоза ба истиқлолият расидаи моро аз вартаи нобудӣ раҳо бахшид. Иҷлосия ба миллати тоҷик фарзанди фарзона ва сиёсатмадори оқилу дурандешро ҳада намуд, ки дар суҳанронии аввалини худ ба миллат сулҳ ва таъмини яқдилию якмаромиро ваъда карданд". Вакилон дар идома вобаста ба дастуру супоришҳои Президенти ҶТ мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ҷиҳати самаранок истифода бурдани ҳар ваҷаб замин, захираи дусолаи маҳсулоти ғизоӣ, тарбияи ҳарбӣ - ватандӯстии ҷавонон, омодагӣ ба зимистонгузаронӣ дар муассисаҳои тиббию таълимӣ, инчунин, захираи ангишту хезум сухан гуфтанд.

Бо овардани намунаи хабарсозии муҳаррирон дар така ба мақомотҳои гуногун хостем, ки аз қолаби он бохабар шавед. Хабарҳо аз нигоҳи ҷумлабандӣ таҳрирталаб мебошанд, зеро талаботи хабари радиой, пеш аз ҳама кутӯҳбаёнӣ бо истифода аз ҷумлаҳои соддаю оммафаҳм мебошад. Дар муқоиса ба хабарҳои радиоиҳои дигари давлатӣ ҳаҷми хабарҳои бахши иттилоотии "Хабар"-и шабакаи "Садои Душанбе" камтару ҳадафростар мебошанд.

Дар нашрҳои дигари мавриди таҳлил қароргирифта хабарҳо кутӯҳу нишонрас буданд. Ин нашрро ба хоҳири хроникаи касбӣ ҳамчун мисол таҳлил намудем. Хабарҳои дар ин шумора хондашуда дар қолаби муайяни жанри хабар омода шудаанд. Барои мисол барои шунаванда маълум мегардад, ки мулоқоти Низомиддин Зоҳидӣ бо намояндаи Вазорати хориҷаи Эрон атрофи Конфронси оби СММ доир гардидааст, инчунин, мавзӯи суҳбати вакилон дар ҷамоати Ҳисор бо мардум атрофи Иҷлосияи 16-уми Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон буда ва ё Фаронсаву Бразилияро Лионел Месси фаварити Ҷоми Ҷаҳон гуфта, на ягон созмони футболию ширкатҳои букмекерӣ. Фақат як талаботи жанри хабар риоя нашудааст, ки он ҳам бошад посух ба саволи Кай? мебошад. Зеро дар ягон хабар замони баргузори он дақиқ оварда нашудааст. Саволҳои Чӣ?, Дар кучо?, Ба кадом сабаб?, Дар кадом шароит? посухи худро дар хабарҳои овардашуда ёфтаанд. Талаботи дигари навиштани хабар, ки зикри манбаъ мебошад, дар хабарҳои муҳаррир Раҳмонзода Миҷгона риоя гардидааст. Муҳимтар аз ҳама, дар хабарҳо навигарӣ ё худ сухани нав гуфташуда ҳаст.

Тавре муҳаққиқи барҷаста И.К.Усмонов таъкид намудааст, "Хабар маълумоти тоза аст. Агар ҳамин асло ба назар гирем, хабар гуфта, факт ва воқеаеро мешиносем, ки нав ба вуқӯ омадааст ё акнун ба амал омаданиш мумкин аст. Аз ин гуфта бар меояд, ки барои хабар чизи аз ҳама асосӣ навигарӣ аст" [9, с.6]. Зимни таҳлили нашрҳои хабарии шабакаи "Садои Душанбе" хабареро нашунидем, ки навигарӣ нашофта бошад. Ин меъёр пурра риоя мегардад, фақат замони хабарҳо бо мақсади муайян нагаштани кӯҳнагии хабар баъзан оварда намешавад. Барои бештар ворид шудан ба мавзӯи нашри дигари барномаи "Хабар"-ро дар пешниҳоди муҳаррир ва наттоқ Қурбоной Муқимова ба ҳайси мисол меорем, ки санаи 14.03.2023 соати 08:00 пахш гардид:

Салом шунавандагони гиромӣ. Нашри аввали барномаи иттилоотии "Хабар"-ро мустақиман аз радиои "Садои Душанбе" пешниҳодатон мегардонем. Дар студия Қурбоной Муқимова. Дар оғоз сархати хабарҳо:

"-Брифинги муштараки Тоҷикистону Нидерланд вобаста ба масоили об баргузор гардид.

-Телевизиони вилоятии "Хатлон" ба паҳши рақамӣ гузашт.

-Омодагии тими миллии кишвар ба чемпионати САҶА-2023

ин ва дигар хабарҳо .

Дирӯз дар сафорати Тоҷикистон дар Исломобод брифинги муштараки намояндагҳои дипломатии Тоҷикистон ва Нидерланд дар робита ба Конфронси СММ оид ба баррасии миёнамуҳлати Даҳсолаи байналмилалӣ амал «Об барои рушди устувор, солҳои 2018-2028» баргузор гардид. Зимни суҳанронӣ сафири Тоҷикистон Исматулло Наредин таъкид намуд, ки Конфронс чорабинии муҳими СММ буда, онро Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ва Подшоҳи Нидерланд аълоҳазрат Виллем-Александр раисӣ хоҳанд кард. Ба иттилои Вазорати корҳои хориҷаи мамлакат дар брифинг муовини аввали вазири захираҳои оби Покистон Ҳассан Насир Ҷамӣ иштирок намуда, ба ҳозирин мавқеи кишвари худро доир ба ин чорабинии муҳимми байналмилалӣ изҳор намуд.

xxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxx

Ҳайати Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти роҳбарии Вазири нақлиёти ҷумҳурӣ Азим Иброҳим дар Форуми 10-уми байналмилалии "Ҷаҳони муосир, чолишҳо ва умедҳо", ки аз 9-ум то 11-уми март дар Боку бо ибтиқори Маркази байналмилалии Низоми Ганҷавӣ доир гардид, иштирок намуд. Тавре аз вазорати нақлиёти ҷумҳурӣ иттилоъ доданд, Форум таҳти сарпарастии Президенти Озорбойҷон Илҳом Алиев доир гардида, дар он ҳайатҳои бонуфуз ва баландпояи давлатҳои ҷаҳон, созмонҳои муътабари байналмилалӣ ва минтақавӣ, дар маҷмӯъ 360 намоянда аз 61 мамлакат иштирок намуд. Дар Форум омилҳои, ки ба низоми ҷаҳони муосир таҳдид мекунанд, масъалаҳои марбут ба маният ва дурнамои таъмини сулҳ, барқарорӣ субот дар ҷаҳони пароканда ва дигар масъалаҳо баррасӣ гардиданд.

xxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxx

Дар арафаи Ҷашни байналмилалии Наврӯз бо иштироки ҳайатҳои роҳбариву фармондеҳии Вазорати муҳофизати мамлакат ва ҷалби хизматчиёни ҳарбии зинаҳои гуногуни дастгоҳи марказии Ситоди генералии Қувваҳои Мусаллаҳи ҷумҳурӣ дар ҳудуди пойгоҳи яке аз қисмҳои низомии Қувваҳои ҳарбӣ-ҳавоӣ ва муҳофизати зидиҳавоӣ ҳашари ниҳолшинонӣ доир карда шуд. Тавре аз Вазорати муҳофизати ҷумҳурӣ иттилоъ доданд, иштирокчиёни ҳашар бо маслиҳату машварати мутахассисони хоҷагиҳои ёрирасони назди Қувваҳои ҳарбӣ-ҳавоӣ ва муҳофизати зидиҳавоӣ бо шинонидани дарахтони мевадиханда "Боғи 30-солагии Қувваҳои Мусаллаҳи Ҷумҳурии Тоҷикистон"-ро бунёд намуданд.

Пажӯҳиши маводи нашршуда дар ин нашри барномаи "Хабар"-и шабакаи "Садои Душанбе" маълум намуд, ки замони хабар на дар ҳама нашрҳо гуфта намешавад. Дар хабари аввал, ки оғози рӯзи корӣ пахш шуд ва дар ин вақт пайдо намудани хабарҳо бо замони баргузории "имрӯз" имкон надорад, муҳаррир-наттоқ бо овардани калимаи "дирӯз" вақти баргузории брифингро дар сафорати Тоҷикистон дар Покистон дақиқ ба шунаванда фаҳмонид. Мавзуи хабар на ин ки аҳамияти минтақавӣ, балки байналмилалӣ дорад. Ҷуноне муҳаққиқ И.К.Усмонов дар китоби "Журналистика" қисми 1 навиштаанд: "Он факту воқеаҳо хабар шуда метавонанд, ки аввал нав бошанд, сониян аҳамияти умумие дошта бошанд. Хабар бояд воқеаҳои ҳаётро дар бар гирад"[8, с.325]. Мавзуи хабари аввал, ки оид ба баргузории Конфронси сатҳи баланди СММ оид ба об дар ҳамраисии Тоҷикистону Нидерланд баргузор мегардад, ҳам навигарӣ, ҳам аҳамияти умумӣ, ҳам хабардиханда ва ҳам ҳаётӣ аст. Бинобар ҳамин онро хабари дар қолаби дурусти жанрӣ таҳияшуда ҳисоб кардем.

Муҳаррир дар хабари дуюм новобаста ба он, ки сареъияти пахши хабар риоя нагаштааст, замони баргузории онро таъкид мекунад. Яъне, ба хоҳири гурез аз кухнагии иттилоъ талаботи жанри хабарро вайрон накардааст. Масалан, зикри баргузории Форуми 10-уми байналмилалии "Ҷаҳони муосир, чолишҳо ва умедҳо" дар санаҳои 9-11-уми март, дар барномаи хабарии рӯзи 14-ум аз пойбанд будани муҳаррир ба талаботи жанрӣ дарак медиҳад. Дар ин нашри барномаи иттилоотии "Хабар" танҳо хабари 4-ум иттилои замони надорад. Хабарҳои 3-юму шашум яке бо зикри ибораи "арафаи Наврӯз" ва дигар бо овардани санаи баргузории чорабинии варзишӣ аз 9 то 21-юни соли 2023 оҳанги замони худро доранд. Иттилои нави алақай ба амаломата ва муждаи баргузории мусобиқа дар Душанбе аз талаботи дигари жанри хабар аст, ки риоя мегардад.

Масъулони бахши "Хабар" дар ҷобачогузорӣ ё худ радабандии хабар аз рӯйи муҳтавою мақом, ниҳоят дақиқкор мебошанд. Дар аксарият бахшҳо яқум шуда хабарӣ сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва варзиширо пайи ҳам мегузоранд, ки дуруст мебошад. Ба истиснои баъзе ҳолатҳо, аз ҷумла дар ҳолати мақоми байналмилалӣ гирифтани мероси фарҳангии миллат, ғолибияти ин ё он варзишгари тоҷик дар мусобиқаҳои сатҳи байналмилалӣ ва дигар дастовардҳои фарҳангӣ варзиши Тоҷикистон, нашри "Хабар" метавонад аз он оғоз гардад.

Мусохиба аз жанрҳои хабарии камистеъмол дар доираи барномаҳои хусусияти иттилооти доштаи шабакаи "Садои Душанбе" ба ҳисоб меравад. Имрӯз бештари мусохибаҳо бе омили хабарӣ таҳия менамоянд ва он ҳам берун аз нашрҳои иттилоотӣ, ҳамчун барномаи таҳлилӣ пешниҳоди шунаванда мегардад. Ҳамчун объекти барномаи хабарӣ мусохиба баъзан дар паҳши мустақими гузоришҳои телефонӣ ба мушоҳида мерасад. Хабарнигор барои маълумоти бештар иро намудан ба аудитория кушиш мекунад, ки ба мусохиб саволҳои зиёд диҳад. Дар ҳамин ҳолат қолаби жанрӣ ба мусохиба монанд мегардад. Мусохибаи дохили ропортаж ё худ гузориши радиои гуфнати он ҳам мумкин мешавад.

Барои мисол санаи 16.03.2023 омӯзгорону донишчудухтарони Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи М.Осимӣ дар Аксияи "Тоҷикона мепӯшем" иштирок намудаанд, ки аз ҷараёни он хабарнигори шабакаи "Садои Душанбе" Давронзод Нигина соати 09:00 гузориши мустақим пешниҳод намуд. Баъд аз муқаддимаи мавзӯ муаллиф ҳамсухбатро муаррифӣ намуда, ба суолу ҷавоб гузашт:

Ҳамсухбати мо ҳастанд, корманди Донишгоҳи мазкур муаллима Сурайё Раҳимова ва бо ҳамин суолу ҷавоб шуруъ гардид. Дар умум муҳаррир бо суолҳои, чанд нафар бонувони Донишгоҳ дар аксия иштирокдоранд?, тарғиби либосҳои миллӣ миёни донишчудухтарони Донишгоҳ чӣ гуна ба роҳ монда шудааст?, дар донишгоҳи Шумо, ки ихтисосҳо оид ба тарроҳии либос мавҷуд аст, бештар ба кадом шакли либос диққат медиҳанд? Дар аксияи имрӯза чанд навъ либосҳои миллиро донишчудухтарони Шумо ба бар намуданд? посух гирифт. Ин як намунаи истифодаи жанри мусохиба дар барномаҳои иттилоотии шабака мебошад. Ба таъкиди муҳаққиқон мусохиба на танҳо ба жанрҳои хабарӣ дар таҳияи матлаб ёрӣ мерасонад, инчунин он метавонад дар таҳияи маводи журналистӣ дар қолабҳои жанрҳои дигари журналистика хизмат намояд. Ҷ. Муқим ва Абдурофеъ Нуъмонов дар "Дастур барои журналистони ҷавон" навиштаанд: "Бояд гуфт, ки маълуман мусохиба дар радио аз 2 то 8 дақиқа садо медиҳад ва дар ин муддат 5-6 суол баррасӣ мегардад.

Мусохибаи радиои аз мусохибаи матбуотӣ бо он фарқ мекунад, ки онро метавон ҳамзамон мустақиман паҳш кард" [2]. Бояд гуфт, ки дар доираи жанрҳои хабарӣ мусохибаҳо дар шабакаи "Садои Душанбе" чандон тулонӣ ва дилхабазн нестанд, аммо дар барномаҳои ҷудогона посухи мусохибон баъзан аз ҳад зиёд паҳш мегардад, ки гуфторро дилбазан мекунад.

Муҳқиқи рус А.А.Тертичный ва донишманди тоҷик М.Муродов назарпурсӣ (блиц-опрос)-ро ба гурӯҳи жанрҳои хабарӣ ворид кардаанд. Ин жанр низ дар шабакаи "Садои Душанбе" ба мушоҳида расид. Таҳлили маводи иттилоотии шабака маълум намуд, ки назарпурсӣ асосан барои муайян намудани таассуроти доираи гуногуни одамон нисбат ба як мавзӯи муайян, анҷом дода мешавад. Масалан рӯзи 23.12.2022 баъд аз анҷоми Паёми навбатии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олӣ, хабарнигори Шабака бо суоли "Таассуроти Шумо аз Паёми навбатии Пешвои миллат" назари кормандони касбу кори гуногунро гирифта, дар эфир паҳш намуд. Ё ин, ки баъд аз ҷорабинии тантанавӣ бахшида ба 30-солагии Қувваҳои Мусаллаҳи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар МД "Кохи Борбад" андешаи як гурӯҳ афсарону сарбозони иштирокдошта сабт ва дар эфири радио паҳш гардид. Ҳамчунин, вобаста ба мавзӯҳои тозагӣ, ҷароғон будани шаҳр дар шаб, масъулияти шаҳрنيшинӣ, одобу рафтори намунавӣ ва дигар масоили рӯз низ бо пурсишҳои якхела ба чанд нафар муроҷиат мешавад, ки он низ ба назарпурсӣ дохил мешавад.

Аз омӯзиши ҳамаҷонибаи доираи истифодаи жанрҳои хабарӣ дар шабакаи "Садои Душанбе" ба хулосае омадан мумкин аст, ки ин гурӯҳи жанрҳо аз тарафи муҳаррирон хабарнигорон васеъ истифода мешаванд. Ва ҳамин далел аст, ки касбияти журналистӣ дар радиои мазкур баланд мебошад. Қолабрезии дурусти жанрӣ ба рангорангии гуфторҳо муосидат намуда, аудиторияи радиоро нигоҳ медорад, мавзӯву масъалаҳо аз диди гуногун инъикос менамояд ва дар умум кори журналистро осон мегардонад. Бинобар ҳамин бояд гуфт, ки жанрҳои хабарӣ дар шабакаи "Садои Душанбе" мақоми асосиро соҳиб ҳастанд. Чехраи асосии дилхоҳ ВАО низ маҳз башҳои хабарии онҳо мебошанд ва бо ин мадрок бояд он аз ҷойгоҳи маҳсус бархурдор бошад.

АДАБИЁТ

- 1 Давронов Д., Раҳмонова Ч. Чаҳони муосир: мавқеи симо ва садо / Д. Давронов, Ч. Раҳимова. - Душанбе, 2012.
- 2 Муқим Ч., Нуъмонов А. Дастур барои журналистони ҷавон / Ч. Муқим, А. Нуъмонов. - Душанбе: Озар, 2008.
- 3 Муродов М. Асосҳои фаъолияти эҷодии журналист (лексияи мухтасар). Қисми 2 / М. Муродов. - Душанбе: "Эҷод", 2008.
- 4 Муъминҷонов З. Жанрҳои хабарии журналистикаи Радио / З. Муъминҷонов. - Душанбе, 2011.
- 5 Мӯсо Ш. Телевизион ва радиои Тоҷикистон дар масири таърих / Ш. Мӯсо. - Душанбе: "ЭР-Граф", 2011.
- 6 Ружников В.Н. Так начиналось. Историко-теоретический очерк советского радиовещания / В.Н. Ружников. - Москва, 1987.
- 7 Саъдуллоев А., Гулов С. Жанрҳои журналистикаи радио / А. Саъдуллоев, С. Гулов. - Душанбе, 1997.-48 с.
- 8 Усмонов И.К. Журналистика. қ.1 / И.К. Усмонов. - Душанбе: Империял Групп, 2005.
- 9 Усмонов И.К. Жанрҳои публицистика / И.К. Усмонов. - Душанбе, 2009. – 139 с.
- 10 Хочазод С. Таърихи Радиои Тоҷикистон. Қисми 1 / С. Хочазод. - Душанбе: Деваштич, 2006. – 144 с.
- 11 Хочазод С., Ализода А. Махсусияти жанрҳои радиои (Воситаи таълимӣ) / С. Хочазод, А. Ализода. - Душанбе: Балоғат, 2017. – 336 с.
- 12 Барномаи иттилоотии "Хабар", 20.10.2022, соати 13:00.
- 13 Шабакаи "Садои Душанбе. Барномаи "Гар дасти фитодае бигирӣ..." // 2022. 18 сентябр.
- 14 Шабакаи "Садои Душанбе. Барномаи "Нигоҳи рӯз" // 2022. 26 июн.
- 15 Шабакаи "Садои Душанбе. Барномаи "Чехра" // 2023. 18 март.
- 16 Шабакаи "Садои Душанбе. Барномаи "Тоҷикистон" // 2023.21 январ.

КОРБУРДИ ЖАНР ДАР БАРНОМАҲОИ ШАБАКАИ РАДИОИИ "САДОИ ДУШАНБЕ"

Ба миён омадани ҳар навъ расонаи нав дар фазои ВАО ва ташкили гурӯҳи комили эҷодӣ метавонад ба қолабҳои фаъолияти журналистӣ, шакли барномасозӣ ва жанрҳои журналистика як нав тағйирот ворид созад. Зеро сиёсати редакционии навҷӯии ҳайати эҷодӣ бо мақсад фарқкунанда будани шакли фаъолият ба таври табиӣ қолабшиканиро ба вуҷуд меорад. Мисоли инро дар ташкили шабакаи мустақим ва сартосарии "Садои Душанбе", ки 18-уми январи соли 1999 ташкил гардид, дидан мумкин аст. Адиб, публицист ва журналисти пухтакор, собиқ раиси Кумитаи телевизион ва радио Сайф Раҳимзоди Афардӣ бо дарки фазои холии иттилои радиои дар кишвар, масъалаи таъсиси шабакаи радиои мустақимро пешниҳод мекунад. Ин ташаббус дастгирӣ ёфта, радиои нава дар фазои иттилоотии Тоҷикистон ба миён омад.

КАЛИДВОЖАҲО: расона, фазо, ВАО, ташкил, гурӯҳ, эҷодӣ, адиб, публицист, журналист, жанрҳо, хабарӣ, шарҳ, тақриз, мактуб, татқиқоти журналистӣ, очерк, лавҳа, сафарнома, композитсия, филм, радио.

ПРИМЕНЕНИЕ ЖАНРА В ПРОГРАММАХ РАДИОСЕТИ "САДОИ ДУШАНБЕ"

Появление любого нового типа медиа в медиапространстве и создание целостного творческого коллектива может внести новые изменения в модели журналистской деятельности, формы программирования и жанры журналистики. Потому что редакционная и инновационная политика творческого коллектива, направленная на дифференциацию формы деятельности, естественным образом создает отрыв от шаблонов. Пример тому можно увидеть в организации прямой и руководящей сети «Садо Душанбе», которая была создана 18 января 1999 года. Писатель, публицист и опытный журналист, бывший председатель Комитета по телевидению и радио Саиф Рахимзоди Афарди, понимая пустое место радиоиформации в стране, предлагает создать прямую радиосеть. Эта инициатива была поддержана, и в информационном пространстве Таджикистана появилось новое радио.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: медиа, пространство, СМИ, организация, группа, творчество, писатель, публицист, журналист, жанры, новость, комментарий, рецензия, письмо, журналистское расследование, очерк, доска, путеводитель, композиция, фильм, радио.

APPLICATION OF GENRE IN RADIO NETWORK PROGRAMS "SADOI DUSHANBE"

The emergence of any new type of media in the media space and the creation of an integral creative team can bring new changes to the models of journalistic activity, forms of programming and genres of journalism. Because the editorial and innovation policy of the creative team, aimed at differentiating the form of activity, naturally creates a break from patterns. An example of this can be seen in the organization of the direct and guiding network "Sado Dushanbe", which was established on January 18, 1999. Saif Rakhimzodi Afardi, a writer, publicist and experienced journalist, former chairman of the Committee on Television and Radio, realizing the empty space of radio information in the country, proposes to create a direct radio network. This initiative was supported, and a new radio appeared in the information space of Tajikistan.

KEYWORDS: media, space, mass media, organization, group, creativity, writer, publicist, journalist, genres, news, commentary, review, letter, journalistic investigation, essay, board, guidebook, composition, film, radio.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Комрони Абдувалӣ* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуҷуми факултети рӯзноманигорӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. **Телефон:** (+992) 900-91-43-43. **E-mail:** ulugovkomron@gmail.com

Сведения об авторе: *Комрони Абдували* – Таджикский национальный университет, магистрант второго курса факультета журналистики. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992) 900-91-43-43. E-mail: ulugovkomron@gmail.com

Information about the author: *Komroni Abduvali* - Tajik National University, second-year master's student of Faculty of Journalism. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki Ave., 17. Phone: (+992) 900-91-43-43. E-mail: ulugovkomron@gmail.com

ЧУМЛАҲОИ АМРӢ (IMPERATIVE SENTENCES)

Узоқова М. Ҷ.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Муқоисаи хусусиятҳои сохтори забони тоҷикӣ, ки забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад ва забони англисӣ, ки забони муоширати байналмилалӣ дар ҷаҳони муосир аст, ба яке аз масъалаҳои муҳимме табдил меёбад, ки на танҳо барои муайян намудани хусусиятҳои умумӣ, муштарак ва мутафарриқи ин забонҳо муҳим аст, балки аҳамияти амалиро низ дорад мегардад.

Вақтҳои охир диққати муҳаққиқонро ҷумлаҳои амрӣ ба худ ҷалб мекунад, ки аз ҷиҳати хусусиятҳои маъноӣ ва прагматикии худ ба вазъияти коммуникативӣ хеле зич алоқаманданд, зеро шарҳи дурусти ҷумлаҳои амрӣ бештар ба шароити ва хусусиятҳои гуногуни амали коммуникативӣ вобаста аст. Хусусан, ҷумлаҳои амрӣ барои типологияи функционалӣ ҷолибанд: ин, аввал, бо он шарҳ дода мешавад, ки онҳо қариб дар ҳамаи забонҳо пешниҳод мешаванд, дуҷум, бо он ки онҳо семантикаи басо равшан доранд ва сеҷум, он, ки гуногунрангии расмӣ барои онҳо пешакӣ вучуд дорад.

Таваҷҷуҳи забоншиносон ба ҷумлаҳои амрӣ дар ҳоли ҳозир ба зиёд шудани таваҷҷуҳ ба ҷузъи субъективии забон вобаста буда, таҳлили семантикии категорияи кайфият, омӯзиши вожаҳои функционалӣ ва вожаҳои муқаддимаӣ, амалҳои пешакии ғайриқонунӣ, шаклҳои феълии иҷрокунанда, феълҳои сабабкунанда, ғайра, яъне, тамоми ҷузъҳои гуногуни маъноӣ ва шакли ҷумла, ки аз паҳлӯҳои гуногун баста шудаанд ва омилҳои субъективии забонро инъикос мекунад, ки барои фаҳмиши мувофиқ ба қадри қобили мулоҳиза аст.

Категорияи амр ҳамчун яке аз қадимтарин категорияҳои забоншиносӣ ҳамеша таваҷҷуҳи муҳаққиқонро ба худ ҷалб кардааст. Воситаҳои асосии ифодаи ин тоифа дар забон ҷумлаҳои амрӣ мебошанд, ки дар нутқи шифоҳӣ ва хаттӣ ба таври васеъ қор фармуда шуда, доираи тобиш ва шаклҳои гуногун доранд. Аз ин лиҳоз, ин пешниҳодҳо борҳо мавриди омӯзиши забоншиносони ватанӣ ва хориҷӣ қарор гирифтаанд (Ж.И.А. Бирюлин, Е.И. Беляева, В.В. Бузаров, Г.П. Молчанова, Е.А. Натанзон, Н.В. Перцов, И. И. Профит, Б. С. Храковский, А. П. Володин, Д. Н. Шмелев, Д. А. Штелинг, Д. Болингер, К. Ҷ. Гамблин, А. Сосновска ва ғ.).

Ҷумлаҳои амрӣ низ аз он сабаб таваҷҷуҳи зиёд ва наздикро тақозо мекунад, ки онҳо дар соҳаи муоширати нутқ нақши қалон доранд. Амалан дар тамоми соҳаҳои фаъолияти инсон (адабиёт, маданият, тиб, техника, забоншиносӣ) ифодаи иродаи шахс мушоҳида мешавад. Аз ин рӯ, дар сохти умумии забон ва қорбурди он дар муомилаи системаи коэффитсиентҳо, ки ангеширо ифода мекунад, аз меотой охири дур аст.

Бо фикри Н.Ф. Иртенеева [9; 148] воситаҳои ифодаи предикативият, ки ба ҳар як ҷумла хос аст, сохти ҷумла, таркиби лексикии он, ифодаи морфологӣ ва синтаксии мақсади гуфтор, модалият, замон ва шахс мебошад. Ҳар яке аз ин рӯкҳо барои ифодаи муносибате нигаронида шудааст. Рӯкни якуми предикативият ин шахс буда, он ба ки ё ба чи мутааллиқ будани мазмуни ҳодисаи зикршавандаро нишон медиҳад.

Категорияи амр яке аз қадимтарин категорияҳои забон аст. Вале дар айни замон дар он шаклҳои нав пайдо шуда истодаанд, ки аз он шаҳодат медиҳад, ки он дар оянда ҳам аҳамияти худро дорад. Бо вучуди таваҷҷуҳи зиёди забоншиносон ба масъалаи ангешиш, мо ягон асареро наёфтем, ки таҳлили куллии сохторӣ-илмӣ ва прагматикии ҷумлаҳои амрӣ дар забони муосири Англисӣ ва русӣ ба маънои муқоисавӣ таъмин намояд.

Забони адабии англисӣ конунҳои хоси адабие дорад, ки барои сохтани ҷумлаҳои гуногун заминаи асосӣ ба шумор меравад. Аломатҳои асосии ҷумла, сохти ҷумлаҳои сода, тарзи тафсил ёфтани ҷумлаҳои сода. Таснифоти ҷумлаҳои сода аз ҷиҳати оҳангу мазмун ва сохт, тарзи ташаккули ҷумлаҳои мураккаб ва воситаҳои граматикии онҳо, вазифа ва мақоми ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаҳои мураккаб.

Ҷумлаҳои амрӣ фармон ё дархостеро ифода мекунад, ки бевосита ба ҳамсухбат ё ба шахси сеюм ирсол шудааст. Ҷумлаҳои амрӣ метавонанд тасдиқ ё манфӣ бошанд. Хоҳиш ва амре, ки бевосита ба ҳамсухбат фиристода шудааст, бо ҷумлаи феълӣ дар ҳолати амрӣ ифода карда мешавад.

Ҷумлаҳои амрии забони англисӣ одатан мубтадо надоранд (маънои "you"). Шакли тасдиқи ҷумлаҳои амрӣ бо истифода аз масдар бе ҳиссаи **to** сохта мешавад. Масдар дар аввали ҷумла гузошта мешавад.

Масалан, **Hurry up** - шитоб кунед! Тезтар!

Шакли тасдиқи феъл дар ҳолати амрӣ барои ҷамъ ва якӣ бо бунёди феъл (инфинитив) мувофиқ меояд: **Meet** - вохӯрӣ. **Tell** - ба ман бигӯ.

Ҷумлаи амрӣ бо хабар оғоз мешавад, зеро одатан мавзӯ зикр намешавад: **Meet Ben!** - Бо Бен вохӯред! **Tell Peter!** - Ба Петр бигӯед!

Do not write. - Нанависед. **Read!** - Хонед! **Go home.** - Ба хона равед.

Дар забони англисӣ ҷумлаҳои амрӣ ба навъҳои зерин тақсим мешаванд:

▪ **Ҷумлаҳои ифодакунандаи фармон:**

- *Read louder* (баландтар хонед);

▪ **Ҷумлаҳои ифодакунандаи манъкунӣ:**

- *Don't open the window.* (Тирезаро накушоед.)

▪ **Ҷумлаҳо бо феъли *let* ифода мекунад, хоҳиши аз ҷониби гӯянда якҷоя бо шахси дигар иҷро шудани амал (бигзоред) ё аз ҷониби шахси сеюм (ё шахсон) иҷро шудани амал (**let him, let them**):** *Let's read the letter! Let him do it himself! Let them go there. Биёед мактубро хонем! Бигузор худаи ин корро кунед! Бигзор онҳо ба он ҷо раванд.*

Агар феъли дар сизаи амрӣ ифодаи дархосту хоҳиш бошад, на фармон, дар ҷумлаи калимаи **please** истифода мешавад, ки лутфану меҳрубониро ифода мекунад:

Open the window, please.

Илтимос, тирезаро кушоед.

Read louder, please.

Илтимос, баландтар.

Give me your book, please.

Хоҳиш мекунам, китобатонро ба ман диҳед.

Let me help you.

Иҷозат диҳед, ба Шумо кумак кунам.

Let him say it again.

Иҷозат диҳед, ӯ сухан гуяд.

Let the dog in.

Иҷозат диҳед, сағ дарояд.

Let us go home.

Биёед хона равем.

Let Nick read it.

Иҷозат диҳед, Ник инро хонад.

Do not let them come here.

Иҷозат надихед, онҳо инҷо биёянд.

Барои ифодаи дархости хушмуомила дар дар ҷумлаҳои саволии забони гуфтугӯӣ феъли модалии **will** низ истифода мешавад.

➤ **Will you do it for me?** - Барои ман ин корро мекунад?

➤ **Will you help me?** - Ба ман кумак мекунад?

➤ **Will you reserve me a place on the plane to Prague?** - Ба ман як билет ба

Прага фармоиш медиҳед?

Дар ин навъ ҷумлаҳо мақсад он аст, ки мусоҳиб ба иҷрои амале даъват ё водор карда мешавад:

➤ **Do nothing of the sort, mother** (B.Shaw).

➤ **Be a gentleman. Apologize** (Ibid).

Аз рӯи мундариҷаи худ амр метавонад гуногун бошад:

- фармон (**Go there**),

- илтимос (Please? Come earlier. Open window, will you?),
- даъват (Be our guest today).

Аз ин рӯ, оханги ҷумлаҳои амрӣ гуногун мешаванд. Дар ин навъ ҷумлаҳо одатан субъект зикр намешавад. Ҳозир будани субъект дар шакли мутаҳоб гоҳо ба назар мерасад. Дар ин ҳолат гуфтор хусусияти таъкидӣ пайдо мекард:

Don't you, try to get me round (B. Shaw).

Таҳлил нишон дод, ки масъалаи прагматикаи ҷумлаҳои амрӣ дар ҳар ду забон дар ҷараёни таҳқиқ қарор дорад. Ба ин муносибат вазифаи актуалии ба низом даровардани гуногунии сохтори семантикии ҷумлаҳои амрӣ, омӯзиши прагматикаи ҷумлаҳои амрӣ, инчунин муқаррар намудани робитаи сохтор, семантика ва прагматикаи ҷумлаҳои амрӣ дар ҳар ду забон гузошта шудааст.

Ба ҷумлаҳои амрӣ ҷумлаҳои навъи “Let us go there!” “Let me to do it” ва ғайраҳо низ дохил карда мешавад, ки ин мубоҳисавист, зеро Let воситаи аналитикаи сохтани шакли сифаи амрӣ нест, зеро “let” маънои лексикӣ худро (бигузур) гум намекунад.

Таҳлили сохторӣ-семантикӣ имкон дод, ки ҷиҳати мазмуни ҳодисаи мушоҳидашудаи забонӣ бо назардошти воситаҳои ифодаи он омӯхта шавад. Таҳлили муқоисавӣ имкон дод, ки дар сохт ва семантикаи ҷумлаҳои амрӣ дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ шабоҳат ва фарқият муқаррар карда шавад. Бо ёрии усули миқдорӣ басомади ҷумлаҳои омӯхташуда дар матнҳои адабии англисӣ ва тоҷикӣ муайян карда шуд.

АДАБИЁТ

1. Адмони В.Г. Основы теории грамматики / В.Г. Адмони. - Л.: Наука, -1964.
2. Апресян Ю.Д. Перформативы в грамматике и словаре. //Изв. Ан. ССОР Серия литературы и языка. -1986. - N3. -С. 208-228.
3. Афанасьева О.В., Резвцова М.Д. и др. Практикум по орав-нительной типологии / О.В. Афанасьева, М.Д. Резвцова. -М.: Просвещение. -1989.
4. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С. Ахманова. -М.: Советская энциклопедия, 1966.
5. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли. -М.: Изд-во иностр. лит., 1961.
6. Бархударов Л. С. Структура простого предложения современного английского языка / Л.С. Бархударов. - М.: Высшая школа, 1966.
7. Бархударов Л.С., Штелинг Д.А. Грамматика английского языка / Л.С. Бархударов, Д.А. Штелинг. - М.: Высшая школа, 1963.
8. Бабаханова С. Побудительные предложения в современном английском языке: Автореф. дис. на соиск. уч. степ, канд. филол. наук. - Тбилиси, 1983. -25 с.
9. Бабайцева В.В. Русский язык. Синтаксис и пунктуация / В.В. Бабайцева. -М.: Просвещение, 1979.
10. Беляева Е.И. Функционально-оёмантическое поле модальности в английском и русском языках / Е.И. Беляева. -Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1986.

ҶУМЛАҲОИ АМРӢ (IMPERATIVE SENTENCES)

Ин мақола ба роҳҳои ифодаи ҷумлаҳои амрӣ ба забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ бахшида шудааст. Вақтҳои охир диққати муҳаққиқонро ҷумлаҳои амрӣ ба худ ҷалб мекунад, ки аз ҷиҳати хусусиятҳои маъноӣ ва прагматикӣ худ ба вазъияти коммуникативӣ хеле зич алоқаманданд, зеро шарҳи дурусти ҷумлаҳои амрӣ бештар ба шароит ва хусусиятҳои гуногуни амали коммуникативӣ вобаста аст.

КАЛИДВОЖАҲО: таваҷҷуҳи муҳаққиқон, хосиятҳои семантикӣ-прагматикӣ, ҷумлаҳои амрӣ, хусусиятҳои гуногун.

ИМПЕРАТИВНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ (IMPERATIVE SENTENCES)

Эта статья посвящена способу выражения императивные предложений в английском и таджикском языках. В последнее время внимание исследователей привлекают императивные предложения, которые по своим семантико-прагматическим свойствам очень тесно связаны с коммуникативной ситуацией, поскольку от условий и разнообразных характеристик коммуникативного акта в большей мере зависит адекватная интерпретация повелительных предложений.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: внимание исследователей, семантико-прагматическим свойствам, императивные предложения, разнообразных характеристик.

IMPERATIVE SENTENCES

This article is devoted to ways of expressing imperative sentences in English and Tajik languages. Recently, the attention of researchers has been attracted by imperative sentences, which, by their semantic and pragmatic properties, are very closely related to the communicative situation, since the adequate interpretation of imperative sentences largely depends on the conditions and various characteristics of the communicative act.

KEYWORDS: researchers' attention, semantic-pragmatic properties, imperative sentences, various characteristics.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Узоқова Мавзуна Ҷамшедовна* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дууми факултети забонҳои Осиё ва Аврупо. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рудаки, 17. **Телефон:** (+992)770770280. **E-mail:** mavzuna_1609@mail.ru.

Сведения об авторе: *Узоқова Мавзуна Ҷамшедовна* – Таджикский национальный университет, магистрант второго курса факультета языков Азии и Европы. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. **Телефон:** (+992)770770280. **E-mail:** mavzuna_1609@mail.ru.

Information about the author: *Uzoqova Mavzuna Jamshedovna* – Tajik National University, second-year master`s student of Faculty of Asian and European Languages. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. **Phone:** (+992)770770280. **E-mail:** mavzuna_1609@mail.ru.

ТАБЛИҒИ ТЕЛЕВИЗИОНӢ

Мирзоаминов Б.Ш.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

“Реклама чист? Ин ахборест, ки барои он маблағгузори муайяне маблағ мепардозад ва он тавассути ахбори умум паҳн карда мешавад”. Бале, аз ин таъриф бармеояд, ки даромади асосии телевизионҳо аз реклама аст, зеро реклама ин эътиқодро ба чизе талқин менамояд.

“Телевизиони муосирро бидуни реклама ва Паблик рилейшнз (PR) тасаввур кардан маҳол аст”. Реклама дар телевизион яке аз воситаҳои муассир барои таблиғи маҳсулот ба шумор меравад. Хусусияти асосии психологии таблиғи телевизионӣ гуногунии воситаҳои таъсири раванӣ ба мардум мебошад. Рекламаи телевизионӣ метавонад на танҳо маҳсулотро таблиғ намояд, балки чизи ба чашм ноаёнро низ нишон диҳад ва раванди истеҳсоли маҳсулотро нишон диҳад. Ҳамчунин, таблиғи телевизионӣ ба шумо имкон медиҳад, ки бо кишрҳои гуногуни аҳоли робита барқарор кунед, инчунин, сатҳи огоҳӣ ва донишро дар бораи молу маҳсулот ба таври назаррас баланд бардоред. Дар рекламаҳои телевизион як чузби асосӣ ин тасвир мебошад ва иттилооте, ки тавассути телевизион гирифта мешавад, хеле хуб қабул мегардад ва аз ҷониби истеъмолкунандагон эътимоднокиро ба амал меорад.

Рекламаҳои радио ҳам чузби таблиғи муосир ба шумор мераванд. Афзалиятҳои асосии радио ҳамчун воситаи таблиғ одатан дар фарогирии васеи доираи шунавандагон ба ҳисоб мераванд. Имрӯз журналистон ва мутахассисони мо дар банақшагири ва татбиқи маърақаҳои таблиғотӣ дар радио таҷрибаи ганӣ доранд.

Бо вучуди ин: “Телевизион ва радио аз бисёр ҷиҳат аз ҳамдигар фарқ доранд. Масалан, телевизион ҳам ба органҳои шунавоӣ таъсир мерасонад ва ҳам ба биной, яъне дарки эҳсосоти якҷоя дида мешавад. Радио бошад, танҳо ба органи шунавоӣ таъсир мерасонад. Асоси гуфторҳои радио ин овоз аст, садо аст. Асоси телевизион ин тасвир аст”. “Вай оинаеро менамояд, ки дар он ҳар объект (инсон, мол, воқеа) худро дар канор ё рӯёру муоина карда, роҳу усули беҳнамоиро меҷӯяд”.

Шумораи шаклҳои ташкили намоиши телевизион ва навҳои дахлдори системаҳои телевизионӣ чи аз ҷиҳати техникӣ ва чи аз ҷиҳати программавӣ, эҷодӣ хеле зиёд аст, ки ин ба характери рекламаи телевизионӣ, ки бо дарназардошти онҳо офарида шудааст, ба андозаи зиёд таъсир мерасонад.

Шабақаҳои умумимиллии телевизион барои тамошобинон ройгонанд, ки миқдор ва сифати таблиғ дар ин маврид, махсусан, аз ҷониби ҳукумат ё дигар санадҳои меъриӣ давлатӣ танзим карда мешавад. Илова бар ин, талабот ба ҷониби тичоратии таблиғоти телевизионӣ назоратро дар ин самт ҷиддӣ ва дуруст ба роҳ мондааст ва пурра аз рӯи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон (Дар бораи реклама) назорат карда мешавад.

Телевизион шакли пуршиддати таблиғотӣ ва муассири расонаҳои таблиғотӣ мебошанд. Азбаски ҳама гуна шабақаҳои телевизионӣ чун қоида, ҳеч гуна маҳдудият (ба истиснои онҳое, ки дар қонунҳои давлатӣ дар бораи реклама муқаррар шудаанд) ба мундариҷаи рекламаи онҳо, ки истеҳсолкунандагони таблиғ пешниҳод мекунанд, ҳалал намерасонад.

Илова бар ин, шумораи таблиғот ва ҷойгоҳи онҳо дар шабакаи пахши барномаҳо танҳо аз рӯи мулоҳизаҳои тичоратӣ муайян карда мешавад, ки аксар вақт боиси норозигии тамошобинон мегардад, аммо (аз сабаби шумораи зиёди таблиғот ва имкониятҳои зиёди гардиши он) самаранокии баланди таъсирро ба тамошобинон мерасонад. Ин ба он далел аст, ки сифат ва рейтингҳои барномаҳое, ки дар шабакаҳои телевизионӣ пахш мешаванд (дар он кишварҳое, ки онҳо таҳия шудаанд) нисбат ба барномаҳои шабакаҳои телевизионии ҷамъиятӣ хеле баландтар аст.

Дар ҳоли ҳозир дар аксари кишварҳои пешрафта шабакаҳои миллии телевизионӣ васоити асосии таблиғоти телевизионӣ ба шумор мераванд. Ҳангоми ҷойгир кардани таблиғ дар барномаҳои шабакаи телевизионӣ, таблиғгарон байни ду стратегияи ҷойгиркунии интихоб мекунад: глобалӣ ва минтақавӣ. Ҳангоми истифодаи стратегияи глобалӣ, фазои таблиғотӣ мустақиман аз истехсолкунандаи (соҳиби) барномаҳои шабакавӣ харида мешавад, ки баъдан мувофиқи нақшаи медиа таблиғро ба сегментҳои шабака тақсим мекунад. Агар рекламадиҳанда аудиторияи якчанд минтақаҳои мушаххасро ҳадаф намояд, пас дар доираи стратегияи минтақавӣ вай метавонад аз телевизионҳои маҳаллӣ (минтақавӣ) фазои таблиғотӣ бихарад, ки ҷойгиркунии рекламаро дар барномаҳои шабакаи телевизионии дахлдор таъмин менамояд.

Шабакаҳои телевизионии ноқилӣ ва моҳвораӣ намуди маъмултарини телевизиони пулакӣ мебошанд. Чун қоида, чунин каналҳо дорои ихтисоси муайяни жанрӣ буда, ҳамчун оилавӣ, кӯдакона, варзишӣ ва ғайра ҷойгир шудаанд. Одатан, каналҳои пулакӣ фазои таблиғотӣ ё пахши таблиғро намефурӯшанд, ба истиснои лоиҳаҳои иҷтимоии ғайритичоратӣ (ва баъдан дар ҳаҷми хеле маҳдуд). Ҳамзамон, каналҳои пулакии кабелӣ ва моҳвораӣ барои бисёре аз таблиғгарон хеле ҷолибанд, зеро аудиторияи ҳар яке аз ин каналҳо ҳадафи барҷаста дорад ва андозаи он дақиқ маълум аст. Аз ин рӯ, таблиғгарони калон (якҷоя бо маъмурияти каналҳо) ба усулҳои гуногуни таблиғотӣ, масалан, сарпарастии сабти барномаҳои телевизионӣ ва филмҳои телевизионӣ, ки баъдан дар каналҳо ҳамчун маҳсулоти стандартии дохили канал пахш мешаванд, истифода мекунанд. Баъзе корпоратсияҳои калон низ ҳамин тавр мекунад, масалан, филмҳои телевизионӣ дар бораи таърихи ихтироот ва кашфиётҳои илмӣ бевосита ба фаъолияти ин ширкатҳо алоқаманд фармоиш медиҳанд ва пул медиҳанд.

Телевизиони минтақавӣ (маҳаллӣ) ҳамчун воситаи таблиғот нақши муҳимро мебозад, агар вай такроркунандаи барномаҳои телевизиони умумимиллӣ бошад. Дар баробари ин, тавассути эҷоди барномаҳои худ, аз ҷумла хабарҳо, шабакаҳои телевизионии минтақавӣ баъзан аудиторияи хеле зиёдро ҷамъ мекунад, ки онҳоро дар стратегияҳои таблиғотӣ бомуваффақият истифода бурдан мумкин аст, зеро нархи вақти таблиғ дар баъзе барномаҳои телевизионҳои маҳаллӣ метавонад фармоиш бошад.

Асоси муайян кардани арзиши вақти таблиғ аз ҷониби шабакаҳои телевизионӣ фурӯхташуда рейтингҳои барномаи телевизионӣ мебошад, ки бо истифода аз усулҳои махсуси ҳисобкунии аудиторияи телевизион ба даст оварда шудааст. Дар баробари ин, албатта, комилан аниқ ҳисоб кардан мумкин нест, ки дар айни замон барои тамошои як барномаи муайян чанд нафар тамошобин дар телевизорҳо ҷамъ шудаанд. Аз ин рӯ, ҳам шабакаҳои телевизионӣ ва ҳам таблиғгарон бояд бо маълумоти пешниҳодкардаи ҳисобкунакҳои телевизионии гуногун, ки ҳар кадоми онҳо методологияи ҷенкунии гуногунро ҳамчун манбаи нархгузорӣ истифода мекунанд, қаноатманд бошанд. Ҳамин тавр, агар натиҷаҳои телеметрии гуногун аз ҳамдигар чандон фарқ накунад, пас миёнаи натиҷаҳои гирифташуда одатан аз ҷиҳати статистикӣ аҳаммиятнок ҳисоб карда мешаванд.

Рекламадиҳанда на вақти таблиғро дар як барномаи муайян мехарад, балки як шакли иштирок дар он пешакӣ мувофиқа карда мешавад. Масалан, яке аз намояндагони роҳбарияти ширкати таблиғотӣ метавонад дар як намоиши телевизионӣ ё бозии телевизионӣ ба сифати меҳмон иштирок кунад ва ҳангоми мурочиат ба ӯ баранда бояд дар давоми тамоми барнома чанд маротиба мавқеъ ва номи ширкатро зикр намояд, ки расман сарпарастии ин намоиш эълон нашудааст. Рекламадиҳанда барои пахши як рекламаи тичоратӣ (ё ҳуқуқ ба ягон шакли махсуси зикри ном ё шиори он) дар як барномаи мушаххас (масалан, дар гузориши обу ҳаво) берун аз воҳиди умумии таблиғот вақт мехарад.

Маълумоти таблиғот аз чониби диктор дар блоки иттилоотии реклама хонда мешавад. Ин намуди таблиғоти телевизионӣ ба таблиғгароне, ки бучаи хурд доранд, нигаронида шудааст ва дар телевизионҳои маҳаллӣ пешниҳод карда мешавад.

Банақшагирӣ ва гузаронидани маърақаҳои таблиғотии телевизионӣ аз таблиғкунанда талаб мекунад, ки аз баъзе хусусиятҳои муҳимми телевизион ҳамчун воситаи таблиғот огоҳ бошад.

Фарогирии умумӣ. Телевизион ҳадди имкон фарогирии умумии тамошобинро таъмин намуда, бо гузоштани таблиғ дар шабақаҳои гуногуни телевизионӣ ва дар вақтҳои гуногуни рӯзи телевизион метавон кафолат дод, ки аксарияти аҳолии кишвар (ки телевизион тамошо мекунад) ин рекламоро бубинанд. Бо вучуди ин, ин далелро ба назар мегирад, ки аудиторияи телевизионии оммавӣ ба ҳеҷ вачҳ наметавонад ҳадаф қарор гирад, зеро ҳама кӯшишҳо барои ба ягон қисми мақсадноки аудиторияи телевизионӣ бо истифода аз забони махсуси телевизионӣ ва усулҳои бадеӣ, ки бештар мувофиқанд, таъсир расонанд. Ҷалби аз ҳад зиёди ҳикояи телевизионӣ аксар вақт ба бесамарии пурраи он табдил меёбад - шунавандагони мақсаднок эҳсос мекунад, ки онҳо кӯшиш мекунад "сайр" кунанд, дар ҳоле, ки намояндагони гурӯҳҳои мавриди ҳадаф аз чунин усулҳо хеле хашмгин мешаванд. Аз ин рӯ, таблиғгароне, ки маърақаҳои таблиғотии телевизиониро ба нақша мегиранд, бояд ба назар гиранд, ки ҳарчанд рақамҳои дастрасии агентҳои таблиғотӣ ва рейтингӣ ҳамеша хеле таъсирбахш ба назар мерасанд, фоизи «дастрасии бефоида»-и ҳама гуна аудиторияи телевизионӣ одатан хеле баланд аст: самаранокии таблиғоти телевизионӣ, ба ғайр аз маблағи фаро аудитория, инчунин, аз бисёр чӯзҳои дигар иборат аст.

Қувваи бадеӣ. Телевизион имкон дорад, ки тамоси эмотсионалии худро бо тамошобин ба ҳадди аксар расонад. Омезиши ҳаракат, матн ва мусиқӣ дар ҳама гуна маҳсулоти телевизионӣ (аз ҷумла таблиғ) метавонад ба бинанда таъсири қавӣ дошта бошад. Дар байни дигар васоити ахбори омма, телевизион аз ҷиҳати эҷодӣ ба санъати синамо наздиктар аст, ки ба созандагони таблиғоти телевизионӣ арсенали назарраси усулҳои бадеӣ ва воситаҳои фароҳам меорад, ки омезиши зиёди тасвирҳо ва маънои онҳоро ва сатҳи баланди ҷалби тамошобинро дар он таъмин мекунад, рӯй дода истодааст.

Идоракунии арзиш. Телевизион ҳамчун як соҳаи иртиботот дорои асбобҳои беназири тағйир додани арзиши одамон ва ашё мебошад. Асоси ин падида мавқеи қариб инҳисории телевизион дар соҳаи иртибототи фаъол аст: аксарияти мутлақи тамошобинони кишварҳои пешрафта (яъне, аксарияти мутлақи аҳоли) телевизионро ҳамчун воситаи иртибот эътироф мекунад, ки барои онҳо бештар мувофиқ аст. Давраи ҳозираи тараққиёти ҷамъият аз тарафи дигар, табиати асосан ғайримарказии телевизионро аксари тамошобинон ҳеҷ гоҳ ҳамчун омил демократикунонии муносибатҳои байни шахс ва телевизион баррасӣ накардаанд: новобаста аз он ки кадом канал паҳш мешавад (ҳатто агар ин шабақаҳо зиёд бошанд ҳам), схемаи муошират, ки тамошобинон табиӣ эътироф кардаанд, чунин менамояд: онҳое, ки каманд ба мо чизе нишон медиҳанд, ки бисёранд ва агар мо онҳоро тамошо кунем, онҳо ҳақ доранд. Ҳамин тариқ, шахсе, ки дар телевизион намоиш дода мешавад, дарҳол «қаҳрамон» мешавад ва «арзиш»-и ӯ барои дигарон меафзояд, ҳарчанд ҳуди шахс тамоман дигар нашудааст ва ҳамон тавре боқӣ мемонад, ки қабл аз намоиш дар телевизион буд. Агар «онҳо» ба ӯ нишон дода бошанд, пас баъзе арзишҳое, ки «онҳо» дар назари мо доранд, ба ӯ мегузаранд. Айнан ҳамин чиз ба ашёҳои дахл дорад, ки пас аз дар экрани телевизион будан "қаҳрамон" мешаванд. Ин падида мефаҳмонад, ки чаро ҳатто таблиғоти ошкоро заиф метавонад хеле муассир бошад: танҳо далели он, ки маҳсулот дар телевизион ба миқдори зарурӣ ҷойгир аст, ба он арзиши иловагӣ ва баъзан хеле назаррас медиҳад.

Раванди эҷоди рекламаи телевизионӣ аз марҳилаҳои зерин иборат аст:

Таърифи стратегия. Гурӯҳи эҷодӣ маҷмуи натиҷаҳои тадқиқоти маркетингӣ ва дигар тадқиқотҳоро дар бар гирифта, инчунин, дар асоси стратегияи тасдиқшудаи маркетингӣ ва таблиғотӣ, стратегияи асосии сюжети телевизионии ояндаро муайян мекунад, ки таъсири асосии таблиғот ба ҷӣ равона карда мешавад; Видеои ба нақша гирифташуда бояд ба кадом ҳадафи асосӣ (реаксияи аудитория) мусоидат кунад ва ғайра.

Таҳияи идеяи асосӣ. Идеяи асосӣ ин як навъ техникаи глобалӣ (бадеӣ, технологӣ, сюжетӣ) мебошад, ки бо ёрии он вазифаҳои асосии стратегияи рекламаи телевизионӣ ҳамчун чузъи чудонашавандаи маъракаи таблиғотӣ самараноктар ҳал карда мешаванд.

Ташкили экипажи филм. Дар баъзе агентҳои калони реклама шуъбаи доимии истеҳсолӣ ва наворбардорӣ мавҷуд аст, ки барои ба навор гирифтани заказ ташкили гурӯҳи алоҳидаи киноро талаб намекунад. Дар ҳолатҳои дигар, агентҳои таблиғотӣ бо студияҳои истеҳсолӣ ё истеҳсолкунандагони алоҳидаи мустақил шариканд. Ташкили гурӯҳи наворбардорӣ дар назар дорад, ки фармоишгари навор (агенти реклама, рекламадиханда) режиссёр, оператор, мутахассисони заруриро интихоб ва тасдиқ мекунад, низоми маблағгузорӣ ва речаи қор, схемаи ҳамоҳангсозиро бо агентӣ муайян мекунад ва ғайра.

Давраи омодагӣ. Тайёри ба наворбардорӣ як раванди мураккаб ва баъзан хеле тулонӣ буда, аз таҳияи нақшаи наворбардории эпизод ба эпизод аз ҷониби режиссёр, интихоби макони наворбардорӣ (сохтмони сюжет), кастинг (интихоби актёрҳои асосӣ ва изофаҳо), наворбардории санҷишӣ, қор қардан иборат аст.

Давраи наворбардорӣ. Наворбардорӣ ин қори бевосита дар рӯйи маҷмаа мебошад, ки дар натиҷаи он тамоми маводи наворбардорӣ (кадрҳо) барои эҷоди видео заруранд.

Таҳрир ва садо. Дар ҷараёни ба наворгириӣ ҳар як эпизод, чун қоида, якҷанд маротиба (дубляж) ба навор гирифта мешавад, аз ин рӯ, ҳангоми таҳрири видео режиссёр кадрҳои беҳтаринро интихоб мекунад, ки баъд аз он муҳаррир онҳоро мувофиқи варақаи монтажи таҳиякардаи реклама пай дар пай пайваст мекунад. Пас аз дубляж, ки аз сабти матн ва мусиқӣ ва пайвастани онҳо (ҳамоҳангсозии пайдарпаии видео ва садо) иборат аст, видео барои тасдиқ ба фармоишгар (рекламадиханда) пешниҳод карда мешавад.

Хулоса, телевизион як воситаи электронии оммавӣ буда, ба оммаи васеъ таъсир мерасонад. Бо синтез қардани садо ва тасвир, он нисбат ба бисёр намудҳои дигари паҳнкунии таблиғот имкониятҳои бештари муошират фароҳам меорад. Таъсири муоширати телевизиониро ба шаклҳои муоширати байнишахсӣ наздик мекунад, аз ин рӯ, дар дарки аудиторияи телевизион нисбат ба дигар воситаи ахбори омма ба муоширати мустақим, бевосита, дуҷониба наздиктар аст. Телевизион яке аз роҳҳои пурқувват ва муассири расонидани паёмҳои таблиғотӣ ба навъҳои гуногуни шунавандагон аст ва ҳамзамон ба дастрасии баландтарин дастрасии аудиторияи умумӣ имконпазир аст. Ба шарофати ин сифатҳо телевизион афзалияти бештари паҳнкунии иттилоот барои таблиғгарон, истеҳсолкунандагони мол ва хидматрасонӣ барои истеъмоли оммавӣ гардид.

Хусусияти асосии таблиғоти телевизионӣ гуногун будани роҳҳои таъсиррасонӣ ба шахс мебошад. Рекламаи телевизионӣ тасвирҳо, матн, мусиқӣ ва овозро истифода мебарад. Он дорои тасвирҳои визуалии динамикӣ мебошад, ки худ диққати тамошобинро ба худ ҷалб мекунад.

АДАБИЁТ

1. Ёров М.Р., Каримов М.И. Асосҳои реклама (воситаи таълимӣ) / М.Р. Ёров, М.И. Каримов. - Душанбе, "Ирфон", 2012.
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи реклама". Душанбе, 2003.
3. Репьев А.П. Рекламодателю о рекламе / А.П. Репьев. - "Москва", 2001.
4. Бобосодиқова Г. Б., Сарабекова И. З., Начибуллоев Ҳ. Ҷ. Вожаномии менеҷмент ва маркетинг. Васоити таълимӣ / Г.Б. Бобосодиқова, И.З. Сарабекова, Ҳ.Ҷ. Начибуллоев. - Душанбе, 2008.
5. Саъдуллоев А., Шоев М.. Асосҳои журналистикаи телевизион. Бахши авва / А. Саъдуллоев, М.Шоев. - Душанбе: "Эҷод", 2005.
6. Саъдуллоев А., Шоев М. Асосҳои журналистикаи телевизион. Бахши дуввум бо тағйироту иловаҳо / А. Саъдуллоев, М.Шоев. - Душанбе, 2010. 112 саҳ.
7. Бове К. Современная реклама / К. Бове, У. Арнс.- Тольятти: ИД "Довгань", 1995. 704 с.
8. Роҳномаи эҷодии телевизион (менеҷмент). – АО "Мэйн" г.Москва.

ТАБЛИҒИ ТЕЛЕВИЗИОНӢ

Дар мақола масъалаҳои таблиғи телевизионӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. "Телевизион воситаи зудамалест, ки махсусан маҳсулоти нав ё хусусиятҳои муҳимму нави маҳсулоти аллақай хеле машҳурро ба бинандагон муаррифӣ менамояд". "Вай оинаеро менамояд, ки дар он ҳар объект (инсон, мол, воқеа) худро дар қанор ё рӯёру муоина қарда, роҳу усули беҳнамоиро меҷӯяд".

КАЛИДВОЖАҲО: таблиғ, телевизион, аудитория, рекламадиханда (фармоишгар).

ТЕЛЕВИЗИОННАЯ РЕКЛАМА

В статье обсуждаются вопросы телевизионной рекламы. «Телевидение — это быстродействующее средство, которое представляет зрителям новые продукты или важные новые функции уже очень популярных продуктов». «Он остается зеркалом, в котором каждый предмет (человек, товар, событие) рассматривает себя со стороны или лица, и ищет наилучший способ и способ».

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: реклама, телевидение, аудитория, рекламодатель (заказчик).

TELEVISION ADVERTISING

In the article, the issues of television advertising: its value, purpose and impact on public opinion are presented in a more effective way with the combination of sound, imagery, movement, colors and specific colors. "Television is a fast-acting medium that especially introduces new products or important new features of already very popular products to viewers." "He remains a mirror in which every object (person, goods, event) examines itself on the side or face, and looks for the best way and method."

KEYWORDS: advertising, television, audience, advertiser (customer).

Маълумот дар бораи муаллиф: *Мирзоаминов Бахтиёр Шовдрахимович* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дууми факултети рӯзноманигорӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **989-145-990**. E-mail: **mirzoaminovbakhtiyor98@gmail.com**

Сведения об авторе: *Мирзоаминов Бахтиёр Шовдрахимович* – Таджикский национальный университет, магистрант второго курса факультета журналистики. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудакӣ, 17. Телефон: **989-145-990**. E-mail: **mirzoaminovbakhtiyor98@gmail.com**

Information about the author: *Mirzoaminov Bakhtiyor Shovdrahimovich* - Tajik National University, second-year master's student of Faculty of Journalism. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki Ave., 17. Phone: **989-145-990**. E-mail: **mirzoaminovbakhtiyor98@gmail.com**

ЛУҒАТҶОИ ТАЪЛИМИИ МУОСИР ВА ХУСУСИЯТҶОИ ЛЕКСИКОГРАФИИ ОНҶО

Эгамова С.А.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Солҳои охир луғатнигории таълимӣ аз лиҳози назарӣ ва амалӣ рушд карда истодааст, ки муҳтавои онро тавсифи калимаҳо барои тарбияи хонандагон ташкил медиҳад. Моделсозии лексикографии маълумоти забон дар амалияи таълими забон заруранд, зеро нури методиро дар бар мегирад, ки ҷанбаҳои калимаро бознамоӣ мекунад. Оё имкон, дорад ки ба ки масалан донишҷӯ ё хонанда, 80 000 калима ва ибораҳо, ки дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” (ибора аз 2 ҷилд) шарҳу тафсир шудаанд, аз худ кунад? Омӯзгор ва шогирд чӣ тавр метавонад, ин миқдор калимаро бо маъноҳояш аз бар кунад? Забоншиносони америкӣ ба он назаранд, ки “Воҷаноме қобили бознависӣ нест” [12, с.463]. Ин гуфтаро луғатнигори рус Н.Ю. Шведова тасдиқ намуда, қайд мекунад, ки «...забонро бо китоби луғат омӯхтан имкон надорад» [13, с.9].

Бо вучуди ин, имрӯз дар бораи қонуният ва зарурати омӯзиш баҳсҳо вучуд доранд. Изҳороти ҷолиб Н.Ю. Шведова, ки хонанда «ба луғат мурочиат мекунад, ё аллақай забонро доништан, ё омӯхтааст» [13, с.9], метавонад, танҳо қисман дуруст ҳисоб аст. Аз нуқтаи назари лексикаи таълимӣ ин изҳорот тамоман беасос аст.

Дар луғатҳои таълимии лексикаи ҷорӣ асосҳои фаҳмиши илмӣ, асосноккунии ғайрӣ ва ғайрифайл (дар фаҳмиши Л.В. Шерба), кам кардан ва фишурда кардани хусусиятҳои луғавии забонро муайян кардаанд. Айни замон яке аз муҳимтарин масъалаҳои лексикография – сохтани ва пажӯҳиши луғатҳои таълимӣ ба шумор меравад.

Дар луғати таълимӣ муҳимтарин аз усулҳо: талаботи калом ва тавачҷуҳи хонанда ба омӯзиши забон муайян карда мешавад [4, с.6]. Аслан луғати таълимӣ на танҳо асари лексикографӣ, балки асари дидактикӣ ҳам мебошад. Таълими ҳам забони модарӣ ва ҳам хориҷӣ ба луғати онҳо ниёз дорад.

Соҳаи омӯзиши луғатнигории таълимиро метавон дар шакли фазои сеченака бо се низом: забонӣ, раванӣ ва иҷтимоӣ муаррифӣ кард. Системаи координатаҳои забонӣ таъсис ва такмил дода шудааст, ки дар натиҷаи таҳлили ҷиҳатҳои гуногуни системаи луғавӣ ба

даст меояд. Мавзӯҳои забонӣ, гурӯҳ ва силсилаи калимаҳо, инчунин, шаклҳое, ки онҳоро муттаҳид менамоянд, категорияҳои семантикӣ доранд. Системаи координатаҳои равонӣ бо далели лингвистии объекти қабат алоқаманд аст. Тавсифи таркиби луғавӣ - забони инсон ба назар гирифтандро дарбар мегирад. Низоми координатаҳои иҷтимоӣ ҳалли тамоми масъалаҳои забонӣ ва равонии вожагонро дар робита ба шароити мушаххаси макон ва замон талаб мекунад.

Дар лексикографияи таълимӣ забонро чунин тавсиф мекунад: муҳимтарин воситаи робитаи одамон, оинаи муайяни фарҳанг миллӣ, абзори назарии эҷодиёти бадеии ҷамъияти муайян бо табақабандии гурӯҳи муайяни иҷтимоӣ, нутқ, анъанаҳои адабию санъат ва ғайра [3, с.26–27].

Дар равиши тавсифи луғавии воҳидҳои забонӣ луғатҳои таълимии соҳавии бартаридошта нисбат дода мешаванд. Луғатҳои лингвомарказӣ - луғатҳо барои забон мебошанд. Вазифаи асосии онҳо сабт кардан, тавсиф кардан ва баҳо додани далелҳои забоншиносии дастрас аст. Луғатҳо антропосентрикӣ луғатҳо барои одамон мебошанд. Вазифаи асосии онҳо ба одамон ёрӣ расондан: яқум, дар ташаккули забон ҳамчун замимаи шуур; дуҷум, дар истифодаи пурсамари забон [7, с.132-133].

Ба ин муносибат мехоҳем ду ҷиҳати инсонмехварии луғатҳоро қайд намоем. Равиши марказӣ:

- луғат барои шахс (шахс ҳамчун соҳиби забони модарӣ);

- шахс дар луғат (дараҷаи объективии нишон додани ишқ инсон ба луғат). Аслан, муҳим нест, ки луғатҳои таълимӣ эҳтимолан маълумоти бештар аз ҳар як муаллимро дар бар гиранд, ҷустуҷӯ ва аз китобҳои маълумотномаҳо ва луғатҳои гуногун ба дарс тайёрӣ бинанд. Бартарии луғати таълимӣ дар он аст, ки дар онҳо маълумоте, ки барои омӯзиш зарур аст дар шакли мутамарказ оварда мешаванд. Эътибор доштани луғатҳои таълимӣ аз таъсири он низ тасдиқ мегардад. Фаъолият пеш аз ҳама ба он вобаста аст, ки то чи андоза пурра ва моҳирона онҳоро муаллим дар дарсҳои забон истифода мебарад.

Дар асарҳои лексикографӣ навҳои зерини луғатҳои таълимӣ ҷудо карад мешаванд.

1. Луғатҳо барои забонмӯзон:

- барои омӯзиши забонҳои модарӣ (луғатҳои таълимии забони модарӣ),

- барои таҳсил аз ҷониби донишҷӯёни хориҷӣ (луғатҳои таълимӣ барои забони хориҷӣ).

2. Луғатҳо барои муаллимони забон (омӯзгорон), ки дар навбати худ ба навҳои зерин ҷудо мешаванд:

- таълим додани забони модарӣ,

- барои таълими донишҷӯёни хориҷӣ.

Луғати таълимӣ (луғат барои муаллимони забон) бояд на танҳо маълумоти лингвистӣ, балки маълумоти методи фарҳангӣ, равонӣ, ҷомеашиносиро ҳам дар бар гирад. Ин навъи луғатҳо характери илмӣ ҳам доранд, ки ба забонро азхуд кардани донишҷӯён вобаста аст. Чунин луғатҳо лексикографӣ метавонанд маълумоти муфассал дар бораи басомади воҳиди сарлавҳа, дар бораи грамматика, имло, синтаксис ва ғайраро дар бар гиранд

Бо назардошти намуди фаъолияти нутқ В.В. Морковкин се намуди луғатҳоро муайян мекунад:

1) луғатҳои навъи ғайрифавол – барои шинохту дарки матн;

2) луғатҳои фавол - барои гуфтор ва сохтани матн;

3) луғатҳои пасивӣ фавол [7, с.105].

Луғатнигории таълимӣ на танҳо ба эҷоди китобҳои дарсӣ машғул аст, балки ба тартиб додани луғатҳои мухтасар низ саруқор дорад. Омори забоншиносии таълимӣ, эҷоди китобҳои дарсӣ оид ба луғат, муаррифӣ ва семантизатсияи луғат дар луғатшиносиро низ дар бар мегирад.

Усулҳои умумии луғатҳои таълимиро дар шакли мухтасар баён кардан мумкин аст:

1. Яке аз муҳимтарин принципҳои луғатҳои таълимӣ пурра мувофиқ будани онҳо ба зинаи маълумот, дараҷаи дониш ва хусусиятҳои равонии талабагон аст.

2. Луғати хуби омӯзиширо ҳама метавонанд истифода кунанд;

3. Корнамоии идеалии луғатнигории муосири таълимӣ метавонад эҷоди як қатор луғатҳои ба ҳам алоқаманд бошад. Луғати таълимиро, инчунин, метавон аз ҷиҳати методӣ асоснок кард. Агар яке аз принципҳои муҳимтарини он пурра риоя кардани марҳалаи таълим, дараҷаи дониш, синну сол, хусусиятҳои равонии талабагон, бошад пас аз лиҳози дигар набудани муҳити забонро ҳам фаро мегирад.

4. Фаромӯш набояд кард, ки ҳар як калимаи мушаххас системаи калони лингводидактикии ҳуди луғатҳои мураккаб аст. Дар луғати таълимӣ ягонаи хусусиятҳо ва махсусан хусусиятҳои воҳиди забони тавсифшуда муаррифии умумиро дар бар мегирад.

Дар луғатҳои таълимӣ:

а) Таърифҳо бояд то ҳадди имкон баён карда шаванд, бо забони одию фаҳмо ҳам аз лиҳози синтагматик ва ҳам дар сатҳи семантикӣ.

б) Ба сохтори тартибии лексикография афзалият дода мешавад;

в) Дар луғати таълимӣ зарур аст, ки ҳамвазнҳо истифода шаванд: гурӯҳбандӣ, тартиби идеологии тавсифи лексика ва фразеология.

г) Матлуб аст, ки луғати таълимӣ ҳамчун парадигма ворид карда шавад: робитаи воҳиди забонӣ, ки дар луғат тасвир шудааст: синономӣ, антонимӣ, омонимӣ, гипогиперонимӣ (умумӣ) ва ғайра, инчунин, муносибатҳои синтагматикӣ, ки дар он луғатҳо мувофиқати калима аҳаммияти махсус пайдо мекунад

д) Маводи матнии вуруди луғат зарур аст.

е) Луғати таълимӣ бидуни муайянкунии дақиқ қор карда наметавонад. Луғатсоз-методолог тавсифи гуногунии услубӣ намунаҳои луғатро қайд мекунад. Фаромӯш набояд кард, ки яке аз вазифаҳои донишҷӯ ва хонанда омӯхтани ҳамаи забони зиндаи ғайри: гуфтугӯӣ, касбӣ, лаҳҷаю шева ва ғайра мебошад.

ё) Ҳар як ҷузъи калимаи тавсифшуда бояд пешниҳод карда шавад ва дар контексти лексикографияи он бояд бо ибораҳои тавсифӣ ва ё ҷумлаҳо захира карда шавад.

ж) Барои ноил шудан ба таъсири методологӣ ва забонӣ мисолҳои равшанро бо маданият мувофиқ гардондан лозим аст.

з) Дар луғати таълимӣ овардани расм, сурат, диаграмма ва ҷадвал ҷанбаҳои дидактикии онро такмил намуда, имконият ва афзалиятҳои методиро васеъ мекунад.

и) Омӯзгор дар синф зимни қор бо луғат набояд ҷанбаҳои бозихҳои омӯзиширо ҳам фаромӯш кунад, зеро ин барои таълим муҳим аст.

5. Луғати таълимӣ бояд бо назардошти омӯзиши ҳамагонӣ сохта шавад: намудҳои ғайриодии нутқ, бо назардошти ҳам қабул ва ҳам истифодаи истинод ба маълумот дар забони мавриди ҳадаф.

6. Интиҳоби воҳидҳои забонӣ барои луғати таълимӣ гуногун аст. Баъзе принципҳои мушаххас, ки П.Н. Денисов пешниҳод кардааст инҳоянд: меъёр, синхронии қатъии лексика мебошад, ки самт ба захираи алоҳида, ба доираи муайян таваччуқи омӯзиширо дар бар мегирад [3, с.31].

Аз лиҳози методикаи таълими забон дар назарияи лексикографияи таълимӣ мафҳуми лексикӣ мавқеи асосиро ишғол мекунад. Захираи лексикиро ба таври умум фаҳмидан имкон медиҳад, матнҳои тарбиявӣ ҳамчун асоси ташаккули луғати мукамалтар дар омӯзиши минбаъдаи забон муосидат кунанд [6, с.101].

Чудо кардани вожаҳо аз ҷиҳати функционалӣ:

1) луғати маъмулӣ;

2) лексикаи умумии махсуси ғайриистилоҳӣ;

3) истилоҳоти умумии махсусгардонидашуда;

4) истилоҳоти умумисоҳавӣ;

5) истилоҳоти минтақаҳои хусус

Лексикографияи таълимиро дар муқоиса бо лексикографияи академӣ одатан «лексикографияи шаклҳои хурдтар ва тамоюли бештари таълимӣ» (Л.А. Новиков) таъриф мекунад. Чунин фаҳмиши лексикаи таълимӣ каму беш анъанавӣ шудааст.

Аммо баъзан доираи мафҳуми «лексикографияи таълимӣ» васеъ мегардад: ба он на танҳо луғатҳои махсуси таълимӣ (шаклҳои хурд), балки луғатҳои ёрирасони китобҳои дарсӣ, инчунин, минимумҳои ба истилоҳоти луғавӣ, яъне номгӯи калимаҳои, ки дар

марҳалаи муайян барои омӯхтан тавсия карда шудаанд ва ҳатто дастурҳои таълимии типӣ лугат, ки мавзуашон калимаҳои душворомӯзанд. Ҳамин тариқ, истилоҳи луғати таълимӣ ба ду маъно истифода мешавад: 1) ҳамчун ишораи ҳама гуна луғатҳои барои омӯзиш пешбинишуда; 2) ба сифати номи ҳар гуна дастури луғавӣ, ки дар он нисбат ба ҳар як вожа, тафсири дастраси он, хусусиятҳои грамматикӣ дода мешуд, алоқаҳои асосии парадигматикӣ ва синтагмай нишон дода мешуданд.

Ба ин муносибат лексикографияи таълимиро метавон «фанни махсуси лингвометодӣ, ки мазмуни он ҷанбаҳои назариявӣ ва амалии тавсифи лексика барои мақсадҳои таълимӣ мебошад» (В.В. Морковкин) [7, с.101].

Ин таъриф имкон медиҳад, ки ба ҷанбаҳои муҳимтарини лексикографияи таълимӣ диққат диҳед: луғати таълимӣ аз луғати муқаррарӣ чӣ гуна бояд фарқ кунад, интиҳоби калимаҳо барои чунин луғат чӣ гуна бошад, кадом усулҳои тафсири калима ба вазифаҳо мувофиқтаранд. Ин таъриф имкон медиҳад, ки на танҳо луғатҳои таълимӣ ба лексикографияи умумӣ дохил карда шаванд, балки хусусияти марзии онро инъикос намояд, яъне ки он дар чорроҳаи ду илм: лексикографияи анъанавӣ ва усулҳои таълими забон ба дунё омадааст.

Бинобар ин, характери луғатҳои таълимиро як қатор аломатҳои фарқкунанда муайян мекунад: 1) самти методологӣ ва қатъиян ба марҳилаи муайяни омӯзиш; 2) интиҳоби мушаххаси маводи забоние, ки бояд ба меъёри ба мақсад мувофиқи таълимию методӣ ҷавобгӯӣ бошад; 3) фарогирии марҳилаҳои нутқ, омӯзиши намудҳои фаъолияти нутқ.

Аз ин рӯ, тартиб додани луғатҳои таълимӣ ихтисори механикии луғатҳои «бузург» набуда, аз нав дида баромадани ҳамаи ин мафҳумҳои лексикографиро талаб мекунад.

Тавре зикр гардид, унсури дидактикӣ (таълимӣ) ба ҳар як луғат, бахусус меъёрӣ хос аст, аммо дар луғатҳои махсуси таълимӣ он шадидтар аст, зеро он лаҳзаи муқарраркунанда ва танзимкунанда дар он аст, ки бар истинод бартарӣ дорад.

Дар ҳамаи намудҳои луғатҳои таълимӣ ба истилоҳ “нутқи педагогии луғат” - яъне баёниҳои лексикографияи самти дидактикӣ муҳим аст. Забони ин гуна луғат бо паёми педагогии муаллим ё забони дидактикии китоби дарсӣ як хусусият дорад.

Яке аз ҳадафҳои асосии луғати таълимӣ ташаккул додани калимадонии хонандагон ва таълимгирандагон мебошад. Ҳамзамон, калимаҳое, ки бунёди луғавии забонро ташкил медиҳанд, дар ин гуна луғатҳо бояд маъноӣ маъмултарин ва мувофиқи забон инъикос ёбад.

Хулоса, луғатҳои таълимӣ он навъи луғатҳое мебошад, ки талабот ба онҳо тамоюли рӯзафзун дорад, зеро бо тағйир ёфтани равандҳои иҷтимоӣ ва фарҳангӣ омӯзиши забонҳои хориҷӣ бештар мегардад. Ҳамчунин луғатҳои таълимӣ метавонанд, вожаҳои фаъоли ҳуди забонро, ки дар таркиби луғавӣ серистеъмоланд, шарҳу тафсир кунанд.

АДАБИЁТ

1. Бобомуродов Ш., Мухторов З. Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ / Ш. Бобомуродов, З. Мухторов. – Душанбе, 2016.
2. Денисов П.Н. Учебная лексикография: итоги и перспективы // Проблемы учебной лексикографии / П.Н. Денисов. – М., 1977.
3. Денисов П.Н. Практика, история и теория лексикографии в их единстве и взаимообусловленности // Проблемы учебной лексикографии и обучения лексике. – М., 1978.
4. Дубичинский В.В. Лексикография русского языка: учеб. пособие / Дубичинский В.В. – М.: Наука: Флинта, 2008. – 432 с.
5. Мачидов Ҳомид. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷилди I. Луғатшиносӣ / Мачидов Ҳомид. - Душанбе, 2007.
6. Морковкин В.В. О базовом лексикографическом знании // Учебники и словари в системе средств обучения русскому языку как иностранному / В.В. Морковкин. – М., 1986.
7. Морковкин В.В. Основы теории учебной лексикографии / В.В. Морковкин. – М., 1990
8. Назарзода С. Фарҳанги истилоҳоти иҷтимоӣ ва сиёсӣ / С. Назарзода. - Душанбе 2006.
9. Назарзода С. Забон ва истилоҳот» Андешаҳо дар атрофи забони тоҷикӣ ва ташаккули истилоҳот) / С. Назарзода. - Душанбе.
10. Назарзода С. Ташаккули истилоҳоти иҷтимоӣ – сиёсии забони тоҷикӣ дар садаи XX / С. Назарзода. - Душанбе.
11. Новиков Л.А. Учебная лексикография и её задачи // Вопр. учебной лексикографии. – М., 1969. С. 3–14.
12. Rivers W. M. Teaching Foreign-language Skills / Wilga M. Rivers. — Chicago: University of Chicago Press, 1981.463

13. Шведова Н.Ю. Парадоксы словарной статьи // Национальная специфика языка и её отражение в нормативном словаре. – М., 1988. С. 6–11.

ЛУҒАТҲОИ ТАЪЛИМИИ МУОСИР ВА ХУСУСИЯТҲОИ ЛЕКСИКОГРАФИИ ОНҲО

Мақола ба баррасии хусусиятҳои лексикографии луғатҳои таълимӣ муосир бахшида шудааст. Дар забоншиносии муосир луғатҳои таълимӣ аз лиҳози фарҳангшиносӣ нисбатан кам мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд. Аз ин лиҳоз, муаллиф кӯшидааст, ин навъи луғатҳоро таҳлил намояд. Муаллиф таҳқиқи худро дар асоси луғатҳои таълимӣ мавҷуда анҷом додааст. Дар луғати таълимӣ муҳимтарин усулҳо: талаботи калом ва таваҷҷуҳи хонанда ба омӯзиши забон муайян карда мешавад. Асосан луғати таълимӣ на танҳо асари лексикографӣ, балки асари дидактикӣ ҳам мебошад.

КАЛИДВОЖАҲО: луғатҳои таълимӣ, самти методологӣ, марҳилаи муайяни омӯзиш, маводи забонӣ, марҳилаҳои нутқ, омӯзиши намудҳои ғайбӣ нутқ.

СОВРЕМЕННЫЕ УЧЕБНЫЕ СЛОВАРИ И ИХ ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ

Статья посвящена лексикографическим особенностям современных учебных словарях. В современном языкознании учебные словари относительно малоизучены. Поэтому, автор постарался анализировать эти виды словарей. Автор своё исследование осуществил на основе современных доступных учебных словарях. В учебном словаре определяются самые важные методы: требование к словам, внимание ученика к обучению языка. В основном учебный словарь на только лексикографический работа и ещё он является дидактическим работой.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: учебные словари, методологический направления, определённый фаза обучение, языковой материал, фазы речи, обучение видов речевой деятельности.

MODERN EDUCATIONAL DICTIONARIES AND THEIR LEXICOGRAPHICAL FEATURES

The article is devoted to the lexicographic features of modern educational dictionaries. In modern linguistics, educational dictionaries are relatively little studied. Therefore, the author tried to analyze these types of dictionaries. The author carried out his research on the basis of modern accessible educational dictionaries. The most important methods are defined in the educational dictionary: the requirement for words, the student's attention to learning the language. Basically, the educational dictionary is only a lexicographic work, and it is also a didactic work.

KEYWORDS: educational dictionaries, methodological directions, a certain phase of learning, language material, phases of speech, teaching types of speech activity.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Эгамова Судоба Аскаревна* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дууми факултети филологияи тоҷик. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рудаки, 17. **Телефон (+992) 985990912.**

Сведения об авторе: *Эгамова Судоба Аскаревна* – Таджикский национальный университет, магистрант 2 курса факультета таджикской филологии. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. **Телефон (+992) 985990912.**

Information about the author: *Egamova Sudoba Askarovna* — Tajik National University, second-year master`s student of the Faculty of Tajik Philology. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. **Phone (+992) 985990912.**

ОИНИ НИГОРИШ АЗ НИҒОҲИ МУАЛЛИФИ “ДАСТУРИ ДАБИРӢ”

Холова С.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Оини нигориш ва ҳунари дабирӣ дар таърихи мардуми форсу тоҷик аз суннатҳои дерина маҳсуб меёбад, ки дар ин замина китобу рисолаҳои зиёде то имрӯз боқӣ мондаанд. Ин суннати неки гузаштагонӣ мо имкон фароҳам меовард, ки тадвину гирдоварии осори арзишманди мардуми мо тибқи қоидаҳои махсус сурат бигирад. Нигориш ва ҳунари нависандагӣ таърихи хеле қадим дорад. Ҳанӯз дар замоне ки хат чун кашфиёти азими инсонӣ ба ҳаёти ҷомеа ворид гардид, одамоне ба нигориш ва навиштан шуруъ карданд ва барои баёни мақсад ва ирсоли мароми хеш ба масофаҳои дур роҳу воситаҳои созгорро ҷустуҷӯ намуданд. Ба ин хотир охиста-охиста ба иншои мактубҳо, сабти асноди зарурии идории давлатӣ ва дигар ҳуҷҷатҳо пардохтанд, ки дар натиҷа илми нигориш ва ҳунари нависандагӣ пайдо шуд.

Яке аз аввалин китобҳое, ки ки то замони мо дар хусуси оини нигориш ва суннатҳои дабири омада расидааст, китоби “Дастури дабирӣ”-и Меҳанӣ мебошад. Ин асари арзишманд аз қадимтарин китобҳо ва дастури роҳнамо барои дабирон ва муншиён аст, ки ба қалами Муҳаммад ибни Абдуҳолиқи Меҳанӣ (ваф. 1181-1189) дар асри XII (VI ҳ.) мутааллиқ аст.

Донишманди тоҷик Шарипова Ф. Барҳақ дар хусуси ин китоб фармудаанд: Бартариин ин китоб нисбат ба дигар асарҳои қарни XII дар он аст, ки дар он тавзеҳоти дақиқ дар мавриди тарзи дурусти навиштани ҳуруф, гузоштани нуқта ва ҳаракатҳои вожагон дода шудааст [7, с.2].

Дар идомаи матолиби мақолаи хеш донишманди мазкур аҳамияти адабии асарро низ чунин баён кардааст: Китоб аз нигоҳи адабӣ хеле арзишманд аст, зеро дар он матолиби муҳимме дар бораи расмулхат, дастури забон, масоили забоншиносӣ омадааст, ки барои пажӯҳишгарони риштаи забоншиносӣ муфид аст. Аз таълимоти дабири Абдуҳолиқи Муҳаммади Меҳанӣ бармеояд, ки донишмандони асри XII аз қонунҳои имло, калимасозӣ, маъношиносӣ, вазифаҳои бархе аз ҳиссаҳои нутқ, алоқаи байни калима ва ҷумла бархурдор буданд, гарчанде асарҳои дастурии сарфу наҳви забони порсӣ мавҷуд набуданд [7, с.2].

Аз мутолиаи асар бармеояд, ки он комилан ба ҳунари дабирӣ ва хусусиятҳои он бахшида шудааст. Ному насаби пурраи муаллиф Муизуддин Камол-ул-ислом, Саййид-ул-аимма Муҳаммад ибни Абдуҳолиқи Меҳанӣ мебошад. Муаллифи ин дастур маълумоти муфассал оид ба тарзи нигориш ва талаботи вижаи ин ҳунар ироа намудааст. Дар оғози асар афкори забонишиносии Меҳанӣ дарҷ шудааст, ки баҳси алоҳидаро талаб мекунад. Мақолае, ки мо таҳия намудем, дар он сирф дар бораи суннатҳои ҳунари дабирӣ ва ороиш аз нигоҳи Меҳанӣ инъикос ёфтааст. Нахуст Меҳанӣ ба шакли зоҳирии қалам ва олати навишторӣ таваҷҷуҳ зоҳир кардааст ва қалами кӯтоҳро барои нигориш тавсия намедихад: Нахустин олате, ки дабирро бад он ҳоҷат аст, вижагиҳои қалам ва андозаи он аст ва қалами кӯтоҳ нишонаи идбор аст [8, с.1].

Аз гуфтаҳои муаллиф бармеояд, ки қалам ё олати навиштор дар рӯҳияи котиб ё дабир таъсири бузург дорад ва ҳангоме ки дар навишт чизе аз ёди котиб барояд, бояд қаламро ба гӯш наздик кунад: ҳангоми навиштан чун сухане фаромӯш шавад, қалам ба гӯш наздик барад...[8, с.1].

Тарзи навишти ҳарфҳо ва оро додани онҳо нигориши хосро талаб мекунад: Дар ҳар сатр, ки як калимаро фаро кашид, дигаре накашад...[8, с.1].

Дар анҷоми ҳар ҷумла дабир ё котиб бояд сархатро риоя кунад, то пайдарпайии мантиқи фикр рӯшан гардад: Ҳар сухан, ки ба поён расид, андаке баёз бигзорад (параграф)... [8, с.1].

Дар оғози китоб муаллиф оид ба санъати дабирӣ ақидаи хешро чунин баён кардааст: ҳарчанд дабирӣ саноати баланд аст ва аз он бартар аст, ки мутарассимон гумон бурдаанд, то бизоати андак дар ӯ тасарруф мекунанд ва халалҳои зоҳир мешавад, балки дар ин саноат фазли вофир бояд ва хоҳири равшану муморисати бисёр ва ман низ бад ин ҳирфат мутазоҳир набудам, аммо чун дӯсте азиз ифтироҳ кард ва ҳаққи ӯ воҷиб бувад, бар ҳасби ӯ ин чанд варақ шикаста омад...[8, с.1].

Китоби мазкур аслан дар ду қисм таълиф шудааст: яке дар маросиму одоб ва муқаддимоти ин саноат, ки унвонот ном дорад ва дувум дар мақосиди китобат аз фунуни номаҳо ва ҷавобҳо ном дорад.

Муаллиф дар оғози баҳши “Унвонот” хатти неку ва зеборо барои кори дабирӣ аз муҳиммот медонад: бидон ки нахустин иллате, ки дабирро бад он ҳоҷат аст, хатти некуст ва шароиту одоби хат ва қалам бисёр аст [8, с.2]. Дар идома муаллиф аз анъанаҳои муқаррарӣ аз қабиле андозаи қалам ва шакли зоҳирии ашъи мукотиботӣ ёдовар шуда бошад ҳам, чизи ҷолибе ки меорад, ин аст, ки хушбӯӣ ва муаттар нигоҳ доштани ашъи навишторӣ аст: Ва давотро ҳамеша сиёҳу нарм ва хушбӯӣ дорад...[8, с.2].

Ба хотири таҷаммуъ ва мутамарказ кардани фикр дабир бояд ҳангоми китобат аз сухан гуфтан парҳез кунад: Ва дар рондану кашдани қалам бикӯшад, то овоз наёрад [8, с.3].

Ҳангоми китобат дабирон матни худро бо ҳарфҳо ва аломатҳои гуногун зебу оро меоданд. Муаллиф яке аз василаҳои зиннат бахшидани навиштаҷотро дар наздик навиштани ҳарфҳо мебинад: Ва ҳуруфи нома мутақориб нависад ва ҳарчи ҳуруфи хурд аст чун “ро” ва “зо” ва монанди ин ширинтар ояд, ки ба шакли хурд ниҳад ва ба ҳар қалам, ки нависад, тӯли алифу ломҳо чунон ниҳад, ки бар он қалам ҳашт нуқтаи тамои бошад [8, с.3].

Нуқтаи қолиби диққат он аст, ки муаллиф гузоштани нуқтаро ҳангоми китобат бе зарурат манъ мекунад, аз ин ҷо маълум мегардад, ки аломати нуқта дар китобати осор мавқеи хос дорад. Ҳатто ноҷо гузоштани он ба ивазшавии мазмуни калимаҳо оварда мерасонад: ...Бе узре нуқта ва эъроб ниҳодан мансуб кардани мактуби илайҳ бошад ба ҷаҳл ва он ҷо ки ба зарурат ба нуқта ҳоҷат бувад, гӯш дорад то он нуқта ниҳад, ки бар болои ҳуруф бошад чун “т” ва “зо” ва “ш” ва ҳарчи беруни ин аст, чун “син” ва “сод”-у “итқӣ” ва “айн” истехқоқи нуқта надорад ва агар ниҳода шавад, хато бувад [8, с.5].

Дар идома муаллиф аз якҷанд ҳуруфе, ки дар алифбои порсӣ вучуд надоранд ёд меорад ва камтар истифода кардан аз ҳуруфи арабиеро, ки бо порсӣ омезиш доранд, тавсия медиҳад: Ва чанд ҳарф аст, ки дар порсӣ нест чун сод, зод, утқе ва узге ва бар зоду зо (узге) иттифоқ аст, аммо сод ва то ба порсӣ омехта шудааст, бикӯшад, то камтар набишта шавад, чунон ки масалан сурх ва шаст ва монанди ин ба син нависад [8, с.5].

Аз нигоҳи муаллиф бунёди дабирӣ бар ду чиз аст ва дар идома қайд мекунад, ки вобаста ба соҳаҳои гуногун доштани дониш шарт ва зарур аст, то дар китобат кардани кутуб ба иштибоҳи маъно роҳ надихад: Бидон ки мадори дабирӣ бар ду чиз аст: яке маросиму одоби мухотибот шинохтан ва дигар сухан муҳаззаб гардонидан ва дастрасии хеш ба сухани бисёр кардан, чунон ки дар ҳар маънӣ, ки ҳоҷат афтад бад он ҳодиса он чи хоҳад битавонад набиштан [8, с.11].

Тартиби оғоз кардани номаро чун анъанаи гузаштагон бо мадҳу сано ва ёди бузургон воҷиб меоданд: Ва адаб он аст, ки бо бузургон ифтиҳоҳи сухан ба санову дуо карда ояд, пас ҳарчи бад эшон набишта шавад воҷиб доранд, ки зиндагониву дуо набисанд [8, с.13].

Суннати дигари нигоҳи ин тартиби зикри аъёну ашроф ва бузургон дар хитоб аст, чунки дар дабирӣ вобаста ба мақому мартаба шахсиятҳо унвонгузорӣ карда мешаванд: Ва хитоб он бувад, ки гӯӣ “хоҷаи раис” ва бартарини хитобҳо он аст, ки султонро нависанд: “зиндагонии худойғони ҷаҳон, султони олам, подшоҳи рӯи замин” ё “зиндагонии худованди олам, султони аъзам, шоҳаншоҳи муаззам”, “худованди вали-юл-ниъам”, “ҳазрати аъло”, “маҷлиси оӣ” ва монанди ин ҳар синфиро аз мардумон хитоб бар ваҷҳе дигар бувад, чунон ки: ал-малик-ул-аҷалл, ас-сайид-ул-аҷалл, занонро аҷалли саййида [8, с.14].

Шинохтани мартабаи ашхос вобаста ба табақаҳои гуногун шартӣ асосии дабирӣ ва нигоҳи ин аст. Муаллиф ёдовар мешавад, ки дар ҳолати риоя нагардидани ин суннат таҳқиру иҳонат нисбати ашхоси зикршуда зоҳир хоҳад шуд: Ҳар кучо муҳтарамро ёд кунанд, дуо накардан ва тақсир дар он иҳонат шуморанд...[8, с.15].

Суннати дигари дабирӣ ин нигоҳ доштан ва шинохтани мартабаи хеш аст, яъне котиб ё дабир ҳангоме ки дар бораи худ сухан ба миён меорад, бояд ҳамон тавре ки мартабаи дигаронро риоят кард, ба мақоми хеш низ ҳамон тавр ишора кунад: Ҳар кучо дар нома суханро ба хештан боз бояд бастан бояд ки ҳамон мартабат, ки дар хитоб ниҳода бошад, нигоҳ дорад, то аз он бозпастар наёяд...[8, с.19].

Чанбаи дигари риоя кардани ҳунари ороиш дар дабирӣ ин тарзи муроҷиат ва арза кардани мақсуд аст, ки дар ин раванд муаллиф сухани хушояндро бояд дарҷ кунад, то дили мухотабро ба даст оварда тавонад. Неруи сухан дар ин маврид хушбаёнро тақозо мекунад: Қоидаи арза кардани ҳоҷат дар сухан он аст, ки дар нома ё дар муҳоварат ба сухане ибтидо кунанд, ки мухотабро хуш ояд ва онро бар тариқи хушмоади ӯ меронанд ва дили ӯро ба даст меоранд ва ин муқаддимаро ташбиб гӯянд ва дар шеър нома ва муҳоварат ҳама яксон бувад...[8, с.20].

Хотимаи сухан дар кори ороиш ва дабири низ тарзи хоси худро дорад. Чӣ тавре ки дар осори мактуб мушоҳида мешавад, котиб ё дабирон дар анҷоми кори дабири бештар ба талаби дуо ва арзи тавозуъ, таърихи китобати асар, макон ва замони хатми китобат машғул мешаванд. Муаллиф хатми суханро бо алфози неку дилнишин шарт медонад: Ва шарт бошад, ки мақтаи сухан неку созад, чӣ дар ҳар сухан ки бошад, матлаъу махлас ва мақтаъ бештар нигоҳ кунанд ва расми дабирон он аст, ки дар охири номаи бузургон боз намоянд, ки : ин илтимос, ки карда шуд, таҳаккуме нест, балки ниёзмандии хеш ба иноят арза кардам...[8, с.21].

Муаллиф зикри таърихро дар оғоз ва анҷом шарт мешуморад: Ва ҳарчи аз худовандони фармон бувад, таърих дар ӯ воҷиб бувад...[8, с.22].

Номи котиб дар нома шарт муҳим аст, то маълум гардад, ки аз ҷониби кӣ китобат гардидааст ва барои дарҷи номи худ бояд котиб чунин рафтор кунад: Ва он ҷо ки ҷойгоҳи номи котиб бувад, номи худ исбот кунад ба тавозуъе, ки лоиқ бувад, то ба расми қисса рафта бошад ва он гоҳ шарт бувад, ки хештанро бад он ном таъриф кунад, ки машҳуртар бувад назди авом, то ба тавозуъ наздиктар бувад, чунон ки агар Ҳасан ном бувад ё Абулфазл ба сифати арабият нанависад, балки бинависад: “банда Ҳасани фалонӣ” бе алифу лом ва номи худ дар даруни нома нависад бар ҷониби чап аз болои сатри тасмия...[8, с.24].

АДАБИЁТ

1. Бобомуродов Ш., Мухторов З. Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ [Матн] / Ш. Бобомуродов. – Душанбе, 2015. -350 с.
2. Мисбоҳиддини Нарзикул. Таърих ва назарияи номанигорӣ [Матн] / Нарзикул М. – Душанбе: “Сино”, 2009. - 140 с.
3. Насируддин Тӯсӣ. Меъёр ул-ашъор [Таҳияи У. Тоиров ва дигарон] [Матн] / Тӯсӣ Насируддини. – Душанбе: Ориёно, 1992. -146 с.
4. Хоҷаев, Д. Афкори забоншиносии тоҷик дар асрҳои X-XVI / Д. Хоҷаев. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2013. – 344 с.
5. Хоҷаев Д. Гуфтори накӯ куҳан нагардад [Матн] / Д. Хоҷаев. – Душанбе, 2011. -299 с.
6. Шамс Қайси Розӣ. Ал-муъҷам [Матн] / Р. Шамс. – Душанбе: Адиб, 1991. -464 с.
7. Шарипова Ф. Х. Нақши “Дастури дабири”-и Меҳанӣ дар навиштани номаҳои девонӣ [Матн] / Ф.Х. Шарипова. – Душанбе, 2020.
8. Муҳаммад Абдуллоҳи Меҳанӣ. Дастури дабири [Матн] / Меҳанӣ М. – Техрон, 1375. -235 с.

ОИНИ НИГОРИШ АЗ НИГОҶИ МУАЛЛИФИ “ДАСТУРИ ДАБИРӢ”

Мақолаи мазкур ба яке аз асарҳои қадима ва арзишманд дар хусуси оини нигориш ва суннатҳои дабири – “Дастури дабири”-и Муҳаммад ибн Абдуллоҳи Меҳанӣ бахшида шудааст. Дарунмои ин китоб мазмунан хеле бой буда, ҳунари нигориш ва дабирро бо тамоми ҷузъиёташ фаро гирифтааст. Илова бар ин, афкори забоншиносии муаллиф дар он дарҷ гардидаанд, ки барои муҳаққиқони соҳаи забон манбаи пураарзиши илмӣ ба шумор мераванд. Ҷолибияти ин асар дар он аст, ки ҷанбаҳои психологӣ ва руҳии дабиронро низ зикр кардааст. Дар мақолаи мо фишурдаи андешаҳои муаллиф тавзеҳ ёфтаанд, ки дар таҳқиқоти оянда онҳоро вусъат хоҳем дод.

КАЛИДВОЖАҲО: дастур, қалам, афкор, суннат, ороиш.

ПОРЯДОК ПИСАНИЯ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ АВТОРА "ДАСТУРИ ДАБИРИ"

В данной статье написано об одном из древних и ценных произведений, связанных с порядком писания и традициями дабири - «Дастури дабири» Мухаммада ибн Абдухалика Механи. Содержание этой книги очень богато и охватывает искусство просмотра и письма во всех его деталях. Кроме того, в него включены лингвистические мнения автора, которые считаются ценным научным ресурсом для исследователей языка. Привлекательность этой работы в том, что в ней также упоминаются психологические и духовные аспекты писателей. В нашей статье изложены мысли автора, которые мы расширим в будущих исследованиях.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: инструкция, ручка, мнение, сунна, украшение.

WRITING ORDER FROM THE POINT OF VIEW OF THE AUTHOR "DASTURI DABIR"

This article is about one of the ancient and valuable works related to the order of writing and the traditions of dabiri - "Dasturi dabiri" by Muhammad ibn Abdukhalik Mehani. The content of this book is very rich and covers the art of viewing and writing in all its details. In addition, it includes the author's linguistic opinions, which are considered a valuable scientific resource for language researchers. The attraction of this work is that it also mentions the psychological and spiritual aspects of the writers. Our article presents the thoughts of the author, which we will expand in future studies.

KEYWORDS: instruction, pen, opinion, sunnah, decoration.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Холова Саёҳат Толибҷонова* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуюм. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. **Телефон:** +992-93-166-06-21.

Сведения об авторе: *Холова Саяхат Толибҷонова* – Таджикский национальный университет, магистр второго курса. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. **Телефон:** +992-93-166-06-21.

Information about the author: *Kholova Sayahat Tolibjonovna* – Tajik National University, second-year master's student. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. **Phone:** +992-93-166-06-21.

СИФАТИ ЧОП ЯКЕ АЗ ОМИЛҲОИ АСОСИИ ҚАЛБИ ХОНАНДАИ МАТБУОТ

Абунасрзода А.М.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар замоне, ки техника ва технологияи муосир босуръат рушд карда, талабот ба он рӯз аз рӯз бештар мешавад, барои ниҳодҳо ва дигар сохторҳои ҷомеа, ки бо усулҳои анъанавӣ фаъолият мекунанд, кор то андозае мушкил аст. Дар миён матбуоти чопӣ, ки таърихи тулонӣ, нақш ва мақоми хоса дорад, истисно нест.

Имрӯз расонаҳои чопӣ маҷбуранд, ки на танҳо бо ҳамдигар ва радиову телевизион, балки бо дигар воситаҳои паҳши иттилоот, ба монанди интернет ва шабакаҳои он рақобат кунанд.

Бисёриҳо бар он боваранд, ки интернет ҷойи матбуоти чопиро мегирад, зеро дар шароити кунунии рушди воситаҳои техникӣ технологияи интернет доираи фаъолияти матбуот хеле танг шуд. Омилҳои номбурда имкониятҳоеро ба вуҷуд оварданд, ки воситаҳои дигар дар наشري иттилоот пешгом бошанд. Аз ин рӯ, манбаъҳои дастрас намудани иттилоот барои аудитория зиёд гардиданд. Муҳаққиқи соҳа Сангин Гулов ба андешаи он ки интернет ҷойи матбуоти чопиро мегирад ва ё матбуоти чопӣ аз байн меравад, розӣ нест, зеро ба андешаи мавсуф “бо пайдоиши радио ва телевизион ҳам чунин ақидаҳо ба вуҷуд омада буданд, яъне дар ҳамон давра ҳам мегуфтанд, ки матбуот барҳам меҳӯрад, аммо мо бояд андеша намоем, ки сухани чопӣ арзиши дигаре дорад. Имрӯз интернет фавриятро ба даст гирифтааст. Баъдан, на ҳама дастрасӣ ба интернетро дорад. Дар интернет, ки чанд сол пеш мақолаи худро гузоштаед, имрӯз ёфта наметавонед, аммо матбуот баъди ҳазор сол ба ҳубӣ дастрас мегардад. Ин бартариҳои сухани чопӣ аст. Сухане, ки дар интернет гуфта мешавад, чандон пойдор наметавонад, имрӯз аз нигоҳи фаврият гуфта мешавад ва фардо дигар онро ёфтани мушкил аст” [5].

Собиқадори матбуот ва муҳаққиқи дигар Бахтиёр Ҳамдамов ба он бовар аст, ки “имрӯз матбуот рисолати аслии худ – паҳн кардани иттилооти тозаро аз даст додааст. Чун мисли дигар воситаҳои паҳнкунии иттилоот, фаразан интернет ва ё васоити электронии ахбор (телевизион, радио) фаврияти дастрасии иттилоотро ба аудитория таъмин карда наметавонад. Аз ин лиҳоз, матбуоти замони муосирро зарурат пеш омадааст, ки контент (муҳтаво)-и худро тағйир диҳад. Ояндаи матбуоти тоҷик ба масс-медиа алоқамандӣ дорад. Имрӯз зина ба зина масс-медиа ба ҷомеаи журналистии Тоҷикистон низ ворид мешавад. Намунаи он дар шакли медиа-холдинг Азия-плюс буда метавонад, ки рӯзнома, радио, вебкаст, подкаст ва мисли инро дар фаъолияти худ муттаҳид менамояд, то аудиторияи худро аз даст надиҳад ва ҳатто тавсеа бахшад” [6].

Аммо ба андешаи муҳаққиқи соҳа Мурод Муродӣ матбуоти тоҷик дар муқоиса бо дирӯз ба душвориҳо рӯ ба рӯ шудааст ва бояд то андозае шаклашро дигар кунад. “Матбуоти имрӯзи мо аз ҷиҳати тип ва муҳтаво дигаргун шуд, аммо аз нигоҳи рақобат бо воситаҳои дигар то андозае дар сатҳи нигаронӣ қарор дорад” [3].

Наргис Усмонова муҳаққиқи ва омӯзгори соҳа бештар ба он ақида аст, ки дар шароити феълӣ матбуоти мо то андозае аз майлонҳои нав кор гирифта истодаанд. “Дар сомонаҳои интернетӣ ва фазои электронӣ ҳар сонияву дақиқа хабарҳои нав ба нав гузошта мешавад.

Таъиноти нашрияҳои даврӣ бояд дигар шаванд, онҳо сирф хусусияти таҳлилий пайдо кунанд» [4].

Равоншиноси тоҷик Марям Давлатова дар назарсанҷие, ки аз ҷониби нашрияи «Хатлон» вобаста ба ҷалби хонандагон ба рӯзномаву ҳафтаномаҳо гузарондааст, гуфтааст, ки «аслан худи ин маҳсулот дигар арзиш надорад... Вале матбуоти ҷопӣ чун китобҳои сангӣ моли таърих мешавад» [9].

Аммо ин ҷониб ба он бовар аст, ки матбуоти ҷопӣ аз байн намеравад, ба шарти он ки бо таҳаввулоти замони муосир худро мувофиқ гардонад. Зеро вақте радио ба вучуд омад, бисёриҳо ба он бовар буданд, ки матбуот аз байн меравад. Баъдан, телевизион пайдо шуд, боз гуфтанд, ки фаъолияти матбуоти радио қатъ мегардад. Дар охир интернет пайдо шуд ва андешаҳои ба миён омад, ки ин ҳар се (матбуот, радио ва телевизион) аз байн мераванд. Лекин вақт нишон дод, ки ҳеҷ яке ҷойи якдигарро гирифта натавонист. Чунки инҳо тавонистанд фаъолияти худро ба талабот ва таҳаввулоти ҷомеа мутобиқ гардонанд. Бояд таъкид намуд, ки танҳо рақобати иттилоърасонӣ наметавонад хонандаи матбуоти ҷопиро нигоҳ дорад, ин ҷо омилҳои дигар аст, ки дар зер гуфта мегузарем.

Дар Тоҷикистон имрӯз нашрияҳои ҷопӣ мушкилоти иқтисодиро, ки қабл аз бӯхрони молиявии ҷаҳонӣ низ вучуд дошт ва дар давари бӯхрон боз авҷ гирифт, аз сар мегузаронанд. Ҳамаи ин шаҳодати он аст, ки бозори иттилоотӣ дар Тоҷикистон бар асоси принципҳои иқтисодиву бозорӣ рушд накардааст. Вақте сатҳи даромад паст мешавад, ин албатта, ба сифати ҷоп ва муҳтавои маводи матбуоти ҷопӣ таъсири манфӣ мерасонад. Таъсири манфӣи бӯхрони молиявӣ ба фаъолияти матбуот чунин мушкилиҳоро ба миён овард:

- паст гардидани даромад аз ҳисоби реклама, эълонҳо, табрикот, маводи фармоишӣ, сарпастӣ ва ғайра;

- кам гардидани теъдоди нашрия, ба фурӯш нарафтани шумораҳои он;

- ихтисор гардидани шумораи кормандони штатӣ;

- баланд шудани нархи когазу ранг ва ҷопи нашрия;

- баланду паст шудани арзиши асъори хориҷӣ ва монанди ин омилҳои мебошанд, ки ба нешрафти матбуоти ҷопӣ, хосатан, сифати ҷопи он монеа гардиданд.

Дар замони муосир барои расонаҳо аз ҳама чизи муҳим тавачҷуҳи аудитория ба шумор меравад, ки ҷалби он хеле душвор аст. Хонандагон ва истеъмолгарон дар робита ба муҳтавои матолиб хеле серталаб шудаанд: агар дар матлаби нашрия чизе дар лаҳзаҳои аввал диққати онҳоро ҷалб накунад, онро мутолиа намеkunанд. Дар чунин шароит нашрияҳо барои ба даст овардани тавачҷуҳи мухотабон ҳамеша равишҳои нави эҷоди муҳтаворо ҷустуҷӯ мекунанд. Яке аз ин роҳҳо баланд бардоштан ва ба талаботи замон мувофиқ гардонидани сифати ҷопи нашрияҳо мебошад.

Барои тарҳрезии саҳифаи нашрия бояд донист, ки чӣ гуна маводи аз ҷиҳати мундариҷа гуногунро интихоб кард ва чӣ тарз онро дар саҳифаи нашрия ҷобаҷо гузошт. Тавре маълум аст, нашрия ва ё матбуоти ҷопӣ аз ду қисм - «шакл» ва «муҳтаво» иборат аст. Шакл шеваи пешниҳоди матолиби нашрияро меноманд, муҳтаво маълумотеро дар бар мегирад, ки идораи нашрия мақсади ба аудитория расонидани онро дорад.

Ба андешаи коршиносон ва муҳаққиқони соҳа имрӯз дар тарҳрезӣ ё саҳифабандии матбуоти ҷопӣ бояд унсурҳои графיקии гуногун ва ҷолиб, ки барои ҷалби тавачҷуҳи хонанда мусоидат мекунанд, истифода шаванд, зеро бидуни корбурди усулҳои муосири тарҳрезии нашрия маводи он барои мутолиа ҷолиб нахоҳад буд.

Дар замони муосир дар тарҳрезии матбуоти ҷопӣ ва соҳаи таъбу нашр стандартҳо ва барномаҳои мушаххас вучуд доранд. Масъалаҳои назариявии таъбу нашр, саҳифабандии анъанавӣ ва муосир то имрӯз аз ҷониби муҳаққиқони тоҷик кам мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст. Муҳаққиқи соҳаи рӯзноманигорӣ, профессор Асадулло Саъдуллоев аз аввалин нафаронест, ки ин масъаларо мавриди баррасӣ қарор дода, вобаста ба таъбу нашри матбуоти ҷопӣ аз унсурҳои хурдтарин оғоз карда, то хуруфи матну сарлавҳа, тасвир, рақаму суратҳо, ҷойгирсозии рекламаву истифодаи маводи ороишӣ ва дигар унсурҳои таҳассусии банду бастро омӯзиш ва пажӯҳиш намудааст.

А. Саъдуллоев дар китоби «Саҳифабандӣ ва ҷопи газета» доир ба нашри рӯзнома чунин навиштааст: «Ҳар як шумораи ҷарида ё маҷалла аз ҷузъҳои доимӣ иборат аст. Ба онҳо

паспорти газета (унвон), саҳифаи шумора (сутунҳои пайихам ё ҳадафнок таҳияшуда), матни мавод, сарлавҳаи хабару мақолаҳо ва тасвирҳо шомил мешаванд» [7, с. 13]. Аммо имрӯз ин унсурҳо то андозае тағйир намуда, дар соҳаи таъбу нашр талаботи нав ба вучуд омадааст.

Евгений Сергеев дар китоби “Технологияи матбуоти чопӣ ва воситаҳои ахбори оммаи электронӣ” тарҳрезии матбуоти чопиро чунин тавсиф қардааст: “Ташкил ва эҷоди муносибатҳои мантиқӣ ва мунтазам байни унсурҳои хаттӣ (сарлавҳа, субтитр, матн ва ғайра), унсурҳои визуалӣ (тасвирҳо, тарҳҳо, аксҳо, шаклҳо, диаграммаҳо ва ғайра) ва ҷойҳои ҳолӣ (аз ҷумла, сафед) барои дар саҳифаҳои муқобил ҷой намудани матолиб, ки зебӣ, қолибият, осонии мутолиа ва шавқу ҳавасро дар хонанда ба вучуд меорад, тарҳрезии саҳифаи (саҳифабандии) нашрия номида мешавад” [8, с. 36].

Ба гуфтаи Мишел Картер, “дар тарҳрезии рӯзнома, сифати тарҳ бояд иттилоотро зуд ва пурра баён кунад. Хонандаи имрӯз вақт ё сабри ҳамаи маводи нашрияро мутолиа карданро надорад. Аз ин рӯ, вазифаи тарроҳони рӯзнома он аст, ки бо маҳорати баланд маводи нашрияро ҷо ба ҷо гузоранд, ки чашмас ва ҷалбкунанда бошад, на ин ки омехтаву дилгиркунанда [2].

Тавре маълум аст, жанр, формат, намуд, матолиби нашрияҳо рӯз ба рӯз тағйир ёфта истодаанд. Усулҳои нашр ва пешниҳоди маводи рӯзноманигорӣ дар ин миён истисно нест.

Ба қавли муҳаққиқони эронӣ Наими Бадеӣ ва Ҳусейни Қандӣ «рози муваффақияти рӯзноманигор зебо ва муносиб чилвагар сохтани рӯзнома аст» [1, 377]. Бояд гуфт, ки аксари аз нашрияҳои мо бо вучуди хабарҳои тозаву хонданӣ ва матолиби хуб доштан, дар масъалаи сифати чоп бисёр мушилиҳо доранд, ки ба истилоҳ мантиҳои хуб ва таъсириҳои нашрияро дар қолаби рӯзномаҳои чандинсол дар зери ҳок дар рафҳо ҳобида нишон медиҳад, ки ин омил ба завқи хонанда бисёр таъсири манфӣ мерасонад. Масалан, дар Тоҷикистон, ки аксар матбуоти чопӣ дар шакли сиёҳу сафед чоп мешаванд, мушкилоти дар боло зикршуда дучанд ба назар мерасад. Яъне, матбуоти чопии мо то ҳол либоси кӯхнаи замони шуравиро аз тан набаровардааст. Дар баробари ин, баъзе аз нашрияҳо бо вучуди ранга чоп шудан аз нигоҳи саҳифабандӣ ва тарроҳӣ чандон касбӣ нестанд. Аз назари саҳифабандӣ ва истифода аз тасвирҳои муносиби мундариҷавии матолиб низ матбуоти чопии мо ба мушкилот дучор аст. Масалан, ҳафтаномаи “Адабиёт ва санъат”, ки муассиси он Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон, Вазорати фарҳанги мамлакат ва ҳайати эҷодии он мебошанд, қариб аз солҳои аввали солҳибистиклолии кишвар то имрӯз дар ороиш ва саҳифабандии худ тағйироти кулӣ ворид накардааст. Ягона дигаргунии чашмас дар ин муддат илова шудани ранги кабуд (дар саҳифаҳои 1, 8, 9 ва 16) дар ороиши он мебошад, ки ҳамин рангҳо низ дар баъзе мавридҳо ғайрикасбӣ истифода шудаанд. Аз ҷумла, дар саҳифаи 16-и он ранги кабуд аз ҳад зиёд истифода мешавад. Пасманзар (фон)-и гӯшаи муассис, ҳайати мушовара, суроға, рубрикаи асосӣ (Мушфиқӣ), эълони обунаи нашрия, ҳарфҳои сарлаҳаҳо ва ҳатто пасманзари аксҳои саҳифаи мазкур низ бо ранги кабуд ороиш ёфтаанд, ки намои зоҳирии ҳафтаномаро хуб нишон дода наметавонанд. Дар умум ҳисоб кунем, 70 ғисади саҳифаи 16-и “Адабиёт ва санъат”-ро ранги кабуд ташкил мекунад [10].

Истифодаи аксҳо низ дар ороиш ва саҳифабандии ҳафтаномаи мазкур то андозае ғайрикасбӣ ва ғайристандартӣ мебошад:

1. Аксҳо бо андозаи хурд чоп мешаванд, ҳол он ки стандарҳои байналмилалӣ замони муосир аксҳои калонҳаҷмро тақозо мекунанд, аз ҷумла нашрияҳои бонуфуз ва сертиражи ҷаҳонӣ ҳамин меъерро риоя мекунанд ва ин бесабаб нест. Зеро таваҷҷуҳи хонандаи имрӯз нисбат ба матни матбуоти чопӣ ба аксҳои он зиёдтар аст. Аксҳои калонҳаҷм метавонанд муштариро ҷалб намуда, онро ба мутолиаи матн водор созад.

2. Аксҳо бо сифати паст чоп мешаванд, ки ду сабаб дорад. Якум, нашрия аз аксҳои истифода мекунад, ки моли замони шуравӣ ва ё солҳои аввали соҳибистиклолӣ мебошанд. Яъне, ин аксҳо дар намуди сиёҳу сафед чоп мешуданд ва дар замони худ саҳифаҳои матбуотро оро медоданд, аммо имрӯз истифодаи онҳо ҳусни зоҳирии нашрияҳоро ба андозае коста мегардонад. Барои ҳамин нашрияҳои бонуфузи ҷаҳон аз ин аксҳо кам истифода мебаранд, ё бо ёрии барномаҳои нави компютерӣ сифати онҳоро беҳтар ва ҳатто ранга месозанд. Дар матбуоти мо истифодаи аксҳои замони шуравӣ ва чанд соли баъди он ба ҳафтаномаи “СССР” муносиб ва мувофиқ аст, зеро ҳам мавзӯҳо таърихиянд

ва ҳам чунин аксҳо зиёд истифода мешаванд, аммо дар нашрияҳои, ки ин гуна аксҳо дар канори аксҳои ранга корбурд мешаванд, таносуби ороиши онро вайрон мекунад.

Дуом, набудани аксбардор дар идораи ҳафтанома ва ё кам будани аксҳои муаллифӣ метавонад сабаби бо сифати паст ва ғайрикасбӣ чоп шудани аксҳо гардад. Ин чӣ як нуктаро бояд таъкид кард, ки айни ҳол бештари нашрияҳои ҷопии Тоҷикистон аз аксҳои сомонаҳои интернетӣ истифода мекунад ва аксҳои муаллифӣ кам доранд. Бештари аксҳои сомонаҳои интернетии мо сифати паст доранд, чунки ҳуди масъулин барои пур нашудани хотираи сомона сифати аксҳоро пасттар мекунад ва чунин аксҳоро дар матбуоти ҷопӣ истифода кардан қобили қабул нест. Ҳатто дар баъзе идораҳои матбуоти ҷопии Тоҷикистон аксбардор фаъолият намекунад, ки ин ҳам боиси набудани аксҳои муаллифӣ мебошад. Ё баъзан вақт роҳбарияти нашрияҳо ба хабарнигоронашон тавсия медиҳанд, ки барои маводи худ бо телефонҳои ҳамроҳ акс гиранд. Ҳаминро бояд таъкид намуд, ки на ҳама телефонҳои ҳамроҳ аксҳои босифат мегиранд ва на ҳама хабарнигорон аз вижагиҳои касби аксбардорӣ огоҳанд.

Дар ҳафтаномаи “Адабиёт ва санъат” бештари аксҳои матоби хабарӣ бо сифати паст чоп мешаванд, ҳол он ки матни хабар маводи нав аст ва табиатан аксҳои низ бояд нав бошанд. Аммо вақте ба аксҳои маводи хабарии ҳафтанома нигоҳ мекунед, сараввал аксҳои замони гузаштаре пеши назар меоранд. Сабаби ин низ сифати паст ва ғайрикасбӣ будани аксҳо мебошад, ки омилҳои пайдоиши онро дар боло қайд кардем.

Ҳамчунин, дар ҳафтаномаи мазкур аксҳо аз нигоҳи дизайнерӣ коркард намешавад. Масалан, санаи 29 сентябри соли 2022 дар саҳифаи 10 ва 11-и ҳафтаномаи “Адабиёт ва санъат” матлабе бо уновни “Адабиётшиноси нозукбин ва нокиди неканазар” чоп шудааст, ки дар он акси муаллифи мавод бе коркарди дизайнер дар саҳифа гузошта шудааст [11]. Камбудии ин акс дар он аст, ки сари микрофон дар ростии гардани шахси дар аксбуда афтодааст ва як доғи сиёҳи номуносибро ба вучуд овардааст. Тарроҳ метавонист, ин сиёҳиро бо ёрии барномаҳои компютерӣ тоза кунад ва баъд дар саҳифа ҷой диҳад, зеро ин акс ҳам таъби хонанда ва ҳам муаллифро хира месозад. Ин гуна аксҳои дар баробари ҳафтаномаи “Адабиёт ва санъат” дар дигар матбуоти даврӣ низ хеле зиёд ба чашм мерасанд.

Дар ҳафтанома, инчунин, аз унсурҳои ҷолибсозии мавод қариб истифода намешавад. Яъне, нашрия сарлавҳа, лид, сутунҳо, рубриҳо ва дигар бахшҳои саҳифаҳои худро ороиш намедиҳад. Ҳамаи ин унсурҳое, ки номбурдем якранг чоп мешаванд, ки стандартҳо ва махсусиятҳои сифати чоп ва саҳифабандии матбуоти замони муосир ҷавобгӯ нест.

Ҳулоса, яке аз мушкилоти камтаваҷҷуҳии хонанда ба матбуоти ҷопӣ сифати паст чоп, саҳифабандии кӯҳна ва ё ғайрикасбии он мебошад.

АДАБИЁТ

1. Бадеи Наим, Қандӣ Ҳусейн. Рӯзноманигории Навин / Бадеи Наим, Қандӣ Ҳусейн - Техрон, 1382.
2. Дизайн и верстка: базовые элементы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.perunica.ru/forum/topic_23/1.
3. Газета аз байн меравад? Дирӯз, имрӯз, ва фардои матбуоти тоҷик аз нигоҳи журналистон “Тоҷикистон”. - 11.03.2021.
4. «Матбуот ва ҷомеаи муосир». Таҳти ин уновн рӯзномаи «Чумхурият» мизи гирд доир кард. «Чумхурият». – 10.03.2021.
5. Одинаев Рустам. “Сангин гулов: “Матбуот ҳеч гоҳ нодаркор набуд ва нахоҳад шуд”” 10.03.2023.
6. Оё матбуоти ҷопӣ аз байн меравад? “Фараж”. - 13.03.2021
7. Саъдуллоев А. Саҳифабандӣ ва ҷопи газета (нашри дуом) – Душанбе: Ирфон, 2007.
8. Сергеев Е. Технологияи матбуоти ҷопӣ ва воситаҳои ахбори оммаи электронӣ. – Москва: Юрайт, 2019.
9. Чӣ гуна метавон фарҳанги рӯзномаҳои мардумро боло бурд? “Хатлон”. - 06.05-2022.
10. “Адабиёт ва санъат”. – 18.08.2022 / №33 (2160).
11. “Адабиёт ва санъат”. – 29.09.2022 / №39 (2166).
12. “Ваҳдат”. Феврари соли 2023 / №3 (443).

СИФАТИ ЧОП ЯКЕ АЗ ОМИЛҲОИ АСОСИИ ҶАЛБИ ХОНАНДАИ МАТБУОТ

Дар мақолаи мазкур муаллиф омилҳои паст будани сифати ҷопи матбуот дар Тоҷикистон, рақомати матбуоти ҷопӣ бо воситаҳои нави иттилоърасон ва риояи меъёрҳои саҳифабандии муосирро мавриди омӯзиш ва таҳқиқ қарор додааст. Дар он сифати чоп ва тарҳрезии матбуот ҳамчун як омилҳои нигоҳдорӣ ва ҷалби бештари хонандаи матбуоти ҷопӣ баррасӣ гардидааст.

КАЛИДВОЖАҲО: сифати чоп, матбуоти чопӣ, саҳифабандӣ, тарҳрезӣ, рақобат, бухрони иқтисодӣ, табуи нашр.

КАЧЕСТВО ПЕЧАТИ — ОДИН ИЗ ГЛАВНЫХ ФАКТОРОВ ПРИВЛЕЧЕНИЯ ЧИТАТЕЛЕЙ

В данной статье автор изучает и исследует факторы низкого качества печати прессы в Таджикистане, количество печатных изданий с использующие новые информационными технологии и соблюдением современных стандартов верстки страниц изданий. Рассматривается также качество полиграфии и оформление прессы как фактора сохранения и привлечения большего числа читателей печатной прессы.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: качество печати, печатные издания, верстка, дизайн, конкуренция, экономический кризис, издательское дело.

PRINT QUALITY IS ONE OF THE MAIN READER ATTRACTION FACTORS

In this article, the author studies and investigates the factors of the low quality of press printing in Tajikistan, the number of print media with new information tools and compliance with modern pagination standards. In it, the quality of printing and design of the press is discussed as a factor of maintaining and attracting more readers of the printed press.

KEYWORDS: print quality, print media, pagination, design, competition, economic crisis, publishing.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Абунарсзода Абдурузиқ Мардонӣ* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуҷоми факултети журналистика. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сведения об авторе: *Абунарсзода Абдурузиқ Мардонӣ* - Национальный университет Таджикистана, магистрант второго курса факультета журналистики. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Information about the author: *Abunasrzoda Abduroziq Mardoni* - Tajik National University, second-year master's student of the Faculty of Journalism. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17.

НАЗАРИЯИ МУҲАҚҚИҚОН ОИД БА ИСТИЛОҲ ВА ИСТИЛОҲШИНОСИ

Хужамуратова С.Р.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Истиқлоли миллӣ ва дигаргуниву навсозихое, ки дар ин муддат дар ватани маҳбуби мо рӯй дод, самараи неку ба бор овард. Маҳз бо шарофати неъматҳои истиқлол ва сиёсати сулҳдӯстонаву ободкоронаи шахси муттаҳидсози миллати парешон ва эъморгари давлату ҷомеаи навини ҳуқуқбунёд, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Президенти кишвар муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ва тадбирҳои пайгириҳои Ҳукумат ва давлати Тоҷикистон дар бобати инкишофи забони тоҷикӣ ҳамчун забони давлатӣ ва яке аз рукнуҳои асосии давлатдорӣ миллӣ дар тамоми кишрҳои ҷомеа мавриди истифодаи умум қарор гирифт.

Дар роҳи забонумӯзи имконияти аввалиндараҷаи мардуми тоҷик ин аст, ки Ҳукумати Тоҷикистон, Сарвари Давлат асосгузори сулҳу ваҳдат, Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон нисбати ин масъала таваҷҷуҳи ҷиддӣ зоҳир менамоянд. Дар баробари забони тоҷикӣ ба таълим ва омӯзиши забони русӣ ҳамчун забони муоширати байни миллатҳо, забонҳои англисӣ ва олмониву фаронсавӣ диққати беш аз пеш дода мешавад.

Дар шароити кунунӣ, ки замони техникаи компютерӣ ва инқилоби ҷаҳонишавӣ, инчунин, такмили муносибатҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ ҳукмфармош, бе донишҳои забонҳои нисбатан паҳншуда ва сернуфуз ба мақсад ноил шудан, инчунин, тараққиёти ҷомеаи умумибашарӣ аз имкон берун аст. Вусъати муносибатҳои байналхалқӣ, болоравии сатҳи замонавӣ ҷамъият омӯзиши забонҳои сернуфуз ва нисбатан доираи васеи истеъмолдошта, аз ҷумла, забонҳои русӣ, чинӣ, англисӣ ва олмониву фаронсавиरो тақозо мекунад.

Хушбахтона, имрӯз Тоҷикистон, ки дар миқёси ҷомеаи байналхалқӣ ба ҳайси як давлати соҳибистиқлоли дунявӣ ва демократӣ эътироф шудааст, ҳамқадами замон ва дар роҳи ҷаҳонишавӣ собитқадам буда, барои мустаҳкам кардан ва рушду такомули муносибатҳои байналхалқӣ дар риштаи иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва сиёсату ҳамзистии осоишта бо мамолики хориҷа гомҳои устувор монда истодааст. Барои даст ёфтани ба ин

мақсадҳои наҷиб ва муваффақияту музаффариятҳо ба ҳар як фарди тоҷикистонӣ донишмандонро забон амри воҷиб аст.

Бояд зикр кард, ки ҳам илми истилоҳшиносӣ ва ҳам илми забоншиносӣ истилоҳро дар шакли воҳиди луғавӣ муоина ва таҳқиқ менамоянд, аммо ҳар кадоми ин илмҳо танҳо ҳамон аломатҳои истилоҳро ошкор кардаву шарҳ медиҳанд, ки барояш нисбатан муҳим ба шумор мераванд. Аз ҳамин сабаб, ҳар кадоми ин илмҳо барои истилоҳ ва истилоҳсозӣ меъёрҳо ва талаботҳои гуногунро ба миён мегузоранд. Масалан, дар таърифи забоншиносии истилоҳ таваҷҷуҳи муҳаққиқон ҳарчи бештар ба масъалаи аз ҳам ҷудо кардани сохтори мазмунӣ ва шаклии истилоҳот равона карда мешавад. Муҳаққиқон зимни таҳқиқи сохтори мазмунии истилоҳ, маъмулан, усули бо ном «секунҷаи семантикӣ»-ро истифода мебаранд. Мутобиқи ин усул, сохтори мазмунии истилоҳ ба секунҷае шабоҳат дорад, ки дар як қуллааш истилоҳ, дар қуллаи дувумаш аломати истилоҳ ва дар қуллаи савумаш мафҳуми он ҷой дода шудаанд.

Истилоҳсозӣ фаъолияти огоҳонаи инсон аст, яъне инсон метавонад бевосита ба он муҳофизат кунад. Ҳадафи он ҳарчи расотар, дақиқтар ва равшантар барои аҳли соҳа баён кардани маъноӣ мафҳумҳои нав аст. Ҳангоме ки дар ҷомеа чунин мафҳумҳо пайдо мешаванд ва инсонҳо бад-он бармеҳӯранд, дар навбати аввал саъй мекунанд, ки дар забони ҷорӣ худ вожа ва ё таркиботе пайдо кунанд, ки аз ҷиҳати маъноӣ шабоҳат ё наздикӣ ба онҳо дошта бошанд. Агар дар забон калимаи муносиб барои ифодаи чунин мафҳумҳо пайдо нашуд онгоҳ фаъолияти калимасозии забон ба кор мебарояд.

Вақте ки сухан дар бораи маъноӣ истилоҳ – нахустунсури сохтори мазмунии истилоҳ меравад, дар чунин ҳолат маъноӣ воҳиди луғавӣ забони миллӣ, ки вазифаи истилоҳро ба дӯш доштаву онро иҷро карда истодааст, дар назар дошта мешавад. Дар ин ҳел ҳолатҳо қулли воҳидҳои луғавӣ маъноӣ номинативӣ доранд – онҳо мустақиман мафҳумҳои махсусро ном мебаранд, ки бо маъноӣ номинативӣ онҳо мувофиқ меоянд.

Дар забоншиносии тоҷикӣ роҷеъ ба масоили истилоҳоти дипломатӣ тадқиқотҳои илмӣ васеъ то ҳол ба анҷом нарасидааст. Бинобар ин, истилоҳоти дипломатӣ дар забони муносири тоҷикӣ пажӯҳиши амиқ ва густурдаеро тақозо мекунад. Албатта, вожа ва истилоҳоти хориҷӣ ин равшан аст. Асосан истилоҳоти дипломатии забони тоҷикӣ аз забонҳои қадимаи латинӣ-юнонӣ, арабӣ, русӣ, фаронсавӣ, англисӣ ва дигар забонҳо ворид гардидаанд. Инҳо дар қатори истилоҳоти дипломатӣ, инчунин, истилоҳоте низ ворид гардидаанд, ки марбут ба заминаи маъмурӣ мебошанд.

Дар баробари ин, агар воҳиди луғавӣ на як, балки якчанд маъноӣ номинативӣ дошта бошад, дар он сурат, маъноӣ номинативӣ, ки вожаи истилоҳшавандаро бо мафҳуми махсуси илмӣ вобаста мекунад аз дигар маъноҳои номинативӣ вожа тавассути нишон додан ё таъкид кардани денотат – ҳамон мафҳум ё ҷизе, ки вожа ба маъноӣ истилоҳии худ онро ном мебарад, фарқ қунонда мешавад. Масалан, ифодагари маъноӣ махсуси номинативӣ будани вожаи теғ дар соҳаи ҷарроҳии тиббӣ ва ҳамзамон, фарқияти он аз дигар маъноҳои номинативӣ ин вожа (теғи абрӯ, теғи нигоҳ, теғи қассобӣ, теғи аҷал ва ғ.) аз тариқи денотатсия ба таври зерин нишон дода мешавад: теғи ҷарроҳӣ. Ҳамаи маъноҳои номинативӣ вожаи истилоҳӣ нисбат ба якдигар омоним мебошанд. Аммо ин нуқтаи назар, ки маъноӣ истилоҳ – ин ҳамон мафҳуми махсусест, ки истилоҳ ифодааш мекунад, каме тавзеҳ мехоҳад.

Аввалан, бисёр вақт мушоҳида кардан мумкин аст, ки ин ё он воҳиди луғавӣ дар низомии истилоҳотии ин ё он забони махсус на як, балки якчанд мафҳумро ифода мекунад, ё баръакс, мебинем барои ифода кардани як мафҳуми махсус на як, балки якчанд истилоҳро истифода бурдан мумкин аст. Дар чунин ҳолат ҳамон истилоҳеро истифода бурдан ба мақсад мувофиқ аст, ки мафҳуми ифодаёбандаро аз ҳама бехтару дақиқтар ифода карда метавонад. Баъдан, дар забони илм истилоҳоти зиёде низ ҳастанд, ки як қисми онҳо мафҳумҳои ҳанӯз ташаккулнаёфтаи соҳаҳои гуногуни илмро ифода мекунанд, қисми дигарашон бошад, мафҳумҳоеро ифода мекунанд, ки ба назарияҳои ботила ё радшуда тааллуқ дошта, арзишу аҳаммияти худро гум кардаанд.

Аз ҳамин сабаб, чунин истилоҳотро ифодагари мафҳумҳои махсуси илмӣ шуморидан дуруст нест. Аммо ҳолати савум ва аз ҳама муҳим ин аст, ки маъноӣ аксарияти қулли

истилоҳоти илмӣ – мафҳумҳои кулли соҳаҳои махсуси илму фаъолият мебошанд. Танҳо дар чунин ҳолат ва танҳо дар нисбати ҳамин гуна истилоҳот бо боварии том гуфтан мумкин аст, ки онҳо маъноӣ махсусу дақиқи илмӣ доранд. Умуман, барои дуруст муайян кардани мақоми маъноӣ истилоҳӣ дар сохтори семантикии воҳиди луғавии забони миллӣ бо ҳам муқоиса намудани истилоҳоти илмҳои қадиму қадим кумак расонида метавонад.

Дар илмҳои қадим, маъмулан, истилоҳоте ба қор бурда мешаванд, ки маъноӣ истилоҳии онҳо нисбат ба маъноӣ ғайриистилоҳии онҳо дар дараҷаи поёнтар меистад, яъне дуҷумдараҷа махсуб мешавад. Масалан, дар соҳаи бофандагӣ бисёр вожаҳои барои ифодаи мафҳумҳои хоси ин соҳа истифода бурда мешаванд, ки маъноӣ асосиашон ғайриистилоҳӣ мебошад, мисли калоба, ресмон, ришта ва ғ. Чуноне ки ҳангоми истифодаи воситаҳои гуногуни танзими истилоҳот маълум мегардад, онҳоро дар мутобиқат бо анвои сохтори мухталифе, ки доранд, чандин навъ тасниф кардан мумкин аст: таснифи мундариҷавӣ, тасниф аз рӯи шакли забонӣ, таснифи функционалӣ, тасниф аз рӯи аломатҳои забониву ғайризабонӣ. Ҳамаи таснифоти зикршуда бо ҳам саҳт алоқаманд буда, донишмандон онҳо зарур мебошад. Ҳангоми таснифи истилоҳот бояд якҷанд хусусиятҳои муҳимме, ки барои ҳамаи истилоҳот новобаста аз мансубияти онҳо ба низоми гуногуни истилоҳотӣ хос мебошанд, ба инобат гирифта шаванд.

Яке аз чунин хусусиятҳо – мафҳумҳои кулливу махсусро ифода кардани истилоҳоти илмӣ мебошад. Истилоҳоти илмӣ бо ин хусусияти худ аз дигар воситаҳои номинативие, ки барои ифодаи мафҳумҳои ҷузъиву инфиродӣ истифода бурда мешаванд, бараъло фарқ мекунанд. Қайд кардан зарур аст, ки масъалаи таснифи мафҳумҳои кулӣ то имрӯз ҳалли пурраи худро наёфтааст. Натиҷаҳои, ки муҳаққиқон то имрӯз ба даст овардаанд, барои таснифи пурраву мукаммали мафҳумҳои кулӣ чандон ҳам кифоят намекунад.

Дар давраҳои гузашта, вақте ки истилоҳот ва соҳаҳои қорбурди онҳо кам буд, ҷудо кардани истилоҳот аз таркиби вожагони умумӣ мушкул буд. Вале дар асрҳои XVIII–XIX пешрафтҳо ва кашфиётҳои бузурги илмӣ - техникаи ҷаҳраи ҷаҳонро дигаргун сохт, риштаҳои гуногуни илму фан ва соҳаҳои мухталифи фаъолияти инсон падид омад, ки ҳар қадом вожагони хоси худро тақозо мекард. Дар натиҷа шоҳаи истилоҳоти забон густариш пайдо кард ва олимону донишмандон дар фикри ҷудо кардани онҳо аз вожагони умумӣ шуданд. Бояд гуфт, ки истилоҳшиносӣ ба таври кулӣ дар забоншиносии ҷаҳонӣ шоҳаи нисбатан ҷавон аст ва дар Иттиҳоди Шуравӣ дар охири солҳои 20-уми асри гузашта, пеш аз ҳама дар забони русӣ пайдо ва ташаккул ёфт. Нахустин назарияҳои истилоҳшиносӣ дар илми забоншиносӣ дар ибтидои асри XX пайдо шуданд.

Муҳаққиқи рус А.Д. Хаютин қайд мекунад, ки Гриноф ва Китрич истилоҳотро бо формулаи $ри\dot{э}й, \dot{Э}$. Жилбер бо формулаи $ри\dot{э}зиву кимий\dot{э}й$ қиёс мекунанд, яъне чун истилоҳот танҳо барои ифодаи мафҳумҳои мушаххас истифода мешаванд, онҳоро набояд ба таркиби луғавии забон ворид кард. Олими англис О. Нейбеккен ибораи «забони фаннии англисӣ» - ро дар муқобили мафҳуми «забони мутадовили англисӣ» пешниҳод кард. Пеш аз ҳама, донишмандон ва забоншиносон кӯшиш карданд, ки фарқи байни калима, вожа ва истилоҳро муайян намоянд. Дар аксари ҳолатҳо вожа, калима ва истилоҳ ҳамтоӣ якдигар буда, онҳоро забоншиносон ба як маънӣ истифода мекунанд. Вале дар ҳолатҳои муайян фарқи байни онҳоро низ ташхис додаанд.

Дар таҷрибаи истилоҳҳо дорои далелҳои аниқ мебошанд, аммо дар ҳақиқат далелнокунӣ он қадар зарур нест. Дар сатҳи абстрактӣ, ҳар як мунтазамии хоси фонемаҳои истилоҳ шуда метавонанд, ки дар онҳо мафҳуми муайян мустаҳкам карда шудааст, агар ин мутобиқат аз тарафи тамоми иштирокчиёни мувоҳисаҳои академикӣ қабул карда шавад. Дар ин ҳолат, барои он ки калима ҳамчун истилоҳ нуфуз пайдо карданро сар кунанд, қабул намудани он ба сифати истилоҳ аз тарафи ҷамъияти илмӣ зарур аст, ки дар сатҳи назариявӣ ҳатто дар ҳолати пайдоиши сунъии ин истилоҳ имконпазир аст.

АДАБИЁТ

1. Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков / В.Д. Аракин – Москва: 1972. Аракин В.Д. Словообразование и фразеобразование // Всесоюзная конференция. – Москва: 1979. МГПИЯ им. М.Тореза.

2. Байзоев А. Язык «Донишнома» Абуали ибн Сина (терминология и словообразования): авторев. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук. (10.02.22) / Байзоев Азимджан. – Душанбе:1992.
6. Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – Москва: 1972.
7. Колонтаров Я.И. Таджикская терминология / Я.И. Колонтаров // Развитие терминологии на языках союзных республик СССР. Москва: 1987.
8. Назарзода С. Забон ва истилоҳот / С. Назарзода. – Душанбе: 2003.
9. Назарзода Сайфиддин –Истилоҳоти забони тоҷикӣ. Душанбе:2014.

НАЗАРИЯИ МУҲАҚҚИҚОН ОИД БА ИСТИЛОҲ ВА ИСТИЛОҲШИНОСӢ

Дар шароити кунунӣ, ки замони техникаи компютерӣ ва инқилоби ҷаҳонишавӣ, инчунин, такмили муносибатҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ ҳукумфармоӣ, бе донишмандии забонҳои нисбатан паҳншуда ва сернуфуз ба мақсад ноил шудан, инчунин тараққиёти ҷомеаи умумибашарӣ аз имкон берун аст. Вусъати муносибатҳои байналхалқӣ, болоравии сатҳи замонавӣ ҷамъият омӯзиши забонҳои сернуфуз ва нисбатан доираи васеи истеъмолдошта, аз ҷумла, забонҳои русӣ, чинӣ, англисӣ ва олмониву фаронсавиро тақозо мекунад.

КАЛИДВОЖАҲО: шароит, замон, техника, ҷаҳонишавӣ, сиёсӣ, муносибат, омӯзиш.

ТЕОРИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ О ТЕРМИНОЛОГИИ

В нынешних условиях, представляющих собой эпоху компьютерных технологий и революции глобализации, а также совершенствования политических и социальных отношений, невозможно достижение цели, равно как и развитие общечеловеческого общества, не зная относительно распространенные и влиятельные языки. Расширение международных отношений, подъем современного уровня общества требует изучения влиятельных и относительно широко распространенных языков, в том числе русского, китайского, английского, немецкого и французского.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: условия, время, технология, глобализация, политика, отношение, обучение.

RESEARCHERS' THEORY ABOUT TERMINOLOGY

In the current conditions, which are the era of computer technology and the revolution of globalization, as well as the improvement of political and social relations, it is impossible to achieve the goal, as well as the development of a universal society, without knowing relatively common and influential languages. The expansion of international relations, the rise of the modern level of society requires the study of influential and relatively widespread languages, including Russian, Chinese, English, German and French.

KEYWORDS: conditions, time, technology, globalization, politics, attitude, learning.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Хужамуратова Саида Рузобаевна* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети забонҳои Осиё ва Аврупо. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сведения об авторе: *Хужамуратова Саида Рузобаевна* – Таджикский национальный университет, магистр факультета языков Азии и Европы. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудакӣ, 17.

Information about the author: *Khuzhamuratova Saida Ruzibaevna* – Tajik National University, master's student of the Faculty of Asian and European Languages. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ СТАТУС ПАРЕМИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

Абдурахимова Ш.

Таджикский национальный университет

Характерной особенностью паремии является тот факт, что, с одной стороны, она принадлежит системе языка, а с другой, тесно связано с конкретной речевой ситуацией, т.е. текстом. Исследователи неоднократно отмечали эту «парадоксальность», «двойственность», «срединное положение», «амбивалентность» пословично-поговорочных изречений, позволяющую рассматривать их и как языковые, и как речевые знаки. Особенность паремии заключается в том, что она, как правило, «несёт в себе информацию не об элементе, а о фрагменте внеязыковой действительности», что даёт возможность отнести пословицы и поговорки к дискурсивным знакам. Г.Л. Пермяков, изучая структурный аспект паремиологии, также называл пословицы и поговорки «знаками определённых ситуаций или определённых отношений между вещами».

Однако несмотря на тесную связь семантики паремии с её конкретной реализацией в речи, данные единицы не могут быть рассмотрены только как элементы дискурса вне своего места в

языковой системе, поскольку они представляют собой устойчивые, клишированные выражения, зафиксированные в словарях и фольклорных сборниках. Кроме того, паремии как единицы языка характеризует их способность вступать в парадигматические отношения: синонимия (ср. *Всякая лиса свой хвост хвалит; Всяк кулик своё болото хвалит.*) антонимия (ср. *Сам себя не хвали, жди, когда тебя другие похвалят. / Сам себя не похвалишь, другие не похвалят.*), формирование тематических рядов и др.

Также важно понимать, что пословицы и поговорки всё же обозначают не конкретную ситуацию, а некую модель, «выделяя обобщённые черты, которые составляют стабильный набор признаков, способный выявляться в неограниченном количестве реальных жизненных положений». З.К. Тарланов пишет, что пословица «не столько рассказывает о чем-либо конкретном, сколько напоминает о типичном». В этом паремия сближается с фразеологизмом в функционально-семантическом плане.

Паремии имеют достаточно много общих черт с фразеологизмами: это анонимность, устойчивость, раздельнооформленность, воспроизводимость, полная или частичная метафоричность и др. Е.И. Селиверстова также отмечает, что паремические единицы сближает с фразеологизмами их основная функция, которая заключается в том, чтобы «служить средством повышения экспрессивности текста, средством выражения оценки и характеристики ситуации, эмоционального и/ или прагматического отношения». Кроме того, в пользу близости этих языковых явлений говорит тот факт, что многие фразеологизмы по происхождению представляют собой редуцированный вариант пословиц и поговорок.

Отличие паремий от фразеологизмов видится, прежде всего, в их смысловой и интонационной законченности, синтаксической членности. Как отмечалось ранее, паремии означивают фрагмент действительности, отношения между вещами, т.е. в их основе, как правило, лежит логическое суждение, в то время как фразеологизм называет некое понятие.

Вопрос о соотношении фразеологии и паремий по-прежнему остается дискуссионным в лингвистике. Большинство исследователей признают возможность отнесения пословично-поговорочных выражений к фразеологическому фонду языка при широком понимании последнего, сформулированном, например, в работе В.Н. Телии: «широкий объем фразеологии можно определить, как все то, что воспроизводится в готовом виде, не являясь словом». Однако некоторые исследователи придерживаются противоположной точки зрения, например, Н.Н. Амосова считает, что ни по содержанию, ни по функции паремии не могут быть включены во фразеологию. Г.Л. Пермяков пишет, что паремии сложнее фразеологизмов, поэтому можно говорить об отдельном паремиологическом уровне языка.

При определении лингвистического статуса паремических единиц важно принимать во внимание, на изучение какого аспекта паремий и фразеологизмов нацелено то или иное исследование. Так, Е.Ю. Никтовенко считает, что «в тех исследованиях, в которых акцент делается не на структурные, а на семантические особенности языковых единиц, разграничение фразеологизмов, пословиц, поговорок, и афоризмов не является принципиальным». В данной работе паремические единицы будут классифицированы как часть фразеологического фонда.

Таким образом, с учётом существующих подходов к изучению паремиологического фонда русского языка в настоящем исследовании нами было принято широкое понимание паремии, включающее пословицы, поговорки, а также мелкие жанры (как, например, молвушки), при этом паремические единицы отнесены к фразеологии. Такое понимание данного явления отвечает целям работы и позволяет более полно проанализировать прагматический и лингвокультурологический потенциал паремических единиц.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алефиренко, Н. Ф. Фразеология и паремиология: уч. пособие для бакалаврского уровня филолог. образования / Н. Ф. Алефиренко, Н. Н. Семенов. – М. : Флинта: Наука, 2009.
2. Апекова, Ж. Ш. Лингвокультурная специфика концептов «правда» и «ложь» в русской и кабардинской паремиологической картинах мира: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Ж. Ш. Апекова. – Нальчик, 2009. – 27 с.
3. Бигунова, Н. А. Комбинаторность речевых актов положительной оценки с другими речевыми актами (на материале англоязычного художественного диалогического дискурса) / Н. А. Бигунова // Вестник ННГУ. – 2014. – №1-1 (1). С.454–451. URL:

ВАЗЪИ ЗАБОНИИ ВОҲИДҲОИ ПАРЕМИКА

Дар мақолаи мазкур хусусияти хоси паремия оварда шудааст, ки аз як тараф ба системаи забон тааллуқ дошта бошад, аз тарафи дигар бо вазъияти мушаххаси нутқ робитаи зич дорад.

КАЛИДВОЖАҲО: парадоксикӣ, мавқеи миёна, дудилағӣ, маънои нақшаи функционалӣ.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ СТАТУС ПАРЕМИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

В данной статье представлена специфическая черта паремии, которая с одной стороны принадлежит языковой системе, а с другой тесно связана с конкретной ситуацией речи, то есть текстом.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: парадоксальность, двойственность, срединное положение, амбивалентность, функционально-семантическом плане.

LINGUISTIC STATUS OF PAREMIC UNITS

This article presents a specific feature of paroemia, which, on the one hand, belongs to the language system, and, on the other hand, is closely related to the specific situation of speech, that is, the text.

KEYWORDS: paradoxicality, duality, middle position, ambivalence, functional-semantic plan.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Абдурахимова Шафига* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуюм. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сведения об авторе: *Абдурахимова Шафига* – Таджикский национальный университет, магистр второго курса. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Information about the author: *Abdurakhimova Shafiga* – Tajik National University, second-year master's student. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17.

ТАЪРИХИ РУШДИ ЗАБОНИ АНГЛИСӢ

Ғаниева М.Н.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Забони англисӣ ба гурӯҳи забонҳои Олмони Ғарбӣ тааллуқ дорад. Он ба лаҳҷаҳои англо-фризӣ асос ёфтааст, ки сухангӯи онҳо дар қаламрави Британияи Кабири муосир дар солҳои 500-700-и милодӣ ҳангоми муҳоҷирати континенталӣ дар Аврупо (Муҳоҷирати Бузург) ба охир расидаанд. Ҷазираҳои Бритониё ба паноҳгоҳи муҳоҷирон аз Олмон, Дания ва Ҳолланд табдил ёфтанд. Бо мурури замон, англосаксонҳо дар минтақаҳои ҷанубии Англия мавқеи бартариро ишғол карданд. Лаҳҷаи онҳо, ки аз ҷониби забоншиносон забони англисии қўҳна номида шудааст, тадриҷан забонҳои келтӣ ва латинии классикии бритониёиро иваз кард. [3, с. 351].

Марҳилаҳои асосии рушди забони англисӣ. Забоншиносон ба омӯзиши таърихи забонҳои аврупоӣ нисбатан хеле пештар шуруъ кардаанд. Забони англисӣ аз ҷониби як миллиард сокини Замин ҳамагўна истифода мешавад ва яке аз лаҳҷаҳои маъмултарин боқӣ мемонад. Инкишофи забони англисӣ беш аз якуним ҳазор сол пеш оғоз шудааст.

Забони англисии қадим дар асоси лаҳҷаи саксонии ғарбӣ ташаккул ёфтааст. Алокаи қабилаҳои англис бо викингҳои Скандинавия аз асрҳои VII - X ба инкишофи он таъсири калон расонд. Скандинавияҳо интиқолдиҳандагони лаҳҷаҳои Олмонии Шимолӣ буданд, ки бо хоҳиши соддагардонии грамматикӣ ва вомҳои лексикӣ хос буданд. Марҳилаи нави рушди забони англисии қадимӣ забт кардани норманҳо дар ҷазираҳои Бритониё буд. Аз соли 1066 лаҳҷаи англо-норманӣ шакли асосии муоширати ашрофон гардид. Оғози ин раванд ба мо имкон медиҳад, ки дар бораи анҷоми давраи англисии қадимӣ (ё англосаксонӣ) дар рушди хат ва нутқ сухан гўем. Давраи баъдӣ давраи гузариш гардид, натиҷаи он ташаккули забони англисии миёна мебошад. Норманҳо, ки Бритониёро забт карданд, бо лаҳҷаи романӣ (франсавӣ) ҳарф мезаданд, ки он ба англо-норман (англо-франсавӣ) табдил ёфт.

Дар асрҳои XI-XII шумораи зиёди вомҳо аз фаронсавӣ ба забони англисӣ пайдо шуданд. Аксарияти он ба истилоҳоти судӣ ва концепсияҳои калосо рост омад. Забони англисии миёна, тахминан, то охири асри XV вучуд дошт. Дар соли 1470 стандарти идораи

шоҳона қабул карда шуд, ки истифодаи забони англисиро дар ҳуччатҳо танзим мекард. Аз ҳамон лаҳза ташаккули намунаи аввали забони англисии муосир оғоз ёфт.

Меъёрҳои асосии забони англисии муосир дар охири асри XVII ташаккул ёфтанд. Экспансияи мустамликавии Англия боиси дар қитъаҳои гуногуни кураи замин ба вуҷуд омадани ҷамъиятҳои бузурги англисзабон гардид:

- Штатҳои Муттаҳида;
- Канада;
- Зеландияи Нав;
- Австралия;
- Ҳиндустон;
- колонияҳои Африка.

Муттаҳидшавии штатҳои шимолӣ ва ҷанубӣ пас аз ҷанги шаҳрвандӣ (1861-1865) дар Амрикои Шимолӣ нақши забони англисиро дар муоширати байналмилалӣ пешакӣ муайян кард. Забони англисӣ забони фаронсавиро дар тичорат, дипломатия, муҳоҳисаҳои илмӣ ва муоширати ҳамарӯза байни сокинони кишварҳои гуногун иваз кард. Миссионерони масеҳӣ, ки дар асрҳои XVII-XIX ба кишварҳои Африқо, Осиё ва Амрикои Ҷанубӣ фаёлона сафар карда буданд, ба ин равандҳо таъсири калон расониданд.

Решаҳои забони англисӣ ба лаҳҷаҳои қabilaҳои олмонӣ, ки дар Аврупои Шимолӣ зиндагӣ мекарданд, бармегардад. Дар давраи ҳукмронии бузурғтарини империяи Рим бисёр заминҳои Германия истиқлолияти худро нигоҳ доштанд. Баъзе қabilaҳо — фризҳо, тунгриҳо, менапийҳо дар дохили Англия дар зери фармондиҳии генералҳои румӣ ба қушунҳои зархарид табдил ёфтанд. Муҳоҷирати оммавии немисҳо ба ҷазираҳои Бритониё пас аз сукути Империяи Ғарбии Рум оғоз ёфт. Авҷи муҳоҷир дар асрҳои V-VII-уми милодӣ ба вуқӯ пайваст. Дар ин вақт, забони англисии қадим пайдо шуд.

Суруди Кайдмон аввалин асарест, ки ба забони англисии қадимӣ то имрӯз боқӣ мондааст. Муаллифи матн шоир Каедмон аст, ки дар асри VI зиндагӣ кардааст. Қадимтарин дастнавис ба соли 737 рост меояд. Навкороне, ки ба Бритониё меоянд, бо забонҳои, ки ба шоҳаи германии ғарбии оилаи забонҳои германӣ тааллуқ доранд, ҳарф мезаданд.

Инкишофи забони англисӣ дар асрҳои VIII-XI. Аввалин муҳоҷирони немис дар ҷазираҳои Британия бо чанд лаҳҷа ҳарф мезаданд. Нофаҳмиҳои онҳо боиси пайдоиши забони англисии кӯҳна гардид, ки баъзан онро англо - саксон меноманд. Ин лаҳҷа комилан ивази забони келтикии бритониёӣҳо ва версияи лотинии бритониёиро гирифт, ки аз қabilaҳои румиён, ки дар Англияи ҳозира зиндагӣ мекунанд, мерос гирифтаанд. Сокинони Шотландия ва Уэлс муоширатро дар Келтик ё омехтаи он бо лаҳҷаҳои олмонӣ идома медоданд.

Дар ибтидои асри X ғӯишҳои асосии англисии қадим ташаккул ёфтанд:

- Мерсиан;
- Кентиш;
- Нортумбрия;
- Саксонии Ғарбӣ.

Меъёрҳои забони англисии миёна ва муосири англисӣ дар асоси лаҳҷае, ки дар Шоҳигарии Мерсия маъмуланд, ташаккул ёфтаанд. Навиштани забони англисии қадим ба рунҳо асос ёфтааст. Дар ибтидои асри VIII, алифбои руниро намунаи соддакардашудаи алифбои лотинӣ иваз карданд, ки зери таъсири миссионерони насронии Ирландия буданд. Қисми муҳимми осори адабии он давра бо лаҳҷаи аввали саксонии Ғарбӣ навишта шудааст. Варианти минбаъдаи он, ки забоншиносон шакли классикии забони англисии қадим донистанд, дар эҷоди шеърҳои эпикӣ Беовулф истифода шудааст. Муаллифи ин асар то ҳол маълум нест.

Дар забони англисии муосир шумораи зиёди калимаҳо мавҷуданд, ки аз забони англисии қадим сохта шудаанд. Аммо аксарияти одамоне, ки дар Британияи Кабир ё ИМА зиндагӣ мекунанд, матнҳои қадимро нофаҳмо ва фаҳмидан хеле душвор меҳисобанд. Ҳамин тариқ, артикли муайянкунанда аслан калимаи англисӣ набуд. Он ба шарофати ҷонишинҳои намоишӣ, ки сокинони Англия аз Норманҳо гирифта буданд, пайдо шуданд.

Забони англисии миёна аз нимаи дуҷуми асри XI ташаккул ёфтааст. Оғози ин раванд дар соли 1066 ҳангоми забт кардани қаламрави Бритониё аз ҷониби норманҳо гузошта шуда буд. Дар давоми чорсад сол пас аз ҳуҷуми Вилиами Истилогар подшоҳон ва ашрофони Англия аз забони англо-норманӣ истифода мекарданд. Тоҷирон, косибон ва намояндагони ашрофи камтар метавонистанд бо ду лаҳҷа гап зананд - англо-норман (англиси миёна) ва англисии қадим. Охириин воситаи алоқаи байни деҳқонон буд. [1, с. 85].

Дар ин давра забони англисӣ аз лаҳҷаи фаронсавӣ (норманӣ) микдори зиёди вожаҳо – то 10 ҳазор вом гирифтааст. Қарзҳои асосӣ ба соҳаи ҳукумат, танзими калисо, фаъолияти қонунгузорӣ, сохтори артиши муқаррарӣ, муд ва ғизо алоқаманданд.

Асарҳои адабӣ ба забони англисии миёна дар чоряки аввали асри XIII пайдо мешаванд. Ин ба тӯфайли таназзули забони англо-норман ва дар тамоми табақаҳои ҷомеа паҳн шудани забони англисӣ имконпазир гардид. Тағйирёбии фазои сиесӣ, ки дар натиҷаи издивоҷҳои сершумори элитаи Норман ва ашрофони саксонӣ буд, ки ба гул-гулшукуфии эҷодиёти адабӣ низ таъсири муайяне расонд.

Дар соли 1258 Муқаррароти Оксфорд нашр шуд - даъвати ашрофон барои маҳдуд кардани қудрати подшоҳи Англия Ҳенри III. Ин ҳуҷҷат, ки аз ҷониби ашрофзодагон тартиб дода шуда буд, аввалин матни оммавӣ ба забони англисӣ пас аз истилои Норман буд. Пас аз як аср, дар соли 1362, шох Эдвард III аввалин суҳанронии худро дар парлумон ба забони англисӣ кард. Забони англисии миёна забони расмӣ мурофияи судӣ гардид (аммо сабтҳо то ҳол бо забони лотинӣ нигоҳ дошта мешуданд). Дар охири асри XIV забони англисӣ забони англо-норманро аз истифодаи дарбориён, ашрофон ва монархҳо қомилан иваз кард.

Забони англисии миёна дар байни асрҳои XIII ва XV тағйироти назаррасро паси сар кард. Тағйироти ҷиддиро бояд эътироф кард:

тадриҷан иваз кардани -en бо -s дар аломати ҷамъ;

пайдоиши артикли муайян (оянда);

рад шудани ҳарфи þ дар интиқоли хаттии овозҳо / θ / ва / ð / ба манфиати -th.

Нимаи дуҷуми асри XV бо оғози тағйирёбии бузурги садонокҳо хос аст. Ба шарофати ин, тарзи талаффузи қисми зиёди калимаҳое, ки забони англисӣ аз забонҳои дигар гирифтаанд, ба таври назаррас тағйир ёфт. Дар баробари ин, лаҳҷаи лондонӣ дар байни мансабдорон ва намояндагони монарх дар минтақаҳои гуногуни салтанат паҳн мешавад. Дар заминаи тафовути баръало талаффузи калимаҳо шеваҳои маҳаллӣ ва ғӯишҳо ба вучуд меоянд.

Тағйироти садонокҳои бузург. Ин истилоҳ тағйироти фонетикиро тавсиф мекунад, ки дар тули асрҳои XIV ва XV дар забони англисӣ ба амал омада, қисман то асри XVI идома ёфтанд. Ин протсесс на танҳо ба шаҳру бандарҳои қалони Англия, балки ба маҳалҳои хурди аҳолинишин ҳам таъсир расонд. Натиҷаи назарраси тағйирёбии бузург тағйир додани талаффузи ҳама садонокҳо буд. Тафовутҳои фонетикӣ аз ҷониби забоншиносон ҳангоми муқоисаи меъёрҳои забони англисии миёна ва муосири англисӣ асосӣ ҳисобида мешаванд. Пеш аз ивази забони англисӣ ба забонҳои лотинӣ, голландӣ ва олмонӣ поён монанд буд. Садонокҳои дарози забони англисии миёна хосиятҳои дифтонгҳоро ба даст оварданд, панҷи боқимонда қомилан дигар садо доданд. [4, с. 95].

Рушди матбаа боиси ба тартиб андохтани ҳарфҳои қалон ва хурд дар хатт гардид.

Имлои муосири забони англисӣ Имлои забони англисии миёна Имлои забони англисии қадим

You think - Thou thinkest - Thou thinkest ē ye/you think

He/she/it thinks - Thinkest - Thinketh ē thinks

Ҳеч забон бидуни алифбо ва ҳарфҳои графема, ки асоси навиштанро ташкил медиҳанд, қор карда наметавонад. Забони англисӣ, ки дар инкишофи забони хаттӣ чанд марҳиларо тай кардааст, истисно набуд. Бритонҳо ва Келтҳо, ки дар зери ҳукмронии Рум зиндагӣ мекарданд, бо забони лотинӣ ҳарф мезаданд ва алифбои лотиниро барои мубодилаи паёмҳои хаттӣ бо префектҳо, мирисадҳо ё генералҳо истифода мебарданд. Қабिलाҳои германие, ки пас аз фурупошии Рум ба Англия муҳоҷират кардаанд, рунҳоро истифода мекарданд. Навиштани рунӣ истифодаи фаъолнаи бисту чор аломатро дар бар мегирифт. Дар асри 5, ин нишонаҳо аз ҷониби бритониёҳо гирифта шуданд ва барои сабтҳо

бо забони прото-англисӣ истифода мешуданд. Навиштани немисҳо тағйир дода шуд, ки ин боиси пайдо шудани рунҳои англосаксонӣ гардид. Пас аз ду аср, онҳоро ҳарфҳои алифбои классикии лотинӣ иваз карданд. Навиштаҷот дар минтақаҳои гуногуни ҷазираҳои Бритониё гуногун буд. Ба алифбои лотинӣ ҳамеша аломатҳои руниқӣ илова карда мешуданд.

Варианти англосаксонии алифбои лотинӣ дар охири асри 9 шакл гирифт. Он аз 24 аломат иборат буд: 20 ҳарфи лотинӣ, 2 ҳарфи лотинии тағйирёфта ва 2 вом аз хати руниқӣ. Дар он давра аломатҳои K, Q ва Z истифода нашудаанд.

Дар ибтидои асри XI дар зери таъсири роҳибони бенедиктӣ алифбое дар саросари Англия паҳн шуд, ки бо истифода аз 23 ҳарфи лотинӣ ва 4 рун истифода мешуд.

Намуди алифбо:

Прото-англисӣ: A B C D E F G H I L M N O P R S T U X Y y

Бенедикӣ: A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T U V X Y Z &

Замонавӣ: A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z

АДАБИЁТ

1. Аракин В. Д. "Очерки по истории английского языка" / В.Д. Аракин. - М., 1995.
2. Бруннер К. "История английского языка" Пер. с нем. / К. Бруннер. - М.: Адабиёти хориҷӣ. Т.1-2, 1955-1956.
3. Иванова И. П., Чахоян Л.П. "История английского языка" / И.П. Иванова, Л.П. Чахоян - М. 1999.
4. Смирницкий А. М. "Древнеанглийский язык" / А.М. Смирницкий. - М. 2006.
5. Т. А. Расторгуева. "История английского языка". Нашри севвум, стереоти / Т.А. Расторгуева. - М. Астрел. 2007. С 352
6. "The New Encyclopedia Britannica 22". 1768.

ТАЪРИХИ РУШДИ ЗАБОНИ АНГЛИСӢ

Дар мақолаи зерин мавзӯи "Таърихи забони англисӣ" таҳлил ва баррасӣ шудааст. Бисёре аз забоншиносон таърихи забони англисиро ба 3 давра тақсим мекунад: англисии кӯҳна, англисии миёна ва англисии нав. Аммо ин тақсимои худсарона аст, зеро ин забон дар байни қабилаҳои Бритониё зиндагӣ мекарданд, ҳеле пеш аз таъсиси Бритониё аз ҷониби Сезар ва ё паҳн шудани дини насронӣ дар ин кишвар вучуд дошт. Забони ҳозираи англисӣ забони гибридӣ ҳисобида мешавад.

КАЛИДВОЖАҲО: забони англисӣ, таърих, кӯҳна, вом, миёна, нав, гибрид, иқтибосот, грамматика, услуби нутқи хаттӣ.

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

В данной статье анализируется и обсуждается тема «История английского языка». Многие лингвисты делят историю английского языка на 3 периода: древнеанглийский, среднеанглийский и новоанглийский. Но это деление условно, потому что этот язык существовал у племен, живших на Британских островах, задолго до основания Британии Цезарем или распространения христианства в стране. Нынешний английский язык считается языком-гибридом.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: английский язык, история, старый, заимствование, средний, новый, гибрид, цитата, грамматика, стиль письменной речи.

HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF THE ENGLISH LANGUAGE

This article analyzes and discusses the topic "History of the English language". Many linguists divide the history of the English language into 3 periods: Old English, Middle English and New English. But this division is arbitrary, because this language existed among the tribes that lived in the British Isles, long before the founding of Britain by Caesar or the spread of Christianity in the country. The current English language is considered a hybrid language.

KEYWORDS: English, history, old, borrowing, middle, new, hybrid, quotation, grammar, writing style.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Ғаниева Мунаввархон Наимҷонова* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети забонҳои Осиё ва Аврупо. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992) 90-505-17-60. E-mail: munavvara.ganieva@inbox.ru.

Сведения об авторе: *Ғаниева Мунаввархон Наимҷонова* – Таджикский национальный университет, магистр факультета языков Азии и Европы. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992) 90-505-17-60. E-mail: munavvara.ganieva@inbox.ru.

Information about the author: *Ghanieva Munavvarkhan Naimjonovna* – Tajik National University, master's student of the Faculty of Asian and European Languages. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: (+992) 90-505-17-60. E-mail: munavvara.ganieva@inbox.ru.

ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ МИҚДОРУ ДАРАЧА ВА ҚОЛАБҲОИ СОҲТОРИИ ОН ДАР ОСОРИ СОТИМ УЛУҒЗОДА

Намозова Р.О.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Чумлаи пайрави миқдору дарача дар таснифоти чумлаҳои пайрави забони тоҷикӣ мавқеи хоса дошта, бо мавқеи ҷойгиршавӣ ва тарзу воситаҳои алоқа бо сарчумла аз дигар гурӯҳҳо фарқ мекунад. Он навъи махсуси чумлаи пайравест, ки миқдор ё андозаи амалу ҳолати сарчумларо нишон медиҳад ва бо ёрии воситаҳои гуногун ба он алоқаманд мешавад.

Таҳқиқи чумлаҳои мураккаби тобеъ аз солҳои 60-уми асри ХХ вусъати тоза пайдо намуд. Махсусан, баъд аз нашри “Очеркҳо”-и профессор Б. Ниёзмұхаммадов масъалаҳои гуногуни чумлаҳои мураккаби тобеъ мавриди таҳқиқи забоншиносон қарор гирифтанд (12). Доир ба чумлаҳои пайрави миқдору дарача дар китобҳои дарсии солҳои 30-юми асри гузашта ҳеҷ гуна маълумот оварда нашудааст ва аввалин ишораро доир ба ин навъи чумлаҳои пайрав дар асари “Синтаксиси мухтасари забони тоҷикӣ барои хонандагони омӯзишгоҳҳои педагогии ғоибона”-и Л. Бузургзода метавон пайдо намуд (4).

Муҳаққиқи дигари тоҷик Б.Ниёзмұхаммадов бори аввал чумлаҳои пайрави миқдору дараҷаро аз чумлаҳои пайрави тарзи амал ҷудо кардааст ва ин нахустин кӯшиш дар омӯзиши чумлаи пайрави миқдору дарача ба шумор меравад (12). Тобишҳои маъноӣ иловагии чумлаи пайрави миқдору дарача бошад, аввалин бор дар мақолаи Х.Хусейнов “Чумлаи пайрави андозаю миқдор” муайян карда шудаанд (17). Пажӯҳиши дигаре, ки доир ба ин навъи чумлаҳои пайрав анҷом дода шудааст, асари “Чумлаҳои пайрави миқдору дарача да забони тоҷикӣ”-и Раҷаб Асозода мебошад. Дар ин китоб хусусиятҳо ва тобишҳои маъноӣ чумлаи пайрави миқдору дарача пурраю мукамал оварда шудаанд (1).

Чумлаҳои пайрави миқдору дарача аз рӯи ифодаи маъно се мафҳуми ба ҳам наздикро дар бар мегиранд: миқдор, дарача ва ҳадду андоза. Бо вучуди он ки ин се мафҳум дар ифодаи амалу аломати сарчумла хусусияти муродифӣ зоҳир мекунанд, аммо бо баъзе тобишҳои маъноӣ аз ҳамдигар фарқ доранд [1, 22].

Чумлаҳои пайрави мазкур ба сарчумла бо ёрии пайвандакҳои **чи қадар, чи қадаре ки, ҳар қадар, ҳар қадар ки, ҳар қадаре ки, ҳар чи қадар ки, ҳар чи қадаре ки, ба андозае ки, чи андоза ки, ба дарҷае ки, то дарҷае ки** ва монанди инҳо тобеъ мешаванд.

Пайвандакҳои тобеъкунандаи миқдору дарача, асосан, аз рӯи сохт таркибӣ мешаванд. Онҳо аз пайвандакҳои **чи, ки** ва ҷонишини таъинӣ, исмҳои **қадар, миқдор, дарача** ва баъзан бо илова шудани артикли номуайянии **е** сохта мешаванд [17, 26].

Забоншиноси тоҷик Р. Асозода дар асари худ “Чумлаи пайрави миқдору дарача дар забони тоҷикӣ” чумлаҳои пайрави миқдору дараҷаро аз рӯи маъно, вазифа ва воситаҳои алоқаи грамматикӣ ба сарчумла ба ду гурӯҳ ҷудо намудааст:

1. Чумлаҳои пайрави миқдору андоза;
2. Чумлаҳои пайрави дарача.

Чумлаи пайрави миқдору андоза то кадом андоза ва чи қадар иҷро шудани амали сарчумларо фаҳмонида ба саволҳои **чӣ қадар? чӣ миқдор?** ҷавоб мешавад. Чунончи:

Ҳар қадар ки масофаи роҳ ба сӯи колхозии “Ситораи сурх” кӯтоҳтар мешуд, азми Нуралӣ султтар мегардид (С. Улуғзода, Мунтахабот, Ҷ 1, с. 63). **Ҳар қадар ки фикр мекард**, димоғаш зиёдтар месӯхт (С.Улуғзода, Мунтахабот, Ҷ.1, с. 180).

Дар мисолҳои фавқ дар чумлаи якум чумлаи “*Азми Нуралӣ султтар мегардид*” сарчумла буда, чумлаи “*Ҳар қадар ки масофаи роҳ ба сӯи колхозии “Ситораи сурх” кӯтоҳтар мешуд*” чумлаи пайрав буда, ба воситаи пайвандакҳои тобеъкунандаи **ҳар қадар ки** ба сарчумла тобеъ шудааст. Дар мисоли дуюм бошад, ҷузъи “*Димоғаш зиёдтар месӯхт*” сарчумла ва чумлаи “*Ҳар қадар ки фикр мекард*” чумлаи пайрав мебошад. Чумлаҳои пайрав дар ҳар ду мисол ҳам пеш аз сарчумла омадаанд.

Ҷойи чумлаи пайрави миқдору дарача дар таркиби чумлаи мураккаби тобеъ яқсон нест. Он пеш аз сарчумла, дар байн ва баъд аз сарчумла омада метавонад. Чумлаҳои

пайрави миқдор бештар пеш аз сарчумла ва чумлаи пайрави дараҷа баъд аз сарчумла воқеъ мегардад. Дар мавриди ҷой ва мавқеи чумлаи пайрави миқдору дараҷа муҳаққик Р. Асозода чунин ибрози ақида намудааст: “Муқаррар намудани ҷойи чумлаи пайрави миқдору дараҷа ва муносибати он бо сарчумла аз бисёр ҷиҳат ба воситаҳои алоқаи тобеъ робитаи қавӣ дорад. Пайвандакҳои миқдору дараҷа барои муайян кардани ҷойи чумлаи пайрав нақши асосӣ мебозанд” [17, 139].

Агар дар таркиби сарчумлаи чумлаҳои пайрави миқдору андоза ибора ё таркибҳои ифодакунандаи мафҳуми андоза ва миқдори **ҳамон қадар**, **ҳамин қадар** омада бошанд, чумлаҳои пайрав барои шарҳи ҳамин таркибҳо хизмат мекунанд. Масалан, дар чумлаҳои зайл:

Ба шумо роставро гӯям, **ман ҳар қадар ки зиёд фикр мекардам**, **ҳамон қадар** худ аз худ хиҷолат мекашидам (С.Улуғзода, Мунтахабот, Ҷ.1, с. 246). **Ҳар қадар ки ман ин гуна мувоҳисаҳои талабагонро мешундам**, **ҳамон қадар** ғамгинтар мешудам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо, с. 217). **Зиёдаҳон ҳар чӣ қадар баландтар ғавғо кунад**, Шокарим арраҷаашро **ҳамон қадар** саҳттар сӯҳон мезанад (С. Улуғзода, Қиссаҳои драмавӣ, с. 346). **Меҳрон ҳар қадар ки фикр мекард**, **ҳамон қадар** ба танг меомад (С. Улуғзода, Фирдавсӣ, с. 27).

Дар мисолҳои боло дар чумлаи якум чумлаи пайрави миқдору дараҷа дар мобайн ҷой гирифта, дар се мисоли охир бошад, пеш аз сарчумла омадааст. Дар ин мисолҳо чумлаҳои пайрав барои шарҳи таркиби **ҳамон қадар** омадаанд, ки онҳо миқдори амали сарчумларо нишон медиҳанд. Таркиби **ҳамон қадар** ба миқдори амали чумлаҳои пайрав ишорат намуда, нишон медиҳад, ки амали сарчумла бо амали чумлаи пайрав миқдоран баробар мебошад. Дар ҳолате ки чумлаи пайрави миқдору андоза ба воситаи пайвандакҳои ҷуфти **ҳар қадар ки... ҳамон қадар**, **чи қадар ки... ҳамон қадар** ба сарчумла тобеъ мешавад, зарурати ифодаи он боз ҳам равшантар мегардад, зеро сарчумлае, ки дар дохили худ таркиби эзоҳталаби **ҳамон қадар** дорад, бе чумлаи пайрави эзоҳдиҳанда, ҳамчун чумлаи содаи мустақил вучуд дошта наметавонад ва бо ин восита миёни сарчумлаю чумлаи пайрав чунон алоқаи зичи маъноӣ ва грамматикӣ ба амал меояд, ки онҳо асоси пайдоиши якдигар мегарданд.

Чумлаҳои пайрави миқдор ба сарчумла тавассути пайвандакҳои **чи қадаре ки**, **чи қадар ки**, **ҳар қадаре ки**, **ҳар қадар**, **ҳар чи қадар**, **ба қадаре ки**, тобеъ шуда, миқдори амалу ҳолатҳои сарчумларо шарҳ медиҳанд. Барои муқоиса:

Ҳар қадар ки қушунҳои ҳуҷумовари мо пеш рафта, ба сарҳади Германия ва иттифоқчиёни вай наздиктар мешуданд, муқобилияти немисҳо пурзӯртар мегардид (С.Улуғзода, Қиссаҳои драмавӣ, с. 66). **Ҳар қадар ки** наздик меомаданд, ғурриши чарху тасмачархҳои мудҳиштар мегардид (С.Улуғзода, Қиссаҳои драмавӣ, с. 83). Бачагон **чи қадаре ки** дилшон хоҳад, бозӣ ва даводав мекарданд, ҳеҷ кас онҳоро манъ намекард ва ягон коре ҳам намефармуд (С.Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо, с. 196). Аҳмад маҳдуми муначчим аломатҳои харобшавии ҳокимияти амириро аз ҳаракати сайёраҳо мекофт, ин аломатҳои “осмонӣ” на он қадар барои ҳуди вай лозим буданд, **чи қадаре ки** барои дигар бухориёне, ки Аҳмад маҳдум мехост онҳоро ба дурустии ҳиссиёти худ дар бораи пойдор намондани давлати амири бовар кунонанд, лозим буданд (С.Улуғзода, Аҳмади Дониш, с. 81).

Дар ташаккули чумлаи мураккаби тобеъ бо чумлаи пайрави миқдор нақши калима ва таркибҳои ҳамнисбат низ хеле калон аст. Дар чунин чумлаҳои мураккаби тобеъ чумлаи пайрави миқдор маҳз воҳиди ҳамнисбатро эзоҳ медиҳад. Агар дар таркиби сарчумла воҳидҳои ҳамнисбат истифода нашаванд, чумлаи пайрави миқдор аз рӯи тарзи ифодаи фикр бо сарчумлаи худ мувофиқат намекунад. Дар чунин ҳолат дар дохили сарчумла таркибҳои ҳамнисбати **он қадар**, **ҳамин қадар** меояд. Ба монанди:

Таоруфи ҷавон **он қадар** самимона буд, ки духтарак ба зудӣ шармаш рафъ шуда, ба ҳӯрдани зиёфати ғарибонаи ӯ шуруъ кард (С.Улуғзода, Восеъ, с. 83).

Аз Чингиз **он қадар** наметарсад шох,

Ки аз сарлашқарҳои худ метарсад (С.Улуғзода, Қиссаҳои драмавӣ, с. 11).

Ин дунё ҳар қадар бебаҳо бошад,

Ҳамон қадар бевафост ба одамизод (С.Улуғзода, Қиссаҳои драмавӣ, с. 14).

Тақсир, ман ғариб бошам, азобу кулфаткашида бошам ҳам, **он қадарҳо** нотавон нестанд, ки гадоӣ кунам (С.Улуғзода, Восеъ, с. 180).

Чумлаи пайрави миқдору андоза, ҳамчунин, барои эзоҳи калима ва таркибҳои ҳамнисбати **ин қадар, он қадар, ҳамон қадар, хамин қадар, ба қадре, қадре** меояд. Чунончи:

Хабари озодӣ аз бочу хироч Фотимаро **он қадар** шод кард, ки вай шавҳарашро оғӯш карда рӯйи пурришу пешонии фароҳи ӯро якчанд бор бӯсид (С.Улуғзода, Фирдавсӣ, с. 59). Аз гапи охиринаи миршаб ӯ **хамин қадар** фаҳмид, ки Назир дар ин ҷо ба қайду банд набудааст (С.Улуғзода, Восеъ, с. 149). Ман аламзадаам, миру амалдоронаш ба ҳеҷ кас **ин қадар** зулм накардаанд, ки ба ман кардаанд (С.Улуғзода, Восеъ, с. 393).

Дар ин мисолҳо чумлаҳои пайрав барои эзоҳи калимаҳои ҳамнисбати **он қадар, хамин қадар, ин қадар** омадаанд.

Чумлаи пайрави дараҷа. Чумлаи пайрави дараҷа то кадом дараҷа ё андоза иҷро шудани амалу аломати амали сарчумларо ифода карда, ба саволҳои ба кадом дараҷа? ба кадом андоза? то кадом дараҷа ё андоза? ҷавоб мешавад. Ин навъи чумлаи пайрав ба сарчумла ба воситаи пайвандакҳои **ба дараҷае ки, ба андозае ки, ба ҳадде ки** тобеъ мешавад. Одатан агар чумлаи пайрав бо пайвандаки **ба ҳадде ки** ба сарчумла тобеъ шавад, он пас аз сарчумла меояд. Барои мисол:

Қувваи хофизии Аҳмад хуб инкишоф кард, **то ҳадде ки** вай ҳар шеърӣ хуберо бо як-ду шунавидан ё як-ду бор хондан азёд мекардагӣ шуд (С.Улуғзода, Аҳмади Дониш, с. 13). Мо саҳт монда шуда хунук хӯрда ва гурусна монда будем, **ба ҳадде ки** дигар маҷоли роҳ рафтанамон намонда буд (С.Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо, с. 135).

Дар ин навъи чумлаҳо калимаҳои ҳамнисбат ба вазифаи ҳоли сарчумла омада, дар таркиби сарчумла ва чумлаи пайрав баъд аз сарчумла истифода мешаванд. Чумлаи пайрав маҳз барои эзоҳи калимаҳои мазкур омада, ба туфайли ҳамон калимаю таркибҳои эзоҳталаб тобеи хабари сарчумла мешавад. Яке аз сабабҳои асосии пас аз сарчумла омадани чумлаи пайрави миқдору дараҷа дар бисёр ҳолатҳо ба калима ва таркибҳои ҳамнисбати сарчумла вобаста шудани он мебошад. Чумлаи пайрав ҳамеша баъд аз ҳамон калимаю таркибҳои эзоҳталаб ҷой мегирад.

Чумлаи пайрави дараҷа ба сарчумла, инчунин, тавассути калимаву таркибҳои ҳамнисбати **чунон, ба ҳадде, ба андозае, то дараҷае** низ тобеъ шуда метавонад. Масалан, дар чумлаҳои навъи зерин:

Дузди муттаҳам, **чунон** занам, ки лахт-лахт шавӣ (С.Улуғзода, Қисаҳои драмавӣ, с. 185). Шодигул **чунон** оҳиста ворид шуд, ки дар хона будагон омадани ӯро пайҳас накарданд (С.Улуғзода, Мунтахабот, Ҷ. 1. с. 263). Хошим-Корвон **чунон** бо шавқ гӯш меандохт, ки пайдо шудани Шодигулро надониста монд (С.Улуғзода, Мунтахабот, Ҷ.1, с. 265). Ҷавон духтари маро нағз дида монд, **чунон** нағз дид, ки ҳеҷ чиз ба чашмаш наменамуд (С.Улуғзода, Мунтахабот, Ҷ. 1, с. 211). Мирзо **чунон** ҳамдилаш ба ӯ сӯхт, ки беихтиёр дар чашмонаш ашк ҳалқа зад (С.Улуғзода, Қиссаҳои драмавӣ, с. 86). Ҳоло мебинед, баъди як сол-ду сол **чунон** бадавлату обод шавад, ки дидагӣ ҳавас кунад (С.Улуғзода, Мунтахабот, Ҷ.1, с. 221). Қутлуғхон... Туркманро **чӣ ҳаддест**, ки ба амири олинасаби турк забондарозӣ кунад (С.Улуғзода, Қиссаҳои драмавӣ, с. 41). Дониши шумо, хофизаи шумо, **то дараҷае** бовар накарданист, ки маро дар ҳайрат афканд (С.Улуғзода, Қиссаҳои драмавӣ, с. 246).

Дар чумлаҳои боло, ки ҳоли миқдору дараҷа бо калимаю таркибҳои **чунон, ба ҳадде** ифода ёфтааст, чумлаи пайрав хабари сарчумларо аз ҷиҳати дараҷаю андоза тафсил додааст.

Дар чумлаҳои поён бошад, хабари чумлаи пайрави дараҷа чида шуда, чумлаи пайрави дараҷа калимаи ҳамнисбати **чунон**-ро шарҳу эзоҳ додааст:

Ҷӯрабек аз иҷро кардани ин супориши партиявӣ **чунон** хурсанд буд, **чунон** фахр мекард, ки ҳеҷ напурсед (С.Улуғзода, Мунтахабот, Ҷ.1, с. 386). Ин занакӣ ошпазу нонпаз, духтари як мисгари камбағал ҷӯрии хонадон ва фармонбардор, **чунон** доду фиғон бардошт, **чунон** шӯру ғавғое андохт, шавҳараш ва пошоҳонашро нахустин бор бо як часорати ҳайратангез **чунон** ҳам, аз лой гирифта ба лой зад, ки онҳо аз гуфтанишон сад бор пушаймон гаштанд (С.Улуғзода, Восеъ, с. 28).

Ҳамин тариқ, чумлаҳои пайрави миқдору дараҷа дар таркиби чумлаи мураккаби тобеъ мавқеи намоён дошта, дорои вазифаҳои зиёд буда, бо ёрии воситаҳои гуногуни грамматикӣ ба сарчумла тобеъ мешаванд. Дар асарҳои, ки мо таҳқиқ кардем, чумлаҳои

пайрави микдору дарача нисбатан камтар истифода шудаанд. Вале чумлаҳои пайрави микдор нисбат ба чумлаҳои пайрави дарача зиёдтар истифода шудаанд. Маълум гардид, ки чумлаҳои пайрави микдор ба воситаи пайвандакҳои **ҳар қадар ки, чи қадар ки** бештар ба сарчумла тобеъ шудаанд. Аз чумлаҳои пайрави дарача бошад, бештар чумлаҳои пайраве истифода шудаанд, ки ба воситаи калимаҳои ҳамнисбат сарчумларо шарҳу эзоҳ додаанд. Аз ин рӯ, калимаҳои ҳамнисбати **ҳар қадар, ҳамон қадар, чунон** хеле зиёд кор фармуда шудаанд. Мутаассифона, мо чумлаҳои пайрави микдору дараҷаеро, ки бо пайвандакҳои **ба андозае ки, ба дараҷае ки** ба сарчумла тобеъ шуда бошанд, дар асарҳои мутолиашуда пайдо накардем.

АДАБИЁТ

1. Асозода Р. Чумлаи пайрави микдору дараҷа дар забони тоҷикӣ / Р. Асозода. – Душанбе, 2010.
2. Атобуллоев С. Чумлаҳои пайрави мубтадо ва ҳабар дар забони адабии тоҷик / С. Абдуллоев. – Душанбе: Дониш, 1975.
3. Бозидов Н. Пайвандакҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик / Н. Бозидов. – Душанбе: Маориф, 1985.
4. Бузургзода Л. Синтаксиси мухтасари забони тоҷикӣ барои хонандагони омӯзишгоҳҳои педагогии ғоибона / Л. Бузургзода. – Сталинобод, 1942.
5. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. – Чилди II. – Душанбе: Дониш, 1986.
6. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис барои студентони факултетҳои филологияи мактабҳои олии. – Душанбе: Ирфон, 1970. – 268 с.
7. Камолиддинов Б. Масъалаҳои баҳсноки наҳви забони тоҷик / Б. Камолиддинов. – Душанбе, 2003.
8. Камолиддинов Б. Наҳви забони тоҷикӣ. Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни мактабҳои олии / Б. Камолиддинов. – Душанбе, 2010.
9. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик / Н. Маъсумӣ. – Сталинобод, 1959.
10. Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб. Ҷ.2. Забоншиносӣ / Н. Маъсумӣ – Душанбе: Ирфон, 1980.
11. Ниёзмухаммадов Б. Забоншиносии тоҷик (Асарҳои мунтахаб) / Б. Ниёзмухаммадов. – Душанбе: Дониш, 1970.
12. Ниёзмухаммадов Б. Очеркҳо оид ба баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик / Б. Ниёзмухаммадов. – Сталинобод, 1960.
13. Норматов М. Забони адабии муосири тоҷик (синтаксис). Васоити таълим барои донишҷӯён / М. Норматов. – Душанбе: Матбуот, 2011.
14. Тоҷиев Д.Т. Чумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷик (Чумлаҳои пайрави ҳол) / Д.Т. Тоҷиев. – Душанбе: Дониш, 1981.
15. Тоҷиев Д.Т. Осори мунтахаб / Д.Т. Тоҷиев. – Душанбе, 2005.
16. Таджиев Д.Т. Способы связи определения с определяемым в современном таджикском литературном языке / Д.Т. Таджиев. – Сталинобод, 1955.
17. Хусейнов Х. Чумлаи пайрави андозаю микдор. – Мактаби советӣ, 1961. – №8.
18. Сотим Улуғзода. Асарҳои мунтахаб. Иборат аз чор чилд / Сотим Улуғзода. – Душанбе, 1975.
19. Сотим Улуғзода. Аҳмади Дониш / Сотим Улуғзода. – Сталинобод, 1945.
20. Сотим Улуғзода. Восеъ / Сотим Улуғзода. – Душанбе: Адиб, 2020.
21. Сотим Улуғзода. Қиссаҳои драматӣ (Маҷмуаи пиесаҳо) / Сотим Улуғзода. – Душанбе, 1984.
22. Сотим Улуғзода. Мунтахабот. Иборат аз ду чилд / Сотим Улуғзода. – Душанбе: Ирфон, 1982.
23. Сотим Улуғзода. Субҳи ҷавонии мо / Сотим Улуғзода. – Сталинобод, 1956.
24. Сотим Улуғзода. Фирдавсӣ / Сотим Улуғзода. – Душанбе, 1988.

ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ МИҚДОРУ ДАРАҶА ВА ҚОЛАБҲОИ СОҲТОРИИ ОН ДАР ОСОРИ СОТИМ УЛУҒЗОДА

Дар ин мақола чумлаи пайрави микдору дараҷа ва қолабҳои сохтори он дар осори Сотим Улуғзода мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст. Маълум мегардад, ки чумлаи пайрави микдору дараҷа дар осори нависандаи мазкур мавқеи намоён дорад. Муқаррар намудани ҷой ва мавқеи чумлаи пайрави микдору дараҷа, ифодаи он ва аз қадом ҷиҳат шарҳу тафсири ёфтани сарчумла ба тавассути он дар таркиби чумлаи мураккаби тобеъ яке аз масъалаҳои баҳсноки наҳви забони тоҷикӣ мебошад. Дар асарҳое, ки мо мавриди мутолиа қарор додем, ин наҳви чумлаи пайрав дар мавқеҳои гуногун омада, бо ёрии воситаҳои мухталифи грамматикӣ, аз қабилӣ пайвандакҳо ва калимаҳои ҳамнисбат ба сарчумла тобеият барқарор намудааст.

КАЛИДВОЖАҲО: чумла, чумлаи мураккаб, чумлаи пайрави микдору дараҷа, воситаҳои алоқа, ҷой, қолабҳои сохтори чумлаи пайрави микдору дараҷа, пайвандак, калимаҳои ҳамнисбат.

СЛОЖНОЕ ПРИДАТОЧНОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ С ОБСТОЯТЕЛЬСТВОМ МЕРЫ И СТЕПЕНИ И ЕГО СТРУКТУРНЫЕ ЗАКОНОМЕРНОСТИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ СОТИМА УЛУҒЗОДА

В статье рассмотрены сложное придаточное предложение с обстоятельством меры и степени и его структурные закономерности в произведениях Сатима Улуғзаде. В произведениях писателя сложное придаточное предложение меры и степень занимает особое место. Определение места и положения придаточного предложения меры и степени является одним из основных вопросов сложного придаточного предложения. В проанализированных

нами произведениях придаточные предложение с обстоятельством меры и степени в составе сложноподчинительное предложении ставт переде, середине и после главное предложения.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: предложение, сложноподчиненное предложение, предложение степени и количества, средства связи, место, структурные закономерности предложения меры и степени.

COMPOUND SUBORDINATE CLAUSE WITH THE CIRCUMSTANCE MEASURE AND DEGREE AND ITS STRUCTURAL PATTERNS IN THE WORKS OF SOTIM ULUGZODA

The article considers a complex subordinate clause with the circumstance of measure and degree and its structural patterns in the works of Satim Ulugzada. In the writer's works, the complex subordinate clause measure and degree occupies a special place. Determining the place and position of the relative clause mere and degree is one of the main issues of the complex subordinate clause. In the works we analyzed, the subordinate clauses with the circumstance of measure and degree in the complex subordinating clause appear before, in the middle and after the main clause.

KEYWORDS: sentence, complex sentence, sentence of degree and quantity, means of communication, place, structural regularities of the sentence measure and degree.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Намозова Рухиона Олимовна* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дууми факултети филологияи тоҷик. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рудаки, 17. Телефон **917-66-47-04**.

Сведения об авторе: *Намозова Рухиона Олимовна* – Таджикский национальный университет, магистрант 2 курса факультета таджикской филологии. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. Телефон **917-66-47-04**.

Information about the author: *Namozova Rukhshona Olimovna* – Tajik National University, second-year master`s student of the Faculty of Tajik Philology. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone **917-66-47-04**.

ИҚТИСОД – ЭКОНОМИКА

НИЗОМИ ПАРДОХТӢ ВА ИСТИФОДАБАРИИ КОРТҲОИ ПЛАСТИКИИ БОНКӢ ДАР СОҲАИ ТИҶОРАТИ ЭЛЕКТРОНӢ

Забуров З.З.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ташкили низоми пардохт бояд ба сатҳи кунунии рушди технологӣ мувофиқ бошад ва барои самаранок нигоҳ доштани коҳиш ё рафъи хатарҳои ҳисоббаробаркунии молиявӣ иқтисодиёти милли нав карда шавад. Самаранокии технологии низоми пардохт самаранокии истифодаи пулро дар хоҷагии милли муайян намуда, хавфҳоро дар ҳисоббаробаркуниҳо коҳиш медиҳад.

Низомҳои пардохт метавонанд байналмилалӣ ва милли бошанд. "Visa" ва "Mastercard" низомҳои байналмилалианд. Низомҳои милли пардохти хидматҳои давлатӣ барои коркарди амалиёти бонкӣ дар дохили кишвар мебошанд. Чунин низомҳо метавонанд дар ниҳоят ба низоми байналмилалӣ табдил ёбанд, агар кортҳои баровардашон аз ҷониби бонкҳои кишварҳои дигар қабул карда шаванд.

Чунин низомҳои пардохт дар ҷаҳон ҳастанд.

UnionPay низоми пардохти давлатии Чин мебошад. Дар 180 кишвари ҷаҳон қабул карда шудааст.

RuPay як низоми пардохт дар Ҳиндустон аст. Дар Бангладеш, Непал, Кореяи Ҷанубӣ, Арабистони Саудӣ, Баҳрайн, Мянма, Сингапур ва Амороти Муттаҳидаи Араб ва Малдив хидмат расонида мешавад.

JCB як низоми пардохти Ҷопон аст. Яке аз низомҳои пешбари пардохт дар ҷаҳон. Дар 190 кишвари ҷаҳон қабул шудааст.

TROY як низоми пардохти Туркия аст. Аз соли 2017 он дар кишварҳои ИМА ва Иттиҳоди Аврупо қабул карда шудааст.

То соли 2014 Русия низоми пардохти худро надошт, амалиёти бонкҳои давлатӣ ва хусусӣ аз ҷониби ширкатҳои хоричӣ коркард мешуд. Низоми пардохти милли моҳи июли соли 2014 таъсис шуда буд, то низоми бонкии Русия комилан мустақил ва аз омилҳои беруна вобаста набошад. Ҳамин тавр, низоми «Мир» пайдо шуд. Аз соли 2015 тамоми амалиётҳо бо кортҳои бонкии Русия тавассути низоми милли сурат мегиранд. Аз ҳамон сол бонкҳои Русия ба муомилоти кортҳои "Мир" барои муштариёни хусусӣ ва ширкатҳои давлатӣ шуруъ карданд. Низоми миллии кортҳои пардохтӣ ба Бонки марказии Федератсияи Русия тааллуқ дорад ва аз шахсони сеюм вобаста нест.

Дар соли 2021 "Мир" аз ҷиҳати фарогирӣ дар байни аҳолии Русия низоми пешбари пардохт гардид. Кортҳои "Мир" барои пардохти маош дар муассисаҳои бучетӣ, интиқоли пардохтҳои иҷтимоӣ аз давлат, стипендияи донишҷӯён ва нафақа истифода мешаванд.

Низоми миллии пардохтӣ яке аз унсурҳои асосии инфрасохтори молиявӣ буда, устуворӣ ва самаранокии фаъолияти низоми молиявӣ кишвар, инчунин, татбиқи сиёсати пулию қарзӣ ва бучетиро тавассути амалӣ намудани пардохтҳои саривақтӣ иҷро намуда, бо ҳамин ба пешрафти иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон мусоидат мекунад.

Дар робита ба ин, Бонки миллии Тоҷикистон ба рушди низоми пардохт тавачҷуҳи хосса зоҳир намуда, барои ташкили устувору самаранокии низоми пардохт, клиринг, ҳисоббаробаркунӣ ва низоми интиқоли пул дар Ҷумҳурии Тоҷикистон масъул буда, фаъолияти онҳоро танзим ва назорат мекунад.

Бонки миллии Тоҷикистон қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон», «Дар бораи фаъолияти бонкӣ», «Дар бораи хизматрасониҳои пардохтӣ ва низоми пардохтӣ» ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқиро ба роҳ монда, самтҳои асосии фаъолияти Бонки миллии Тоҷикистонро муайян менамояд. Рушди низоми пардохти

Ҷумҳурии Тоҷикистон, қоидаҳо, шаклҳо, шартҳо ва стандартҳои пардохтҳои ғайринақдӣ ва нақдиро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар менамояд.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хизматрасониҳои пардохтӣ ва низоми пардохт» (аз 24 феввали соли 2017, № 1397) заминаҳои ҳуқуқӣ ва ташкилии фаъолияти низомҳои пардохтӣ ва тартиби пешниҳоди хизматрасониҳои пардохтиро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян менамояд ва барои инкишофи низоми пардохт кумак мерасонад.

Дар замони ҳозира қортҳои бонкӣ ҳамчун воситаи пардохтии дохилӣ ба яке аз хизматрасониҳои фойданок табдил ёфтааст ва баъди ҳисобҳои чекии бонкӣ яке аз олотҳои пардохтии ба талабот ҷавобгӯ ба ҳисоб меравад.

Қортҳои бонкӣ дар стратегияи ҳар як бонк мавқеи махсусро ишғол мекунанд. Дар замони ҳозира нақши асосиро дар масъалаи қорӣ кардани қортҳои кредитии бонкҳо ду иттиҳоди миллии калонтарин – Visa International ва Master Card International иҷро мекунанд. Иттиҳодияи Visa International яке аз иттиҳодияи калонтарини истехсолкунандаи воситаҳои пардохти электронӣ буда, бо зиёда аз 21000 бонкҳои ҷаҳонӣ ҳамкорӣ дошта, дорои 320000 банкоматҳо мебошад ва ба воситаи системаи байналхалқии Plus ба 13000000 қорхонаву ташкилотҳои хориҷӣ хизмат мерасонад.

Иттиҳодияи Europey International яке аз системаҳои пуриқтидори пардохтии технологӣ ба шумор рафта, бо зиёда аз 9000 бонкҳо ва муассисаҳои молиявӣ ҳамкорӣ дорад, дорои 580000 банкоматҳо буда ба зиёда аз 21000 қорхонаву ташкилотҳои савдою хизматрасонӣ хизмат мерасонад.

Қорти STB як низоми собиқи миллии Русия барои ҳисоббаробаркуниҳои байнибонкӣ дар асоси қортҳои пластикӣ буданд. Он соли 1992 таъсис ёфта, дар баробари Union Card, OLBI Card, Most Card яке аз аввалин низомҳои қортӣ дар Русия гардид. То соли 1997 1 миллион қорт бароварда шуда буд, дар ҳоле ки ҳар моҳ 1,5 миллион транзаксия ба маблағи 70 миллион доллар анҷом дода мешуд.

Ин иттиҳодияҳо моликияти шахсии бонкҳо – иштироккунандаҳо буда, аз тарафи шурои алоҳидаи директорон идора карда мешаванд. Онҳо дар асоси маблағи ҳаққи аъзогӣ ва пардохти хизматҳои молӣ таъсис ёфтаанд. Ин иттиҳодияҳо вазифаҳои зеринро иҷро мекунанд:

- додани иҷозатнома барои фаъолият дар ин соҳа;
- мураттаб сохтан ва нигоҳ доштани тамғаи мол, додани имтиёзнама ва ҳуқуқи муаллифӣ;
- таҳияи қоидаҳои қорӣ кардани амалиётҳо;
- амалисозии низоми миллий ва байналмилалалӣ оид ба созишҳо ва тасдиқкунии салоҳият дар вақти бурдани амалиётҳо;
- ташкил ва таъсиси низоми мутақобилаи гуфтушунидҳо;
- мониторинги вазъи ва тараққиёти ин соҳа;
- ташкили маҳсулот ва хизматрасониҳои нав;
- таблиғот ва фурӯши маҳсулот.

Барои фурӯшандагону тоҷирон низ ин намуди қортҳо писандида аст, зеро дар ин асос амалиётҳо ба зудӣ бо қафолат гузаронида мешаванд. Дар ин маврид фурӯшанда бо хавфу хароҷоти қамтарин метавонад нақшаҳои қарзиашро иҷро намояд. Барои бонкҳо, ки ба муштариёнаш қортҳои қарзӣ медиҳад, ин амалиёт фойдаовар аст. Дар асоси аз нав кардани ин қортҳо муштариён метавонанд дар ҳолати ҳармоҳа пардохт кардани як қисми маблағи қарз дар бонк хати қарзиашонро давом диҳанд ва бе шарт ба бонк рафтан ва таҳия кардани ҳуҷжатҳои қарзӣ тақроран қарз гиранд. Ин амалиёт ба шахсони дар масофаи аз бонк дур зиндагикунанда басо қулай ва муфид аст.

Дар амал қорӣ кардани қортҳои қарзӣ ба бонкҳо имконият медиҳад, ки маблағи қарзии онҳо ба тезӣ афзояд. Бонк аз истифодаи ин қортҳо аз фурӯшандагон ба тариқи дисконт даромад мегирад ва муассисаҳои молӣ бошанд, метавонанд дар бонк амонатҳои иловагӣ гузоранд. Барои пеш бурдани ин амалиёт бозорёбӣ, яъне маркетинг аҳамияти қалон дорад. Бо афзоиши рақобат боиси ба даст овардани истеъмолкунандагон талабот ба стратегияи нав ба нав зиёд мешавад, бинобар ин танҳо тадқиқоти бозор метавонад доираи истеъмолкунандагонро аниқ созад. Имконияти таҷҳизоти техникалии интиқоли пардохтҳо аз

чиҳати истифодабарии захираҳо шароит фароҳам овард, ки амалиёти васлкунии рӯирост бо марказҳои низоми пардохтии (Visa International, Euro Card/Master Card international, “Мир”, American Express) ва тамоми спекторҳои сохтори терминалӣ (POS- терминал ва банкоматҳо) амалӣ гардад. Ин таҷҳизотҳо ҳоло дар Бонки миллии Тоҷикистон, БДА ҚТ “Амонатбанк”, «Бонки Эсхата» ва муассисаҳои савдо ва хизматрасонӣ гузошта шудаанд, ки онҳо барои хизматрасонии дорандаҳои кортҳои пластикӣ истифода бурда мешаванд.

Иштирок дар лоиҳаи кортҳо барои бонкҳои ҷумҳурӣ ин сабабгори интеграсияи он дар низоми хизматрасонии байналмилалӣ бонкҳо, ҳалли масъалаи пули нақд, баландшавии обрӯ ва эътибори бонкҳо шуда метавонад.

АДАБИЁТ

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҷаъолияти бонкӣ” аз соли 2009.
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи хизматрасониҳои пардохтӣ ва низоми пардохтӣ”, 24 февралӣ соли 2017, №1397.
3. Шариф Раҳимзода. «Муомилоти пулӣ ва қарз» / Шариф Раҳимзода. – Душанбе: “Эрграф”, 2018. –516с.

НИЗОМИ ПАРДОХТӢ ВА ИСТИФОДАБАРИИ КОРТӢИ ПЛАСТИКӢИ БОНКӢ ДАР СОҲАИ ТИЧОРАТИ ЭЛЕКТРОНӢ

Дар мақола нақши низоми пардохтӣ дар соҳаи тичорати электронӣ оварда шудааст. Низомҳои пардохтӣ барои коркарди муомилоти байни бонкҳо заруранд. Тамоми муомилоти молиявӣ муштариён тавассути низомҳои пардохтӣ сурат мегирад, ки бидуни онҳо бо кортҳои бонкӣ пардохти молу хизматрасонӣ ғайриимкон аст. Моҳияти асосии низоми кортҳои бонкиро мебояд аз рӯи нафъи он барои истеъмолкунанда, истеҳсолкунанда ва бонк муқоиса кард. Истифодаи кортҳои бонкӣ ба истеъмолкунанда барои гирифтани қарзҳои бонкӣ шароити мусоид фароҳам овард. Акнун мизочони бонк метавонанд бе равуои такрорӣ ба бонк ва пешниҳоди гаравномаю дигар ҳуҷҷатҳои лозима аз бонк қарзҳои ҳархела гиранд.

КАЛИДВОЖАҲО: низоми пардохтӣ, клиринг, интиқоли маблағ, низоми миллии пардохтӣ, кортҳои бонкӣ.

ПЛАТЕЖНАЯ СИСТЕМА И ИСПОЛЬЗОВАНИЕ БАНКОВСКИХ ПЛАСТИКОВЫХ КАРТ В СФЕРЕ ЭЛЕКТРОННОЙ КОММЕРЦИИ

В статье изложена роль платежной системы в сфере электронного бизнеса. Платежные системы необходимы для обработки транзакций между банками. Все финансовые операции клиентов осуществляются через платежные системы, без которых оплата товаров и услуг банковскими картами невозможна. Основная суть системы банковских карт заключается в сопоставлении ее полезности для потребителя, производителя и банка. Использование банковских карт создало потребителю благоприятные условия для получения банковских кредитов. Банковские клиенты теперь могут получать в банке гарантийные кредиты без необходимости повторного обращения в банк и предоставления залоговых прав и других необходимых документов.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: платежная система, клиринг, перевод средств, национальная платежная система, банковские карты.

PAYMENT SYSTEM AND USE OF BANK PLASTIC CARDS IN THE FIELD OF E-COMMERCE

The article describes the role of the payment system in the field of electronic business. Payment systems are necessary for processing transactions between banks. All financial transactions of clients are carried out through payment systems, without which payment for goods and services by bank cards is impossible. The main essence of the bank card system is to compare its usefulness for the consumer, the manufacturer and the bank. The use of bank cards has created favorable conditions for the consumer to obtain bank loans. Bank customers can now receive guaranteed loans from the bank without having to re-apply to the bank and provide collateral rights and other necessary documents.

KEYWORDS: payment system, clearing, money transfer, national payment system, bank cards.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Забуров Зафар Замонович* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуюм. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: zafarzamon123@mail.ru. Телефон: (+992)907446655.

Сведения об авторе: *Забуров Зафар Замонович* – Таджикский национальный университет, магистрант второго курса. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: zafarzamon123@mail.ru. Телефон: (+992)907446655.

Information about the author: *Zaburov Zafar Zamonovich* – Tajik National University, second-year master’s student. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. E-mail: zafarzamon123@mail.ru. Phone: (+992)907446655.

ХУСУСИЯТҲОИ НАЗАРИЯВИИ БАҲИСОБГИРИИ СИСТЕМАҲОИ “TARGET VA KAIZEN COSTING” ДАР ФАЪОЛИЯТИ ИДОРАКУНИИ КОРХОНАҲО

Нарзуллоев Б., Рачабов П., Гулов Д.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар шароити муосири иқтисодӣ системаҳои гуногуни арзишмуайянкунӣ вучуд дорад. Мутобиқи СБХМ баҳисобгирии молиявӣ ва идоракуниро дар алоҳидагӣ пеш бурдан лозим аст. Баҳисобгирии молиявӣ дорои маълумотест, ки дар мавриди аввал барои истифодаи шахсони берун ва баҳисобгирии идоракуни дорои хусусиятҳои мебошад, ки барои идоракунандагони корхона лозим аст. Баҳисобгирии идоракуни қариб ҳама намуди иттилооти баҳисобгирии муҳосибӣ, ки барои идоракунии ҳар як ташкилот заруранд, инъикос меёбад. Вазифаи муҳими баҳисобгирии идоракуни асосноккунии раванди қабули қарорҳои идоракуни мебошад. Маълумоти баҳисобгирии идоракуни ҳам дар шакли пулӣ ва ҳам дар шакли асли пешниҳод карда мешавад. Дар он баҳодиҳии тахминӣ, аз ҷумла хангоми таҳияи стратегияи оянда иҷозат дода мешаванд. Дар раванди қабули қарорҳо, танзим ва назорат банақшагирии оқилонаи баҳисобгирии хароҷоти истеҳсолот дар асоси системаи баҳисобгирии Target ва Kaizen costing ҷойи муҳимро ишғол мекунад.

Дар бораи он ки чӣ гуна ширкатҳо ба муваффақият ноил мешаванд, мо бояд гаштаву баргашта ба дурустии суханони Майкл Портер боварӣ намоём: «... бисёре аз роҳбарони ширкатҳои бузурги тичоратӣ маҷмуи хеле маҳдуди стратегияҳои рақобатиро истифода кардаанд: маҳсулотро нисбат ба дигарон арзонтар мефурӯшанд; маҳсулоти ширкат аз дигарон фарқ мекунад; диққати асосӣ ба сифат дода шаванд...» – инҳо пояҳои комёби мебошанд, ки ҳам имрӯз ва ҳам оянда барои корхонаҳои ҳамаи соҳаҳои саноат мувофиқ мебошанд.

Ватани системаи «Таргет-костинг» (бо маънои японӣ – он такмил дар қадамҳои хурд тарҷума шудааст) Япония буда, дар солҳои 1960 пайдо шудааст. Имрӯз он дар тамоми ҷаҳон, асосан дар ширкатҳои паҳн шудааст, ки дар соҳаҳои инноватсионӣ (автомобильсозӣ, мошинсозӣ, электроника, компютерҳо, технологияҳои рақамӣ) ва дар соҳаи хизматрасонӣ фаъолият мекунад.

Дар амалияи хоҷагидорӣ аксарияти корхонаҳо барои кам кардани арзиши асли фақат дар ҳамон вақте мубориза мебаранд, ки маҳсулот аллакай азхуд карда шуда, дар истеҳсолот ҷорӣ карда шудааст. Танҳо дар охири давраи истеҳсолот маълум мешавад, ки арзиши аслии маҳсулот барои ғайриҷор буданаш хеле қимат будааст.

Чаро чунин ҳадогиҳо рух медиҳанд? Оё онҳоро пешакӣ муайян ва барои ба мақсад мувофиқ кардану пешгирӣ кардани онҳо чораҳо андешидан мумкин аст? Кай ба паст кардани нархи маҳсулоти худ шуруъ бояд кард?

Мутахассисони Япония дар идоракунии истеҳсолот ҳанӯз дар солҳои 60-ум ба ин саволҳо ҷавобҳои мусбат дода, роҳи ҳалли содда ва муассирро тавассути таҳияи концепсияи идоракунии хароҷоти мақсаднок – модели “Таргет-костинг” (target costing) (японское название — genka kikaku)-ро пешниҳод намуданд.

Ин модел бори аввал дар Корпоратсияи Toyota дар соли 1965 истифода шудааст. Баъзе шаклҳои аввали он дар ИМА ҳанӯз соли 1947 дар ширкати General Electric аз ҷониби як гурӯҳи муҳандисон таҳти роҳбарии Л.Мэйс таҳия шуда буданд. Модели идоракунии хароҷоти мақсаднок, ки ӯ таҳия кардааст, танҳо як варианти соддакардашудаи концепсияи муосир буд.

Аввалин бор калимаи муосири “Таргет-костинг” аз ҷониби Тосиро Хиромото истифода шудааст, ки соли 1988 дар бораи дастовардҳои баҳисобгирии идоракунии Япония мақола ҷоп кардааст. Қаблан мафҳуми “Таргет-костинг” дар нашрияҳои тичорӣ ва касбӣ ба забони англисӣ истифода намешуд.

Модели “Таргет-костинг” як концепсияи ягонаи идоракуни мебошад, ки стратегияи кам кардани хароҷотро дастгирӣ мекунад ва вазифаҳои банақшагирии истеҳсоли маҳсулоти

нав, назорати пешгирикунандаи харочот ва арзишмуайянкуниро мувофиқи воқеияти бозор амалӣ мекунад.

Моделҳои "Таргет-костинг" солҳои зиёд дар корхонаҳои истеҳсоли, махсусан дар соҳаҳои инноватсионӣ истифода мешавад, ки дар онҳо моделҳо ва навъҳои нави маҳсулот мунтазам таҳия карда мешаванд. Тақрибан 80% ширкатҳои бузурги Япония (Toyota, Nissan, Sony, Matsushita, Nippon Denso, Daihatsu, Canon, NEC, Olympus, Komatsu ва бисёр дигарон), инчунин қисми назарраси ширкатҳои маъруфи Амрико ва Аврупо (Daimler / Chrysler, ITT Automotive, Caterpillar, Procter & Gamble ва ғайра), дар ҷустуҷӯи сифат ва даромаднокии маҳсулоти худ, моделҳои "Таргет-костинг"-ро истифода мебаранд. Бо вучуди ин, бояд қайд кард, ки дар муқоиса бо ширкатҳои Япония, ширкатҳои амрикоӣ моделҳои ҳисобдорӣ Target Costing-ро хеле суस्तтар татбиқ мекунанд. Ин ба он вобаста аст, ки онҳо ба воситаҳои анъанавии идоракунии харочот ва низомҳои ҳисобкунии харочот бештар садоқат доранд. Илова ба истеҳсоли маҳсулоти инноватсионӣ, "Таргет-костинг"-ро дар соҳаҳои хизматрасонӣ, инчунин, ташкилотҳои ғайритиҷоратӣ бештар истифода мебаранд. Идеяи асосӣ концепсияи "Таргет-костинг" дар айни замон хеле содда ва инқилобӣ аст. Формулаи анъанавии арзишмуайянкуниро истифода карда формула "Таргет-костинг" тартиб медиҳем.

Арзиши асли + фоида = нарх

Менечерони Япония қисмҳои формуларо тағйир дода, дар концепсияи "Таргет-костинг" баробарии навро ба вучуд оварданд.

Нарх - Фоида = Арзиши асли

Ин низом имкон дод, ки инструменти асосӣ назорати пешгирикунанда аст ва сарфаи харочот ҳатто пеш аз пайдо шудани онҳо - дар марҳилаи тарҳрезии истеҳсоли маҳсулот ба даст оварда шавад.

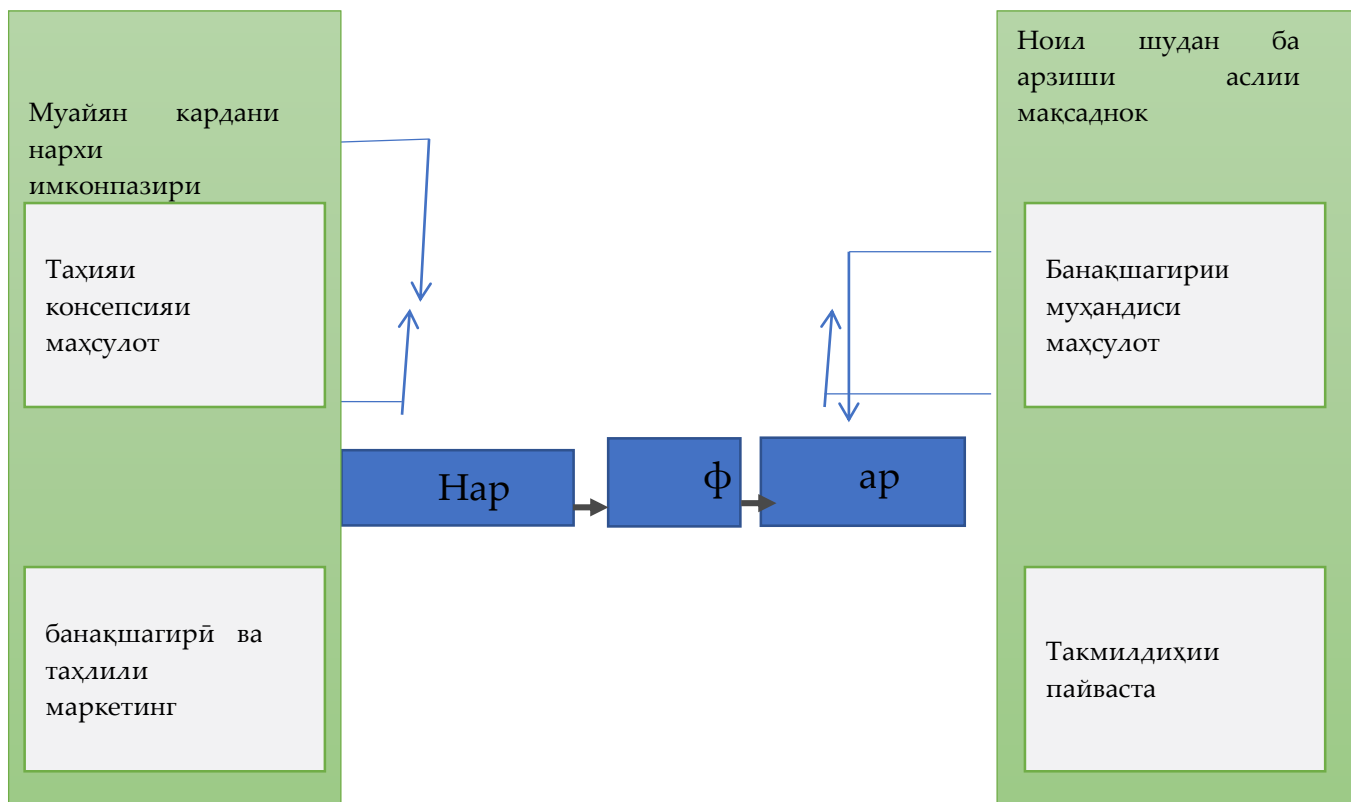
Дар ду даҳсолаи охир мубориза барои сифат, ки маъмулан мавриди таваҷҷуҳи доимии корпоратсияҳои Япония қарор дошт, инчунин ба соҳаи идоракунии харочот паҳн шуд, ки дар он модели баҳисобгирии Кайзен Костинг ҷойи махсусро ишғол кардааст. Калимаи "Кайзен" дар забони японӣ маънои беҳбудӣ, такмилдиҳӣ дар қадамҳои хурдро дорад. Дар сатҳи ташкилоту корхонаҳо мақсади «Кайзен» бе ҷалб намудани маблағгузориҳои калон аз берун аз ҳисоби захираҳои дохилӣ бештар намудани фаъолияти корхона ё шуъбаҳои алоҳидаи он мебошад.

Мафҳуми «Кайзен-костинг» маънои таъмини сатҳи зарурии арзиши маҳсулот ва ҷустуҷӯи имкониятҳои кам кардани харочот ба сатҳи муайяни мақсаднокро дорад. Моделҳои баҳисобгирии "Кайзен-костинг" дар Япония унсури муҳимтарин ва зарурии баҳисобгирии идоракунӣ мебошад. Гумон меравад, ки истифодаи моҳиронаи ин модел имкон медиҳад, ки харочот дар марҳилаи истеҳсоли то 5% кам гардад.

Дар Иёлотҳои Муттаҳида ва Аврупои Ғарбӣ моделҳои баҳисобгирии Кайзен-костинг дар нимаи дуими солҳои 1980-ум, вақте ки аввалин китобҳо дар бораи нақши Кайзен дар корпоратсияҳои саноати Япония нашр шуданд (ба забони англисӣ), машҳур шуд. Дар айни замон истилоҳи «кайзен» аксар вақт ҳамчун фаъолияти гурӯҳҳои хурди одамоне, ки дар доираҳои сифат муттаҳид шудаанд, ё коргарони алоҳидае, ки дар бораи бештар намудани сифати маҳсулот таклифҳои худро пешниҳод мекарданд.

Ҳамин тавр, дар асоси ҷамъбасти гуфтаҳои боло, мо метавонем таъкид кунем, ки "кайзен" ба маънои фалсафии худ тадриҷан ба такмили сифат ва равандҳои тиҷоратӣ ва "кайзен-костинг" воситаи кам кардани харочот мебошад, ки менечерон онро барои ноил шудан ба хароҷоти мақсаднок ва таъмини даромаднокии истеҳсолот истифода мебаранд.

Агар мо ба таври схематикӣ раванди идоракуниро бо мақсади арзишмуайянкун тасвир кунем, мо мебинем, ки "ҳаракат" ба самти арзишмуайянкун дутарафа аст.

Расми 2. Раванди идоракунии хароҷоти мақсаднок “Таргет-костинг”

Аз як тараф, бе омӯзиши амиқи маркетингии вазъи кунунии бозор ва дурнамои он ва аз тарафи дигар, мувофиқ кардани арзиши тахминии маҳсулот ё хизматрасонӣ мувофиқро муайян кардан ғайриимкон аст. Арзиши мақсаднок истеъдоди идоракуниро дар байни менечерҳо, заковати муҳандисӣ дар байни конструкторҳо ва тафаккури таҳлилии муҳосибон - мутахассисони баҳисобгирии идоракуниро дар назар дорад.

Бояд қайд кард, ки модели баҳисобгирии “Кайзен-костинг” бо бисёр мафҳумҳо ва низомҳои ба мо маълум, аз ҷумла JIT ва TQM зич алоқаманд аст. Се санги асосии системаи идоракунии хароҷоти Ҷопон ҳамчун “Таргет-костинг”, “Кайзен-костинг” ва функцияи идоракунии хароҷот ҳисобида мешавад. Ширкати «Тойота» аввалин шуда чунин системаи «сегона»-ро ҷорӣ кард ва ҳоло он қариб дар тамоми соҳаҳои саноати Ҷопон ба таври васеъ истифода мешавад.

Бисёре аз манбаъҳое, ки моделҳои баҳисобгирии идоракунии Ҷопонро тавсиф мекунанд, муносибати махсусро байни моделҳои баҳисобгирии муҳосибӣ “Таргет-костинг” ва “Кайзен-костинг” таъкид мекунанд.

Ҳамин тавр, дар шароити муосири иқтисодӣ яке аз масъалаҳои муҳимтарини нишондиҳандаҳои фаъолияти корхона, ки мустақиман ба натиҷаҳои молиявии он таъсир мерасонад, ин муайяннамоии арзиши аслии маҳсулот, кор ва хизматҳои иҷрошуда мебошад. Аз ҳаҷми муайяннамоии арзиши аслии дараҷаи ғоиданокии корхона, рақобатпазирии маҳсулот ва вазъи молиявии он вобаста аст. Дар раванди арзишмуайянкунӣ тамоми хароҷоти ба истеҳсол ва фурӯши маҳсулот алоқамандбудаи корхона инъикос меёбад. Қимати он аз ҳаҷм ва тартиби истифодабарии захираҳои моддӣ, меҳнатӣ, молиявӣ, сифати кори коргарони алоҳида ва инчунин аз тамоми фаъолияти раҳбарият вобаста мебошад.

Дар шароити муосири рақобатнокӣ самти муҳимро дар баҳисобгирии муҳосибии корхонаҳои истеҳсолӣ баҳисобгирии хароҷоти маҳсулот ва арзишмуайянкунии маҳсулот ишғол менамояд.

АДАБИЁТ

1. Глазов М.М., Курганов Ю.А. «Target cost», «Kaizen costing» и «Standard cost» в рамках единой системы управления затратами предприятия // Инновационное развитие экономики России. Академический и межвузовский сборник научных трудов. – СПб.: Издательство РГГМУ, 2004. – С. 108-111.
2. Зинченко С. Экономика времени: старая проблема нового производства // Дистрибуция и логистика, № 4, 2003.
3. Карпова Т.П. Управленческий учет: Учебник для вузов / Т.П. Карпова. – М.: ЮНИТИ, 2003.

ХУСУСИЯТҲОИ НАЗАРИЯВИИ БАҲИСОБГИРИИ СИСТЕМАҲОИ “TARGET VA KAIZEN COSTING” ДАР ФАЪОЛИЯТИ ИДОРАКУНИИ КОРХОНАҲО

Дар мақолаи мазкур хусусиятҳои баҳисобгирии системаҳои “target va kaizen costing” дар фаъолияти идоракунии корхонаҳо оид ба муайян намудани арзиши аслии маҳсулот, кор ва хизматҳо дар шароити дар шароити рақобатнокӣ бозор мавриди омӯзиш қарор дода шудааст. Дар мақолаи бартариҳои системаҳои “target va kaizen costing” мавриди таҳлил қарор дода шудааст.

КАЛИДВОЖАҲО: идоракунии корхона, арзиши аслии маҳсулот, иқтисоди бозорӣ, идоракунии хароҷот, баҳисобгирии идоракунии.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ УЧЕТА СИСТЕМ “TARGET И KAIZEN COSTING” В УПРАВЛЕНЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРЕДПРИЯТИЕ

В данной статье изучены учетные особенности систем “target и kaizen costing” в управлении предприятиями для определения реальной стоимости продукции, работ и услуг в условиях конкурентного рынка. В статье проанализированы преимущества систем “target и kaizen costing”.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: управление предприятием, себестоимость продукции, рыночная экономика, управление затратами, управленческий учет.

THEORETICAL FEATURES OF ACCOUNTING FOR “TARGET AND KAIZEN COSTING” SYSTEMS IN THE MANAGEMENT

This article studies the accounting features of “target and kaizen costing” systems in enterprise management to determine the real cost of products, works and services in a competitive market. The article analyzes the advantages of “target and kaizen costing” systems.

KEYWORDS: enterprise management, production cost, market economy, cost management, management accounting.

Маълумот дар бораи муаллифон: *Нарзуллоев Баҳром* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуҷуми ихтисоси баҳисобгирии бухгалтерӣ, таҳлил ва аудит. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Раҷабов П. - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуҷуми ихтисоси баҳисобгирии бухгалтерӣ, таҳлил ва аудит. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Гулов Д. - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуҷуми ихтисоси баҳисобгирии бухгалтерӣ, таҳлил ва аудит. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сведения об авторах: *Нарзуллоев Баҳром* – Таджикский национальный университет, магистрант второго курса бухгалтерского учета, анализ и аудита. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Раҷабов П. - Таджикский национальный университет, магистрант второго курса бухгалтерского учета, анализ и аудита. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Гулов Д. - Таджикский национальный университет, магистрант второго курса бухгалтерского учета, анализ и аудита. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Information about the authors: *Narzulloev Bakhrom* - Tajik National University, second-year master`s student in accounting, analysis and audit. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17.

Rajabov P. - Tajik National University, second-year master`s student in accounting, analysis and audit. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17.

Gulov D. - Tajik National University, second-year master`s student in accounting, analysis and audit. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17.

ТАЪРИХИ ТАШАККУЛЁБИИ АУТСОРСИНГ

Алимов А.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар мавриди замони пайдоиши чунин як роҳи ташкили соҳибкорӣ ба монанди аутсорсинг, якчанд тафсирҳо мавҷуданд. Айнан ҳамин чиз ба насли намуди “зоҳирӣ” ва “муаллифӣ” дахл дорад.

Сабаби ихтилоф дар байни назоратчиёни аутсорсинг - номуайянии худи концепсияи он аст. Мавқеи мутахассис аз нуқтаи назари ӯ оид ба аутсорсинг мустақиман вобаста аст, ки ӯ ин падидаи мазкурро чӣ тавр аз байн барад, чун аутсорсинги истехсолоти асосӣ ё аутсорсинги функсияҳои ёрирасон, аутсорсинг ҳамчун усули идоракунии мақсаднок ё пайдоиши он дар вазъияти замони ҳозира.

Мувофиқи тафсири аввал, соли 1963 метавонад “санаи таваллуд” - и аутсорсинг ва “макони таваллуд” шаҳри Даллас ҳисобида мешавад. Чунин як воқеаи муҳим барои тичорати имрӯза вақте рух дод, ки дар соли 1962 Росс Перро ширкати *Elektronic Data Sistem (EDS)* - ро таъсис дод, ки вай дар аввал бо чамъбаст намудани тавозунҳо дар якчанд бонкҳо, ба ин мақсадҳо ба иҷора додани замимаҳо машғул буд (мошинҳои ҳисоббарори калони электронӣ) дар вақти истифодаи шабонаи арзон. Аммо пас аз як сол маълум шуд, ки иқтисодиёти ширкати *General Motors*, яке аз истифодабарандагони хизматрасониҳои *EDS* 44% -ро ташкил додааст, ки беш аз 4 миллиард доллар аст. Пас аз он, Росс Перро фаҳмид, ки вай як самти нав дар рушди роҳҳои пешбурди тичоратро кашф кардааст ва дар натиҷа сохтори нави имконпазири ҷомеаи соҳибкорӣ пайдо шуд. Дар ин ҷо бояд қайд кард, ки ширкати *EDS* то ҳол дар соҳаи технологияҳои иттилоотӣ ва аутсорсинги ИТ махсус гардонида шудааст.

Тибқи тафсири дуввум, аутсорсинг ҳамчун роҳи идоракунии корхона дар қалъаҳои автомобилсозӣ пайдо шудааст. Маҳз, дар солҳои 30-юми асри ХХ, Ҷенри Форд ба хулосае омад, ки агар чизеро дорад, ки ин ширкат аз рақобат бехтар ва арзонтар иҷро кунад, ки онро мо иҷро карда наметавонем ва аммо корхона бояд ин корро ба касоне супорад, ки аз еҳдаи иҷро кардани он мебароянд, бо натиҷаи ба таври возеҳтар ба даст овардашуда, асоси ин ғоя мушкилии технологияи раванди истехсолот, афзоиши рақобат ва талабот ба сифати маҳсулот мебошад.

Равандҳои ҷаҳонишавии иқтисодиёт. Бо мақсади нигоҳ доштани даромаднокии истехсолот, корхонаҳои мошинсозӣ дар нимаи аввали асри гузашта қисми занҷиравии истехсолотро ба манфиати корхонаҳои дигар гузоштанд - додани баъзе вазифаҳо ба аутсорсинг.

Тибқи тафсири сеюм, аутсорсинг дар соҳаи технологияҳои иттилоотӣ пайдо шудааст, аммо он на дар соли 1963, чӣ тавре ки дар тафсири 1, балки дар солҳои навадуми асри ХХ пайдо шудааст, оғоз меёбад. Ширкати *Kodak* пешравии ин раванд ҳисобида мешавад.

Дар ин давра буҷаи ИТ *Kodak* 250 миллион долларро ташкил дод, ки 90 миллионаш сармоягузориҳои асосӣ мебошад. Шубҳаи ИТ аз фосилаҳои ҷудошуда сарфи назар кард. Хулоса, ИТ ба бизнеси боқимондаи ширкат каме «бартарӣ» дод. Дар ин вазъият, роҳбарияти *Kodak* қарори ғайриҷашмдошт қабул кард: “рӯйхати ҳадафҳои *Kodak* вазифаи пешвои ҷаҳонӣ дар рушди технологияҳои ИТ - ро дар бар намегирад”.

Тааҷҷубовар будани ин равиш дар он аст, ки худи ширкат ғояи андӯхтани тамоми қувва ва воситаҳои молиявии худро ба рушди «шукуфони тичорат» равона кардааст, зеро ин ба стратегияи рушди ширкат мухолиф аст.

Бисёр мавридҳои ҳаст, ки иштирокчиёни бозор баръакс ба принсипи “мо чизеро мефурӯшем ки фурӯхта мешавад, чизеро рушд медиҳем, хуб рушд меёбад”, бидуни фикр кардани он, ки ҳадафи тичорати онҳо комилан фарқ мекунад, комилан баръакс амал мекунанд. Ҳамин тариқ, бо роҳи “таҳрифи” ҷараёнҳои молиявӣ ба истехсолоти дуюмдараҷа ва дар заминаи баъдина гузаштан, онҳо дар дохили ширкат бо сабаби маблағгузориҳои нокифояи функсияҳои асосӣ ва аз даст рафтани мутахассисон вазъи ногуворро ба вучуд

меоранд. Мутаносибан, агар чунин ҳолат ба муддати кофии тулонӣ рух диҳад, он гоҳ ширкат метавонад онро дубора пешгирӣ кунад ва ё дар натиҷа, вазъияти мавҷуда боиси аз даст додани мавқеи бозор ё ҳатто эҳтимолан ба муфлисшавӣ орад.

Ҳамин тавр, ба ширкати Kodak бармегардем. Бо қарори роҳбарият ширкат маркази иттилоотии худро ба муддати даҳ сол, тибқи қарордодҳои аутсорсинг ба мутахассисон супорид. Ширкати IBM ба дастгирии равандҳои бизнес равона шуда, ширкати "Digital Equipment Corp"(DEC) - хизматрасониҳои телекоммуникатсионӣ, ширкати "Businessland Inc." - харид ва нигоҳдории таҷҳизоти компютерӣ 300 корманди Kodak ба IBM, 400 ба DEC гузаштанд. Файр аз ин, дар мубориза барои қисми назарраси шартнома - дастгирии равандҳои бизнес - IBM рақибҳои худро EDC дар пешниҳоди маҷмуи беҳтарини нафақа ва дигар имтиёзҳо ба кормандони Kodak, ба интиқоли аутсорсинг ғолиб гашт.

Тафсири чорум авлавиатро дар аутсорсинг барои ширкатҳои ҳуқуқии кишварҳои эътироф мекунад, ки қонунгузори он дар асоси қонунҳои парванда асос ёфтааст. Ба ақидаи баъзе аз коршиносон, паҳлуҳои ҷанбаҳои ҳуқуқӣ, маъруфияти усули судии ҳалли муноқишаҳои корӣ, зарурати сатҳи баланди таҳассус ва мавҷудияти таҷрибаи мусбӣ дар парвандаҳои судӣ бо хусусиятҳои ба ин монанд барои пайдо шудан дар Британияи Кабир ва колонияҳои он асос шуданд ва инчунин ширкатҳои мустақили ҳуқуқии ИМА. Васеъгардонии доираи хизматрасониҳои онҳо ба машваратдиҳӣ ва сипас аутсорсинг таъдил ёфтанд. Дар байни онҳо бузургчуссаҳо бо номи «Шашгонаи калон» ташкил ёфта буданд.

Дар солҳои ҳафтодуми асри 20, ширкатҳои пешрафта дар соҳаи баҳисобгирии муҳосибӣ ва машваратдиҳӣ дар соҳаи тиҷорат “ҳаштгонаи бузург” буданд: «Arthur Andersen», «KPMG», «Ernst & Young», «Coopers & Lybrand», «Deloitte & Touche», «Price Waterhouse». Соли 1988 «Coopers & Lybrand», бо «Price Waterhouse» якҷоя шуд ва “компанияи гармро” ба “панҷгонаи бузург” таъдил дод. Дар охири солҳои 80-уми асри 20, дар байни ин ширкатҳо як қатор муттаҳидшавӣ ва ассотсиатсияҳо ба амал омаданд, ки дар натиҷаи «Шашгонаи калон» ташкил ёфт «Arthur Andersen», «Arthur Young», «Coopers & Lybrand», «Deloitte Haskins & Sells», «Ernst & Whinney», «Peat, Marwick, Mitchell and Co», «Price Waterhouse» - и «Touche Ross», “ширкати гармро” ба “панҷгонаи бузург” таъдил доданд. Ва пас аз он ки «Arthur Andersen», соли 2002 баъд аз вучуд омадани баъзе рӯйдодҳои нохуш, шумораи аудит ва машваратдиҳиро кам намуд ва ба “чоргонаи калон” коҳиш дод.

Ҳамин тавр, аз рӯи тамоюлҳои рушди ҷомеаи тиҷоратии ҷаҳонӣ ба сӯи тавсеа ва бо назардошти имконнопазирии бунёди нуруи ширкате, ки бо тиҷорати зеҳнӣ машғул аст, дар ояндаи наздик «чоргонаи калон» маҷбур мешавад, ки каси дигарро ба сафи худ қабул кунад.

Ба назари мо, тафсири чорум яке аз ҳама баҳсноктарин мебошад. Бо ин сабаб, мо дар асоси он тафсири 5-ро пешниҳод мекунем, вале бояд қайд намуд, ки агар онро барои пайдоиши аутсорсинг асос гузорем, пас се тафсири аввал ба даври нави рушди аутсорсинг таъдил меёбад, на ин, ки ҳалли нави масъалаҳои рушди тиҷорат.

Сабаб дар он аст, ки ҷойи пайдоиши ташкилотҳои ҳуқуқии мустақил дар Британияи Кабир ва колонияи он ва ҳатто дар ИМА камтар буда наметавонад. Далели ин он аст, ки дар он вақт аутсорсинг дар соҳаи ҳуқуқшиносии Британияи Кабир вучуд надошт, вай метавонист колонияҳоро надошта бошад ва Колумб барои кушодани Амрико имкон надошт, зеро он лаҳза таваллуд нашуда буд.

Ҳамчун намуна ба баъзе паҳлуҳои рушди ҳуқуқшиносӣ дар Руми қадим ҳамчун яке аз давраҳои ҷолиб ва муҳим барои воқеиятҳои муосир дар таърихи ин илм истода мегузарем. Бо вучуди ин, бо чунин муваффақият метавон ба таърихи Мисри қадим, Месопотамия ва ғайра рӯ овард.

Қонуни ҳуқуқии Рум аз қадим реша мегирад. Муассисони қонуншиносони Рум, инчунин, бояд намояндагони коллегияҳои руҳонӣ ҳисобида шаванд. Ҷамъияти Рум дар он замон умуман бо эътиқод зич алоқаманд буд ва комилан мантиқӣ буд, ки онро коҳинон сохтори иҷтимоӣ ва ҳаёти иҷтимоӣ медонистанд. Зимнан, дар навбати аввал понтификҳо ва авгурҳо бояд гузошта шаванд.

Понтификҳо дар аввали таърихи Рум сохтмони гузаргоҳҳоро аз болои дарёи муқаддаси Тибр назорат мекарданд, ки барои ҷомеа муқаддас буда, муҳофизони асосӣ, тафсиргарон (Commentarili pontificum) ва маънидодкунон (тафсиргарон- interpretario

pontificum) формулаҳои мавҷудаи ҳуқуқӣ буданд ("Дониши ҳуқуқ ва қобилияти тафсир ва даъво дар дасти онҳо буданд"). Вазифаҳои пешвоён, инчунин, назорати Қонунгузорӣ ва муурофияҳои судиро дар бар мегирифтанд. Онҳо тақвимҳои аввалинро тартиб доданд ("Агар касе меҳодад бидонад, ки кадом идҳо, ё кадом рӯзҳо чашн гирифта мешаванд ва ё чӣ иҷозат дода шудааст ... бигзор онҳо китобҳои понтификиро бихонанд" (Сервиус, таърихшиноси Рум)), ки дар он Тавсифи урфу одатҳои қадимӣ, ки шабеҳи қонун мебошанд. Аввалин нашри тақвимҳо аз асри 4 пеш аз мелод омадааст.

Шугли асосии авгурҳо шарҳи талаботи Худоҳо тавассути хусн (пешгӯиҳо, тафсири иродаи Худоҳо) буд. Тибқи ривоят, Ромул, яке аз дугоникҳо, ки Румро таъсис додааст ва Рекси нахустинаш авгур буд ва бо парвози дувоздаҳ калҳот,

дувоздаҳ аср шуҳрати шаҳри абадиро пешгӯӣ кард. Иродаи худоён, ки коҳинон онро шарҳ дода буданд, ҳама аз ҷониби онҳо иҷро мешуданд ва қатъиян иҷро мешуданд, яъне онҳо қудрати бадгумонӣ доштанд. Агар касе ҳатто дар назари аввал, қарори оқилона бароварда шуда бошад, ба гуфтаи авгурҳо, бо иродаи худоён, он бояд лағв карда мешуд.

Фаъолияти коҳинони авгур ба қонуни авгур (just augurum e just augurium) ном дошт. Асосҳои он дар китобҳои махсус сабт шуда буданд (libri augurales).

Дар маҷмуъ, фаъолияти ионтификҳо ва авгурон дар ҳаёти иҷтимоии Рум аҳаммияти калон дошт. Гузашта аз ин, ӯ аломати хосеро муайян кард, ки ба Ситсерон имкон дод, ки онро ҳуқуқшиносӣ ном гузорад.

Дар асри III пеш аз мелод, ҳуқуқшиносӣ «мулк» -и танҳо понтификҳо ва авгурҳо буда, қисман ба дасти шахсони дунявӣ гузашт. Ҳамин тавр, понтифики аввал ва баъдтар консул Тиберий Корнуканий ба машваратҳои кушода оид ба қонунҳои шаҳрвандӣ ва расонидани кумаки ҳуқуқӣ ба ҳамаи шаҳрвандон, бидуни фарқияти табақаҳо шуруъ кард.

Бояд қайд кард, ки ин ҳамон як давраи ҳуқуқшиносӣ буд, ки шакли имрӯзаи он ба мо шинос аст. Яъне, бар хилофи понтификҳо ва авгуроне, ки ба иродаи Худо така мекарданд, бидуни маънии меъёрҳои ҳуқуқии мавҷуда, ҳуқуқшиносони давраи баъдӣ, ҳануз қонунро меомӯхтанд ва шарҳ медоданд.

Қонуни фикҳии Рум якҷанд самтҳои асосӣ дошт:

- таҳияи шартномаҳои мухталиф васиятҳо, формулаҳои ҳуқуқии пурмаъно - мукова (savere - тартиб додан, сабт кардан), шабеҳи қонунҳои корпоративӣ, нотариусҳо, инчунин, машварати муосир;

- машварати ҳуқуқӣ ба ҳама шахсони манфиатдор, мусоидат дар тафсири қонун ва бартараф кардани камбудииҳои он - посухдиҳанда (такмил диҳед, маслиҳат диҳед), шабеҳи машварати муосир;

- расонидани кумаки амалӣ дар муҳокимаҳои судӣ, аз ҷумла, оmodасозӣ ва пешниҳоди даъвоҳо ва оmodа кардани баромадҳои махсуси судӣ, агере (agere - пешбар), шабеҳи адвокати муосир.

Дар муддати тулонӣ намояндагӣ ва машварат ба вазифаҳои ифтихории баъзе шаҳрвандон - сарпараст (patroni) ва адвокатҳо (advocati) тааллуқ доштанд. Дар бораи пардохти музди кори онҳо, дар он вақте ки ин масъала ҳанӯз ҳатто муҳокима нашуда буд. Бо вучуди ин, дар он замон сентенсияи архаизмӣ (румӣ ва афинӣ) мавҷуд буд, ки дар асри II пеш аз мелод омадааст: «Музд инсонро ғулом мекунад». Ҳамин тариқ, сарпарастон ва ҳуқуқшиносон вазифаҳои аз ҷониби ҷомеа ба зиммашон гузошташударо иҷро карданд.

Бо вучуди ин, аз лаҳзаи ихтироъ кардани пул аз ҷониби македонӣни қадимӣ, ҳама вақт, ҳама гуна вазифаи шоистаи ҷамъиятро ба даст оварданд. Аз асри 4 пеш аз мелод боз кори ҳуқуқшиносони Рум пардохта шуд, яъне дар ҳаёти ҳаррӯзаи румиён калимаи нав пайдо шуд, ки то замони мо боқӣ мондааст - honor (ҳақ).

Ҳамин тавр, пайдоиши аутсорсинг дар соҳаи ҳуқуқшиносиро метавон ба замони Ромул ва Рем мансуб донист. Сабаби он, ки одамони махсус омӯзонидашуда ба ин намуди фаъолият машғул буданд, мушаххасоти илми ҳуқуқшиносӣ, мураккабии меъёрҳои ҳуқуқӣ, истилоҳоти мураккаб ва зарурати сарфаи вақт барои ҷимояи манфиатҳои онҳо ба миён омад. Ҳамин тариқ, аз замони қадим одамони махсусе буданд, ки масъули ҳадамоти ҳуқуқии шаҳрвандон, иттиҳодияҳои онҳо ва инчунин давлатҳои мукамал буданд. Бинобар ин, фаъолияти ин одамон таҳти таърифи муосири аутсорсинг қарор дорад.

Илова ба мисоли дар боло овардашуда, бояд қайд намуд, ки аз замонҳои қадим на танҳо ҳуқуқшиносӣ аутсорсинг шудааст. Чанд муддат мафҳумҳои гилдияҳо ва артелҳо дар Аврупо паҳн шуда буданд, масалан, як дастаи духтарон гулпарвариш карданд. Онҳо гулдастаҳо чамъоварӣ карданд ва гулдони шишагинро барои ин гулҳо гилдияҳо шишасозонро сохта, онҳоро фурухтанд. Ҳамин тариқ, вазифаи ташкил кардани куттиҳо барои гилдияи гулпарварон аз ҷониби онҳо ба аутсорсинг гузошта шуд.

Ҳамин тавр, мо ба хулосае омадем, ки мафҳуми аутсорсинг ихтирооти муосир нест. Таърихи он чунон ба қарнҳои гузашта ҳамчунон реша давондааст, ки аввалин ёдраскунии онро ҳатто дар даврае, ки мо ривоят меҳисобем, қайд кардан мумкин аст.

АДАБИЁТ

1. Альгин, А.П. Риск и его роль в общественной жизни / А.П. Альгин. М: Мысль, 1989.
2. Аникин, Б.А. Аутсорсинг / Б.А. Аникин. М.: «Инфра-М», 2003.
3. Аньшина, В.М. Инновационный менеджмент: учебное пособие / В.М. Аньшина. М.: «Дело», 2006.
4. Аутсорсинг в сфере бухгалтерских услуг / Справочно-аналитический ресурс обеспечения офиса.<http://www.officemart.ru/serviceaccountaudit/articles/articles1207.html>. Дата просмотра 20 ноября 2011 г.
5. Афонин, И.В. Инновационный менеджмент: учебное пособие / И.В. Афонин. М.: «Гардарики», 2005. - 224 с.

ТАЪРИХИ ТАШАККУЛЁБИИ АУТСОРСИНГ

Муаллиф дар мақола мавзуи таърихи ташаккулёбии аутсорсингро мавриди баррасӣ қарор додааст. Мафҳуми аутсорсинг ихтирооти муосир нест. Таърихи он чунон ба қарнҳои гузашта ҳамчунон реша давондааст, ки аввалин ёдраскунии онро ҳатто дар даврае, ки мо ривоят меҳисобем, қайд кардан мумкин аст.

КАЛИДВОЖАҲО: таърих, ихтироъ, меъёрҳои ҳуқуқ, тафсир.

ИСТОРИЯ ОРГАНИЗАЦИИ АУТСОРСИНГА

В статье автор обсуждает тему истории становления аутсорсинга. Концепция аутсорсинга не является современным изобретением. Его история настолько уходит своими корнями в прошлые века, что первые упоминания о нем можно отметить даже в тот период, который мы считаем легендой.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: история, изобретение, правовые нормы, толкование.

HISTORY OF OUTSOURCING ORGANIZATION

In the article, the author discusses the topic of the history of the formation of outsourcing. The concept of outsourcing is not a modern invention. Its history is so rooted in past centuries that the first mention of it can be noted even in the period that we consider a legend.

KEYWORDS: history, invention, legal norms, interpretation.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Алимов Амирҷон* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон магистранти курси дуҷуми факултети баҳисобгирӣ ва иқтисоди рақамӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сведения об авторе: *Алимов Амирҷон* – Таджикский национальный университет, магистрант 2 курса факультета учета и цифровой экономики. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудакӣ, 17.

Information about the author: *Alimov Amirjon* - Tajik National University, 2-nd year master`s student of the Faculty of Accounting and Digital Economy. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17.

НАҚШИ ҚАРЗИ ДАВЛАТӢ ВА САРЧАШМАҲОИ САРМОЯИ ҚАРЗӢ ДАР АМАЛИНАМОИИ ЛОИҲАҲОИ ДАВЛАТИИ САРМОЯГУЗОРӢ

Давлатмуродов Ш.М., Раҳматулаев Р., Собиров Ф.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар замони муосир ҷаҳолияти сармоягузорӣ омили муҳимми рушди иқтисодиёти миллии мебошад. Сармоягузорӣ ба бунёди объектҳои таъиноти иҷтимоӣ ва истехсолӣ, афзоиши маҷмуи маҳсулоти дохилӣ, ташкили ҷойҳои кории нав, беҳгардонии вазъи молиявии корхонаҳо ва зиёдшавии воридшавии маблағҳо ба қисми даромади бучети давлатӣ мусоидат менамояд. Дар ниҳоят сармоягузорӣ ба баланд шудани сатҳи зиндагии аҳолии мамлакат меоварад. Бинобар ин, рушди босуботи иқтисодиёти миллии зиёд намудани

ҳачми сармоягузориҳо ва баланд бардоштани натиҷанокии фаъолияти сармоягузориро тақозо менамояд.

Нақши беҳамтои сармоягузориро дар рушди иқтисодии мамлакат ба назар гирифта, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 21 январи соли 2021 таъкид намуданд, ки «беҳтар гардонидани фазои сармоягузориву соҳибкорӣ ва ҷалби сармояи мустақим барои таъмин намудани рушди устувори иқтисоди миллӣ яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати иқтисодии мо ба ҳисоб меравад».

Лоихаҳои сармоягузории давлатӣ лоихаҳои мебошанд, ки аз ҷониби вазорату идораҳо ва мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, ташкилотҳои ҷамъиятӣ ва бахши хусусӣ бо мақсади ҷалби ҳама гуна сармоягузориҳо ба муҳлати муайян ва бо мақсади ба даст овардани манфиатҳои иқтисодӣ таҳия мегарданд, ки амалӣ намудани онҳо барои рушди бахшҳои муайяни иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва баланд бардоштани сатҳи некуаҳволии аҳолии мамлакат мусоидат менамояд. Дар баробари амалисозии лоихаҳои сармоягузории давлатӣ фаъолияти субъектҳои хоҷагидорӣ – корхонаҳои тичоратӣ дар соҳаи амалисозии лоихаҳо низ ба рушди иқтисодиёти миллӣ таъсири муҳим мерасонад.

Шаклҳои маблағгузории лоихаҳои сармоягузорӣ шартан ба ду гурӯҳ ҷудо карда мешаванд: анъанавӣ ва муосир. Шаклҳои анъанавии маблағгузории сармоягузориҳо бо истифодабарии воситаҳои худии корхонаҳо (сарчашмаҳои дохилӣ), воситаҳои қарзӣ, ҷалбгардида ва сарчашмаҳои марказонидашудаи воситаҳои пулӣ (сарчашмаҳои берунӣ) амалӣ карда мешаванд. Шаклҳои муосири маблағгузории лоихаҳои сармоягузорӣ – маблағгузории лоихавӣ, маблағгузории венчурӣ, маблағгузорӣ бо истифода аз хати қарзии сармоягузорӣ, қарзи инноватсионӣ, вомҳои ҳадафнок, лизинг, инчунин, шаклҳои омехтаи маблағгузорӣ мебошанд.

Сарчашмаҳои дохилии маблағгузории лоихаҳои сармоягузорӣ, пеш аз ҳама, истехлоқ, нисбат ба дигар сарчашмаҳо бартариҳо доранд. Истехлоқ сарчашмаи аз ҳама боэътимод ва арзони маблағгузории лоихаҳои сармоягузорӣ мебошад. Ҳисобузамкунӣ ва ғункунии маблағи истехлоқ аз натиҷаҳои фаъолияти соҳибкорӣ вобаста нестанд.

Корхонаҳо метавонанд усулҳои босуръати ҳисобузамкунии истехлоқро истифода баранд, ки ин ба ҳарчи зудтар ҷамъ шудани маблағи истехлоқ ва барои сармоягузорӣ дастрас будани он меоварад.

Дар байни сарчашмаҳои қарзӣ қисмати бештарро қарзҳои бонкӣ ва вомҳо, инчунин, воситаҳои дар шакли қарзҳо ва вомҳо ба Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳоднамудаи ташкилотҳои молиявии байналмилалӣ ташкил медиҳанд. Имкони истифода бурдани қарзҳои бонкӣ аз хосияти фаъолияти минбаъдаи корхонаи чун объекти сармоягузорӣ баромадкунанда ва самаранокии он, инчунин, аз таҷрибаи бонки қарздиҳанда дар соҳаи қарзҳо бо лоихаҳои сармоягузорӣ муайян мегардад. Маблағҳои қарзҳои бонкӣ метавонанд бо ду самт харҷ карда шаванд: барои маблағгузории сармоягузорӣ ва барои ҳадафҳои хоҷагидорӣ. Самти аввал истифодаи қарзҳои дарозмуҳлатро дар назар дошта, бо масрафҳои хариди таҷҳизот, сохтмони биноҳо ва иншоот алоқаманд аст; самти дуюм барои пур кардани воситаҳои гардон, аз ҷумла хариди ашёи хом ва мавод таъин гардида, бо истифодаи қарзҳои кӯтоҳмулат алоқаманд аст.

Шаклҳои марказонидашудаи маблағгузории лоихаҳо – сармоягузориҳои бучетии аз ҳисоби бучетҳои марказӣ, маҳаллӣ ва фондҳои ғайрибучетӣ пешкашшаванда, инчунин, кафолатҳои давлатӣ мебошанд. Сарчашмаҳои маблағгузорӣ метавонанд дар натиҷаи таъсиси иттифоқҳо ва иттиҳодияҳои ихтиёрии корхонаҳо, ташкилотҳо ва ё дар мавриди иштироки саҳм дар раванди сармоягузорӣ марказонида шаванд.

Интиҳоби ҳар яке аз сарчашмаҳои берунии маблағгузорӣ бояд асоснок карда шавад, сармоягузор бояд пайомади иҷрои уҳдадориро барои ҳар яке аз онҳо ва таъсири онҳоро ба натиҷаҳои ниҳонии фаъолияти худ пешбинӣ карда тавонад.

Иҷрои уҳдадориҳо ба воситаҳои қарзӣ ва натиҷаҳои фаъолияти соҳибкорӣ вобаста нест, дар ҳама ҳолат фоизи қарзҳо бояд пардохт карда шаванд. Воситаҳои ҷалбгардида пардохт кардани дивидендҳоро талаб менамоянд, вале на ҳама вақт ин талабот ҳатмӣ аст, ҳатто агар фаъолияти корхона даромадовар бошад ҳам, дивидендҳо метавонанд пардохт

карда наshawанд. Вобаста ба ин, воситаҳои чалбгардида ба сарчашмаҳои худӣ наздик мебошанд ва онҳоро метавон идора кард, чунки онҳо унсури сармояи худӣ мебошанд.

Иҷрои лоиҳа танҳо аз ҳисоби сарчашмаҳои худӣ чунин бартариҳо дорад: дастрасӣ ва сари вақт сафарбаркунии сарватҳои молиявӣ; паст будани дараҷаи хавфи пардохтнотавонӣ; даромаднокии нисбатан баланд дар пайомади набудани зарурати пардохткунӣ вобаста ба сарчашмаҳои қарзӣ ва чалбгардида; нигоҳдории моликият ва идоракунии муассисон. Ҳамзамон, сарватҳои молиявӣ дохилӣ, асосан, маҳдуд мебошанд. Сафарбар намудани онҳо барои маблағгузориҳои лоиҳаҳои сармоягузорӣ, онҳоро аз гардиши хоҷагӣ берун мебарорад.

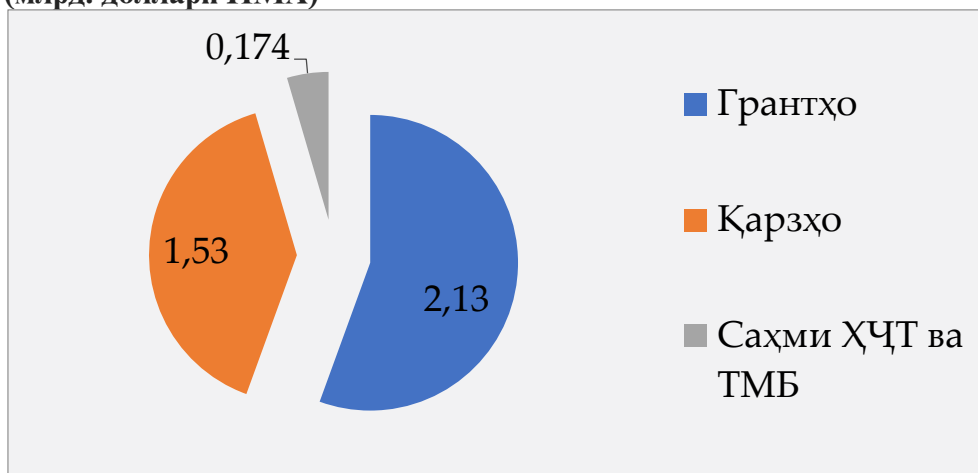
Маблағгузориҳои лоиҳаҳои сармоягузориҳои давлатӣ низ аз ҳисоби сарчашмаҳои дохилӣ (бучетӣ) ва берунӣ (қарзҳо, грантҳо) сурат мегирад. Бинобар ин, ҳангоми таҳия намудани сиёсати давлатии сармоягузорӣ бояд дар назар дошт, ки шиддатнокии раванди амалисозии лоиҳаҳои сармоягузорӣ аз пуррагии истифодабарии тамоми сарчашмаҳои имкони маблағгузорӣ вобаста мебошад. Дар ин маврид, ҳар як сарчашма дорои бартариат ва камбудихои ҳам умумӣ ва ҳам ҷиҳати лоиҳаи мушаххас мебошад. Вобаста ба ин мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва маҳаллӣ, инчунин, корхонаҳои, ки фаъолияти сармоягузориро анҷом медиҳанд, бояд усулҳои муносиби сафарбаркунии ҳам сарчашмаҳои худӣ ва ҳам сарчашмаҳои берунӣ маблағгузориро ба кор баранд.

Дар адабиёт чунин усулҳои сафарбаркунии сарчашмаҳои худӣ, қарзӣ ва чалбгардидаи маблағгузориҳои лоиҳаҳои сармоягузорӣ ҷудо карда мешаванд: а) барои сарчашмаҳои худӣ – субвенсия, субсидия, дотатсия, меъёрҳои андозии тафриқашуда, имтиёзҳои андозӣ, фармоиши давлатӣ, низомҳои махсуси андозбандӣ ва дигарҳо; б) барои сарчашмаҳои қарзӣ – қарзи бучетӣ, кафолати давлатӣ, замонат, қарзи андозии сармоягузорӣ, барориши коғазҳои қиматнок, гирифтани дастрасӣ ба қарзи имтиёздор; в) барои сарчашмаҳои чалбгардида – таҳия ва татбиқи барномаҳои сармоягузориҳои умумидавлатӣ ва минтақавӣ, маблағгузориҳои лоиҳаҳои сармоягузорӣ, бунёди фондҳои сармоягузориҳои умумидавлатӣ ва минтақавӣ, ташкилотҳои суғуртавӣ ва лизингӣ мебошад.

Дар соли 2021 дар ҷумҳурӣ 81 лоиҳаи давлатии сармоягузорӣ ба маблағи умумии 3,8 млрд доллар нисбат ба соли 2019 0,4 млрд. доллар, аз ҷумла 2,13 млрд доллар маблағи грантӣ бо афзоиши 0,73 млрд. доллар, 1,53 млрд доллар маблағи қарзӣ бо коҳишҳои 0,27 млрд. доллар ва 0,2 млн доллар саҳми Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба тағйирот шуда истодаанд.

Сохтори маблағгузориҳои лоиҳаҳои сармоягузориҳои давлатиро ба таври васеъ дар диаграммаи 1. нишон медиҳем.

Диаграммаи 1. Сохтори маблағгузориҳои лоиҳаҳои сармоягузориҳои давлатӣ дар соли 2021 (млрд. доллари ИМА)

Сарчашма: аз тарафи муаллиф дар асоси ҳисоботи Кумитаи давлатии сармоягузорӣ ва идораи амволи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2021 таҳия шудааст.

Дар соли 2021 аз ҳисоби лоиҳаҳои давлатии сармоягузорӣ 5 176,9 млн сомонӣ маблағҳо аз худ карда шудааст, ки ин ба 106,1 фоизи нақшаи аниқшудаи бучети лоиҳаҳои сармоягузори давлатӣ барои соли 2021 баробар мебошад. Азхудкунии маблағҳои қарзӣ дар ҳаҷми 2 284,3 млн сомонӣ ва маблағҳои грантӣ 2 892,6 млн сомонӣ таъмин гардид.

Аз ҳаҷми умумии маблағҳои азхудшуда 75,9 млн сомонӣ ба соҳаи ҳокимият ва идоракунии давлатӣ; 29,9 млн сомонӣ ба соҳаи мудофия; 19,2 млн сомонӣ ба соҳаи мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ва тартиботи ҳуқуқӣ; 246,5 млн сомонӣ ба соҳаи маориф; 690,9 млн сомонӣ ба соҳаи тандурустӣ; 400,7 млн сомонӣ ба соҳаи хоҷагии манзилию коммуналӣ; 46,3 млн сомонӣ ба соҳаи фарҳанг ва варзиш; 2 005,9 млн сомонӣ ба соҳаи энергетика; 421,8 млн сомонӣ ба соҳаи кишоварзӣ ва 1 239,8 млн сомонӣ ба соҳаи нақлиёт равона шудааст, ки таҳлили онро дар солҳои охир дар чадвали 1. дида мебароем.

Чадвали 1. Ҳаҷми маблағгузориҳо аз рӯи соҳаҳо дар солҳои 2019-2021 (млн. сомонӣ)

Самтҳои истифодабарӣ дар соҳаҳо	2019	2020	2021	Тағносиб (+-) дар солҳои 2021-2019
Ҳокимият ва идоракунии давлатӣ	30,5	31,5	75,9	45,4
Мудофия	10,1	11,2	29,9	19,8
Соҳаи мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ва тартиботи ҳуқуқӣ	6,8	7,2	19,2	12,4
Маориф	220,0	227,6	246,5	26,5
Соҳаи тандурустӣ	200,0	246,9	690,9	490,9
Хоҷагии манзилию коммуналӣ	215,0	283,1	400,7	185,7
Фарҳанг ва варзиш	40,8	5,5	46,3	5,5
Энергетика	1500	1800	2 005,9	505,9
Кишоварзӣ	395,9	403,7	421,8	25,9
Нақлиёт	660,5	679,7	1 239,8	579,3
Ҳамагӣ	3279,6	3696,4	5176,9	12152,9

Сарчашма: Маълумот оид ба ҳолати қарзи давлатӣ ва сармоягузориҳои давлатӣ дар солҳои 2019-2021

Дар маҷмуъ дар се соли охир ҳаҷми маблағгузориҳо аз рӯи соҳаҳо 12152,9 млн. сомониро ташкил додааст. Афзоишҳои аз рӯи соҳаҳо 45,4 млн сомонӣ ба соҳаи ҳокимият ва идоракунии давлатӣ; 19,8 млн сомонӣ ба соҳаи мудофия; 12,4 млн сомонӣ ба соҳаи мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ва тартиботи ҳуқуқӣ; 26,5 млн сомонӣ ба соҳаи маориф; 490,9 млн сомонӣ ба соҳаи тандурустӣ; 185,7 млн сомонӣ ба соҳаи хоҷагии манзилию коммуналӣ; 5,5 млн сомонӣ ба соҳаи фарҳанг ва варзиш; 505,9 млн сомонӣ ба соҳаи энергетика; 25,9 млн сомонӣ ба соҳаи кишоварзӣ ва 579,3 млн сомонӣ ба соҳаи нақлиёт рост меояд.

Дар солҳои охир чун олоти муҳимтарини амалисозии сиёсати давлатии иҷтимоӣ ва иқтисодӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барномаҳои ҳадафноки милли (давлатӣ) баромад менамоянд. Барномаҳои ҳадафноки давлатӣ маҷмуи чорабиниҳои илмӣ - таҳқиқотӣ, таҷрибавӣ - созандагӣ, истеҳсолӣ, иҷтимоӣ - иқтисодӣ ва ташкилӣ - хоҷагидорие мебошанд, ки бо сарчашмаҳои молиявӣ, иҷроқунандагон ва муҳлатҳои бачоорӣ якҷоя карда шуда, ҳалли босамараи масъалаҳои ба дастгирии давлатӣ эҳтиёҷдоштаро таъмин менамоянд.

Хулоса, Хусусияти асосии қорбурди барномаҳои ҳадафноки давлатӣ ин муайян кардани самтҳои рушд ва навбатҳои амалисозии онҳо вобаста ба аҳамияти барномаҳо барои иқтисодияти милли, мақсаднокии иқтисодӣ ва иҷтимоӣ бо назардошти имконияти маблағгузори чорабиниҳои барномавӣ дар сатҳи давлатӣ ва минтақавӣ мебошад.

Маблағгузори лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар доираи барномаҳои ҳадафноки милли, асосан, бо истифодаи механизми маблағгузори лоиҳавӣ ба ҷо оварда мешавад. Дар механизми мазкур се ҷониби асосӣ (иштирокчиёни лоиҳа) фаъолият менамоянд: давлат (барномаи милли), қарздиҳанда (бонк) ва қарзгир (субъекти хоҷагидорӣ иҷроқунандаи лоиҳа). Ҳар як иштирокчиҳои лоиҳа ҳадафҳои худро пайгирӣ намуда, меҳодад, ки ҳарчи камтар талафоти моддӣ бинад. Манфиати давлат дар дастгирии соҳаҳои афзалиятноки

иктисодиёти миллӣ, ки рушди онҳо амнияти иқтисодӣ ва мудофиавии мамлакатро таъмин менамояд, ифода меёбад. Бонк ба бозпас гирифтани пулҳои ба лоиҳа гузоштаи худ ва дастгирии давлатӣ манфиат дорад. Барои субъекти хоҷагидорӣ – ташаббускори лоиҳа гирифтани қарз бо меъёри фоизии паст ва муҳлати тулонӣ муҳим аст.

Таҳқиқоти гузаронидашуда нишон дод, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон истифодаи механизми маблағгузории лоиҳавӣ дар марҳилаи ташаккул қарор дошта, заминаҳои татбиқ намудани он дар амалияи фаъолияти сармоягузории лоиҳаҳои афзалиятноки миллӣ, пеш аз ҳама, лоиҳаҳои инноватсионӣ дар соҳаҳои истеҳсоли мавҷуд мебошанд. Таҷрибаи ҷаҳонии амалисозии лоиҳаҳои сармоягузорӣ самаранокии ин намуди маблағгузориро аллақай собит кардааст.

Хулоса, масъалаи ҷалби қарзи давлатӣ ва идораи он яке аз масъалаҳои муҳими ҳалталаб ба шумор рафта, Ҷумҳурии Тоҷикистон имрӯзҳо бо истифода аз ҳамаи фишангҳо дар роҳи ҳалли ин масъалаҳо ба комёбиҳои назаррас ноил гашта истодааст. Ин аст, ки дар ҷанд соли охир ҳаҷми уҳдадорихои қарзии ҷалбшуда бо дараҷаи имтиёзнокии баланд ва бо муҳлати дароз ҷалб шуда истодаанд. Ҳаҷми қарзҳои ҷалбшуда аз меъёрҳои ҳадди ниҳии муайяншуда зиёд нашуда, дар дараҷаи муътадил қарор дорад, аммо ба ҳамаи ин комёбиҳо нигоҳ накарда, барои кишвари мо саривақт ва пурра иҷро намудани уҳдадорихои қарзӣ, самаранок ва мақсаднок истифодабарии қарзҳои ҷалбшуда ҳоло ҳам масъалаи асосӣ ва ҳалталаб ба шумор меравад ва мо мехоҳем барои ҳаллу фасли ин масъалаҳо як қатор пешниҳодҳо намоем:

- Унсuri муҳимтарини инфрасохтори иттилоотии бозори қарзии Тоҷикистон бояд агентҳои мустақили рейтингӣ бошанд. Аҳамияти онҳо зарурати дастрас кардани иттилооти дуруст ба қарздиҳандагон ва дигар ташкилотҳои молиявӣ доир ба вазъи молиявии қарзгирандагон ва рақобатпазирии маҳсулоти онҳо, ки барои қабули қарор доир ба сармоягузорӣ заруранд, хеле муҳим ба ҳисоб меравад.

- Таҳия, коркард ва дар амал ҷорӣ намудани стратегияи идоракунии қарзи давлатӣ, ки роҳҳои пешгирии хавфҳои таъсиррасонро ба сандуки қарзгирии мамлакат дар бар гирад.

- Зиёд намудани ҳаҷми қарзҳои дохилӣ нисбат ба ҳаҷми умумии қарзҳои ҷалбшавандаи беруна.

- Ҳукумати кишвар кӯшиш намояд, то дараҷаи қарзгириро кам кунад ва маблағҳои лоиҳавие, ки ба кишвар ворид мешаванд самаранок мақсаднок истифода шаванд.

- Воситаҳои аз ҳама самарабахши татбиқи сиёсати давлатӣ дар соҳаи рушди институтсионалии низоми қарздиҳӣ ва молиявии эҳтиёҷоти корхонаҳои кишоварзӣ ва аҳолии деҳоти Тоҷикистон барномаҳои ҷумҳуриявӣ, соҳавӣ ва минтақавӣ оид ба рушди соҳаҳо ва дастгирии аҳолии деҳот мебошанд.

Бояд гуфт, ки дар ҳақиқат вақте ки қарзи давлатӣ ва умуман сарчашмаҳои қарзӣ дуруст, суроғавӣ ва мақсаднок истифода шаванд, нақши бағоят муҳимро дар раванди такрористеҳсоли ҷамъият ва дар рушди босуръати иқтисодиёти мамлакатамон хоҳад гузошт.

АДАБИЁТ

1. Алимардонов Ҷ. Молия (воситаи таълимӣ) / Ҷ. Алимардонов – Душанбе: ДМТ, 2014.
2. Афанасьев М.П. Бюджет и бюджетная система: учебник / М.П. Афанасьев, А.А.Беленчук И.В. Кривоногов; под ред. М.П. Афанасьева, - 2- изд., перераб. и доп. - М.: Юрайт, 2014.-452 с.
3. Годин А.М., Максимова Н.С., Подпорина И.В. Бюджетная система Российской Федерации. “ М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2004. 57. Николаева Т.П. Бюджетная система РФ. “М.: МЭСИ, 2007.
4. Жуков В.А., Опеньшев С.П. // Государственный финансовый контроль / В.А. Жуков. - М., 1999г.
5. Золотарева Г.И. Бюджетная система: учебник / Г.И.Золотарева, Н.И. Смородинова. - М.: КНОРУС, 2011.
6. Каримова М.Т., Мӯминова Ф.М., Соҳибов Ш.К. Роҳнамои бучети Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, 2012. - 188 с.
7. Қонуни ҶТ «Дар бораи қарзгирии давлатӣ ва қарзи аз ҷониби давлат кафолатдода» //Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: 2022, - №1923.
8. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи молияи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31 январӣ соли 2020, №1446.

9. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳазинадорӣ» // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, №6, соли 2008.

10. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи бучети Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2022».

НАҚШИ ҚАРЗИ ДАВЛАТӢ ВА САРЧАШМАҲОИ САРМОЯИ ҚАРЗӢ ДАР АМАЛИНАМОИИ ЛОИҲАҲОИ ДАВЛАТИИ САРМОЯГУЗОРӢ

Нақши бозори сармояи қарзӣ дар рушди низоми иқтисодии кишвар ва ҷаъолияти субъектҳои хоҷагидори баррасӣ шудаанд. Ҷамъбасти назарияи афзоиши марҳилавии мундариҷа ва вазифаҳои бозори сармояи қарзӣ, ки дар он механизми ҳаракати маблағҳои озод аз як давлат ба дигараш, аз қарздиҳанда то қарзгиранда ташаккул ва инкишоф меёбад, мавриди омӯзиш қарор гирифта шудааст. Дар баробари ин, моҳияти қарзи давлатӣ аз рӯи замон ва аломатҳои функционали ва институтионали тавсиф гардидааст.

КАЛИДВОЖАҲО: қарз, қарзи давлатӣ, ташкилотҳои қарзӣ, бозори қарз, бозори пул, меъёрҳои фоиз, бозори қоғазҳои қиматнок, қарзи дохилӣ, қарзи берунӣ, сармояҳои қарзӣ, маблағгузори қарзи давлатӣ, касри бучет, маблағгузори касри бучет.

РОЛЬ ГОСУДАРСТВЕННОГО ДОЛГА И ИСТОЧНИКОВ ДОЛГОВОГО КАПИТАЛА В РЕАЛИЗАЦИИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ

Рассмотрена роль рынка заемного капитала в развитии экономической системы страны и деятельности хозяйствующих субъектов. Обсуждается краткое изложение теории поэтапного роста содержания и функций рынка ссудного капитала, на котором формируется и развивается механизм движения свободных средств из одного состояния в другое, от кредитора к заемщику. При этом сущность государственного долга описывается с точки зрения времени и функционально-институциональных характеристик.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: долг, государственный долг, кредитные организации, долговый рынок, денежный рынок, процентные ставки, фондовый рынок, внутренний долг, внешний долг, заемный капитал, финансирование государственного долга, дефицит бюджета, финансирование дефицита бюджета.

THE ROLE OF PUBLIC DEBT AND SOURCES OF DEBT CAPITAL IN THE IMPLEMENTATION OF PUBLIC INVESTMENT PROJECTS

The role of the debt capital market in the development of the economic system of the country and the activity of economic entities are considered. The summary of the theory of phased growth of the content and functions of the debt capital market, in which the mechanism of the movement of free funds from one state to another, from the lender to the borrower, is formed and developed, is discussed. At the same time, the essence of the state debt is described in terms of time and functional and institutional characteristics.

KEYWORDS: debt, public debt, credit organizations, debt market, money market, interest rates, stock market, internal debt, external debt, debt capital, public debt financing, budget deficit, budget deficit financing

Маълумот дар бораи муаллиф: *Давлатмуродов Шохмурод Мирзомуродович* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи идоракунии молияи давлатӣ. **Суроға:** 734005, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 918-16-13-55**. E-mail: **shohmurod_1987@mail.ru**

Раҳматуллаев Раҳматулло - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуюм. **Суроға:** 734005, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 900-50-70-00**.

Собиров Фирӯз - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуюм. **Суроға:** 734005, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 550-00-00-13**.

Сведения об авторах: *Давлатмуродов Шохмурод Мирзомуродович* – Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, дотсент кафедры управления государственными финансами. **Адрес:** 734005, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 918-16-13-55**. E-mail: **shohmurod_1987@mail.ru**

Раҳматуллаев Раҳматулло - Таджикский национальный университет, магистр второго курса. **Адрес:** 734005, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 900-50-70-00**.

Собиров Фирӯз - Таджикский национальный университет, магистра второго курса. **Адрес:** 734005, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 550-00-00-13**.

Information about the authors: *Davlatmuradov Shohmurod Mirzomurodovich* - Tajik National University, Candidate of Economic sciences, Associate professor of the Department of Public financial management. **Address:** 734005, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **(+992) 918-16-13-55**. E-mail: **shohmurod_1987@mail.ru**

Rakhmatullaev Rakhmatullo - Tajik National University, second-year master's student. Address: 734005, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **(+992) 900-50-70-00**.

Sobirov Firuz – Tajik National University, second year master's student. **Address:** 734005, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **(+992) 550-00-00-13**.

ХУСУСИЯТҲОИ ТАШКИЛКУНИИ РУШДИ МЕТОДИКАИ БАҲИСОБГИРӢ ДАР КОРХОНАҲОИ ХУРД

Паймонаи Ҷ., Амирзода М.А.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ташкилдиҳии рушди методикаи баҳисобгирӣ дар корхона - ин раванди бисёрҷанба мебошад, ки дар асоси доварии касбии муҳосиб ё ин ки аудитор ташкил мешавад ва аз шахси ташкилкунанда донишҳои назариявии муқаммал дар ин соҳа талаб менамояд. Ҳамчунин, шахсе, ки барои ташикили сиёсати баҳисобгирӣ масъул аст бояд таҷрибаи бой ва хусусиятҳои хоси корхонаи тичоратиро хуб донад. Яке аз хусусиятҳои асосии фаъолияти корхона ин хосиятҳои хоси ҳар як корхона мебошад, ки ба мазмуни сиёсати баҳисобгирӣ таъсир мерасонад. Муқарраротҳои асосии сиёсати баҳисобгирии корхона бояд ба талаботҳои қонунгузори мувофиқ бошад.

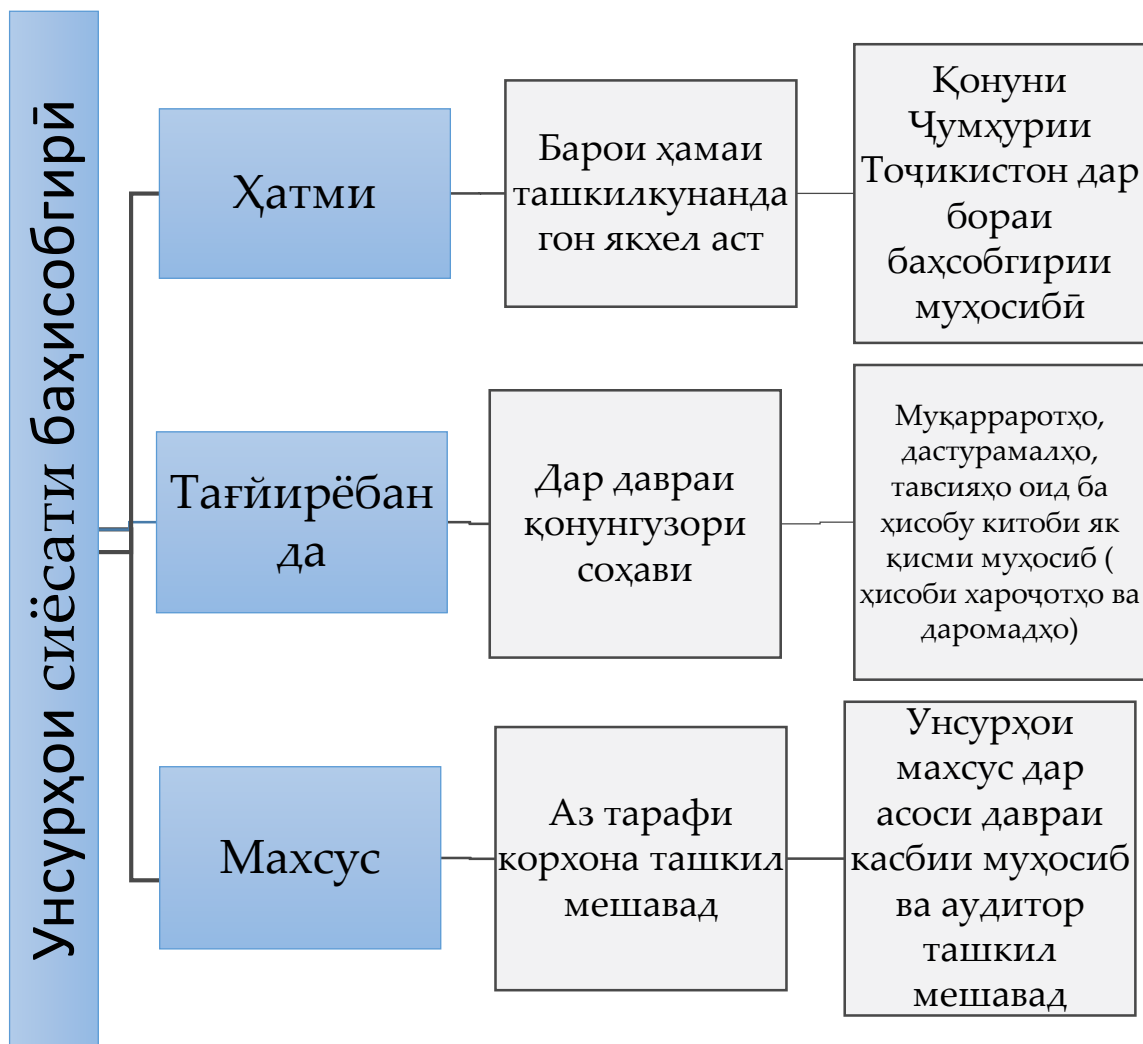
Ташкилкунии сиёсати баҳисобгирӣ, ҳамчунин, интихоби роҳи оптималии ташкилкунии баҳисобгирии муҳосибӣ дар корхонаҳои махсус бештар дар корҳои илмӣ чунин олимони машҳур дарҷ ёфтааст: Николаева С.А., Шнейдман Л.З., ва ғайраҳо. Ғайр аз қонунгузори амалкунанда ҳангоми ташкили сиёсати баҳисобгирӣ чунин омилҳо ба назар гирифта мешаванд:

1. Микёси корхона.
2. Шакли моликият.
3. Намуди фаъолият.
4. Дислокатсия.
5. Низоми андозбандӣ.
6. Стратегияи амалишаванда.

Муҳосиб ҳангоми ташкили сиёсати баҳисобгирӣ ва аудитор ҳангоми аудити сиёсати баҳисобгирӣ бояд ин омилҳоро таҳти назар гиранд. Дар байни ин омилҳо намуди фаъолият бештар таъсир мерасонад. Барои он, ки хосияти хоси ҳар як корхона асоси фаъолият ба ҳисоб меравад.

Ҳангоми ташкили сиёсати баҳисобгирӣ бояд фаъолияти иқтисодии корхона таҳлил карда шавад, агар ки корхона дар нақшаҳои кутоҳмуддати худ ягон намуди фаъолияти дигарро интихоб карданӣ бошад, он низ бояд ба назар гирифта шавад. Алалхусус, барои чунин фаъолиятҳо бояд маҷмуи методҳо ва роҳҳо ташкил шавад. Хусусан, барои дарҷ ёфтани амалиётҳои хоҷагидорӣ дар баҳисобгирии муҳосибӣ.

Сиёсати баҳисобгирӣ, ки пайдарҳам хосиятҳои хоси корхонаро бо назардошти самти фаъолият ба назар мегирад, сохторан дида мебароям дар расми 1.2.

Аз назари мо чихеле ки дар расм мебинед сиёсати баҳисобгирӣ дорои се гурӯҳи унсурҳои асосӣ мебошад. Унсурҳои ҳатмӣ ин унсурҳое мебошанд, ки барои ҳамаи корхонаҳо як хел мебошанд, ба мисоли постулатҳо, принципҳои баҳисобгирии муҳосибӣ, ки дар стандартҳо ва қонунгузорӣ омадааст. Ба ин намуди ҳуҷҷатҳои асосӣ ҳама намуди муқарраротҳо ва санадҳои меъёрӣ дохил мешаванд. Ба мисоли қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ, Кодекси Гражданин Ҷумҳурии Тоҷикистон, қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи ширкатҳои саҳҳомӣ ва ғайра.

Унсурҳои тағйирёбанда аз самти фаъолияти корхона вобаста мебошанд. Ба ин гурӯҳи унсурҳо стандартҳои соҳавӣ ва тавсияномаҳо оид ба баҳисобгирии муҳосибӣ дохил мешаванд. Стандартҳои соҳавӣ хусусияти хоси соҳавии самти фаъолияти корхонаро ба ҳисоб мегиранд. Тавсияҳо дар соҳаи баҳисобгирии муҳосибӣ асосан барои рамзкушоӣ кардани қонунҳои дар боло зикргардида мебошанд. Ин унсурҳо асосан ихтиёрӣ интихоб мешаванд. Ин унсур дар асоси методикаҳои соҳавии ташкилшуда асос меёбад, ки ягон самти муайяни ҳисоботро ба танзим медарорад, ба мисоли муайянкунии арзиши асли, ташкилкунии чараёни корӣ ва ташкилкунии ҳисоботҳои молиявӣ ва ғайра.

Чанбаҳои методии асосие, ки аудитор бояд ҳангоми аудити саноатӣ донад дар поён оварда шудаанд. Сохтори он методика чунин намуд дорад:

1. Муқаррароти умумӣ;
2. Таркиби хароҷотҳои истеҳсолӣ, хароҷотҳо оид ба фурӯши маҳсулот, анҷоми корҳо ва хизматрасонӣ;
3. Гурӯҳбандии хароҷотҳо аз рӯи моддаҳои хароҷот;
4. Гурӯҳбандии хароҷотҳо аз руи унсурҳои хароҷот;

5. Роҳҳои баҳисобгирии хароҷот дар истехсолот барои муайянкунии арзиши аслии маҳсулоти истехсолшуда, корҳо ва хизматрасониҳо;

6. Баҳисобгирии арзиши аслии маҳсулот аз рӯи моддаҳои хароҷот;

7. Меъёриқунонии арзиши маҳсулот.

Хусусияти хоси корхона бо сохтори ташкилии корхона робитаи зич дорад. Ин методикаҳои соҳави барои ташкилкунӣ баҳисобгирӣ муҳосибӣ, баҳисобгирии идоракуни, ҳисоботҳои даруни корхона бешак зарур мебошад ва барои роҳбарон ҳангоми қабули қарорҳои идоракуни зарур мебошад. Мазмуни ҳисоботҳои даруни корхона сирри корхона ба ҳисоб меравад. Шахсоне, ки ин маълумотро медонанд, барои фош кардани он ба ҷавобгарӣ кашида мешаванд.

Ҳангоми таҳия намудани ҳисоботҳои дохилӣ, пеш аз ҳама бояд нишондиҳандаҳои асосие, ки дар воҳидҳои сохторӣ ташкил мешаванд, муайян кунем.

Сеюм гурӯҳи унсурҳо - унсурҳои махсус ба ҳисоб мераванд, ки онҳо дар дохили корхона таҳия мешаванд. Дар асоси довари касбии муҳосиб, ҳангоми дар қонунгузорӣ ба танзим надаровардани ягон муносибат. Ин унсурҳоро метавонем дар стандартҳои дохили субъекти хоҷагидорӣ ворид намоем, ки тарзи бурдани баҳисобгирӣ дар ягон қисми корхона ба танзим дарорад. Тарзи ташкил ва тағйири стандартҳои дохилӣ аз тарафи ҳуди корхона мустақилона иҷро карда мешаванд. Онҳо дар асоси хусусияти хоси корхона сохта мешаванд ва аз дастурҳои методии соҳави баҳра мегиранд. Стандартҳои муҳосибии корхонаҳо аз тарафи ҳамаи воҳидҳои сохторӣ иситифода мешаванд. Намуд ва тарзи ташкили ҳуҷҷатгузорино низ ҳуди корхона мустақилона муайян мекунад ва молиқияти зехнии корхона ба ҳисоб меравад.

Ҳамин тариқ, сиёсати баҳисобгирии корхона - ин воситаи муҳими танзимкунандаи инфиродии баҳисобгирии муҳосибӣ мебошад. Самароники сиёсати баҳисобгирӣ ҳамон вақт таъмин мегардад, ки он бо қонунгузори Чумҳурии Тоҷикистон ва СБҲМ мувофиқат намояд. Татбиқи чунин мақсади сиёсати баҳисобгирӣ бояд дар асоси санадҳои меъёри ҳуқуқӣ, унсурҳои тағйирёбандаҳои, ки хусусияти хоси корхонаро ба назар мегиранд, ҳамчунин, ҳуҷҷатҳои, ки субъекти хоҷагидорӣ дар даруни корхона ташкил мекунад, ташкил шавад. Хусусиятҳои ин соҳа ҳангоми ташкили сиёсати баҳисобгирӣ ҷойи хоси ҳудро дорад. Дар қонунгузори айна ҳол амалкунанда, санадҳои меъёрии амалкунанда вҷуд доранд, ки аз тарафи вазоратҳо ва шӯъбаҳо ташкил мешаванд.

Дар асоси ҳамон дастурҳои методи корхонаҳо сиёсати баҳисобгирии ҳудро ташкил мекунад. Вале бояд қайд кард, ки на ҳама ҷанбаҳои баҳисобгирӣ ва лаҳзаҳои ташкили сиёсати баҳисобгирӣ дар соҳаҳои махсус дар қонун ба танзим дароварда шудаанд. Дар асоси ҳамин гуфтаҳо корхонаҳо ҳуқуқ доранд, ки методикаҳои ҳудро ташкил диҳанд.

Сиёсати баҳисобгирии ташкилшуда имкон медиҳад, ки мо методи самараноки баҳисобгирӣ муайян намоем, ки ҳамгироии низомҳои баҳисобгирӣ ва таҳлилро таъмин менамояд ва боиси интиҳоби қарорҳои идоракунии босамаранок мегардад. Сиёсати баҳисобгирии самаранок сохташуда ташкили ҳисоботҳои бозғимоди муҳосибиро таъмин менамояд ва боиси қонеъ шудани талаботҳои гурӯҳи асосии истифодабарандагони маълумоти муҳосибӣ мегардад, ки он ба муайян намудани қарори самараноки идоракунии мусоидат менамояд ва сабаби дарозмуддат фаъолият кардани корхона мегардад. Баҳодихии таъсири чунин омилҳои муҳим ба сиёсати баҳисобгирӣ ва истехсолот, хусусияти соҳа хело муҳим мебошад ва он имкон медиҳад, ки ҳангоми таҳлили он мо самаранокии иқтисодии ривочи фаъолияти хоҷагидорӣ корхонаро баланд бардорем.

АДАБИЁТ

1. Савин А.А. Аудит налогообложения: Учеб. пособие / А.А. Савин, А.А. Савина. – 2-е изд. – М.: Вузовский учебник, 2011.
2. Сидорова В.Н. Правоотношения банкротства юридических лиц / В.Н. Сидорова. – СПб.: Изд-во СПбГУП, 2008.
3. Кобозева Н.В. Банкротство: учет, анализ, аудит: практич. пособие / Н.В. Кобозева. – М.: Магистр: ИНФРА-М, 2010.
4. Байкина С.Г. Учет и анализ банкротств: Учеб. пособие / С.Г. Байкина. – 2-е изд. – М.: ИТК «Дашков и К», 2010.

5. Шибанова-Роевко Е.А. Совершенствование регулирования отношений несостоятельности промышленных предприятий: Монография. – М.: Изд-во «Спутник+», 2010.
6. Попова Л.В. Учет и анализ банкротств: Учеб. пособие / Л.В. Попова, И.А. Маслова. – М.: Дело и Сервис, 2009

ХУСУСИЯТҲОИ ТАШКИЛКУНӢ ВА РУШДИ МЕТОДИКАИ БАҲИСОБГИРӢ ДАР КОРХОНАҲОИ ХУРД

Дар мақолаи мазкур муаллифони мавзӯи хусусиятҳои ташкилкунӣ ва рушди методикаи баҳисобгирӣ дар корхонаҳои хурдро мавриди баррасӣ қарор додаанд. Муаллифони қайд мекунанд, ки сиёсати баҳисобгирӣ ташкилшуда имкон медиҳад, ки мо методи самараноки баҳисобгирӣ муайян намоем, ки ҳамгироии низомҳои баҳисобгирӣ ва таҳлилро таъмин менамояд ва боиси интиҳоби қарорҳои идоракунии босамаранок мегардад.

КАЛИДВОЖАҲО: методикаи баҳисобгирӣ, низом, таҳлил, қарорҳои идоракунии.

ОРГАНИЗАЦИОННАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА И РАЗВИТИЕ МЕТОДОЛОГИИ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА НА МАЛЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

В данной статье авторы затронули тему организационных особенностей и развития методов бухгалтерского учета на малых предприятиях. Авторы отмечают, что организованная учетная политика позволяет определить эффективный метод учета, что обеспечивает интеграцию систем учета и анализа, приводит к выбору эффективных управленческих решений.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: методология бухгалтерского учета, система, анализ, управленческие решения.

ORGANIZATIONAL CHARACTERISTICS AND DEVELOPMENT OF ACCOUNTING METHODOLOGY IN SMALL ENTERPRISES

In this article, the authors touched upon the topic of organizational features and the development of accounting methods in small businesses. The authors note that an organized accounting policy makes it possible to determine an effective accounting method, which ensures the integration of accounting and analysis systems, leads to the choice of effective management decisions.

KEYWORDS: accounting methodology, system, analysis, management decisions.

Маълумот дар бораи муаллифони: *Паймонаи Қ.* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети баҳисобгирӣ ва иқтисоди рақамӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Амирзода М.А. – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети баҳисобгирӣ ва иқтисоди рақамӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сведения об авторах: *Паймонаи Дзе.* – Таджикский национальный университет, магистрант факультета учета и цифровой экономики. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Амирзода М.А. – Таджикский национальный университет, магистрант факультета учета и цифровой экономики. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Information about the authors: *Paymonai J.* – Tajik National University, second-year master`s student of Faculty of Accounting and Digital Economy. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17.

Amirzoda M.A. - Tajik National University, second-year master`s student of Faculty of Accounting and Digital Economy. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17.

БАРРАСИИ СИЁСАТИ МОЛИЯВИИ ДАВЛАТ ВОБАСТА БА СОҲАИ МАОРИФ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Усмонова А.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Яке аз соҳаҳои ҳаётан муҳимми ҳар як мамлакат ин соҳаи маориф ба ҳисоб рафта, заминагузори рушди инкишофи хоҷагии халқи мамлакат доништа мешавад. Зеро сифати маориф ва таълим ба ояндаи насли наврас таъсири амиқ гузошта, дар инкишофи ақлонӣ фарҳангии онҳо бевосита муҳим мебошад. Ақли солим дар шароити муосир пешбарандаи иқтисодӣ ва инкишофдиҳандаи соҳаҳои зарурӣ ба ҳисоб меравад.

Бояд қайд намуд, ки Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳалли масъалаҳои марбут ба некуаҳволии иқтисодӣ ва рафохати иҷтимоӣ мардуми Тоҷикистон таваччуҳи хоса зоҳир менамояд. Ҷумҳурии Тоҷикистон тибқи Конститутсия (Сарқонун)-и худ давлати иҷтимоӣ

эълон гардида, ухдадор шудааст, ки барои ҳар як инсон шароити зиндагии арзанда ва инкишофи озодонаро фароҳам меорад. Аз ин рӯ, ҳалли тадриҷии масъалаҳои иҷтимоии кишвар яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати дохилии давлати Тоҷикистон мебошад.

Махсусан, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар мулоқотҳои худ пайваста ба ин соҳа таваҷҷуҳи хоса зоҳир менамоянд.

Дар Паёми навбатии худ ба МНМОҶТ (26.12.2019) дарч намуданд, ки “дар марҳалаи кунунии пешрафти Тоҷикистон ба соҳаҳои илму маориф афзалияти аввалиндараҷа дода мешавад, зеро онҳо дар таҳкими пояҳои давлати демократӣ ва ҳуқуқбунёду дунявӣ нақши калидӣ мебозанд. Соли чорӣ ба маблағи 500 миллион сомонӣ 130 муассисаи таҳсилоти умумӣ бо зиёда аз 32 ҳазор ҷойи нишаст ба истифода супорида шуд. Аз ин шумора 32 муассиса бо қариб 10 ҳазор ҷойи нишаст аз ҳисоби соҳибкорону шахрвандони саховатпешаи кишвар ба маблағи беш аз 122 миллион сомонӣ бунёд шуда, ҳиссаи онҳо дар сохтмон ва таъмиру азнавсозии муассисаҳои соҳаи маориф ва дигар бахшҳо рӯз ба рӯз афзуда истодааст” [2].

Вобаста ба ин метавонем зикр намуд, ки Президенти кишвар бо дарки амиқи масъала, ба рушду нумуи он аҳаммияти хоса зоҳир намуда истодаанд. Зеро низоми маориф – маҷмуи барномаҳои таълимӣ ва стандартҳои давлатии таҳсилот, шабакаи муассисаҳои таълимии амалкунанда, сарфи назар аз шакли ташкилию ҳуқуқӣ ва моликият, мақомоти идораи маориф, муассисаю ташкилотҳои он, хонандагон ва тарбиягирандагон, омӯзгорон ва дигар кормандон, иттиҳодияҳои муассисаҳои таълимӣ, воҳидҳои зерсохторӣ ва дигар унсуре мебошанд, ки барои ҳалли мақсаду вазифаҳои ягона муттаҳид гардида, ба татбиқи сиёсати давлат дар соҳаи маориф ва зиёд кардани саҳми соҳаи мазкур дар инкишофи иҷтимоию иқтисодии мамлакат, баланд бардоштани дараҷаи некуаҳолии халқ равона карда мешаванд [1].

Асоси ташкилии сиёсати давлат дар соҳаи маориф барномаи рушди маориф мебошад, ки аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо назардошти дастовардҳои ҷаҳонӣ таҳия гардида, ҷиҳати баррасӣ ва тасдиқ ба Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод карда мешавад.

Ҳамин тавр, бо мақсади рушди маориф ҳамоҳангии фаъолияти вазорату кумитаҳо, ташкилоту муассисаҳо, мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ таъмин карда мешавад.

Дар мақомоти идораи маориф, дар муассисаҳои таълимӣ, сарфи назар аз шакли ташкилию ҳуқуқӣ ва моликият, иттиҳодияҳои (ассотсиатсияҳои, иттифоқҳои) онҳо таъсис ва фаъолияти сохторҳои ташкилии ҳисобҳои сиёсӣ, ҳаракатҳои сиёсии ҷамъиятӣ ва динӣ манъ аст.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон сиёсати давлатӣ дар соҳаи маориф яке аз самтҳои афзалиятнок маҳсуб меёбад. Давлат барои амалӣ гардонидани сиёсати давлатӣ дар соҳаи маориф низоми маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистонро ташкил намуда, фаъолияти онро ба таъмини ҳуқуқи шахрвандон ба таҳсил равона мекунад.

Аз ин рӯ, давлат бо мақсади рушди соҳаи маориф ҳамоҳангсозии фаъолияти вазорату идораҳо, мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот, шахсони воқеӣ ва ҳуқуқиро таъмин менамояд.

Яке аз заминаҳои муҳим, ки молиякунонии соҳаи маорифро таъмин месозад ин пеш аз ҳама сиёсати давлатӣ дар ин мебошад. Сиёсати давлатӣ дар соҳаи маориф дар асоси дурнамо, концепсия, стратегия ва барномаҳои давлатии рушди соҳаи маориф тибқи қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон амалӣ мегардад.

Сиёсати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи маориф ба принципҳои зерин асос меёбад:

- баробарҳуқуқии шахрвандон дар гирифтани таҳсилоти босифат;
- қонуният, эҳтироми ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шахрванд;
- бартарии соҳаи маориф дар ҳама сатҳҳои идоракунии давлатӣ;
- ҳатмӣ будани таълими умумии асосӣ;

- дастрасии таҳсилоти миёнаи умумӣ ва идомаи таҳсил дар зинаҳои минбаъдаи таҳсилот дар асоси озмун;
- бартарии арзишҳои миллию умумибашарӣ, моҳияти башардӯстонаи мазмуни таҳсилот, рушди озодонаи шахс;
- муҳаббат ба Ватан, оила ва муҳити зист;
- ҷанбаи илмӣ, дунявӣ ва башардӯстонаи таълиму тарбия дар муассисаҳои таълимӣ [1].

Сиёсати иҷтимоии давлат аз як тараф ба ҳифзи иҷтимоии аҳоли нигаронида шуда бошад аз тарафи дигар ба ҳалли муаммои инкишофи стратегияи мамлакат ва омӯзонидану бозомузидани фарзандони Тоҷикистон, ки ҳалқунандаи ҳамаи масоилҳо мебошанд, нигаронида шудааст. Сиёсати пешагардида муайянкунандаи ояндаи кишвар ва рушди ҳамаҷонибаи он мебошад. Бинобар ин, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба инкишофи соҳаи маориф диққату эътибори хоса медиҳад ва ба талаботҳои иқтисодии ҷаҳонӣ мувофиқат кардани он мусоидат менамояд. Дар зарфи солҳои соҳибистиклолӣ, ҷиҳати молиякунонии соҳаи маориф чораҳои зиёде андешида шуд, ки дар натиҷа кулли макотиби миёнаи умумӣ дар кишвар бо компютерҳо таъмин крада шуданд. Ин албатта сифати таълимро баланд хоҳад бардошт.

Муваффақияту дастовардҳои соҳаи маориф дар Тоҷикистон вобаста ба имкониятҳои имрӯзаи сарзaminaмон ба миён омадааст, ки танҳо талаботи имрӯзаро нисбатан қонеъ мегардонанд. Барои расидан ба дастовардҳои ба стандарти байналхалқӣ ҷавобгӯӣ имконият ва иқтидорҳои истеҳсолиро ба миллионҳо маротиба зиёд кардан лозим аст. Тоҷикистон азми устувор роҷеъ ба ноилгардӣ ба ин мақсадро дорад. Қабули барномаҳои давлатӣ оид ба рушди соҳаи маориф ва рушди тафаккури техникаи хонандагон яке аз барномаҳои устуворкунанда дар дарёфти мавқеъ дар соҳаи маориф мебошад.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳар сол дар вақти таҳияи бучети давлатӣ кӯшиш ба харҷ медиҳад, ки барои соҳаи маориф маблағҳои калонро ҷудо намояд. Тадричан сол аз сол ба системаи маориф маблағҳо зиёдтар ҷудо карда мешаванд ва ин аз он шаҳодат медиҳад, ки базаи моддӣ-техникӣ мактабҳо хуб шуда истодаанд ва сифати донишомӯзии донишҷӯён баланд хоҳад шуд.

Яке аз омилҳои баланд бардоштани сатҳи дониши толибилмон ин баланд бардоштани музди меҳнати омӯзгорон мебошад. Дар соли 2021 нисбати соли 2020 ба ин мода 212539,0 ҳазор сомонӣ зиёд маблағ ҷудо карда шудааст.

Нисбати соли 2021 дар соли 2020 барои хӯроки гарми донишомӯзон ба маблағи 469108,8 ҳазор сомонӣ зиёд ҷудо карда шудааст ки ин тавонист муаммоҳои донишомӯзонро каме ҳам бошад кам намояд.

Ҷадвали 1. Динамикаи хароҷотҳои умумии бучети давлатӣ барои соҳаи маориф дар солҳои 2019-2021 (ҳазор сомонӣ)

Нигоҳдории маориф	2019	2020	2021
Моддаҳои хароҷоти соҳаи маориф	Бучети тасдиқшуда	Бучети тасдиқшуда	Бучети тасдиқшуда
04 – Маориф	3 082 631,5	3 443 828,4	3 857 213,1
2111 - Музди меҳнат	1 695 651,5	1 908 190,5	2 164 760,4
2122 - Суғуртаи тиббӣ ва дигар суғуртаҳо	158,7	94,4	387,7
2211 - Захираҳои моддию молӣ	133 975,2	168 339,5	185 052,1
2214 - Хароҷоти ҷорӣ ба ғайр аз таъмир	35 645,8	41 466,4	44 277,3
2215 - Таъмири ҷорӣ	170 333,2	178 754,8	161 639,5
2216 - Пардохти хизматрасонии мутахассисон	48 326,1	52 913,2	58 635,0
2217 - Пардохт барои хизматрасонии коммуналӣ	74 968,2	79 532,6	83 742,4
2612 - Кумакпулиҳо оид ба кумаки иҷтимоӣ	46,9	133,7	238,1

2713 - Харочот барои суғуртаи биноҳо ва таҷҳизот	1 341,7	2 587,6	2 507,2
2721 – Идрорпулиҳо	57 814,8	70 353,1	80 387,2
2729 - Маблағчудокуниҳо аз даромадҳо оид ба маблағҳои махсус	29 115,6	38 793,9	46 791,8
2811 - Биноҳо ва иншоот (манзилҳои истиқоматӣ)	5 718,5	7 775,0	12 475,0
2812 - Биноҳо ва иншоот (манзилҳои ғайриистіқоматӣ)	211 466,8	137 443,4	227 797,9
2814 - Мошинҳо ва таҷҳизот	95 677,4	139 962,5	121 482,1
2815 - Фондҳои асосии ғайримоддӣ	6 247,1	8 651,7	8 579,5
Ҳамагӣ	3 082 631,5	3 443 828,4	3 857 213,1

Сарчашма: Ҳисоби муаллиф дар асоси маълумоти ҳисоботҳои Вазорати молияи ҶТ

Барои моддаҳои пардохти хизматҳои коммуналӣ, ки ба фаъолияти мунтазами муассисаҳои бучетӣ вобаста мебошад, сол аз сол маблағҳо зиёдтар чун мегарданд. Дар соли 2019 барои пардохти қувваи барқ 74 968,2 ҳазор сомонӣ чун карда шуда бошад ин нишондиҳанда дар соли 2020 ба 79 532,6 ҳазор сомонӣ расидааст ва назар ба соли гузашта 4564,4 ҳазор сомонӣ зиёд мебошад. Дар соли 2021 бошад ба ин мода 83 742,4 ҳазор сомонӣ чун гардидааст, ки нисбати соли 2020 8774,2 ҳазор сомонӣ зиёд мебошад.

Дар соли 2021 барои таъмири чорӣ, ниғаҳдории биноҳо ва иншоотҳо ба маблағи 161 639,5 ҳазор сомонӣ чун гардидааст, ки нисбати соли 2020 8693,6 ҳазор сомонӣ зиёд мебошад. Ин маблағҳо имкон медиҳанд, ки бино ва иншоотҳо саривақт таъмир карда шаванд ва толибилмон дар биноҳои дарсии тоза дарс биомӯзанд, вале аз сабаби он ки маблағҳо барои сохтмони мактабу донишгоҳҳо бисёртар равана карда шудааст, бинобар ин кам ба ин самт равана шудааст.

Сол аз сол маблағҳои идрорпулиҳои толибилмон зиёд гардида истодааст. Агар дар соли 2019 барои ин модаи харочот 57 814,8 ҳазор сомонӣ, пешбини шуда бошад, дар соли 2020 ба он ба маблағи 70 353,1 ҳазор сомонӣ, яъне ба маблағи 12538,2 ҳазор сомонӣ зиёд чун карда шудааст. Дар соли 2021 ин нишондиҳанда ба маблағи 80 387,2 ҳазор сомонӣ расидааст, ки нисбати соли 2019 ба маблағи 10034,1 ҳазор сомонӣ афзудааст.

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои охир маблағҳои зиёдеро барои сохтмони мактабҳои нав равана карда истодааст. Дар соли 2021 барои сохтмони мактабҳои нав ба миқдори 227 797,9 ҳазор сомонӣ пешбини шудааст, ки ин нисбати соли 2019 ба маблағи 16331,1 ҳазор сомонӣ зиёд мебошад. Ин имкон медиҳад, ки миқдори мактабҳои хозиразамон зиёдтар карда шаванд ва бо ин васила сифати донишомӯзӣ баланд бардошта шаванд.

Дар соли 2019 барои хариди нақлиёт агар 95 677,4 ҳазор пешбинӣ карда бошад пас дар соли 2020 ин нишондиҳанда ба маблағи 139 962,5 ҳазор сомонӣ расида, нисбати соли гузашта ба маблағи 44285,0 ҳазор сомонӣ зиёд мебошад. Дар соли 2021 ба ин модаи харочоти 121 482,1 ҳазор сомонӣ пешбинӣ шудааст, ки нисбати соли 2019 ба маблағи 18480,3 ҳазор сомонӣ кам мебошад. Аз ҳисоби сарфаи ин мода ба дигар модаҳо маблағҳо равана карда шудаанд.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки маблағҳои барои рушди соҳаи маориф сол то сол аз имкониятҳои бучети давлатӣ вобаста, маблағҳо зиёдтар чун карда мешаванд. Ин иқдом имконият ба соҳаи маориф медиҳад, базаи моддӣ - техникаи худро тараққӣ диҳанд то ки сифати дарсдиҳӣ ва донишомӯзии соҳибилмонро баланд бардоранд.

Инчунин, дар доираи маблағҳои пешбинишудаи бучети соҳа таъмини иҷрои барномаҳои соҳавӣ бо қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ гардида, аз ҷумла Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2020, Барномаи давлатии тақмили таълим ва омӯзиши забонҳои русӣ ва англисӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2015 – 2020, Барномаи давлатии тайёр намудани мутахассисони дорой таҳсилоти олии касбӣ барои солҳои 2016 – 2020, Барномаи рушди таълими калонсолони Тоҷикистон барои солҳои 2016 – 2020, Барномаи давлатии дарёфт ва рушди истеъдодҳо

барои солҳои 2015 – 2020 ва дигар барномаҳо пешбинӣ шуда буд, ки тақвияти соҳаи мазкурро таъмин намудаанд. Ҳамчунин, бо маблағгузори пайваста кӯшиш ба харҷ дода мешавад, ки сатҳи донишмандии донишомӯзон сол то сол зиёд гардад ва ин метавонад дараҷаи дониши толибилмонро баланд бардорад.

Дар баробари ин, мавриди қайд аст, ки чихати самаранокии маблағҳои аз ҷониби бучети давлатӣ ба ин соҳа равонагардида бояд мониторинг ва чораҳои дигари зарурӣ гузаронида шаванд. Танҳо дар асоси ин, мо метавонем ин маблағро дуруст ва мақсаднок истифода намоем.

Албатта мақсади ниҳии ҳар як мамлакат расидан ба сохтори маорифи рушдӣ ва баландсифат мебошад, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон низ истисно нест. Аз ин рӯ, мукамалградонии низоми молиякунонии соҳаи маориф метавонад боз ҳам сифати таълиму тарбияро баланд бардорад ва савияи дониши толибилмонро боло бубарад. Гузашта аз ин, таъмини рақобатпазирии низоми маорифи малакат ва тарбияи кадрҳои баландихтисос дар асоси молиякунонӣ ба даст меояд.

Бо назардошти гуфтаҳо боло ва дарки масъулияти баланд Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба соҳаи маориф ҳамчун соҳаи афзалиятнок, тайи солҳои соҳибистиклолӣ таваҷҷуҳи махсус зоҳир менамояд ва маблағгузори соҳа сол ба сол зиёд шуда истодааст.

АДАБИЁТ

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф» Душанбе, 2016.
2. Сомонаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон (www.president.tj).
3. Султонов, З. С. Анализ состояния финансово-кредитной инфраструктуры малого предпринимательства в Республике Таджикистан / З. С. Султонов, М. А. Махмудов // Вестник Таджикского государственного университета коммерции. – 2018. – № 4(25). – С. 49-59.
4. Улугходжаева, Х. Р. Современное состояние коммерческих банков Республики Таджикистан / Х. Р. Улугходжаева, С. С. Мирзоев // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2018. – № 10. – С. 24-28.
5. Ульянова, А. И. Перспективы развития финансовой грамотности населения / А. И. Ульянова // Оценка организационно-технологического и социально-экономического потенциала общества: Сборник статей. – Москва: ООО "Импульс", 2018. – С. 60-63.
6. Файзуллоев, М.К. Масъалаҳои таҳаввулоти низоми бонкӣ ва ташаққули захираҳои қарзии бонкҳои тичоратӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / М. К. Fayzulloev, А. А. Solehzoda // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Баҳши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2019. – № 2. – Р. 41-47.
7. Филиппов, А. Основные социологические понятия / А. Филиппов, М. Вебер // Социологическое обозрение. – 2008. – Т. 7. – № 2. – С. 86-127.

БАРАСИИ СИЁСАТИ МОЛИЯВИИ ДАВЛАТ ВОБАСТА БА СОҲАИ МАОРИФ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола масъалаи молиякунонии давлатии соҳаи маориф мавриди омӯзиш ва баррасӣ қарор гирифтааст. Дар мақола муаллиф ба масъалаи маблағгузори соҳаи маориф таваҷҷуҳи хоса зоҳир намуда, вобаста ба ин самт таҳлил гузаронидааст. Дар мақола асоснок гардидааст, ки соҳаи маориф яке аз соҳаҳои афзалиятноки мамлакат буда, аз рушду инкишофи ин соҳа пешрафти дигар самтҳо вобастааст. Қайд гардидааст, ки чихати болобарии сифати таълим ва инкишофи соҳаи мазкур маблағгузори давлатӣ зарур аст. Вобаста ба ин, чихати молиякунонии соҳаи маорифи мамлакат ва истифодаи мақсадноки маблағҳои равонашаванда, аз ҷониби муаллиф тавсияҳои лозимӣ пешниҳод гардидаанд.

КАЛИДВОЖАҲО: соҳаи маориф, молиякунонӣ, ташкилотҳои қарзӣ, низоми бонкӣ, бонкҳои тичоратӣ, молияи бонкҳо, активҳо, менечмент, таваррум, иқтисоди миллий.

ИССЛЕДОВАНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ФИНАНСОВОЙ ПОЛИТИКИ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЕ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В статье рассмотрены вопросы государственного финансирования сферы образования. Автором особо уделены внимания на рассмотрение и изучении вопросов государственного финансирования образовательной сферы. В статье обоснуется, что образовательная сфера, является важным сектором, с помощью которой можно обеспечивать развитие других отраслей экономики. Отмечено, что для повышения качества образования и развития данной сферы необходимо государственное финансирование. Таким образом, с целью повышения государственного финансирования данной сферы и эффективного использования выделенных средств автором предложены необходимые рекомендации.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: сфера образования, финансирования, кредитные организации, банковская система, коммерческий банк, устойчивость банка, активы, менеджмент, инфляция, национальная экономика.

STUDY OF STATE FINANCIAL POLICY IN THE SPHERE OF EDUCATION OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article discusses the issues of state financing of education. The author paid special attention to the consideration and study of issues of state financing of the educational sphere. The article will justify that the educational sector is an important sector with which you can ensure the development of other sectors of the economy. It is noted that in order to improve the quality of education and the development of this sphere, state funding is necessary. Thus, in order to increase state financing of this sphere and the effective use of allocated funds, the author proposed the necessary recommendations.

KEYWORDS: credit institutions, banking system, commercial bank, bank stability, assets, banking management, inflation, national economy.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Усмонова Аманда Рустамовна* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети молиявию иқтисодӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сведения об авторе: *Усмонова Аманда Рустамовна* – Таджикский национальный университет, магистрант финансово-экономического факультета ДМТ **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Information about the author: *Usmonova Amanda Rustamovna* – Tajik National University, master`s student of Faculty of Finance and Economics. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17.

ТАҲЛИЛИ РАВАНДҶОИ САРМОЯГУЗОРӢ ДАР ДОИРАИ КУМАКИ БЕРУНА

Файзуллоева Л.

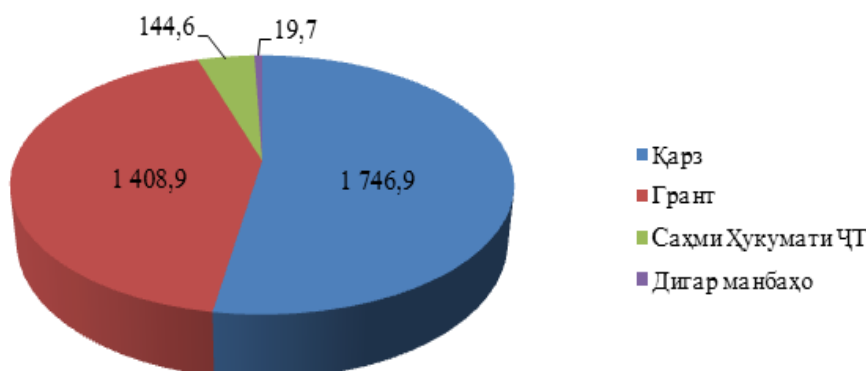
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Сармоягузориҳои амалкунандаи давлатӣ дар шароити имрӯза дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба 1 - уми январи соли 2020 бо мақсади ба охир расидани татбиқи якҷанд лоиҳаҳои сармоягузориҳои дигар ва шуруъ гардидани лоиҳаҳои сармоягузориҳои нав дар маҷмӯъ аз 65 адад (22 лоиҳаи грантӣ, 10 лоиҳаи қарзӣ ва 33 лоиҳа дар ҳаммаблағгузориҳои қарз ва грант) иборат буда ва инчунин маблағи умумии он ба 32,1 млрд. Сомониро ё 3,32 млрд. долларро ташкил додааст.

Сохтори ҷамъи лоиҳаҳои сармоягузориҳои амалкунанда ба маблағи қарзӣ дар ҳаҷми 16,9 млрд. сомонӣ ё 1,75 млрд. доллари ИМА, (52,6 Ҷоиз), маблағи грантӣ 13,6 млрд. сомонӣ ё бо асъори хориҷӣ 1,41 млрд. доллари ИМА (42,4 Ҷоиз), саҳми Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон 1,4 млрд. сомонӣ, бо асъори хориҷӣ 144,6 млн. доллари ИМА (4,4 Ҷоиз) ва аз сарчашмаҳои дигар, аз ҷумлаи он саҳми корхонаҳои амалкунандаи давлатӣ дар ҳудуди мамлакат, мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, ҷамоаҳо ва ғайра дар маҷмӯъ ба маблағи 190,7 млн. сомонӣ ё 19,7 млн. Доллари ИМА (0,6 Ҷоиз) - ро ташкил додааст.

Диаграмаи №1

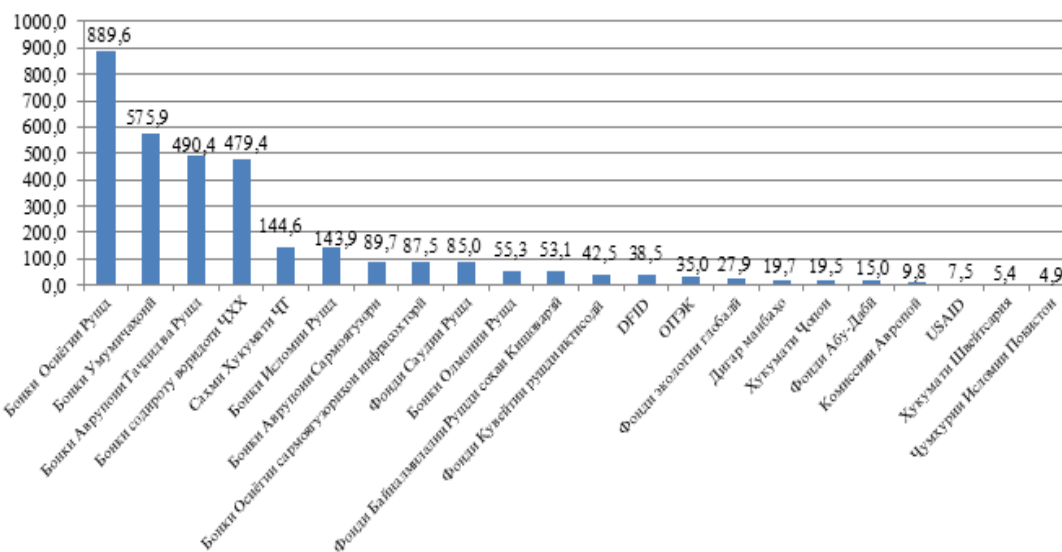
Сохтори портфели лоиҳаҳои сармоягузориҳои давлатии амалкунанда аз рӯи намуди маблағгузорӣ (бо млн. долл. ИМА)

Сарчашмаи маблағгузори маҷмуи лоиҳаҳои сармоягузори давлатии амалкунанда асосан аз чунин манбаҳои зерин иборатанд: аз ҷумлаи онҳо: Бонки Осиёгии Рушд 889,6 млн. доллар ё 26,8 фоизи маблағи умумии портфел, Бонки Умумичаҳонӣ 575,6 млн. доллар ё 17,4 фоиз, Бонки Аврупоии Таҷдид ва Рушд 490,4 млн. доллар ё 14,8 фоиз, Ҷумҳурии Халқии Хитой 479,4 млн. доллар ё 14,4 фоиз, Бонки Исломии Рушд 143,9 млн. доллар ё 4,3 фоиз, Бонки Аврупоии Сармоягузорӣ 89,7 млн. доллар ё 2,7 фоиз, Бонки Осиёгии сармоягузориҳои инфрасохторӣ 87,5 млн. доллар ё 2,6 фоиз, Фонди Саудии Рушд 85,0 млн. доллар ё 2,6 фоиз, Бонки Олмони Рушд 55,3 млн. доллар ё 1,7 фоиз, Фонди байналмилалӣ рушди соҳаи кишоварзӣ 53,1 млн. доллар ё 1,6 фоиз, Фонди Қувейтии рушди иқтисодии Араб 42,5 млн. доллар ё 1,3 фоиз, дигар созмонҳои байналмилалӣ молиявӣ /давлатҳои донор 163,9 млн. доллар ё 4,9 фоиз, саҳми Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон 144,6 млн. доллар ё 4,4 фоиз ва дигар сарчашмаҳо (саҳми корхонаҳои давлатии ватанӣ, мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, ҷамоаҳо ва ғ.) 19,7 млн. доллар ё 0,6 фоиз.

Сарчашмаҳои маблағгузори маҷмуи (портфели) лоиҳаҳои сармоягузори давлатии амалкунанда ба ҳолати 01.01.2020с.

(бо млн. доллари ИМА)

Дар давоми соли 2019 – ум бошад дар маҷмуъ лоиҳаҳои сармоягузори амалкунанда ба маблағи 3,16 млрд. сомонӣ ё 326,1 млн. доллари ИМА аз худ гардидааст, ки ин дар маҷмуъ бошад ба маблағи 91 фоиз дар нақша пешбинишударо дар соли ҳисоботи молиявӣ (нақшаи молиявии умумии соли 2019 – 3,5 млрд. сомонӣ ё 360,1 млн. доллари ИМА баробар гардидааст.

Қайд кардан зарур аст, ки ин лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар соҳаҳои зерин пешбинӣ шудаанд, аз ҷумла:

- соҳаи энергетикаи мамлакат дар маҷмуъ 12 лоиҳаи сармоягузорӣ ба маблағи 107,9 млн. доллари ИМА, бо асъори миллӣ бошад 1,05 млрд. сомониро ташкил додааст ё ин ки тибқи нақша 86 фоизро дар нақшаи молиявии соли 2019 ташкил додааст;

- хизматрасонӣ дар соҳаи нақлиёт 10 лоиҳаи сармоягузорӣ ба маблағи 90,6 млн. доллари ИМА ё бо асъори дохилӣ 817,0 млн. сомонӣ, тибқи нақша бошад 99 фоизро ташкил додааст;

- ирригатсия /обёрӣ дар маҷмуъ 5 лоиҳаи сармоягузорӣ ё ба маблағи 26,1 млн. доллари ИМА, бо асъори дохилӣ бошад 252,6 млн. сомониро ифода намуда, тибқи нақша 98 фоизро ташкил додааст;

- соҳаи маориф дар маҷмуъ 4 лоиҳаи сармоягузорӣ ба маблағи 24,9 млн. доллари ИМА, бо асъори дохилӣ бошад ба маблағи 241,0 млн. сомониро ташкил дода, тибқи нақша 121 фоизро ташкил менамояд;

- хоҷагии манзилию коммуналӣ дар доираи 16 лоиҳаи сармоягузорӣ ба маблағи 21,4 млн. доллари ИМА, бо асъори дохилӣ бошад 207,5 млн. сомони ро ташкил дода, тибқи нақша 72 фоизро ташкил менамояд;

- соҳаи тандурустӣ ва ҳифзи иҷтимоии аҳоли дар маҷмӯъ 6 лоиҳаи сармоягузорӣ ба маблағи 17,7 млн. доллари ИМА, бо асъори миллӣ бошад ба маблағи 171,3 млн. сомонро ифода намуда, тибқи нақшаи тасдиқшуда 87 фоизро ташкил додааст;

- экология ва ҳолатҳои фавқулода дар маҷмӯъ 5 лоиҳаи сармоягузорӣ ё бо маблағи хориҷӣ 9,6 млн. доллари ИМА, бо асъори мили бошад ба маблағи 92,7 млн. сомони ро ташкил дода тибқи нақша 89 фоизро ташкил мекунад;

- баҳши молияи мамлакат (аз ҷумла, қисматҳои «маблағгузориҳои хурд»-и лоиҳаҳо) дар маҷмӯъ 5 лоиҳаи сармоягузорӣ ба маблағи хориҷӣ 7,4 млн. доллари ИМА, бо асъори миллӣ бошад ба маблағи 71,8 млн. сомони ро ташкил дода, тибқи нақшаи пешбинишуда 74 фоизро ташкил медиҳад;

- соҳаи кишоварзӣ дар маҷмӯъ 3 лоиҳаи сармоягузорӣ ба маблағи хориҷӣ 8,7 млн. доллари ИМА, бо асъори миллӣ бошад ба маблағи 84,2 млн. сомони ро ташкил дода, тибқи нақшаи тасдиқшуда 97 фоизро фарогир мебошад;

- дигар соҳаҳо дар маҷмӯъ 3 лоиҳаи сармоягузорӣ ба маблағи хориҷӣ 11,8 млн. доллари ИМА, бо асъори миллӣ бошад ба маблағи 114,7 млн. сомони ро ташкил намуда, тибқи нақша бошад 76 фоизро ташкил додааст.

Барномаҳои сармоягузориҳои давлатӣ, аз ҷумла грантҳо ва сохтмони асосӣ дар солҳои 2012-2014 – 99 лоиҳаро фарогир буда, ҷамъи маблағи он ба 15324,95 млн. долл. ИМА –ро фарогиранда мебошад. Аз шумораи ин 26 лоиҳаҳои амалкарда бо маблағи умумии 1 332,7 млн. долл. ИМА ва 73 лоиҳаи сармоягузориҳои нав бо маблағи 13 992,2 млн. долл. ИМА ҳисоб додаанд. Маблағи барои се соли дарназардошта маблағгузорӣ дар ҳаҷми –3 879,1 млн. долл. ИМА пешбинӣ шудааст. Қайд кардан ба маврид аст, ки бо мақсади хубтар таъмин намудани эҳтиёҷоти лоиҳаҳои нав Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон тамоми чораҳои барои ҷалби маблағҳои грантӣ андешида истодааст.

Дар барномаи рушди иқтисодӣ ва иҷтимоии ҷумҳурӣ самтҳои афзалиятноки тараққиёти саноат ва хоҷагии қишлоқ, ки барои паст намудани сатҳи камбизоатӣ ва баланд бардоштани самаранокии иқтисодиёт мусоидат менамоянд, муайян карда шудааст. Миқдори зиёди барномаҳои лоиҳаҳои сармоягузорӣ оид ба самтҳои афзалиятноки рушди инкишофи соҳаҳои иқтисодиёт таҳия карда шуда истодааст. Дар робита ба ҳамин Кумитаи сармоягузорӣ ва идораи амволи давлатӣ дар сомонҳои интернетии худ самтҳои афзалиятноки сармоягузориҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод намудааст. Чунки рушди соҳаҳои иқтисодиёти миллӣ - соҳаи энергетикӣ, кишоварзӣ саноат ва инфраструктура имкон медиҳад, ки тавассути тақвими додани шароитҳои давлат ва баҳши хусусӣ, инчунин ҷалби сармояи мустақими хориҷӣ, барои рушд ва суръати иқтисодиёти миллӣ асоси бозғамӣ гузошта шавад.

Таби солҳои охир воридшавии сармоя, аз ҷумла сармоягузориҳои мустақим ба соҳаҳои иқтисодиёти ҷумҳурӣ афзоиш ёфта истодааст. Қайд кардан ба маврид аст, ки ҷалби сармояи мустақими хориҷӣ дар солҳои 2007 - 2019 ба соҳаҳои энергетика ҳамчун ҳадафи стратегӣ - 596,8 млн. долл. ИМА, алоқа бошад - 407,8 млн. долл. ИМА, воридоти маблағи рост меояд. Соҳаи сохтмон ҳам, ки яке аз соҳаҳои сердаромад махсуб меёбад – 358,8 млн. долл. ИМА ва ба хизматрасонии молиявӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон – 420,0 млн. долл. ИМА, равона шудааст. Ба омӯзиши геологӣ ва истихроҷи канданиҳои ғайриметаллӣ – 1191,9 млн. долл. ИМА, саноат – 749,7 млн. долл. ИМА, савдо – 36,1 млн. долл. ИМА, саноати хӯрокаи – 34,2 млн. долл. ИМА, тандурустӣ - 5 млн. долл. ИМА, кишоварзӣ – 101,4 млн. долл. ИМА, сайёҳӣ – 28,2 млн. долл. ИМА, маориф - 46,3 млн. долл. ИМА, нақлиёт – 119,8 млн. долл. ИМА, саноати сохтмонӣ – 149,2 млн. долл. ИМА ва дигар соҳаҳо – 95,6 млн. долл. ИМА равона шудааст.

Омили асосӣ ва таҳкурсии иқтисодии ҳар давлат рушди соҳаи энергетика мебошад. Аз ҳамин лиҳоз, барои пешрафти он зарурати ҷалби сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ пеш меояд. Зеро ки талабот ба истифодаи неруи барқ дар ҳаҷми сол то сол меафзояд. Тавре мутахассисони соҳа ҳисоб намудаанд, таби солҳои охир танҳо дар минтақаи Осиёи Марказӣ

хар сол 150 миллиард киловатт/соат қувваи барқ истифода мешавад. Талабот ба нури барқ, махсусан, дар Ҷумҳурии Халқии Хитой, Ҷумҳурии Исломии Покистон ва Ҷумҳурии Исломии Эрон низ ҳамасола меафзояд. Давлати ҳамсоя Афғонистон ва шарикҳои стратегии мо Федератсияи Россия тайёранд аз Ҷумҳурии Тоҷикистон барқ харидорӣ намоянд. Лозим ба ёдоварист, ки дар ҷумҳурии мо сарчашмаи истеҳсоли нури барқ об аст ва он захираҳои адонашаванда ба шумор меравад. Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун кишвари дорои захираҳои бузурги нури барқи обӣ метавонад дар ҳалли ин масъалаи глобалии сайёра саҳм дошта бошад. Аз дигар тараф, истифодаи гидроэнергетикаи Тоҷикистон барои маҳдудсозиҳои хориҷӣ газҳои парникӣ ба муҳити зист мусоидат менамояд. Афзалияти рушд додани гидроэнергетика дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳанӯз аз марҳилаҳои аввали даврони шуравӣ лоиҳагирӣ шуда, иҷрои он оғоз ёфта буд.

Аз нимаи дууми солҳои 70-уми асри гузашта дар Тоҷикистон сохтмони НБО «Роғун» ва «Сангтуда» оғоз ёфта буданд. Махсусан, НБО-и Роғун метавонист Тоҷикистонро аз ҷиҳати истеҳсол ва содироти нури барқ дар системаи ягонаи энергетикӣ ҷаҳон ба яке аз зинаҳои аввал бароварда ва ба иқтисодиёти миллии таъсири бебаҳо мерасонд. Вале баъд аз барҳам хӯрдани Иттиҳоди Шуравӣ системаи ягонаи энергетикӣ низ барҳам хӯрд ва сохтмонҳои ин ду нуругоҳҳои барқи обии қаламрави мо нотамо монданд. Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба соҳаи энергетика диққати махсус дода, бо истифода аз нуфузи рӯзафзуни сиёсӣ бобати эҳёи сохтмонҳои нотамои гидроэнергетикӣ, таҳияи сохтмонҳои нав, таҷдиду модернизатсияи иқтидорҳои мавҷуда бо таъмини истиқлолияти энергетикӣ кишвар ҳамачониба мусоидат менамояд.

Ҳамзамон бояд зикр намуд, ки дар масъалаи таҳия ва татбиқи самаранокии лоиҳаҳои сармоягузорӣ, таъмини шаффофияти хариди мавод ва таҷҳизот, воридоти нури барқ, амалӣ намудани сиёсати дурусти кадрҳо, кам кардани хароҷоти ғайриистеҳсолӣ дар соҳаи энергетика камбудиву норасоӣҳо ҳанӯз мавҷуданд ва сол то сол ислоҳ карда шуда истодаанд.

Ба ташкилҳои системаи энергетикӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон зиёда аз 70-сол пур мешавад. Дар ин давра ин соҳаи стратегии кишвар, ки қораш аз сифр оғоз ёфта буд, ба пешрафту тараққиёт ноил гашт ва имрӯз он дар рушду нумуи иқтисодиёт ва иҷтимоиёти ҷумҳурӣ нақши калидӣ мебозад.

Айни ҳол сохтмони нуругоҳи барқии обии «Роғун» бо иқтидори 3600 МВт ва дигар нуругоҳҳои барқии обии хурду миёна дар ҷумҳурӣ босуръат идома дорад.

Соҳаи энергетика яке аз соҳаҳои калидии иқтисодиёт ба ҳисоб рафта, рушди соҳаҳои саноат ва дигар бахшҳои хоҷагии халқ аз рушди ин соҳа вобастагии зич дорад. Имрӯзҳо дар саросари ҷаҳон масраф ва истифодабарии нури барқ мунтазам афзоиш меёбад. Бино ба маълумоти Агентии байналмилалӣи энергетика, истифодаи нури барқ дар солҳои 1990-2008 ба ҳисоби миёна ба ҳар сари аҳоли 10% зиёд шудааст. Бахусус барои истеҳсоли нури аз ҳисоби энергияи барқароршаванда ва аз ҷиҳати экологӣ тоза тавачҷуҳ бештар мегардад.

АДАБИЁТ

1. Проблемы и перспективы реализации экспортного потенциала Республики Таджикистан через привлечение иностранных инвестиций: Монография/ Б.Г. Сафаров, А.А. Солиев. -Д.: Ирфон 2006. -144с.
2. Саидмуродов Л.Х. Открытая экономика Республики Таджикистан: макроэкономическое равновесие в условиях внешнего инвестирования “ Б. М; Душанбе: 2004.
3. 20 соли истиқлолият: сармоягузорӣ, хусусигардонӣ, соҳибкорӣ. Саидов Д.Ш., Эшонқулов А.С., Начмиддинов А.Ю., Раҳматбоев Ш.М. Душанбе, «Офсет», 2011. 304 с.
4. Ашуров Н, Лалбеков И., Муомилоти пулӣ, қарз ва бонк. Душанбе: «Матбуот»-2006.
5. Инвестиционное право: Учебник/ Р.Б. Бозоров. -Душанбе: Матбуот,2008. -480с.

ТАҲЛИЛИ РАВАНДҲОИ САРМОЯГУЗОРӢ ДАР ДОИРАИ КУМАКИ БЕРУНА

Таъри солҳои охир воридшавии сармоя, аз ҷумла сармоягузори мустақим ба соҳаҳои иқтисодиёти ҷумҳурӣ афзоиш ёфта истодааст. Қайд кардан ба маврид аст, ки ҷалби сармояи мустақими хориҷӣ дар солҳои 2007 - 2019 ба соҳаҳои энергетика ҳамчун ҳадафи стратегӣ - 596,8 млн. долл. ИМА, алоқа бошад - 407,8 млн. долл. ИМА, воридоти маблағи рост меояд. Соҳаи сохтмон ҳам, ки яке аз соҳаҳои сардаромад махсус меёбад – 358,8 млн. долл. ИМА ва ба хизматрасонии молиявӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон – 420,0 млн. долл. ИМА, равона шудааст.

КАЛИДВОЖАҲО: сармоягузорӣ, сармоягузориҳои хориҷӣ, сармоягузориҳои давлатӣ, сармоягузориҳои амалкунанда, ҳисоботи молиявӣ, асъори хориҷӣ, асъори миллий.

АНАЛИЗ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ ВНЕШНЕЙ ПОМОЩИ

В последние годы увеличивается приток капитала, в том числе прямых инвестиций в отрасли экономики. Следует отметить, что привлечение прямых иностранных инвестиций в энергетический сектор на 2007-2019 гг. в качестве стратегической цели - 596,8 млн. доллары и связь - 407,8 млн. доллары США, приток средств падает. Строительный сектор, который является одним из самых прибыльных, также стоит 358,8 миллиона долларов. Строительный сектор, который является одним из самых прибыльных, также стоит 358,8 миллиона долларов. А финансовые услуги в Республике Таджикистан - 420,0 млн. доллары США.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: инвестиции, иностранные инвестиции, государственные инвестиции, текущие инвестиции, финансовая отчетность, иностранная валюта, национальная валюта.

ANALYSIS OF THE INVESTMENT PROCESSES OF EXTERNAL AID

In recent years, the inflow of capital has been increasing, including direct investment in sectors of the economy. It should be noted that attracting foreign direct investment in the energy sector for 2007-2019. As a strategic goal - UAH 596.8 million. dollars and communication - 407.8 million UAH. dollars US dollars, the inflow of funds is falling. The construction sector, which is one of the most profitable, is also worth \$ 358.8 million. dollars And financial services in the Republic of Tajikistan - 420.0 million UAH. US dollars.

KEYWORDS: investments, foreign investments, government investments, current investments, financial statements, foreign currency, national currency.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Файзуллоева Лайло* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуюми ихтисоси 25010410. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сведения об авторе: *Файзуллоева Лайло* – Таджикский национальный университет, магистрант второго курса специальности 25010410. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Information about the author: *Fayzulloeva Laylo* – Tajik National University, second-year master`s student of specialty 25010410. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17.

ЗАМИНАҲОИ ПАЙДОИШ ВА ПАҲНШАВИИ БУҲРОНИ МОЛИЯВИИ МУОСИР ДАР ҶАҲОН

Абдуллоев А.Х., Маҳмадалиев С.Ҷ.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Шахс, иқтисодиёт ё ин ки маданият вақте ки таназулно паси сар мекунад, ҳатман решаи онро дар худ мемонанд ва онҳо пас аз чанд вақт боз аз худ огаҳӣ медиҳанд (ҳатто бо қувваи дучанд).

Ҷамаи бухронҳо дар ҷойи ҳолӣ ба вучуд намеоянд, онҳо сабабҳои асосии бавучудоии худро доранд. Олимону мутахассисони бахши иқтисод оид ба бухронҳои иқтисодӣ - молиявӣ таълимотҳои зиёдеро пешниҳод кардаанд. Равияҳои пешниҳоднамудаи онҳо вобастаи асосии таълимоти материалистӣ ва идеалистӣ мебошанд. Таълимоти беҳамторо оид ба бухронҳои иқтисодӣ молиявӣ Ф.Энгелс ва В.И. Ленин пешниҳод намудаанд. Оид ба “мавҷҳои бухронӣ” Кондратов Н.Д. низ фикру ақида ва таклифу пешниҳодҳои хешро иброз дошт. Мувофиқи таълимоти Ф. Энгелс ва В.И. Ленин сабабҳои асосии бухронҳои иқтисодии молиявӣ инҳоянд:

1) Зиддияти асосии дар иқтисодиёти бозорӣ ҷойдошта - зиддияти байни характери ҷамъиятии истеҳсолот ва азхудкунии шахсии соҳибмулкони мебошад;

2) Зиддияти байни меҳнат ва сармоя;

3) Ташкили мутаносиби истеҳсолот дар дохили як ширкат ва набудани мутаносибият дар миқёси тамоми ҷамъият;

4) Зиддияти байни истеҳсолот ва истеъмолот.

Асоси зиддиятҳои овардашударо пастравии қобилияти харидории шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ аз як тараф ва барзиёд истеҳсолкунии нисбӣ бо мақсади гирифтани фоида аз тарафи дигар ташкил медиҳад. Бо ибораи дигар ҳосилнокии меҳнатӣ дар ҷамъият амалнамоянда аз

имконияти қонеъгардони талаботҳо ба маротиба боло меравад. Иқтисодиёти ҳамаи давлатҳои дунё асосан гирифтори ду навъи бухронҳои иқтисодӣ мегарданд:

1. Бухронҳое, ки бо сабаби барзиёд истеҳсолномаҳои нисбӣ, яъне пастравии қобилияти пардохтпазирии шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ дар ҳолате, ки бо мақсади ҳарчи зиёдтар гирифтани фоидаи ҳаҷми истеҳсолотро зиёд менамояд, ба вучуд меоянд;

2. Бухронҳое, ки бо сабаби камистеҳсолнамоӣ, яъне нисбат ба даромадҳои пулии шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ маҳсулотҳои истеҳсолшуда кам мебошанд, ба миён меоянд.

Хусусияти асосӣ ва фарқкунандаи ҳамаи бухронҳои барзиёд истеҳсолнамоӣ он аст, ки дар як соҳаи иқтисодиёт ба миён омада, давра ба давра ҳамаи соҳаҳои дигари иқтисодиётро фаро мегиранд ва ҳолати иқтисодӣ ва иҷтимоии аҳоливу соҳибкорӣ ва давлатҳоро ногувор мегардонанд.

Н.Д. Кандратев дар таҳлили бухронҳо ҷой доштани давраҳои калонро, ки 70 - 80 солро дарбар мегиранд, исбот намуда, қайд кардааст, ки мавҷҳои калон дорои ду давраи асосӣ, ба мисли рушд ва бухрон мебошанд, ки ҳар яке аз онҳо 20- 25 солро дарбар мегирад.

Таълимоти мазкур дар давраи бухронҳо ба миёнаи гузаришро аз як тарзи истеҳсолот ба тарзи дигар пешбинӣ менамояд.

Ҳаминро қайд кардан зарур аст, ки бухронҳои иқтисодии кӯтоҳмуддат 5-8 солро дар шароити имрӯза дар бар мегиранд ва дар ҳолати мувофиқа кардани мавҷи давраи бухронӣ калон бо мавҷи бухрони хурд гузариш ва ё чангҳоро ногузир мегардонанд.

Дар шароити иқтисоди бозорӣ оқибати ҳамаи рушдҳо бухронҳои иқтисодӣ мебошанд. Ба ҳамагон маълум аст, ки ҳар як такрористеҳсол аз чор фаза, бухрон, депрессия, ҷоннокшавӣ ва рушд иборат мебошад ва бинобар он тадбиру андешаҳои пешниҳодшаванда бояд комплексӣ бошанд ва ҳамаи фазаҳои сикли такрористеҳсолро дарбар гиранд. Ҳар як фазаи сикл вақтеро дар бар мегирад ва агар мо таклифҳоямонро танҳо оид ба фазаи бухрон пешниҳод намоем, баъд аз сипарӣ шудани он вазъи иқтисодиёт вобаста ба фазаҳои депрессия, ҷоннокшавӣ, рушд ва талаботу дархости давлат ва шахсони ҳуқуқию воқеӣ ба кулли дигар мегардад ва моро маҷбур месозад, ки нисбати ҳар як фазаи сикл тадбирҳо пешниҳод намоем.

Муаммои дигаре, ки бухрони иқтисодии муосир дар назди иқтисоддонҳо мегузорад ин омӯхтани таъсири бухрон ба моделҳои иқтисодии инкишофи дар олам ҷойдошта мебошад. Омӯзиши таъсири бухрон ба моделҳои инкишофи иқтисодиёт бартарӣ ва норасогихои ҳар яки аз онҳоро ба мо ошкор менамояд ва мо метавонем омилҳои ба бартариӣ модел таъсиррасонро дар иқтисодиёти ҳеш истифода намоем, ки аз манфиат холӣ нест.

Бухрони молиявӣ, ки имрӯз тамоми дунё аз он дар ҳарос афтадаанд ва садову симо ва расонаҳои дунё мунтазам дар мавриди он мегӯянд менависанд, дар мамлакатҳои мутараққии иқтисодии ҷаҳон ба вучуд омадааст ва заминаҳои падоиши онро муайян кардан хеле душвор аст. Агар дар бораи заминаҳои пайдоиши бухрони молиявӣ сухан гуем, набояд онҳоро аз имрӯз ё ин ки дирӯз ҷустуҷӯ намуда, ҷамъоварӣ намоем, балки хеле пештар, якчанд даҳсолаҳо пештар, яъне вақте ки давлатҳои тараққикарда иқтисодиёти худро бо пулҳои (доллар) иловагӣ пур мекарданд.

Бухрони молиявӣ ҷаҳон дар иқтисодиёти Амрико пайдо шуд. Қонуни чунин ҳисоб карда мешавад, ки бухрон дар доираи (Сектори) сохтмон пайдо шудааст ва бо маблағҳои манзил алоқаманд аст. Маблағҳо барои манзил ҳар сол баланд мешуданд ва ин як ҷаҳиши маблағҳоро ба амал меовард. Пастшавии сатҳи нархҳо моҳи августи соли 2007 сар шуд. Мутахассисони қорҳои молиявӣ гумон мекарданд, ки фишори таварум оҳиста мешавад ва бо ин роҳ суръати рушди иқтисодиёт паст шуда, ставкаи фоизҳо пасттар мешаванд. Аммо ҳолати аҷоиб рух дод. Бо сабабҳои номаълум бисёре аз харидорони манзилҳо қарзҳои худро пардохт карда натавонистанд ва хонаҳои худро дар фурӯш монданд. Ин ҳама дар ҳамон замоне рух дод, ки ставкаи фоиз зиёда аз як сол дар як сатҳ буд. Баъди он ки қисми аввали хонаҳо фурӯхта шуданд, боз фурӯши хонаҳои шахсӣ сар шуданд, ки ин ҳолат ҳодисаро боз ҳам чуқуртар кард. Баъд аз чанд вақт бонкҳо нархи манзилҳоро дида баромада, аз он шаҳрвандоне, ки қарзхояшон аз нархи хонаҳо зиёд буданд, талаби бармаҳал баргардонидани қарзро намуданд. Масъалаи ҳалталаб қарзе буд, ки аз нархи манзил зиёд буд, ҳодисаро тамоман такон дод. Ҳатто он шаҳрвандоне, ки худро бо манзил таъмин карда

метавонистанд, хонаҳои худро ба фурӯш монданд, то ки баъдтар онҳоро бо нархҳои нисбатан паст харидорӣ намоянд. Нестшавии қарзҳои гарави секторҳои бонкиро ба бухрон кашид, барои ҳамин ҳам ногаҳон бонкҳо додани қарзҳоро на танҳо барои харидории манзилҳо ва сохтмон, балки барои дигар секторҳои иқтисодиёт низ қатъ карданд. Ҳамин тавр, ҳодиса аз рӯйи як сценарияи номаълум рушд меёфт.

Бухрони молиявии муосир рӯз аз рӯз таъсири худро ба ҷаҳон паҳн карда истодааст. Сабаби бухронро олимони дар сиёсати хоксоронаи пулии дар ШМА мебинанд, чунки дар инҷо қарзҳо (кредит) дар як дам ба ҳама дастрас шуданд.

Омили дигаре, ки ба зуҳури бухрони молиявӣ мусоидат намудааст, ин ба раванди глобализатсия-ҷаҳонишавӣ низ вобастагӣ дорад. Давлатҳои абарқудрат барои манфиатҳои геополитикии хеш аз тамоми воситаҳои имкониятҳои дар ихтиёр дошташон мохирона истифода мекунанд. Захираҳои хомро ба кишварҳои хеш кашонда, барои онро чун маҳсулоти тайёр омода намудан маблағҳои калонро ба масраф мерасонанд. Имрӯз нафту газ ва пахта аз қабилҳои чунин маҳсулотҳост. Вале фурӯши онҳо баъзан дар биржаҳои ҷаҳонӣ дар рақобати озод на ҳамеша хароҷотҳои сарфшударо мепӯшонанд. Қобилияти харидорӣ поин рафта, қимати маҳсулоти тайёр коҳиш меёбад. Бубинед, ки имрӯз як барелл нафти хом ба 70 доллар баробар шудааст ҳол он ки чанде пеш он 120-140 доллар қимат дошт.

Албатта, бухрони молиявӣ ба коҳиши иқтисод зарба мезанад. Он номутаносиб рушд карда, кишварҳои, ки иқтисодашон бо доллару биржаҳои тичоратӣ ва коғазҳои қиматнок вобастагӣ дорад, мувозинати аъёри ватании хешро ҳифз карда наметавонанд, таваррум боло рафта, нархи маҳсулоти воридотӣ хоҳноҳод боло меравад.

АДАБИЁТ

1. Галанов В.А. « Финансы, денежное обращение и кредит» / В.А. Галанов. - Москва: Форум – 2006.
2. Исоматов Б. И. “ Назарияи иқтисод” / Б.И. Исоматов. – Душанбе, 2003.
3. Т.А.Фролова.Финансы и кредит / Т.А. Фролова. - Таганрог: ГТИ ЮФУ, 2007.
4. Улуғҷоҷаева Х.Р. «Андоз ва андозбандӣ» / Х.Р. Улуғҷоҷаев. - Душанбе–2005.
5. Финансы и кредит: учебник под редакцией О.В.Соколовой. – Москва: Магистр: Инфра – М, 2011. – 912 с.
6. Х.Р.Улуғҷоҷаева , Ф.С.Обидов , З.А.Раҳимов «Молия» / Х.Р.Улуғҷоҷаева , Ф.С.Обидов , З.А.Раҳимов. - Душанбе: 2012.
7. Сайти интернетии Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон www.minfin.tj

ЗАМИНАҲОИ ПАЙДОИШ ВА ПАҲНШАВИИ БУХРОНИ МОЛИЯВИИ МУОСИР ДАР ҶАҲОН

Дар мақолаи мазкур сухан дар бобати заминаҳои пайдоиш ва паҳншавии бухрони молиявии муосир дар ҷаҳон меравад. Иқтисодиёт ё ин ки маданият вақте ки таназулно паси сар мекунад ҳатман решаи онро дар худ мекӯшид ва онҳо пас аз чанд вақт боз аз худ огаҳӣ медиҳанд (ҳатто бо қувваи дучанд). Баланд бардоштани массаи пул сатҳи истеҳсоли саноати, маҷмуи ғоида ва маҷмуи талаботро баланд менамуд. Ҳамин тавр, давлатҳо дар бозорҳои кушода тадқиқот гузаронда эмиссияи пулҳоро муайян намуда, миқдори ғоидаро паст намуданд.

КАЛИДВОЖАҲО: бухрони молиявӣ, истеҳсоли саноатӣ, массаи пул, ғоида, пулҳои ҷаҳонӣ, бозори аъёр, бозори пул, сиёсати монетарӣ, эмиссияи пул.

ПРИЧИНЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И РАСПРОСТРАНЕНИЯ СОВРЕМЕННОГО ФИНАНСОВОГО КРИЗИСА В МИРЕ

В данной статье говорится об истоках и распространении современного финансового кризиса в мире. Экономика или культура, преодолев рецессию, обязательно сохраняют свои корни, и они через какое-то время (даже с удвоенной силой) проявят себя снова. Увеличение денежной массы увеличивает уровень промышленного производства, общую прибыль и общий спрос. Таким образом, правительство проводило исследования открытых рынков, определяя эмиссию денег и уменьшая размер процентов.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: финансовый кризис, промышленное производство, денежная масса, прибыль, мировые деньги, валютный рынок, денежный рынок, денежно-кредитная политика, денежная эмиссия.

REASONS FOR THE ORIGIN AND DISTRIBUTION OF THE MODERN FINANCIAL CRISIS IN THE WORLD

This article talks about the origins and spread of the modern financial crisis in the world. An economy or culture, having overcome a recession, will definitely retain its roots, and after some time (even with a vengeance) they will manifest themselves again. An increase in the money supply increases the level of industrial production, overall profits, and overall demand. Thus, the government conducted studies of open markets, determining the issue of money and reducing the amount of interest.

KEYWORDS: financial crisis, industrial production, money supply, profit, world money, foreign exchange market, money market, monetary policy, money issue.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Абдуллоев Абдурасул Халифаевич* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, н.и. иқтисодӣ, дотсенти кафедраи молия ва сугурта. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Маҳмадалиев Саидҷон Ҷаҳонгирович – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуҷуми ихтисоси 25010410. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сведение об авторах: *Абдуллоев Абдурасул Халифаевич* – Таджикский национальный университет, к.э.н., доцент кафедры финансов и страхования **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Махмадалиев Саидҷон Ҷаҳонгирович – Таджикский национальный университет, магистрант специальности 25010410. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Information about the authors: *Abdulloev Abdurasul Khalifaevich* – Tajik National University, c.e.s., Associate Professor of the Department of Finance and Insurance. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17.

Mahmadaliyev Saijon Jahongirovich – Tajik National University, second-year master's student of specialty 25010410. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17.

ҲУҚУҚ – ПРАВО

АМНИЯТИ БОНКӢ ҲАМЧУН СОҲАИ АФЗАЛТАРИНИ АМНИЯТИ ИҚТИСОДӢ

Ғаниев Х. Ш.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Амнияти бонкӣ – яке аз соҳаҳои мустақил (зертобеъ)-и амнияти иқтисодӣ буда, аз маҷмуи чораҳои амниятӣ баҳри ҳифзи фаъолияти бонкӣ, таварруми асъор ва кредит мебошад.

Як гурӯҳи олимони амнияти бонкиро соҳаи мустақили амнияти иқтисодӣ медонанд. Гурӯҳи дигар бошад, онро ҳамчун зертобеъ (вобаста) дар амнияти молиявӣ медонанд.

Амнияти бонкӣ яке аз чораҳои амниятӣ дар фаъолияти бонкӣ мебошад. Фаъолияти бонкӣ ин аз ҷониби ташкилотҳои қарзӣ (кредитӣ) анҷом додани амалиёти бонкӣ ва аҳдҳое, ки дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи фаъолияти бонкӣ” пешбинӣ гардидааст.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи фаъолияти бонкӣ” аз 19 майи соли 2009, № 524 қабул гардида, дорои 10 боб ва 59 модда мебошад. Қонуни мазкур асосҳои ҳуқуқи ташкилии фаъолияти бонкиро муайян намуда, барои фароҳам овардани шароити мусоиди фаъолияти бонкӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нигаронида шудааст.

Ташкилотҳои қарзии молиявӣ (минбаъд **ТҚМ**) - ташкилотҳои қарзӣ ва ташкилотҳои қарзии исломӣ, ки дар асоси иҷозатномаи Бонки миллии Тоҷикистон фаъолияти дар қонун пешбинишударо амалӣ менамоянд.

Ташкилотҳои қарзӣ - шахсони ҳуқуқие (бонкҳо, ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ, аз ҷумла ташкилотҳои маблағгузори хурд), ки дар асоси иҷозатномаи Бонки миллии Тоҷикистон ҳама ё баъзе аз амалиёти бонкии дар Қонуни мазкур ва дигар санадҳои қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинишударо иҷро менамоянд.

Амнияти бонкӣ дар низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкил карда мешавад. Низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон иборат аст, аз:

1. Бонки миллии Тоҷикистон;
2. Ташкилотҳои дигари қарзии молиявии дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

фаъолияткунанда.

Бонки миллии Тоҷикистон – бонки марказии эмиссионӣ ва захиравии Ҷумҳурии Тоҷикистон буда, дар моликияти Ҷумҳурии Тоҷикистон қарор дорад ва дар назди Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳисоботдиҳанда мебошад. Бонки миллии Тоҷикистон шахси ҳуқуқӣ буда, дорои муҳр ва номи худ мебошад.

Ташкилотҳои дигари қарзии молиявии дар Ҷумҳурии Тоҷикистон фаъолияткунанда ҳамаи шахсони ҳуқуқие, ки дорои Иҷозатномаи Бонки миллии Тоҷикистон буда, ба қайди давлатӣ гирифта шудааст. Иҷозатнома бо тартиби муқаррарнамудаи Қонуни мазкур аз ҷониби Бонки миллии Тоҷикистон ба ташкилотҳои қарзӣ дар шакли хаттӣ, бемуҳлат ва бе ҳуқуқи ба шахси дигар вогузор кардани он дода мешавад. Бонки миллии Тоҷикистон ҳуқуқ дорад фаъолияти бонкиро бе иҷозатнома дар асоси Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон” анҷом диҳад. Ташкилотҳои қарзӣ аз лаҳзаи гирифтани иҷозатнома ҳуқуқи анҷом додани фаъолияти бонкиро пайдо мекунад.

Розигӣ барои оғози фаъолият ба филиали бонки хориҷӣ танҳо дар ҳолате дода мешавад, ки бонки асосии он аз ҷониби мақомоти дахлдори давлате, ки ин бонк дар он ҷойгир аст, зери танзим ва назорати маҷмуии бонкӣ қарор дошта бошад. Бонкҳои фаръӣ ва филиалҳои бонки хориҷӣ тибқи талаботи нисбат ба бонкҳои ватанӣ муқаррарнамудаи қонунгузори бонкӣ таҳти танзим ва назорат қарор мегиранд. Бонки миллии Тоҷикистон метавонад барои бонкҳои фаръӣ ва филиалҳои бонкҳои хориҷӣ оид ба анҷомдиҳии фаъолияти бонкӣ маҳдудиятҳо муқаррар намояд, агар дар давлатҳои дахлдори хориҷӣ

нисбат ба бонкҳои фаръӣ ва филиалҳои бонкҳои ватанӣ чунин маҳдудиятҳо пешбинӣ карда шаванд.

Ягон шахс дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҷаъолияти бонкӣ бе иҷозатномае, ки аз тарафи Бонки миллии Тоҷикистон дода шудааст, ба истисноӣ ҳолатҳое, ки дар Қонуни мазкур пешбинӣ шудаанд, машғул шуда наметавонад. Бонки миллии Тоҷикистон ҳуқуқ дорад бо тартиби муқаррарнамудаи қонунгузорӣ барҳам додани шахси ҳуқуқиро, ки бе иҷозатнома амалиёти бонкӣ иҷро мекунад, талаб намояд.

Талаботи Қонуни мазкур нисбат ба шахсони зерин татбиқ намегардад:

- ташкилотҳои маблағгузори хурд, ки ҷаъолияти онҳо тибқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи ташкилотҳои маблағгузори хурд" танзим мегардад;

- шахсоне, ки барои қарзи додашон ғоиз намегиранд.

Калимаҳои "ташкilotи қарзӣ", "бонк", "ташкilotи қарзии ғайрибонкӣ" ё калимаҳои аз онҳо бавучудода дар ҳар шакле, ки набошад, наметавонад нисбат ба ҷаъолият ё хизматрасонӣ бе иҷозатномаи Бонки миллии Тоҷикистон истифода шаванд, ба истисноӣ чунин истифодабарие, ки мувофиқи қонун ё шартномаҳои байналмилалӣ муқаррар ё эътироф шуда бошад ё дар матне, ки калимаю ибораҳои номбаршуда истифода шудаанд, муайян бошад, ки он ҷаъолияти бонкиро дар назар надорад.

Намояндагӣ калимаҳои "ташкilotи қарзӣ" ё калимаи "бонк"-ро дар номи худ набояд истифода барад, ба ғайр аз ҳолатҳое, ки калимаҳои "ташкilotи қарзӣ" ё калимаи "бонк" қисми ҷудонопазири номи ташкilotи қарзӣ ё бонки хориҷиро ифода кунад, ки онҳо ба ӯ тааллуқ доранд ба шарте ки дар чунин ҳолатҳо калимаи намояндагӣ илова карда шавад.

Бонки миллии Тоҷикистон дар муддати то 3 моҳ аз рӯзи қабули дархост ба ташкilotи қарзӣ дар хусуси ба талаботи Қонуни мазкур ҷавобгӯ будан ё набудани ҳуҷҷатҳои пешниҳодшуда ҳулосаи ҳурро медиҳад. Бо мақсади таҳияи ҳулоса Бонки миллии Тоҷикистон ҳуҷҷатҳои пешниҳодшударо санчида, маълумоти иловагии заруриро аз ташкilotи қарзӣ, мақомоти дигари давлатӣ ва мақомоти назоратии хориҷии дахлдор дархост менамояд.

Дар сурати мусбат будани ҳулоса Бонки миллии Тоҷикистон дар муддати 1 моҳ аз санаи аз қайди давлатӣ гузаштани ташкilotи қарзӣ ба вай иҷозатнома медиҳад. Дар ҳолатҳои истисноӣ Бонки миллии Тоҷикистон метавонад 1 моҳаро ба муҳлати то 2 моҳ тамдид намуда, дархосткунандаро дар ин хусус бо зикри сабаби чунин таъхир хабардор мекунад. Дар сурати манфӣ будани ҳулоса Бонки миллии Тоҷикистон ба дархосткунанда дар хусуси радкунии додани иҷозатнома бо нишон додани сабабҳои радкунӣ ба таври хаттӣ ҷавоб медиҳад. Дар ин ҳолат ҳаққи хизмати баррасии дархост барои гирифтани иҷозатнома баргардонидани намешавад. Бонки миллии Тоҷикистон бо санадҳои меъёрии ҳуқуқии худ талаботеро, ки ҳангоми баррасии дархостҳо барои гирифтани иҷозатнома истифода мегарад, муайян ва нашр менамояд.

Бонки миллии Тоҷикистон дар бораи додани иҷозатнома ба ташкilotи қарзӣ бо назардошти асосҳои зерин қарор қабул мекунад:

- қонунӣ ва боэътимод будани маълумот ва ҳуҷҷатҳои пешниҳодшуда;

- қаноатбахш будани вазъи молиявӣ ва ҷаъолияти муассисон;

- ба талаботи шахси аз нигоҳи касбӣ босалоҳият ва боэътимод ҷавобгӯ будани моликони ҳиссаи иштироки афзалиятноки ташкilotи қарзӣ, инчунин дигар шахсони ҳуқуқие, ки ин моликони дар онҳо дорои вақолати назоратӣ мебошанд ва узви Шурои нозирон ва қормандони роҳбарикунандаи онҳо;

- ба шарту талаботи иҷозатномадиҳӣ мутобиқ будани сохтор ва ҳайати қормандон, захираҳои қарзӣ, молиявӣ ва ташаккули сармояи ташкilotи қарзӣ барои иҷрои уҳдадорихо;

- мақбул будани амалиёти дар оиннома нишондодашуда;

- воқеӣ будани нақшаи ҷаъолият;

- тасмими ташкilotи қарзӣ дар хусуси ҷаъолият дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо суроғаи доимӣ;

- амалӣ шудани дараҷаи мақбули мушоҳида ва назорат аз ҷониби мақомоти назорати хориҷӣ дар асоси маҷмӯӣ.

Баъд аз қабули қарор дар бораи додани иҷозатнома ташкилоти қарзӣ дар муддати як моҳ аз таърихи қабули қарори мазкур маблағи ҳадди ақалли сармояи оинномавино ворид намуда, маблағи пардохт барои додани иҷозатномаро ба суратҳисобҳои дахлдор дар Бонки миллии Тоҷикистон мепардозад. Дар ҳолати аз ҷониби ташкилоти қарзӣ иҷро кардани шартҳои мазкур Бонки миллии Тоҷикистон дар муддати 3 рӯзи қорӣ ба вай иҷозатнома медиҳад. Қарори Бонки миллии Тоҷикистон оид ба додани иҷозатнома дар нашрияти он интишор мегардад. Ташкилотҳои қарзӣ минбаъд дар хусуси ҳама гуна тағйирот, ки ба ҳуҷҷатҳои барои гирифтани иҷозатнома пешниҳодшуда дахл доранд, Бонки миллии Тоҷикистонро хабардор мекунад.

Бонки миллии Тоҷикистон пешбурди Феҳристи ташкилотҳои қарзиро анҷом медиҳад. Дар Феҳристи ташкилотҳои қарзӣ маълумоти зерин дарҷ мегардад: ном, маҳалли ҷойгиршавӣ, рақами шаҳодатномаи бақайдгирии давлатии ташкилоти қарзӣ ва рақами шаҳодатномаи баҳисобгирии филиал, санаи додан ва бекор кардани онҳо, рақами иҷозатнома, санаи додан ва бозхонди он. Дар Феҳристи ташкилотҳои қарзӣ маълумоти дигари иловагӣ дарҷ карда мешавад, агар онро Бонки миллии Тоҷикистон зарур шуморад.

Рӯйхати ташкилотҳои қарзӣ, ки ном, маҳалли ҷойгиршавӣ ва намуди иҷозатномаро дар бар мегирад, аз ҷониби Бонки миллии Тоҷикистон ҳар сол дар моҳи январ дар воситаҳои ахбори омма нашр карда мешавад. Ҳар гуна тағйирот дар рӯйхати ташкилотҳои қарзӣ, ки дар давоми сол рух медиҳад, аз ҷониби Бонки миллии Тоҷикистон мунтазам дар воситаҳои ахбори омма нашр карда мешавад.

Сармояи оинномавии ташкилотҳои қарзӣ бо пули миллии ташаккул меёбад. Ҳадди ақалли сармояи оинномавӣ барои ташкилоти қарзии навтаъсис аз ҷониби Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон бо пули миллии муқаррар мегардад. Қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон дар бораи тағйир додани ҳадди ақалли сармояи оинномавии ташкилоти қарзӣ пас аз 90 рӯзи интишори расмӣ он мавриди амал қарор дода мешавад.

Барои ташкилотҳои қарзии навтаъсис - бонкҳо ва ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ ҳадди ақалли сармояи оинномавӣ, ки дар рӯзи ба Бонки миллии Тоҷикистон ворид шудани дархост дар бораи гирифтани иҷозатнома амал мекунад, татбиқ мегардад. Сармояи танзимшавандаи ташкилоти қарзии ғайрибонкӣ, ки барои гирифтани мақоми бонк ба Бонки миллии Тоҷикистон муроҷиат намудааст, бояд аз ҳадди ақалли сармояи оинномавӣ, ки барои бонки навтаъсис дар рӯзи ба Бонки миллии Тоҷикистон ворид шудани дархост дар бораи гирифтани иҷозатнома амал мекунад, кам набошад.

Тартиби ҳисоби сармояи танзимшаванда ва қисмҳои таркибии онро Бонки миллии Тоҷикистон бо санадҳои меъёрии ҳуқуқии худ мутобиқи стандартҳои байналмилалӣ оид ба назорати бонкӣ муқаррар мекунад. Ташкилоти қарзӣ наметавонад даромади софи худро ҳамчун суди (дивиденди) сахмия байни сахмиядорони худ тақсим кунад, агар ин гуна амал боиси риоя нашудани меъёри кифоятии сармоя гардад. Ташкилоти қарзӣ наметавонад даромади софи худро то пӯшонидани ҳамаи хароҷоти марбут ба таъсисёбии худ дар байни сахмиядорон ҳамчун суди (дивиденди) сахмия тақсим намояд.

Ташкилотҳои қарзӣ фаъолияти худро устуворона ва оқилона, мутобиқи талаботи Қонуни мазкур, меъёрҳои байналмилалӣ идоракунии корпоративӣ, санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва иҷозатномаҳои Бонки миллии Тоҷикистон амалӣ менамоянд. Ташкилотҳои қарзӣ бояд:

- кифоятии сармоя ва пардохтпазириро нигоҳ доранд;
- ҳангоми пастшавии арзиши дороиҳо фонди ҷуброни талафоти имконпазирро тибқи санадҳои меъёрии ҳуқуқии Бонки миллии Тоҷикистон ташкил намоянд;
- ҳисобдорӣ мувофиқ ва дигар баҳисобгириро ба роҳ монанд;
- назорати мукамал ва самаранокро аз рӯи хавфҳо амалӣ намоянд;
- барои иҷрои саривақтии уҳдадориҳо ва ҷуброни зиён захираи кофӣ дошта бошанд;
- бо мақсади кам кардани хавфҳои тибқи санадҳои меъёрии ҳуқуқии Бонки миллии Тоҷикистон низоми худӣ идоракунии хавфҳо ва назорати дохилиро ташкил намоянд;
- дороиҳои худро вобаста аз хавфи зиён мурағаб созанд.

Ташкилотҳои қарзӣ ва ҷамъиятҳои алоқаманди онҳо набояд сохторҳои гурӯҳиеро, ки ба амалӣ кардани назорати босамар монеъ мегарданд, ташкил кунанд. Бонки миллии

Тоҷикистон қоидаҳоро барои ҷамъияти вобаста ва фаръии ташкилоти қарзӣ, аз ҷумла талабот ба аҳдҳои байни ташкилоти қарзӣ ва ҳар гуна ҷамъиятҳои вобаста ва фаръии онро, ки ҳангоми таҳия ва ҷамъбасти ҳисоботи молиявии маҷмуӣ ба ҳисоб гирифта намешаванд, муқаррар мекунад. Агар ба раиси ташкилоти қарзӣ маълум гардад, ки меъёри кифоятии сармояи ташкилоти қарзӣ аз андозаи муқаррарнамудаи Бонки миллии Тоҷикистон кам гардидааст, ӯ бояд дар ин хусус дар шакли хаттӣ феврал ба Шурои нозирон ва Бонки миллии Тоҷикистон хабар диҳад.

Дар баробари санадҳои меъёрии ҳуқуқии болозикр, инчунин, санадҳои зерқонунӣ ва дохилӣ баҳри таъмини амнияти бонкӣ дар ташкилотҳои қарзии молиявӣ қабул гардида аст.

АДАБИЁТ

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҷаъолияти бонкӣ»//Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с.2009, №5, мод.331; с.2010, №7, мод.555; с.2011, №12, мод.846; с.2013, №11, мод.786; с.2014, №11, мод.663; с.2018, №7-8, мод.532; с.2019, №6, мод. 328) (Қонуни ҚТ аз 21.07.2010 № 623, аз 26.12.2011 № 782 аз 12.11.2013 № 1029, аз 27.11.2014 № 1154, аз 3.08.2018 № 1549, аз 20.06.2019 № 1626, аз 07.08.2020 № 1722)
2. Асосҳои донишҳои иқтисодӣ//Ҳайати муаллифон: Баранов А., Медведов В., Молдаван В., Румянцев А., Смирнов А., Трунов Ю., Фединин В., Филиппов В. «Ирфон»-Душанбе. 1973. 384 С.
3. Татбиқи назарияи Ленинии таракқиёти ғайрикапиталистӣ дар Тоҷикистон//Х. Салбиев. «Ирфон»-Душанбе. 1973. 238 С.
4. Садриддинов Н.Т. //Баъзе таснифот ва қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба иқтисоди бозоргонӣ. “Ирфон”– Душанбе.2009. 232 С.

АМНИЯТИ БОНКӢ ҲАМЧУН СОҲАИ АФЗАЛТАРИНИ АМНИЯТИ ИҚТИСОДӢ

Амнияти бонкӣ – яке аз соҳаҳои мустақил (зертобеш)-и амнияти иқтисодӣ буда, аз маҷмуи ҷораҳои амниятӣ баҳри ҳифзи ҷаъолияти бонкӣ, таварруми асъор ва кредит мебошад. Як гурӯҳи олимони амнияти бонкиро соҳаи мустақили амнияти иқтисодӣ медонанд. Гурӯҳи дигар бошад, онро ҳамчун зертобеш (вобаста) дар амнияти молиявӣ медонанд.

КАЛИДВОЖАҲО: амният, амнияти иқтисодӣ, амнияти бонкӣ, бонк, ҷаъолияти бонкӣ, хавф ва сирри бонкӣ.

БАНКОВСКИЙ БЕЗОПАСНОСТИ ОДНОЙ ИЗ САМЫХ ИЗВЕСТНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Банковская безопасность является одним из самостоятельных (подчиненных) направлений экономической безопасности и представляет собой совокупность мер безопасности по защите банковской деятельности, валютной инфляции и кредита. Группа ученых рассматривает банковскую безопасность как самостоятельную область экономической безопасности. Другая группа рассматривает ее как подчиненную (зависимую) в финансовом обеспечении.

Ключевые слова: безопасность, экономическая безопасность, государственная безопасность, военная безопасность, общественная безопасность, области экономической безопасности, система экономической безопасности, инфраструктура.

BANKING SECURITY IS ONE OF THE MOST FAMOUS OF ECONOMIC SECURITY

Banking security is one of the independent (subordinate) areas of economic security and is a set of security measures to protect banking, currency inflation and credit. A group of scientists considers banking security as an independent area of economic security. Another group considers it as a subordinate (dependent) in financial support.

KEYWORDS: security, economic security, state security, military security, public security, areas of economic security, economic security system, infrastructure.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Ғаниев Хайрулло Шеравғанович* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дууми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **+992906444437**. G – mail: **khairullo1999@gmail.com**

Сведения об авторе: *Ғаниев Хайрулло Шеравғанович* – Таджикский национальный университет, магистр второго курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **+992906444437**. G – mail: **khairullo1999@gmail.com**

Information about the author: *Ghaniev Khairullo Sheravganovich* - Tajik National University, second-year year master's student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **+992906444437**. G – mail: **khairullo1999@gmail.com**

ТАЪРИХИ ПАЙДОИШ ВА ИНКИШОФИ ПАДИДАИ ЧИНОЯТҲО МУҚОБИЛИ ҲОКИМИЯТИ ДАВЛАТӢ ВА МАНФИАТҲОИ ХИЗМАТИ ДАВЛАТӢ

Низорбию М.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Пайдоиши чиноятҳо муқобили ҳокимияти давлатӣ ба даврони таназзули ҷомеаи ибтидоӣ ва ба миён омадани давлатҳои нахустин, яъне то замоне рафта мерасад, ки вазифаи идоракунӣ имконияти манфиатҳои ғаразнокро ба вучуд оварда буд. Ин раванд дар ҳар сарзамин ба тарзи хос ҷараён ёфта, онро халқҳои гуногун ба ҳар усул аз сар гузаронидаанд.

Раванди ташаккули мафҳуми ҳозираи чиноятҳо муқобили ҳокимияти давлатӣ дар таърихи тамаддун якҷанд ҳазорсолаҳоро дар бар мегирад. Ба андешаи олимони нишонаҳои аввалин дар бораи чиноятҳо муқобили ҳокимияти давлатии амалдорон дар бойгонҳои Бобулистони қадим ва ҳамчунин дертар дар қонунҳои машҳури Хаммурапӣ дучор омадан мумкин аст, чунончи;

«Агар одам амволи Худо ё қасро дузда бошад, ин одам бояд кушта шавад; ҳамчунин оне, ки аз дасти вай қизи дуздиро гирифт, бояд кушта шавад».

Дар сарчашмаҳои санадҳои қонунгузори давлатҳои Юнон ва Рими қадим низ чиноятҳо муқобили ҳокимияти давлатӣ хотиррасон гардидааст. Масалан, дар ёдгориҳои ҳуқуқи Рим Қонуни 12-ҷадвал (Ҷадвали XII), Гелия, Шабҳои аттиқӣ омадааст: «Наход ту қарори судро дар хусуси додани ҳукми қатл ба он судя ва миёнарав, ки барои баррасии парванда таъин шуда буданду оид ба ин қор ришваи пулӣ гирифташон фош шуд, бераҳмона шуморӣ?»

Ин меъёри қонунгузорӣ қатъиятро нишон медиҳад ва вичдони инсонӣ дар инҷо боло меистад, ки дар риояи он эҳтиром гузошта шудааст. Ба ин васила қонуни мазкур тавонистааст дар пешгирӣ ва бартараф намудани амалҳои коррупсионӣ дар давлатҳои Юнон ва Рими қадим мусоидат намояд. Зеро вақте ки намояндаи ҳокимияти судӣ худ ба амалҳои коррупсионӣ даст мезанад, ин ҳолат хусусияти адолатнокии шоҳаи ҳокимияти судиро аз миён мебарад ва боиси оқибатҳои номатлуб аз қабилӣ бо таъсири пора баровардани қарори ноодилона мегардад.

Қоршиносон бар он ақидаанд, ки истифодаи ҳукми қатл ҳатто барои мансабдорони порахӯр дар шароити дунёи муосир беш аз ҳад мебошад, вале низ розианд, ки ҷазо барои чиноятҳо муқобили ҳокимияти давлатӣ ба он ҷӣ ки имрӯз ҳаст, бамаротиб шадидтар қарда шавад. Аз ин бармеояд, ки пурзӯр намудани ҷазо барои қирдорҳои коррупсионӣ метавонад дар қоҳиш додани чиноятҳо муқобили ҳокимияти давлатӣ мусоидат намояд ва пеши роҳи порахӯрони ашадиро гирад.

Соли 1923 раиси Шурои нозирони Ҷумҳурии халқӣ-шуравии Бухоро Файзулло Ҳоҷаев бо матни як фармон (14 августи соли 1923, таҳти №22 шаҳри Душанбе) талаб намуда буд, ки то мансабдоронро барои аз аҳолии гирифтани пора бипаронанд: Ӯ фармонро ба тамоми кумитаҳои инқилобӣ (ревкомҳо) расонида, эълон доштааст, ки «Бино ба маълумоти расида, бархе мингбошиҳо ва оқсақолҳо аз аҳолии пора мегиранд. Барои ҳамин, фармон медиҳам: Тамоми ревкомҳо, мингбошиҳо, оқсақолҳо ва мардум, ки пора мегиранд ё медиҳанд, ба ҷавобгарӣ кашида шуда, бо ҷазои олий - парондан - ҷазо дода шаванд».

Мақомоти Тоҷикистон чиноятҳо муқобили ҳокимияти давлатиро ҳамчун як таҳдиди ҷиддӣ ба рушди иқтисоди кишвар эътироф мекунад ва дар арсаи мубориза бо чиноятҳо муқобили ҳокимияти давлатӣ ва ришвахӯрӣ кӯшиш намуда истодааст, ки чораҳои ҷазодихиро дар ин самт боз ҳам пурзӯртар намояд.

Бояд қайд намоем, ки чиноятҳо муқобили ҳокимияти давлатӣ падидаи муосир набуда, решаҳои он аз даврҳои қадим сарчашма мегирад ва аз тамаддуни инсонӣ қафо намемонад. Зикри ин зухурот дар маъхазҳои таърихии Ғарбу Шарқ оид ба таълимоти иҷтимоӣ, бахусус дар таълимоти ҳуқуқӣ, динӣ ва сиёсӣ бевосита омадааст. Дар асари барҷастаи асри IV пеш аз мелодӣ мутафаккири Ҳинд - «Арташастра» оид ба ришвахӯрӣ, суиистеъмол аз хазина, ғоратгарии ходимони давлатӣ омадааст: «Ҷӣ тавре ки обнушии моҳиён дар оби

шинокардашон мушкил аст, ташхис намудани роҳҳои дуздии амволи давлатӣ аз ҷониби маъмури низ ғайриимкон аст».

Амалҳои коррупсионӣ, бахусус порахӯрӣ, беадолатӣ, ғорат намудани хазинаи давлат аз тарафи маъмури давлатӣ дар асарҳои мутафаккирони форсу тоҷик низ оварда шудааст. Чунончӣ ин омилҳо ва зухуроти нангинро метавон дар асарҳои Низомулмулк, М. Ғазолӣ, Абуалӣ ибни Сино, Форобӣ, Саъдию Ҳофиз вохӯрд, ки мисолҳои зиёде далели он мебошанд. Масалан, Низомулмулк дар «Сиёсатнома»-и худ қайд кардааст, ки «Комбуча (шоҳи Кушониён) яке аз кузоти подшоҳиро, ки барои судури як ҳукми ғайриодилона пул гирифта буд, пӯст канд ва маснадашро бо пӯсти ӯ пӯшонид ва ба писари он қозӣ дастур дод, то ба ҷойи падар бар ҳамон маснад бинишинад ва ҳамвора ин маснадро ба хотир дошта бошад».

Омили мазкур дар эҷодиётҳо оид ба санъати идоракунии, дар адабиётҳои динӣ ва ҳукукии Миср, Бобулистон, Ҳиндустон ва Чин низ дида мешавад. Дар робита ба ин диққати махсус дар китоби Таврот (Аҳди қадим) дода шудааст. Дар ҷойи дигар дар осори қадимии «Артхашастра» (асри IV п.м.) қайд карда мешавад, ки «..вазифаи асосие, ки дар назди шоҳ гузошта шудааст, ин муқовимат бо хазинадузди мебошад». Дар ин рисола 40 усули дуздии молумулки хазинавӣ номбар шуда, қайд гардидааст, ки «Роҳи парвози парандаҳоро дар осмон муайян намудан осонтар аст, аз он, ки як ходими хазинадуздиро ошкор сохтан Тибқи ин рисола воситаи асосии муқовимат бо хазинадузди посбонии низомноки хазина буд. «Қисми молу мулке, ки аз шахси мансабдори давлатӣ, ки барои ҷинояти хизматӣ маҳкум шуда буд, ба хабаркаш меоданд». Аз ин бармеояд, ки ин раванди ғайриодилона аз як тараф хавасмандии шахси сеюмро (хабардиҳандаро) ба вучуд оварда, аз тарафи дигар метавонад дар пешгирӣ ва бартараф намудани омилҳои коррупсионӣ мусоидат намояд. Татбиқи ин амал ҷиҳати дастгирии шахсони хабардиҳанда оид ба порагирии шахсони мансабдор, бояд дар қонунгузорию ҷорӣ мустаҳкам карда шавад.

Таърихи давлати Россия шаҳодат аз он медиҳад, ки ришваситонӣ дар сатҳи мақомоти олии давлатӣ ва хизматчиёни хурд ба чашм мерасид. Ин бештар ба таърихи асримӣнагии Россия рост меояд. Дар он замонҳо аввалин маҳдудиятҳо оид ба ҷиноятҳо муқобили ҳокимияти давлатӣ дар қонунгузорию дар даврони ҳукмронии Ивани III мустаҳкам гардида буд. Набераи ӯ - Ивани IV (Грозний) барои ришвагирии мансабдорони давлатӣ ҳукми қатл ҷорӣ намуд. Ин падида дар даврони ҳукмронии Пётри Кабир ва оид ба Романовҳо низ вучуд дошт ва он яке аз манбаъҳои асосии даромади амалдорон дар сатҳи гуногун тақдир ёфта буд. Ҳарчанд ки дар соли 1917 тағйирот дар сохтори давлатӣ ва шакли идоракунии ба вучуд омад, аммо мубориза бо онро аз байн набурдааст. Он замон ҳукумати навтаъсиси Шуравӣ маҷбур шудааст, ки 8-майи соли 1918 «Декрет дар бораи порахӯрӣ» қабул намуда, барои ин зухурот ҷавобгарию ҷиноятӣ муқаррар намояд. Баъдан, дар Кодекси ҷиноятии ЧШФСР соли 1922, 1926 ва 1960 порахӯрӣ ва дигар амалҳои коррупсионӣ ҷиноят эътироф шуда, барои онҳо ҷавобгарию ҷиноятӣ пешбинӣ гардидааст. Аз тағйирёбии ҳокимият ва ташаккули низомии нави сиёсӣ, вазъияти коррупсионӣ дар он давра муътадил нагардид, баръакс зиддиятҳо ва муқовиматҳои нав амалҳои коррупсиониро бештар ба миён овардааст.

Пас аз барқарор шудани Ҳокимияти Шуравӣ дар қаламрави Туркистон ва дар моҳи апрели соли 1918 ташкил ёфтани Ҷумҳурии Автономии Советии Сотсиалистии Туркистон, ки 2-юми августи соли 1919 ба ҳайати ЧШФСР дохил шуд, Комиссариати Халқии Адлия бо амри таҳти №97 изҳор дошт, ки судҳои халқӣ ҳангоми ҳалли парвандаҳо байни аҳолии маҳаллӣ танҳо бо он меъёрҳои шариат ва одат, ки ба вичдони инқилобӣ ва шуури инқилобӣ муҳолифат намекунанд, қарор мебароранд, яъне дар ин давра марҳилаи татбиқи қонунгузорию ИЧШС тадриҷан оғоз ёфтааст.

Дар соли 1868 хонигарию Бухоро вобастагии худро аз Русияи подшоҳӣ эътироф намуд. Маъмурияти подшоҳ феврал мақомоти нави идоракуниро таъсис дод, мансаби генерал-губернаторӣ ҷорӣ карда шуд, ки ҳангоми таъин шудан ба вазифаҳои гуногун ба онҳо ваколатҳои васеъ дода мешуд. Ҳамин тавр, масалан, мансабҳои ҳокимон ва ақсақолҳои волостӣ таъсис дода шуданд, ки онҳо интихобӣ ҳисобида мешуданд, аммо дар асл ришва ва фишори маъмурияти Русия нақши асосӣ дошт. Бинобар ин, асосан ба ин мансабҳо

сарватмандони маҳаллӣ интиҳоб карда мешуданд, ки такягоҳи асосии шоҳигарии Россия дар Осиёи Миёна буданд.

Дар он замон тамоми дастгоҳи ҳокимият ва маъмурият дар дасти мансабдорони подшоҳӣ буд, ба истиснои зинаи поёнӣ - волостҳо. Омӯзиши амалияи маъмурияти подшоҳӣ ва намоёндагони маҳаллии ҳокимиятҳое, ки онҳоро пас аз ба Россияи подшоҳӣ ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна таъин карда буданд, нишон медиҳад, ки «Барои маъмурияти подшоҳӣ хизмат дар Осиёи Миёна, пеш аз ҳама, манбаи даромад буд. Дар ин ҷо азхудкунӣ, тамаъҷӯӣ, ришва ривоч ёфта буд, ки ин барои мардуми маҳаллӣ бори вазнин буд».

Давлати Шуравӣ аз рӯзҳои аввали мавҷудияти худ тадбирҳои азнавташкилдихии дастгоҳи маъмуриро амалӣ намуд. Ҳамин тариқ, бо Фармони Шурои Комиссарони Халқии ҶШФСР аз 10 ноябри соли 1917 «Дар бораи нест кардани амвол ва рутбаҳои шахрвандӣ» ҳама амвол ва санадҳои ҳуқуқии амвол - рутбаҳо, унвонҳо ва рутбаҳои шахрвандии мавҷудбуда бекор карда шуданд. Минбаъд тамоми аҳолии шахрвандони Шуравӣ шуданд. Бо фармони дигари Шурои Комиссарони Халқии ҶШФСР аз 31 октябри соли 1918 «Низомнома дар бораи таъминоти иҷтимоии коргарон» хизматчиҳои давлатӣ аз ҷиҳати таъминоти иҷтимоӣ ба тамоми коргарони дигар баробар карда шуданд. Хизматчиёни давлатӣ ивазшаванда, назоратшаванда ва дар назди мақомоти ҳукумати ва ҳизбӣ ҳисоботдиҳанда буданд, ҳамчун хизматгори мардум тавсиф карда мешуданд ва маоши коргари баландҳисосро мегирифтанд. Фаъолият бо принципҳои қонуният, баробарӣ ва демократия муайян карда мешуд.

Ҳамин тариқ, бо қабули санадҳои дар боло зикршуда, пойгоҳи хидмати давлатии Россияи подшоҳӣ барҳам дода шуд. Дастгоҳи давлатӣ дар асоси принципҳои қонуниятӣ сотсиалистӣ, баробарии шахрвандон ва демократияи Шуравӣ сохта шудааст. Аммо, дар тури тамоми мавҷудияти Ҳокимияти Шуравӣ заминаи мукаммали қонунгузорӣ оид ба идоракунии давлатӣ ва хизмати давлатӣ ташаккул наёфтааст.

Бо иштироки фаёлонаи раиси Ҳукумат В.И. Ленин Декрети Шурои Комиссарони Халқии ҶШФСР аз 8 майи соли 1918 «Дар бораи ришва» қабул карда шуд. Декрет ҷавобгарии ҷиноятӣ барои ҷиноятҳои коррупсионӣ дар намуди маҳрум сохтан аз озодӣ ба муҳлати 5 сол бо меҳнати маҷбурӣ ҷорӣ намуд. Масъулияти баробар на танҳо нисбат ба гирифтани пора аз ҷониби мансабдорон, кормандон, балки инчунин барои додани порадиҳандагон, иғвогарон, миёнаравон ва дигар ашхос мустаҳкам карда шуд.

Мавриди зикр аст, ки ин санад қувваи бозгашт дошта буд, яъне он ба муносибатҳое, ки қабл аз қабули ин санад ба вучуд омада буданд паҳн мегардид, ҳамзамон озодшавӣ аз ҷавобгариро барои шахсоне, ки дар бораи додани пора дар давоми 3 моҳи пас аз қабули санад огоҳӣ медоданд, пешбинӣ менамуд. Суиқасд ба додан ё гирифтани пора ҷинояти хотимаёфта ҳисобида мешуд. Инчунин, ҷавобгарии вазнинтарро барои шахсони сарватманд пешбинӣ мекард, ки барои ба даст овардан ё нигоҳ доштани имтиёзҳои марбут ба ҳуқуқи моликият аз пора истифода мебуданд.

Ҳамин тавр, Декрет «Дар бораи порагирӣ» аввалин санади Шуравӣ буд, ки барои порагирӣ ва ришваситонӣ ҷавобгарии қонуниро пешбинӣ менамуд ва илова бар ин, қоидаҳои баробарии ҷавобгарии ҷиноятиро барои ҳамаи иштирокчиёни чунин муомилот ва муносибатҳои шабеҳи қонунӣ муқаррар намудааст.

Аммо, сарфи назар аз қабули қонун, дар аввалҳои соли 1918 ҳолатҳои ришваситонӣ зиёдтар мешуданд. Маълум шуд, ки истифодаи танҳо як қонуни ҷиноятӣ дар бораи мубориза бо ҷиноятҳо муқобили ҳокимияти давлатӣ бесамар аст. Афзоиши сатҳи ҷиноятҳои коррупсиониро омилҳои зерин муайян мекарданд: музди маоши ночиз, нокифоягии мулоҳизакорӣ тартиби оmodасозӣ, интиҳоб, ҷобачогузорӣ, тарбия ва таълими кадрҳо барои хидмат дар муассисаҳо ва корхонаҳои давлатӣ.

Вазъи ҳуқуқии хизматчиёни давлатӣ дар муассисаҳо ва корхонаҳои давлатӣ бо маҳдудиятҳои гуногун муайян карда мешуд. Дар ин робита, бояд ба ҷораҳои андешидашуда оид ба бартараф кардани норасоӣҳо, таҳияи санади нав, яъне қабули қарори Шурои комиссарони халқии ҶШФСР аз 27 июли соли 1918 «Дар бораи маҳдуд кардани хидмати якҷояи хешовандон дар муассисаҳои Шуравӣ» ва Фармони Шурои комиссарони халқии ҶШФСР аз 21 декабри соли 1922 «Қоидаҳои муваққатии хидмат дар муассисаҳо ва

корхонаҳои давлатӣ» бояд, диққат дода мешуд, ки ба пешгирии афзоиши ҷиноятҳо муқобили ҳокимияти давлатӣ ва содагардони муносибатҳо дар соҳаи хизмати давлатӣ равона карда шуда буданд.

Ин ҳуҷжатҳо фаъолияти як хизматчи давлатиро бо ҷорӣ намудани як қатор маҳдудиятҳо, иҷозатҳо ва манъкуниҳо ба танзим мебароварданд. Вайрон кардани ин гуна дастурҳо, инчунин содир намудани ҷиноятҳои коррупсионӣ, аз ҷумла барои порагири ҷазоҳои вазнин ва ҳатто татбиқи истифодаи ҷазои қатл пешбинӣ мегардид. Ин то андозае вазъи дастгоҳи давлатиро беҳтар намуд.

Дар мубориза бо ҷиноятҳо муқобили ҳокимияти давлатӣ ва манфиатҳои хизмати давлатӣ фармони Шурои комиссарони халқии ҶШФСР аз 16 августи соли 1921 «Дар бораи мубориза бо ришва» ва боби II Кодекси ҷиноятии ҶШФСР аз соли 1922 нақши муҳим дошт, ки он амали ғайриқонунии мансабдорони коррупсионӣ: суиистифода аз қудрат, ки бо ниятҳои ғаразнок ва дигар ҳадафҳои шахсӣ содир шудаанд; аз ҷониби кормандон аз худ кардани пул ё дигар ашёи гаронбаҳо, ки бинобар мансаби хизматӣ дар салоҳияташ мебошанд; содир кардани сохтакорӣ сарфи назар аз ангега; гирифтани пора аз ҷониби шахси дар иттиҳодияи давлатӣ ё хидмати ҷамъиятӣ қарордошта; ҳукми ноодилонаи судӣ аз мақсадҳои ғаразнок ва дигар ангегаҳои шахсӣ ва ғайра.

АДАБИЁТ

- 1 Абдиев К.М. Понятие коррупции и система уголовно-правовых средств борьбы с ними: автореф. дис. ... д-ра юрид. Наук / К.М. Абдиев. - М., 1995.
- 2 Абдухамитов В.А. Уголовное право: учебно-методическое пособие (Особенная часть) / В.А. Абдухамитов. - Душанбе: РТСУ, 2013.
- 3 Имомов А.Х., Кудратов Н.А. Уголовное право Республики Таджикистан (Общая часть) / А.Х. Имомов, Н.А. Кудратов. - Душанбе: Таджикский государственный университет коммерции, 2011.
- 4 Крапивина О.Н. Приобретение или сбыт имущества, заведомо добытого преступным путем: Сравнительно-правовое, уголовно-правовое, уголовно-политическое и криминологическое исследование: автореф. дис. . канд. юрид. наук. / О.Н. Крапивина. - Москва, 2008.
- 5 Максимов С.В. Коррупция. Закон. Ответственность: учеб. пособие. - Изд. 3-е, перераб. и доп. - Москва: ФГБУН Ин-т государства и права РАН, 2017.
- 6 Могилатов В.В. Криминологический анализ детерминантов взяточничества / В.В. Могилатов // Научно-практический электронный журнал Аллея Науки. - 2019. - №6 (33). - С. 311.
- 7 Муллаев М.М. История уголовного права Таджикской ССР: дис. ... д-ра юрид. наук. / М.М. Муллаев. - Душанбе, 1968.

ТАЪРИХИ ПАЙДОИШ ВА ИНКИШОФИ ПАДИДАИ ҶИНОЯТҲО МУҚОБИЛИ ҲОКИМИЯТИ ДАВЛАТӢ ВА МАНФИАТҲОИ ХИЗМАТИ ДАВЛАТӢ

Дар мақолаи мазкур мавзӯи таърихи пайдоиш ва инкишофи падидаи ҷиноятҳо муқобили ҳокимияти давлатӣ ва манфиатҳои хизмати давлатӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллиф қайд кардааст, ки пайдоиши ҷиноятҳо муқобили ҳокимияти давлатӣ ба даврони таназзули ҷомеаи ибтидоӣ ва ба миён омадани давлатҳои нахустин, яъне то замоне рафта мерасад, ки вазифаи идоракунӣ имконияти манфиатҳои ғаразнокро ба вуҷуд оварда буд.

КАЛИДВОЖАҲО: манфиат, таназзул, ҳокимияти давлатӣ, ҷиноят.

ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ ПРОТИВ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ И ОБЩЕСТВЕННЫХ БЛАГ

В данной статье рассматривается тема истории возникновения и развития феномена преступлений против государственной власти и интересов государственной службы. Автор отмечает, что возникновение преступлений против государственной власти относится к эпохе упадка первобытного общества и возникновения первых государств, то есть к тому времени, когда задача управления создавала возможность предвзятых интересов.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: интерес, упадок, государственная власть, преступность.

HISTORY OF THE ORIGIN AND DEVELOPMENT OF CRIMES AGAINST STATE AUTHORITY AND PUBLIC BENEFITS

This article discusses the theme of the history of the emergence and development of the phenomenon of crimes against state power and the interests of the public service. The author notes that the occurrence of crimes against state power dates back to the era of the decline of primitive society and the emergence of the first states, that is, to the time when the task of management created the possibility of biased interests.

KEYWORDS: interest, decline, state power, crime.

Маълумот дар бораи муллиф: *Нигорбии Мухаммад* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуюми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **555521398**. E – mail: nigorbiimuhammad@gmail.com

Сведения об авторе: *Нигорбии Мухаммад* – Таджикский национальный университет, магистр второго курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **555521398**. E – mail: nigorbiimuhammad@gmail.com

Information about the author: *Nigorbi Muhammad* - Tajik National University, second-year year master`s student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **555521398**. E – mail: nigorbiimuhammad@gmail.com

ИЧМОЪ - САРЧАШМАИ ҲУҚУҚИ ИСЛОМӢ

Раҷабова Ф.Ш.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ба ҳамагон маълум аст, ки ҳар як ҳодиса дорои сарчашмаи хеш мебошад. Сарчашма ҳамчун манбаъ ё пайдоиши чизе доништа шуда, тамоми чараён, фаъолият ва соҳахоро фаро мегирад. Мисол, сарчашмаи оби ҷӯй пирияху чашмаҳои кӯҳсор аст, метавон чунин саволгузори кард, ки баромади обҳои зеризаминӣ аз кучо сарчашма мегирад? Аз ин ҷо маълум мешавад, ки ҳуқуқ низ сарчашмаи худро дорад. Сарчашмаи ҳуқуқ ин манбаи эҷоди ҳуқуқ ба ҳисоб рафта, дар табиати иҷтимоии инсон, халқ, манфиати инсонҳо ва мақомоти ваколатдор ифодаи хешро ёфтааст ва омили тавлидшавии ҳуқуқ мебошад. Сарчашмаи ҳуқуқро ба маънои моддӣ шароитҳои моддӣ ҳаёти ҷомеа, низоми муносибаҳои иқтисодӣ, шаклҳои моликият, талаботи ҷомеа, манфиатҳои воқеии одамон ва ғ. ташкил медиҳанд. Ба маънои маҳдуд бошад, сарчашмаи ҳуқуқ дар ҳаёти воқеӣ шаҳрвандон ва мақомоти татбиқкунандаи ҳуқуқ ба санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқие таъя мекунад, ки дар онҳо ҳуқуқҳо муайян шудаанд. Сарчашмаҳои ҳуқуқ - шаклҳои ифодаи ҳуқуқи амалкунанда мебошанд.

Дар илми ҳуқуқшиносии исломӣ чи аз ҷониби олимони исломӣ ва чи аз ҷониби олимони ғайриисломӣ нисбат ба мафҳумҳои фикҳ, шариат ва ҳуқуқи исломӣ ақидаҳои якхела вучуд надорад. Фаҳмиш ва шинохти ҳуқуқи исломӣ, пеш аз ҳама дониши амиқи сарчашмаҳои он ва баъдан омӯзиши ҳамаҷаҳафаи таҳаввулоту тағйироти баъдии онро тақозо менамояд. Сарчашмаҳои ҳуқуқи исломӣ дар шакли китоби осмонӣ ва ҳадисҳои набаъӣ аниқ ва равшан карда шудаанд. Дар баъзе мавридҳо усулҳои таъмини ин ҳуқуқи динӣ ба асосҳои ақлӣ таъя мекунад, ҷунунчи иҷмаъ, иҷтиҳод, қиёс, истисно, истислоҳ ва ғайра. Сарчашмаҳо дар ҳуқуқи исломӣ характери динӣ дошта, ба сарчашмаҳои аввалиндараҷа ва дуюминдараҷа тақсимбандӣ гардидаанд. Меъёрҳои ҳуқуқии ин низом, ки асоси сарчашмаҳои ҳуқуқи исломиро ташкил медиҳанд, ибтидои илоҳӣ доранд, яъне дар Қуръон ва суннат мустаҳкам гардидаанд. Аз ин ҷост, ки ба сифати сарчашмаҳои аввалиндараҷа Қуръон ва Суннат баромад мекунад. Сарчашмаҳои дуюминдараҷа бошад, сарчашмаҳои шариат ва ё фикҳи исломӣ ба монанди иҷмоъ, иҷтиҳод, қиёс, фатво пазируфта мешаванд. Сарчашмаи аслии аҳком Қуръони карим ва суннати Расули акрам (с) аст, яъне тамоми аҳкоми шаръие, ки дар китобҳои фикҳ баён гардидаанд, дар ҳақиқат, қонунҳо ва дастурҳои мебошанд, ки Худои таъоло онҳоро дар Қуръони карим ба Паёмбараш (с) ваҳй намудааст ва ё ба василаи суннати Расули акрам (с) поягузори гардидаанд. Танҳо қор, ки олимони соҳаи фикҳ анҷом додаанд, ин аст, ки он аҳкомро аз матни Қуръон ва суннати паёмбар (с) берун оварда, барои мардум бо забони содда баён тафсир намудаанд. Ин равиши қор тамоман ғалат ва беасос будани андешаи баъзе кӯтоҳназаронро собит менамояд, ки мепиндоранд фақеҳон аҳкоми диниро аз пеши ҳудашон бофтаанд ва он аҳком бо Қуръон ва суннат муҳолифанд. Пас аз онҳо мучтаҳидоне (қоршиносони саршинос ва фақеҳони саромаде) ба монанди имом Абуҳанифа, имом Молик, имом Шофеъӣ ва имом Аҳмади Ҳанбал марҷаъ (руҷуъгоҳ)-и мардум дар аҳкоми дин қарор гирифтаанд. Аксари китобҳои фикҳии аҳли суннат, ки имрӯз дар дастрасии мусулмонони олам қарор доранд, ё дар нақли ақвол ва масоили истинботкардаи яке аз ҳамин фақеҳони ҷалилулқадр таълиф ва

ба баёни гуфтаҳои онҳо пардохтаанд ё дар масоиле таълиф шудаанд, ки бар асоси қавоиди усулӣ ва фикҳии онҳо истинбот гардида ва ба мазҳаби яке аз онҳо мансуб мебошанд. Ду сарчашмаи дигари аҳком иҷмоъ ва қиёс ҳастанд: а) иҷмоъ ба маънои иттифоқи назари бузургон ва уламои муътабарӣ ислом, ба монанди саҳобагон, тобеин ва ғайра, дар давраи муайяне дар бораи масъалае аз масоили динӣ аст; б) Қиёс ба маънои қиёс ва илҳоқ намудани масъалае, ки дар Китоб ва Суннат ҳукме дар бораи он собит нашудааст, ба он масъалае, ки ҳукми он дар яке аз он сарчашмаҳо собит шудааст.

Дар кишварҳои исломӣ тамоми қонунгузориашонро ба меъёрҳои Қуръон мутобиқ гардониданд ва нақши меъёрҳои диние, ки ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқ дар ин кишварҳо пазируфта мешавад, аҳаммияти аввалиндараҷаро касб кардаанд. Дар кишварҳое, ки дини ислом ҳамчун дини расмӣ давлатӣ эътироф шудааст, ҳама гуна қонуне, ки хилофи сарчашмаҳои муқаддаси дини мазкур мебошанд, қабул карда намешаванд. Инро мо дар Конститутсияи Афғонистон (соли 2004) мушоҳида карда метавонистем, ки дар он ислом дини расмӣ давлатӣ эълон гардида ва ҳама гуна қонуне, ки хилофи дини муқаддаси ислом ба ҳисоб мерафт, қабул намегардид. Шинохти ҳуқуқи исломӣ маҳз дар он ифода меёбад, ки ислом дини илму дониш мебошад ва Қуръон мусулмононро ба донишомӯзӣ ва ривочи илму фарҳанг дар ҷомеа фаро меҳонад. Дар рисолаи Фикҳи Акбар аз Имоми Аъзам Абуҳанифа Нуъмон ибни Собити Кӯфӣ (р) дар баёни Қуръон каломи Худост чунин омадааст: «Ва Қуръон каломи Худованди Мутаъол аст, дар саҳифаҳо навишта шуда ва дар дилҳо маҳфуз аст, бар забонҳо хонда мешавад ва бар Паёмбари гиромӣ саллаллоҳу алайҳи ва саллам нозил шудааст. Талаффуз кардани мо Қуръонро махлуқ аст, навиштан ва хондани Қуръон ба воситаи мо махлуқ аст, аммо Қуръон махлуқ нест».

Дар фарҳанг ва тамаддуни исломӣ падидае бо номи низоъ дар миёни «дину дониш» ва тазоди «ақлу нақл» вучуд надорад. Бар асоси таълимоти ислом буд, ки мусулмонон дар бисёре аз риштаҳои улуми инсонӣ ва таҷрибӣ пешгом гардиданд ва хидматҳои инкорнопазире барои пешрафти илм ва тамаддуни башарӣ арза доштаанд. Фикҳи исломӣ ҳамеша яке аз ғанитарин ва пурбортарин ҳавзаҳои қонунгузорию ҷомеаи башарӣ буда ва ҳаст. Бо вучуди ҳолати руқуд ва ақибмондагӣ, ки ҷомеаҳои исломӣ дар мактабҳои гуногуни таърих, ба хусус дар ҷаҳон-панҷ асри ахир, дар он қарор доштанд ва бо вучуди таҳҷуми фарҳангии пурҳаҷме, ки бар зидди арзишҳои фарҳангӣ ва тамаддуни миллатҳои мусулмон сурат гирифта ва бо печидатарин шеваҳо идома дорад, фикҳи исломӣ тавонистааст пӯёӣ ва зиндарӯҳии худро ҳифз намояд ва ҳампои замон ҳаракат кунад. Донишмандони мунсиф ва пажӯҳишгарони воқеъбинӣ Фарб низ ба ин ғановати фарҳанг ва фикҳи исломӣ бо сароҳат эътироф кардаанд. Яке аз ин донишмандон бо номи Сотело дар ин бора мефармояд: «Фикҳ ва қонуни исломӣ ба андозае ғанӣ ва фарогир аст, ки агар нағӯем барои таъмини ҳуқуқҳои маданияи ҷомеаи башарӣ ба таври кулӣ кофӣ аст, ҳатман бояд бигӯем, ки барои таъмини ҳуқуқҳои маданияи тамоми мусулмонон кофӣ аст».

Сунна сарчашмаи дуввуми ҳуқуқи исломӣ буда, аз маҷмуи ҳадисҳо иборат аст. Сунна одат, гуфтор, амал, пиндори паёмбари ислом аст, ки барои муъминон чун сарчашмаи рафтору кирдор хидмат мекунад.

Бояд қайд кард, ки дар байни сарчашмаҳои ҳуқуқи исломӣ иҷмоъ ва иҷтиҳод ҳам сарчашма ва ҳам шакли эҷоди ҳуқуқ, доништа мешаванд. Иҷмоъро дар ислом ҳамчун асле аз усули фикҳи исломӣ медонанд, ки дар қарори дастаҷамъии уламои исломӣ (мучтаҳидон) дар масъалаҳои динӣ ва дунявӣ бароварда мешавад. Иҷтиҳод бошад, як навъи ҳуқуқэҷодкунии исломӣ аз ҷониби мучтаҳидон, донандагони фикҳи исломист, ки доир ба масъалаҳои муҳимми ҳуқуқӣ дода мешавад. Иҷтиҳод дар луғати забони арабӣ ба маънои ҷаҳди тоқатфарсо, ба кор бастанӣ ниҳояти кӯшиш ва ё кӯшиши ҳамроҳ бо машаққат ва сахтӣ барои анҷом додани коре ва дар истилоҳи фуқаҳо истинбот ё ба кор бастанӣ ниҳояти кӯшиш (базлу-л-ҷухд ё истифроғу-л-вусъ) барои истинботи аҳкоми шаръӣ аз адилла – сарчашмаҳои фикҳӣ (каломи Худо, суннати Расули Худо (с) ва иҷмоъ) бо шароите аст, ки барои он (иҷтиҳод) дар китобҳои усули фикҳ дар назар гирифта шудааст ва маъмулан ба маънои истинботи аҳкоми шаръӣ аз китоб, Суннат, иҷмоъ ва қиёс, муқобили тақлид.

Тақлид дар луғати забони арабӣ ба маънои таълиқ (овехтан)-и қилода – гарданбанд ё чизе ба гардани касе ё чизе, таҳаммул – ба дӯш (гардан, зимма) гирифтани, лузум, аз пайи

касе рафтан, садо ва ҳаракоти касеро ба мисли ӯ анҷом додан ва дар истилоҳи уламои усул ба маънои аҳз (дарёфт), қабул, илтизом ва амал кардан ба фатво ва қавли фақеҳ (мучтаҳид)-е дар масъалаи шаръие ба ғайр (бе талаб ва чустучӯ)-и ҳуҷҷат ё пайравӣ кардан аз назароти шаръии мазҳаби фикҳие аст, муқобили иҷтиҳод, ба монанди тақлиди омӣ аз мучтаҳид ва тақлиди оммаи мусулмонон аз мазҳабҳои чаҳоргонаи фикҳӣ.

Дигар сарчашмаи ҳуқуқи исломӣ ин фатво ба ҳисоб меравад. Фатво сарчашмаи иловагии ҳуқуқи исломист, ки аз ҷониби фақеҳон дар масъалаҳои ҳалталаб ва ихтилофангез ба қозӣ ё дигар соҳибони қудрат ва ё мардум пешниҳод мегардад. Чи тавре ки дар боло қайд намудем байни сарчашмаҳои дуҷуминдараҷаи ҳуқуқи исломӣ иҷмоъ – ро ҳамчун нақли ҳуқуқҷодкунӣ метавон арзёбӣ намуд. Иҷмоъ сарчашмаи сеюми шариати исломӣ маҳсуб мешавад. Ба эътиқоди яқдили фақеҳон иҷмоъ барои амиқ ва густариши тафсири ҳуқуқии сарчашмаҳои илоҳӣ истифода мешавад. Иҷмоъ ки бо иртиботи худ бо Қуръон ва суннат қонунӣ шудааст, танҳо пас аз марғи Паёмбар ва мавҷудияти яқҷанд шарт эътибор пайдо кардааст. Иҷмоъ дар забони арабӣ маънои созишно ифода карда – созиш фикри яқдилӣ ё қарори шахсони бонуфуз аз рӯи масъалаи муҳокимашаванда ба ҳисоб меравад. Яке аз сарчашмаҳои шариати ислом ва фикҳ доништа шудааст.

АДАБИЁТ

1. Сотиволдиев Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ / Р.Ш. Сотиволдиев. – Душанбе: «Сино», 2018.
2. Рисолаи ФИҚҲИ АКБАР аз Имоми Аъзам Абӯҳанифа Нуъмон ибни Собити Кӯфӣ (р) Таҳиягар: Атоҳон Ғаниев., Муҳаррир: Курбонов Худойдод, Душанбе – 2016.
3. Афиғ Абдулфаттоҳ Таббора. Рӯҳи дини исломӣ (тарҷимаи форсӣ, Абубакри Ҳасанзода). – Машҳад, 1375 ш. (1997). – С. 535. Минбаъд: Рӯҳи дини исломӣ.
4. Кремер А.Ф. Мусулманское право / А.Ф. Кремер. - Тошкент: 1888.
5. Саидов А.Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности): Учебник / Под ред. В. А. Туманова. – М.: Юристъ, 2003.
6. Тафсиру-ль Джалалайни - Дамаск (на арабском языке): 2009 г.
7. Тафсир Аль-Коран. Аль Мунтахаб. Москва. Издательский дом «Умма», 2003.
8. Аль-Мунтахаб фи Тафсир аль-Куран аль-Карим. Толкование Священного Корана на русском языке\ Перевод с арабского (первое издание), Казань, 2001 г.
9. Сахих аль-Бухари. Перевод А. Нирша. Благотворительный Фонд «Ибрагим Бин Абдулазиз Аль Ибрагим», 2002 г.

ИҶМОЪ - САРЧАШМАИ ҲУҚУҚИ ИСЛОМӢ

Иҷмоъ сарчашмаи сеюми шариати исломӣ маҳсуб мешавад. Ба эътиқоди яқдили фақеҳон иҷмоъ барои амиқ ва густариши тафсири ҳуқуқии сарчашмаҳои илоҳӣ истифода мешавад. Иҷмоъ ки бо иртиботи худ бо Қуръон ва суннат қонунӣ шудааст, танҳо пас аз марғи паёмбар ва мавҷудияти яқҷанд шарт эътибор пайдо кардааст.

КАЛИДВОЖАҲО: сарчашма, сарчашмаи ҳуқуқ, сарчашмаҳои ҳуқуқи исломӣ, шинохти ҳуқуқи исломӣ, иҷмоъ, иҷтиҳод, тақлид, фатво, киёс, фикҳи исломӣ, роҳҳои ташаққулибии фикҳи исломӣ.

ИДЖМА - ИСТОЧНИК ИСЛАМСКОГО ПРАВА

Иджма является третьим источником исламского права. По единодушному мнению, правоведов, иджма используется для углубления и расширения правового толкования божественных источников. Иджма, который узаконен своей связью с Кораном и Сунной, стал действительным только после смерти Пророка и наличия ряда условий.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: источник, источник права, источники исламского права, познание исламского права, иджма, иджтихад, тақлид (подражание), фетва, кияс (сравнение), исламская юриспруденция, пути формирования исламской юриспруденции.

IJMA - THE SOURCE OF ISLAMIC LAW

Ijma is considered the third source of Islamic law. According to the unanimity of jurists, consensus is used to deepen and expand the legal interpretation of divine sources. Ijma, which is legitimized by its connection with the Qur'an and the Sunnah, became valid only after the death of the Prophet and the existence of several conditions.

KEYWORDS: source, source of law, sources of Islamic law, recognition of Islamic law, consensus, ijthad, taqlid, fatwa, comparison, Islamic jurisprudence, ways of formation of Islamic jurisprudence.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Раҷабова Фотила Шовалиевна* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. **Телефон:** (+992) 000-05-76-74. **E-mail:** rajabovafotima014@gmail.com

Сведения об авторе: *Раджабова Фотима Шовалиевна* – Таджикский национальный университет, магистрант юридического факультета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992) 000-05-76-74. E-mail: rajabovafotima014@gmail.com

Information about the author: *Rajabova Fatima Shovalievna* – Tajik National University, master's student of Faculty of Law. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: (+992) 000-05-76-74. E-mail: rajabovafotima014@gmail.com

ПРИНЦИПЫ МЕЖДУНАРОДНОГО ТАМОЖЕННОГО ПРАВА: ПОНЯТИЕ И ХАРАКТЕРИСТИКА

Кодиров Н., Турдизода П.
Таджикский национальный университет

Среди источников международного таможенного права (далее - МТП), как и любой отрасли международного права, первостепенную роль играют принципы международного права. Они являются фундаментом, на котором строится вся нормативная система. Значимость исследования принципов МТП мотивируется, с одной стороны, недостаточной теоретической разработанностью данной темы, с другой - отсутствием единого нормативного акта, который регулирует специальные принципы МТП. При анализе принципов МТП будем руководствоваться традиционной доктринальной классификацией, делящей все принципы на общие принципы международного права, к которым относятся общие принципы международного права, закрепленные в Уставе Организации Объединенных Наций (далее - Устав ООН) и Декларации о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом ООН 1970 г., и специальные принципы, действующие только в области МТП. Относительно общих принципов международного права в сфере МТП действуют следующие: принцип сотрудничества государств, принцип добросовестного исполнения международных обязательств, принцип неприменения силы или угрозы силой, принцип мирного разрешения споров, принцип невмешательства. Попытаемся определить, какие из основных принципов международного права оказывают наибольшее воздействие на МТП. Представляется справедливой позиция М. В. Филимоновой, указывающей, что принцип сотрудничества государств, закрепленный в Декларации о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом ООН 1970 г., является формой практической реализации всех остальных принципов международного права. Причем в МТП данный принцип имеет четкую ориентацию на взаимовыгодность сотрудничества, хотя отдельные исследователи выделяли принцип взаимной выгоды в качестве самостоятельного основного принципа международного права. Полагаем, что принцип взаимовыгодности можно квалифицировать в качестве отраслевого принципа международного экономического права, а не для международного права в целом. Принцип сотрудничества, основанного на взаимной выгоде государств, является базовым для МТП, так как из него вытекают такие специальные принципы МТП, как принцип защиты национальных экономик посредством согласованных таможенных тарифов и принцип исключительности нетарифных мер защиты национальных экономик, о которых речь пойдет ниже. Принцип сотрудничества тесно связан с таким основным принципом международного права, как принцип добросовестного исполнения международных обязательств, закрепленный в статье 2 Устава ООН. В МТП справедливость данного утверждения видна, поскольку данный принцип находит отражение во всех документах, принимаемых в рамках Всемирной торговой организации как обязательного (соглашения), так и рекомендательного характера (резолюции, декларации), двусторонних соглашений. В целом отметим, что акты Всемирной таможенной организации носят в основной своей массе рекомендательный характер. Это заметно при оценке пропорций обязательных и рекомендательных норм в общей массе принятых Всемирной таможенной организацией актов (в рамках данной организации действуют порядка 20 конвенций, 50 рекомендаций). Принцип неприменения силы или угрозы силой,

закрепленный в Уставе ООН и Декларации о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом ООН 1970 г., рассматривается сейчас как обязательный элемент сотрудничества государств, регулируемого МТП. Если ранее в истории существовали примеры развязывания военных действий из-за высоких таможенных пошлин, запрещения ввоза товаров из одной страны в другую, то уже в XX в., ведя речь о «таможенных войнах», исследователи подразумевают под ними применение исключительно экономических методов в борьбе государств за свои интересы на мировой арене. Прочное закрепление в межгосударственном сотрудничестве в таможенной сфере получил и принцип мирного разрешения споров (ст. 2 Устава ООН), т. е. решения возникающих разногласий исключительно мирными средствами, что подтверждается существованием достаточно эффективного механизма разрешения споров в рамках Всемирной торговой организации. Данный механизм можно, в частности, применять при установлении конвенциональных ставок таможенных пошлин в случае столкновения интересов государств в отношении «чувствительных» для их экономик товаров. Поскольку выработка самостоятельной таможенной политики является суверенным правом любого государства, то принцип невмешательства, закрепленный в ст. 2 Устава ООН, играет важную роль в МТП. Анализируя характер межгосударственного сотрудничества в таможенной сфере, можно заключить, что государства имеют право вмешиваться в вопросы таможенной политики других государств исключительно в рамках, взятых на себя теми государствами международных обязательств. Более того, следует отметить, что с развитием международных отношений все больше вопросов таможенной политики входит в объект правового регулирования МТП, выходя из исключительной внутренней юрисдикции государств. Безусловно, все вышеперечисленные основные принципы международного права оказали существенное влияние на формирование и нормативное закрепление специальных принципов МТП. Как уже отмечалось, отсутствует единый нормативный акт, устанавливающий специальные принципы МТП. Поэтому выявление их базируется либо на толковании международных соглашений и иных документов, действующих в сфере МТП, либо на обобщении доктринальных подходов. Можно отметить, что российский ученый К. Г. Борисов сделал попытку сформулировать специальные принципы МТП, среди которых выделил такие, как принцип содействия становлению нового экономического порядка, основанного на равноправии; принцип запрещения прямых или косвенных действий, препятствующих осуществлению экономического суверенитета государств; принцип обеспечения либерализации мировой торговли; принцип совершенствования организационного механизма МТП в рамках международных организаций, конференций любого уровня как средства повышения благосостояния народов и некоторые другие.

Обращает внимание превалирование принципов, регулирующих исключительно экономическое взаимодействие между государствами, однако приравнение межгосударственного сотрудничества в таможенной сфере к сугубо экономическому сотрудничеству является существенным сужением данной сферы. Поэтому попытаемся изложить свою позицию относительно действующих специальных принципов МТП. В первую очередь следует назвать принцип свободы транзита. На формирование данного принципа существенное влияние оказало его закрепление в ст. V Генерального соглашения по тарифам и торговле 1947 г., согласно которой должна существовать свобода транзита через территорию каждого государства по путям, наиболее подходящим для международного транзита вне зависимости от происхождения транспортного средства, его места отправления и места назначения. Данный принцип получил закрепление и в других универсальных и региональных соглашениях. Так, Конвенция о транзитной торговле внутриконтинентальных государств 1965 г. устанавливает свободу транзита в отношении любых товаров вне зависимости от их происхождения, назначения и других подобных признаков при соблюдении разрешительного порядка транзитного перемещения. В соответствии с Международной конвенцией о согласовании условий проведения контроля грузов на границе 1982 г. в целях улучшения международной перевозки грузов 3 страны-участницы соглашаются применять простой и ускоренный режим в отношении транзитных грузов, в особенности грузов, которые перевозятся в соответствии с системой международного таможенного транзита. Кроме того, в статье 10

Конвенции обращено внимание и на принцип предоставления свободного доступа к морю внутриконтинентальным государствам, что также говорит о достаточной степени закрепления данного специального принципа МСТС в МТП.

ЛИТЕРАТУРА

1. Богуславский М. М. Международное экономическое право / М.М. Богуславский. - М.: Междунар. отношения, 1986.
2. Ершов А. Д. Международные таможенные отношения / А.Д. Ершов. - СПб.: Знание, 2000.
3. Устав Организации Объединенных Наций // Действующее международное право: в 2 т. - М.: Междунар. отношения, 2007. - Т. 1. - С. 11-35.
4. Кулишер И. М. Основные вопросы международной торговой политики. [Электронный ресурс]. - 4-е изд. - М.: Социум, 2002. - Режим доступа: http://www.sotsium.ru/books/28/31/kulisher_trade_ch12.html. - Дата доступа: 17.03.2008.
5. Генеральное соглашение по тарифам и торговле от 30 октября 1947 г. // Консультант Плюс: Версия Проф. Технология 3000 [Электронный ресурс] / ООО «ЮрСпектр». - М., 2008.
6. Конвенция о транзитной торговле внутриконтинентальных государств от 08.07.1965 // Консультант Плюс: Беларусь. Технология 3000 [Электронный ресурс] / ООО «ЮрСпектр», Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. - Минск, 2008.
7. Международная конвенция о согласовании условий проведения контроля грузов на границе от 21.10.1982 // Консультант Плюс: Беларусь. Технология 3000 [Электронный ресурс] / ООО «ЮрСпектр», Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. - Минск, 2008.
8. Основы таможенного дела: учебник / С. А. Алейников [и др.]; под общ. ред. В. А. Гошина, А. Н. Сиротского. - Минск: БГУ, 2003.

ПРИНЦИПҲОИ ҲУҚУҚИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ: МАФҲУМ ВА ТАВСИФ

Ҳангоми муайян кардани ҳуқуқи байналмилалӣ, чун қоида, мавҷудияти принципҳо дар он ҳамчун ҷузъи муҳими он қайд карда мешавад. Калимаи латинии «принцип» маънои ибтидо ё асосро дорад. Мувофиқи он, принципҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ғояҳои бунёдии ҳуқуқӣ мебошанд, ки самт ва мазмуни танзими ҳуқуқии муносибатҳои байналмилалиро муайян мекунанд. Принципҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ҳамчунин меъёрҳои умумишуда ба ҳисоб мераванд, ки хусусиятҳои характернок, инчунин мазмуни асосии ҳуқуқи байналмилалиро инъикос намуда, қувваи олиӣ ҳуқуқӣ доранд.

КАЛИДВОЖАҲО: ғаъолияти гумрукӣ, принципҳои ҳуқуқи гумрукӣ, сиёсати гумрукӣ, меъёрҳо.

ПРИНЦИПЫ МЕЖДУНАРОДНОГО ТАМОЖЕННОГО ПРАВА: ПОНЯТИЕ И ХАРАКТЕРИСТИКА

Давая определение международного права, как правило, отмечают в качестве его существенного компонента наличие в нем принципов. Латинское слово «принцип» означает начало или основу. Соответственно, принципы международного права — это основополагающие правовые идеи, определяющие направленность и содержание правового регулирования международных отношений. Принципы международного права рассматривают также как обобщенные нормы, отражающие характерные черты, а также главное содержание международного права и обладающие высшей юридической силой.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: таможенное дело, принципы таможенного права, таможенной политики, нормативных актов.

PRINCIPLES OF INTERNATIONAL CUSTOMS LAW: CONCEPT AND CHARACTERISTIC

When defining international law, as a rule, the presence of principles in it is noted as its essential component. The Latin word "principle" means beginning or foundation. Accordingly, the principles of international law are fundamental legal ideas that determine the direction and content of the legal regulation of international relations. The principles of international law are also considered as generalized norms that reflect the characteristic features, as well as the main content of international law and have the highest legal force.

KEYWORDS: customs business, principles of customs law, customs policy, regulations.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Кодиров Некруз* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, н.и.х., дотсент. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Турдизода Парисо Ҷурабек – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуюми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **903205500**. E-mail: turdizodapariso@gmail.com

Сведения об авторах: *Кодиров Некруз* – Таджикский национальный университет, к.ю.н, доцент. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Турдизода Парисо Джурабек – Таджикский национальный университет, магистрант второго курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **903205500**. **E-mail:** turdizodapariso@gmail.com

Information about the authors: Kodirov Nekruz – Tajik National University, c.l.s., Associate Professor. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17.

Turdizoda Pariso Jurabek – Tajik National University, second-year master`s student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **903205500**. E-mail: turdizodaparis@gmail.com

ЗЛОУПОТРЕБЛЕНИЯ СУБЪЕКТИВНЫМИ ГРАЖДАНСКИМИ ПРАВАМИ

Тагайназарзода Р.Д.

Таджикский национальный университет

Несмотря на давнюю историю в юридической науке до сих пор не сложилось единого мнения по поводу понятия и признаков злоупотребления правом. В научной литературе при определении злоупотребления правом имеется несколько подходов. Некоторые авторы сходятся во мнении, что злоупотребление правом, следует определять через такие признаки, как наличие причинения вреда и совершение действий, причиняющих вред, с умыслом. Другие – признают злоупотребление правом особым типом гражданского правонарушения, совершаемого управомоченным лицом при осуществлении им принадлежащего ему права, связанного с использованием недозволенных конкретных форм в рамках дозволенного ему поведения.

Законодатель не дал четкого определения понятия «злоупотребление гражданскими правами». Поэтому в науке не сложилось единого мнения по этому поводу, до сих пор остаются не разработанной система достаточных признаков для квалификации поведения в качестве злоупотребления субъективными гражданскими правами, удовлетворяющая потребность. Этимологически злоупотребление правом означает осуществление субъективного права одним лицом во зло (в противоречие) интересам другого лица или общества. По мнению других исследователей, злоупотребление правом представляет собой осуществление субъективного права в противоречии с его назначением. В результате злоупотребления правом причиняется ущерб правам и законным интересам граждан, государству и обществу в целом. Также под злоупотреблением правом понимается осуществление права в противоречии с общепризнанной и защищенной законом целью или в противоречии с господствующей моралью общества. Понятие злоупотребления правом в «иных формах» (кроме шиканы) не было раскрыто. В последнее время наблюдается возрастание числа авторов, которые проблему злоупотребления субъективными гражданскими правами связывают с недобросовестностью и неразумностью. Из судебной практики можно привести пример, когда лицо, действуя недобросовестно, все же не злоупотребляет своим правом. Однако в зависимости от обстоятельства, такое поведение может быть квалифицировано как злоупотребление правом. Первым признаком злоупотребления правом является недобросовестное поведение управомоченного. В качестве второго признака злоупотребления правом в науке иногда указывается неправомерность действий управомоченного.

Однако вопрос о правомерности действий управомоченного при злоупотреблении субъективными гражданскими правами является дискуссионными.

Несмотря на то, что в законодательстве широко применяется институт злоупотребления правом, в доктрине он не нашел четкого обозначения и оценки. Сложилось множество концепций по этому поводу, что привело к тому, что институт злоупотребления субъективными гражданскими правами не находит своего единообразного толкования и применения на практике. Концепции по поводу института злоупотребления субъективными гражданскими правами мы условно разделили на две группы: а) негативные концепции; б) позитивные концепции. Сторонники негативных концепций считают, что само понятие «злоупотребление правом» не имеет правового смысла и правом невозможно злоупотреблять, ибо оно становится противоправным, а осуществление правом не может быть противоправным. Кроме того, под возражение попала расплывчатость и неясность данного института. Сторонников негативных концепций можно разделить на две группы.

1. Первую группу составляют те ученые, которые считают данный институт неприменимым, так как он, обозначая противоправное поведение, не может называться осуществлением правом. В советской гражданско – правовой литературе такое мнение было высказано М.М. Агарковым. Такое осуществление, по его мнению, совершается за пределами права, т.е. это не осуществление правом, а правонарушение. Аналогичная точка зрения была у М.В. Самойловой. Схожее мнение было у С.Н. Братуся, который связывая проблему злоупотребления правом с проблемой назначения права, считал, что осуществление правом вопреки его назначению не должно признаваться злоупотреблением правом.

2. Авторы, которые предлагают исключить институт злоупотребление субъективными гражданскими правами полностью или частично из-за неясности его формулировок, т.п. Так, М.А. Григорьева считает необходимым исключить «иные формы злоупотребления правом» из текста статьи 10 ГК, так как в законодательстве нет четких критериев его определени. В.И. Емельянов ввиду неясности понятия злоупотребления субъективными правами предлагает вовсе исключить статьи 10 ГК. Встречаются ряд других авторов, которые из-за боязни судебного произвола предлагают избавиться от данного института.

Вторая группа концепций имеет позитивную направленность. Однако сложность вопроса привела к тому, что и в рамках этих концепций сложились весьма противоречивые позиции и мнения. Поэтому возникает необходимость группировать мнения ученых в этом направлении.

1. Злоупотребление правом представляет собой нарушение пределов осуществления субъективного права. Сторонники данной концепции строго разграничивают пределы содержания субъективного права и пределы осуществления субъективного права. Данную концепцию обосновал В.П. Грибанов. Согласно его учению, злоупотребление правом представляет собой случай, когда «управомоченный субъект, действуя в границах принадлежащего ему субъективного права, в рамках тех возможностей, которые составляют содержание данного права, использует такие формы его реализации, которые составляют содержание данного права, использует такие формы его реализации, которые выходят за установленные законом пределы осуществления права».

Так как субъект действует в рамках содержания субъективного права, его поведение не является правонарушением в чистом виде, а представляет собой «особый тип гражданского правонарушения, совершаемого управомоченным лицом при осуществлении им принадлежащего ему права, связанный с использованием недозволенных конкретных форм в рамках дозволенного ему законом общего типа поведения.

Развивая данную концепцию, некоторые авторы начали понимать под злоупотреблением правом неправомерные действия, поскольку они нарушают установленные законом пределы осуществления субъективных прав и находятся в противоречии с общественными интересами. «Злоупотребление правом есть деликтное (внедоговорное) или договорное правонарушение, когда соответствующей субъект намеревается причинить или причиняет вред, действуя при этом с умыслом или без осознания ответственности (по неосторожности) по отношению к другим субъектам права в границах содержания своего права».

А.П. Сергеев говорит о нарушении пределов осуществления прав со стороны субъектов гражданских правоотношений. А.Ю. Белоножкин акцентирует внимание на нарушение общеправовой принцип справедливости.

Под злоупотреблением правом предлагается также понимать осуществление возможностей, предусмотренных нормами объективного права, противоречащих общим принципам правового регулирования, нарушающее интересы других лиц, не опосредованные субъективными правами, и направленное на достижение общественное неприемлемых целей, указанных в законе. А.А. Малиновский, связывая злоупотребление субъективным правом с осуществлением субъективного права в противоречии с его назначением, акцентирует внимание на причинение вреда другим участникам общественных отношений.

Таким образом, первая группа ученых в рамках позитивных концепций по сущности института злоупотребление правом акцентируют внимание в основном на внешнюю сторону злоупотребления правом.

2. Злоупотребление правом представляет собой недобросовестное поведение правообладателей и с отсутствием интереса в осуществлении субъективного права. Ученые в рамках данной группы акцентируют внимание в основном на субъективную сторону поведения обладателя субъективного права. Примечательным является высказывания С.Д. Радченко по этому поводу. Он считает, что «злоупотребление правом имеет место в том случае, когда нет разумно и добросовестно понимаемого интереса в его осуществлении», поэтому осуществление принадлежащего управомоченному лицу права в противоречии с имеющимся у данного лица признанным законом интересом в его осуществлении признается злоупотреблением правом.

3. По мнению, А.В. Волкова «злоупотребление гражданским правом – это особый вид гражданского правонарушения, связанный с умышленным выходом управомоченного лица за внутренние пределы (смысл, назначение) субъективного гражданского права (определяемые, в том числе критериями разумности и добросовестности) для достижения своей незаконной скрытой цели с использованием юридического формализма гражданского права, как то: пробелы, оговорки, недостатки, узость, противоречия правовых норм и договорных условий. В юридико-техническом плане злоупотребительное поведение выражается в нарушении лицом содержащейся в его субъективно праве обязанности добросовестно осуществлять свое право, исходящей из идей и принципов гражданского права (и прежде всего принципа равноправия и вытекающего из него принципа добросовестного правоосуществления) при формальном соблюдении и (или) использовании им специальных гражданско-правовых норм».

4. Злоупотребление правом представляет собой особый вид поведения. Институт злоупотребление правом является специфическим в гражданском праве. Этот институт, действительно, имеет ряд неординарных атрибутов. Поэтому у него нетрадиционное понимание. В научной литературе при определении злоупотребления правом имеется несколько подходов. Некоторые авторы сходятся во мнении, что злоупотребление правом, следует определять через такие признаки, как наличие причинения вреда и совершение действий, причиняющих вред, с умыслом. Другие злоупотреблением признают осуществление субъективного права в противоречии с доброй совестью, добрыми нравами. Третьи – признают злоупотребление правом особым типом гражданского правонарушения, совершаемого управомоченным лицом при осуществлении им принадлежащего ему права, связанного с использованием недозволённых конкретных форм в рамках дозволенного ему общего типа поведения. В науке не сложилось единого мнения по этому поводу, до сих пор остаются не разработанными система достаточных признаков для квалификации поведения в качестве злоупотребления субъективными гражданскими правами, удовлетворяющая потребность. В последнее время наблюдается возрастание числа авторов, которые проблему злоупотребления субъективными гражданскими правами связывают с недобросовестностью и неразумностью. Злоупотребление правом это всегда недобросовестное действие. Злоупотребление может быть сопряжено и с правонарушением, когда осуществление правом выходит за рамки содержания субъективного права. Это означает сосуществование двух видов правоотношений в рамках одного поведения. В этом случае само по себе злоупотребление правом не превращается в противоправное действие. Неправомерное осуществление субъективного права не может быть признаком злоупотребления правом. Следует заметить, что в случаях, когда осуществление права не способно при любых обстоятельствах повлечь негативные последствия, нельзя ставить вопрос о злоупотреблении правом. Теория и практика связывают злоупотребление правом, прежде всего, с использованием субъектом своих прав в тех границах, которые ему предоставлены законом, в явном противоречии с их назначением и превышением пределов реализации этих правомочий. Одним словом, злоупотребление правом имеет место лишь в тех случаях, когда выход за пределы осуществления субъективного права связан исключительно с его целевым использованием во зло кому-либо или чему-либо.

Злоупотреблением признается особая форма реализации права, идущая в разрез с его назначением. Потому, что посредством такой правореализации, субъект причиняет вред другим участникам правоотношений. Под злоупотребления субъективным правом, следует понимать такое осуществление правом управомоченного, приводящее или потенциально приводящее к негативным последствиям в виде ущемления прав и законных интересов других лиц, при наличии возможности осуществления субъективного права иным способом, не приводящим к таким негативным последствиям.

При классификации действий по злоупотреблению правами содержится не только формальное, чисто теоретическое значение, но и, по своей сути, классификация позволяет, выявив наиболее типичные случаи исследуемого явления, установить тенденции на появление новых видов и форм злоупотребления правами и определить наиболее действенные методы и средства их преодоления. Закон предусматривает запрещение таких форм злоупотребления правом как шикана и злоупотребление правом в иных формах. Однако из положения закона не становится ясным, о чем конкретно идет речь: о шикане и ее формах, либо имеется в виду другие формы злоупотребления правом.

Анализ содержания закона, показывает, что запрещены следующие формы реализации права: а) шикана – действие лица с четким единственным намерением, т.е. с прямым умыслом, причинить вред другому лицу; б) использование лицом своих гражданских прав в целях ограничения конкуренции; в) злоупотребление доминирующим положением на рынке, т.е. создание монополистами благоприятных для себя условий в ущерб своим контрагентам или, что опаснее, потребителям; г) любые другие формы злоупотребления правом, не подпадающие под классификацию первых трех случаев.

Понятие, виды и последствия злоупотребления правом. Субъективные права предоставляются участникам гражданских правоотношений с целью удовлетворения их материальных и духовных потребностей, соответствующих общественным (публичным) интересам. Поэтому всякое осуществление субъективного права способом, противоречащим достижению этих целей (социальному назначению права), либо при отсутствии охраняемого законом интереса является недопустимым злоупотреблением предоставленным правом. Злоупотребление правом есть особое гражданское правонарушение, совершаемое управомоченным лицом при осуществлении своего субъективного права и заключающееся в намеренном использовании им таких способов его осуществления, которые противоречат социальному назначению права и причиняют вред другому лицу.

По субъективной стороне случаи злоупотребления правом разделяются на два вида: а) осуществление права исключительно с намерением причинить вред другому лицу (шикана); б) иное заведомо недобросовестное осуществление прав (не сводящееся исключительно к намерению причинения вреда другому лицу), в частности, использование гражданских прав в целях ограничения конкуренции или злоупотребление доминирующим положением на рынке (абз. 2 п. 1 ст. 10 ГК).

Из определения шиканы следует, что злоупотребление правом данного вида – это правонарушение, совершенное лицом с прямым умыслом причинения вреда другому лицу. Примером шиканы в современных условиях является приобретение лицом «микродоли» (например, $\frac{1}{10}$) в праве собственности на жилое помещение и вселение в него с намерением в дальнейшем вынудить «основного» сособственника к отказу от своего права путем создания обстановки невозможности совместного проживания.

Злоупотребление правом в случаях его осуществления управомоченным лицом не исключительно с намерением причинить вред другому лицу, но заведомо недобросовестно, совершается с косвенным умыслом. Следовательно, во всех случаях речь идет о правонарушениях, совершенных умышленно.

Последствие злоупотребления правом состоит, прежде всего, в применении к правонарушителю относительно определенной санкции в виде полного или частичного отказа в защите, принадлежащего ему права.

Вывод: как мы отметили в содержании статьи, некоторые специалисты прямо отрицают существования злоупотребления правами. С таким подходом мы не можем

согласиться. По этому вопросу написано не мало. Изучение этих источников позволяют считать, что такая категория дел на самом деле имеет место. Это подтверждает и практика Верховного суда Республики. Однако в литературе и в законе чёткие, виды и формы такого злоупотребления не названы кроме двух. В новом Гражданском кодексе также они отсутствуют. Новый кодекс должен был решить эти вопросы и споры, которые длительное время продолжают существовать. Существования злоупотребления правом это реальный факт. Субъективные права предоставляются участникам гражданских правоотношений с целью удовлетворения их материальных и духовных потребностей. Поэтому всякое осуществления субъективного права способом, противоречащим достижению этих целей, социальному назначению права является недопустимым злоупотреблением предоставленным правам.

ЛИТЕРАТУРА

1. Агарков М.М. Проблема злоупотребления правом в советском гражданском праве / М.М. Агаркова. – С. 427.
2. Братусь С.Н. О пределах осуществления гражданских прав // Правоведение. 1967. №3. – С. 82.
3. Кавачевич-Куштрумович Р. Интересная книга о злоупотреблении правом // Государство и право. 1997. №4. – С. 122
4. Общая теория права и государства / Под ред. В.В. Лазарева. М., 1994.
5. Самойлова М.В. Право личной собственности граждан СССР: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук. Изд-во ЛГУ, 1965. – С. 11.

СУИИСТИФОДА АЗ ҲУКУҚҲОИ СУБЪЕКТИВИИ ШАҲРВАНДӢ

Ҳуқуқҳои субъективи пешниҳодгардида дар доираи номаҳдуд амалӣ нагардида, вобаста ба мазмуни худ онҳо фарогири масъалаҳои мубрам мебошанд. Баъзан амалҳои қонунӣ дар доира ва шаклҳои муайян роҳандозӣ мешаванд. Аз ин рӯ, қонунгузор барои татбиқи дурусти онҳо доираи (сарҳади) муайяно пешбинӣ менамояд. Новобаста аз дараҷаи муайян қардани усулҳо ва мақсадҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ номатлуби татбиқнамоӣ дар қонунгузори амалқунанда, ҳолатҳоеро наметавон истисно намуд, ки дар онҳо субъект амалҳои хилофи татбиқи ҳуқуқи амалӣ намояд. Аз ин рӯ, дар ҳуқуқи шаҳрвандӣ дидаю доништа ба таври ноодилона татбиқ намудани ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ манъ қарда мешавад.

КАЛИДВОЖАҲО: ҳудуд, доираи татбиқнамоӣ, муносибатҳои оқилона ва софдилона дар татбиқи қонун, мақсаднокӣ.

ЗЛОУПОТРЕБЛЕНИЯ СУБЪЕКТИВНЫМИ ГРАЖДАНСКИМИ ПРАВАМИ

Предоставляемые субъективные права не могут быть неограниченным, произвольным. Даже правомерные действия допустимы в известных границах и формах. Поэтому законодатель предусматривает определенные пределы (границы) их надлежащего осуществления. Каковы бы ни была в действующем законодательстве степень конкретизации социально неугодных способов и целей осуществления, невозможно исключить случаи, когда субъект совершает действия в противоречии с целью осуществляемого права. Поэтому в гражданском законе установлено запрет на заведомо недобросовестное осуществление гражданских прав.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: граница, предел осуществления, разумность, добросовестность при осуществлении права, целесообразность.

ABUSE OF SUBJECTIVE CIVIL RIGHTS

Granted subjective rights cannot be unlimited, arbitrary. Even lawful actions are permissible within certain limits and forms. Therefore, the legislator provides for certain limits (boundaries) of their proper exercise. Whatever the degree of specification in the current legislation of socially undesirable ways and goals of implementation, it is impossible to exclude cases when a subject performs actions in contradiction with the goal of the exercised right. That is why the civil law establishes a prohibition on the knowingly dishonest exercise of civil rights.

KEYWORDS: boundary, limit of implementation, reasonableness, good faith in the exercise of the right, expediency.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Тагайназарзода Рушана Далер* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуҷуми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сведения об авторе: *Тагайназарзода Рушана Далер* – Таджикский национальный университет, магистр второго курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Information about the author: *Tagainazarzoda Rushana Daler* – Tajik National University, second-year master's student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17.

МУҚАРРАРОТИ УМУМӢ ОИД БА АМНИЯТИ ИҚТИСОДӢ ДАР ҶМШС ТОҶИКИСТОН

Ғаниев Х. Ш.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Санаи таъсисёбии ҶМШС Тоҷикистон 14-уми октябр буда, қонунӣ гардидани он 2-юми октябри соли 1924 аст. Аз соли 1924 то соли 1929 Тоҷикистон дар Мухторияти ҶШС Узбекистон буд. Таъсисёбии Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон ибтидои эҳёи давлатдорӣ миллии ҳазор сол пеш азбайнрафтаи тоҷикон гардид. Ба туфайли ҳамин ҷумҳурӣ номи халқи тоҷик ҳам аз сари нав ба арсаи ҳастӣ даромад. Ин бузургтарин қомебӣ ибтидои ҳамаи имкониятҳои минбаъдаи халқи тоҷик ва давлатдорӣ миллии он буд, ки халқи тоҷик аз давраи Шуравӣ ба даст дароварда буд. Онро пос дошта ва инкишоф додан зарур буд.

Масъалаи амнияти иқтисодӣ дар ҶМШС каме ҳам бошад аз давраҳои пешинаш қорӣ шуда буд. Дар давраи шоҳигарӣ ва хукмронии сулолаи Манғитиён амнияти иқтисодӣ танҳо дар масъалаи шоҳӣ қорӣ шуда буд. Вале яку яқбора аз сохти феодалӣ ба сохти сотсиалистӣ гузаштан қори осон набуд. Мушкилӣ на танҳо дар соҳаи амният, балки дар тамоми соҳаҳо қорӣ буда, марҳила ба марҳила инкишоф меёфт. Дар зер масъалаи амнияти иқтисодӣ ва соҳаи иқтисодӣ дар ҶМШС Тоҷикистон дар яққоягӣ таҳлил карда мешавад.

Масъалаи аграрӣ то соли 1924 ҳалли худро наёфта буд. Дар давраи ислоҳоти обу замини солҳои 1922 - 1923 заминҳои шакли помещикӣ-феодалӣ фақат дар шимоли Тоҷикистон мусодира шуда буду ҳалос. Қисми асосии замин ҳоло ҳам дар дасти сарватмандон ва руҳониёни заминдор боқӣ монда буд. Агарчи шартҳои иҷораи замин, қорводорӣ, ҳиссақорӣ, муздурӣ ва меҳнати қироя бекор карда шуда бошад ҳам, аксари деҳқонони безамину қамзамин ҳоло ҳам ба иҷора, қоряққорию ҳиссақорӣ рӯ меоварданд.

Баъди таъсиси ҶМШС Тоҷикистон ҳалли масъалаи кишоварзӣ яке аз масъалаҳои рӯзмарраи ҳукумат шуда буд, вале аз набудани маълумоти дақиқ дар қорай миқдори заминҳои мусодирашуда ва ба мақомоти Ҳоқимияти Шуравӣ сар даровардани бойҳо ҳалли ин масъала бо душворӣ пеш мерафт. Деҳқонони Тоҷикистон дар солҳои 1921 - 1923 қамтар, вале дар солҳои 1925 - 1926 аксарияти деҳқонон ба қашада гирифтани заминҳои бойҳо тайёр буданд ва соли 1926 ислоҳоти заминро асосан ба охир расониданд. Дар Бухорои Шарқӣ бошад, то соли 1928 ин масъаларо пеш нагузоштанд. Гузаронидани онро, қӣ Ҳукумати умумииттифоқ ва қӣ ҷумҳурӣ бармаҳал ҳисобиданд. Бо вучуди он дар ин раванд қитъаҳои хеле зиёди аз қишт бозмондари ёфта, ба қамбағалон тақсим қарда доданд. Қорой ҳалли ин масъала соли 1926 судҳои (қомиссияҳои) обу замин таъсис ёфт. Ҳалли масъалаи кишоварзӣ дар аз худ қардани заминҳои нав бештар ояндадор буд. Ин гуна заминҳо бештар дар водихо буданд. Соли 1927 аввалин 460 ҳоҷагии қамзамини вилояти Ҳисор ба водии Вахш қучида, соҳиби 4-5 - гектарӣ замин шуданд. Ин раванд баъдтар дар тамоми Тоҷикистон густириш ёфта, аз дигар ноҳияҳои водии Уротеппа, Хучанд, Қонибодому Ашту Исфара, Панҷакент ва ноҳияҳои Қарғона ба водии Вахш зиёда аз 8030 оила қучонида шуд. Қайр аз ин, тақрибан 7000 оила муҳочирӣ дохилӣ (аз деҳаи худ ба деҳаи ҳамсоя) шуда, ҳар қадомашон соҳиби 4-5-гектар замин ва қорвои қорӣ гардиданд. Давлат муҳочиронро бо ҳама қиз таъмин меқард. Ин муҳочирқунӣ ихтиёри гузаронида мешуд ва мақсади асосиаш деҳқононро бо замин таъмин намудан буд.

Дар соҳаи кишоварзӣ, ҳалли масъалаи заминҳои вақф низ қорой аҳамияти иқтимоӣ буд, қунки даромади андозии ин заминҳо асосан ба қисаи руҳониён ворид мешуд. Соли 1925 қорой идорай ин заминҳо шубаҳои вақф дар назди Қомиссариати маориф таъсис ёфта, акнун андозии заминҳои вақф қорой харқи маориф ва фарҳанг сарф мешуд. Андозии онҳо даҳяқи ҳиссаи ҳосилро ташқил меқод, қи аз андозии шуравӣ хеле фарқ дошт. Қарқи он боз ба қоидаи деҳқонон буд, зеро агар онҳо пеш аз қамони шуравӣ аз даҳяқ то сеяқи ҳиссаи ҳосилро месупорида бошанд, акнун ҳамашон танҳо даҳяқи ҳосилро месупоридагӣ шуданд. Соли 1927 заминҳои вақф аз муассисаҳои динӣ қудо қарда шуда, ба дасти онҳо, қи заминро

кор мекарданд, ҳамчун ичораи давлатӣ дода шуданд. Моҳи январи соли 1928 бошад, андози вақфҳо ба андози замини давлатӣ баробар карда шуд. Фақат 1-уми феврари соли 1929 заминҳои вақфӣ ба ихтиёри шуроҳои маҳаллӣ гузошта шуданд. Заминдорӣ вақфӣ тамоман аз байн рафт. Аммо дар қисмати Бухорои Шарқӣ ҳоло ҳам масъалаи замин ҳал нашуда монда буд. Агарчи Анҷумани якуми шуроҳо моҳи декабри соли 1926 ва феврари соли 1927 КИМ-и ЦМШС Тоҷикистон қарорхоро дар бораи ислоҳоти обу замин қабул карда буд, вале ба ҳулосае омад, ки ҳоло гузаронидани он аз имкон берун аст. Фақат баҳори соли 1929 Ҳукумати Тоҷикистон ба гузаронидани ислоҳоти обу замин иҷозат дод, вале аз сабаби он ки ҳамон сол дар Иттиҳоди Шуравӣ ҳаракати коллективонӣ сар шуда буд, гузаронидани ислоҳоти заминро чорабинии зиёдатӣ ҳисобиданд, яъне ислоҳоти обу замин гузаронида нашуда, деҳоти тоҷикро ба муттаҳидкунии хоҷагидорӣ оварданд.

Кооператсиякунонии истеҳсолот. Кооператсия гуфта, ҳамкорӣ дар назар дошта мешавад. Сиёсати кооператсиякунонии Шуравӣ бошад, ҳамкорӣ умумӣ одамон барои фаъолияти якдояи хоҷагидорӣ буд, ки дар кишоварзӣ, саноат, матлубот, савдо, кредит ва ғайра карда шуда буд. Мақсади асосии кооператсиякунонӣ таҷриба кардани ҳамкорӣ деҳқонон дар корҳои сайроӣ, тарбияи истеҳсолӣ, омузондани таҷрибаи пешқадам ва ба кори коллективона одат кунонидани деҳқон буд. Ин сиёсат ҳадафи иқтисодӣ ҳам дошт. Деҳқонони камбағал қудрати гирифтани қарзи ғоиздорро надоштанд. Барои он ки онҳо қудрати пардохти қарзро пайдо кунанд, онҳоро ба ҳамкорӣ кардан дар идрои ин ё он кор (муттаҳид кардан) сар карданд. Масалан, ҳамкорӣ ё муттаҳид карданро барои нигоҳ доштани канал ва ё чуйборе, дар анҷом додани кишти зироат ва ғайра. Дар ин сурат давлат ба онҳо бе ягон шарт асбоби корӣ, тухмӣ ё пул қарз меод ва қарзгиранда дар назди давлат ягон ухдадорӣ надошт. Шахси қарзгиранда узви ягон кооператив буданаш шарт буд. Чунин кооперативҳоро кооперативҳои истеъмолӣ меномиданд. Соли 1924 дар Тоҷикистон ҳамагӣ 11 кооперативи истеъмолӣ мавҷуд буд. Бо сабаби бо ин қарз дар назди давлат ҳеҷ вобастагӣ надоштани онҳо то аввали соли 1926 21% хоҷагиҳои деҳқонӣ ба ин кооперативҳои мелиоративӣ дохил гардида буданд. Дар ҷойи дуум кооперативҳои пахтакорӣ меистоданд. Хизмати молиявии кооперативҳоро бонки кишоварзӣ иҷро мекард. Ин кооперативҳо то соли 1927 созмонҳои поёнию болоии худро ташкил доданд. Кооперативҳои обёрӣ ба Сарраёсати хоҷагии оби ҷумҳурӣ итоат мекарданд, аммо корперативҳои пахтакорӣ бошанд, ба Сарраёсати «Пахтасоюз» тобеъ буданд.

Аз соли 1927 сар карда, кооперативҳо аз фаъолияти истеъмолӣ ба фаъолияти таъминотӣ ва фурӯш гузаштанд. Маҳсулоти истеҳсолкардаи деҳқононро фурӯхта меоданд ва онҳоро ба ивази маҳсулоти ба кооператив додашон бо молҳои истеъмолии зарурӣ таъмин мекарданд. Ин шакли кооперативҳо ба мустаҳкамшавии савдои давлатӣ ва системаи маҳсулоттайёркунӣ оварда, миёнаравонро танг карда баровард. Пештар миёнаравон маҳсулоти деҳқонро аз нархи бозор арзон харида, бо нархи бозор ба давлат месупориданд. Акнун байни давлат ва деҳқон робитаи бевосита барқарор гардид, ки ба манфиати ҳар ду тараф буд.

Аз соли 1928 сар карда, байни саноат ва деҳқонон шакли нави муносибати моливозкунӣ - контрактатсия (шартнома) ба вуҷуд омад. Саноат бо деҳқонон шартнома мебаст, ки деҳқонон (асосан кооператорон) фалон нави маҳсулоти кишоварзиро истеҳсол кунанд ва он маҳсулоти истеҳсолшударо корхона бо нархи на паст аз нархи бозор харида мегирад. Ин шакли шартнома ба дараҷае деҳқононро ҳавасманд кард, ки то миёнаи соли 1929 57,6% хоҷагиҳои деҳқонӣ ба он дохил гардида буданд. Пахтакорӣ тамоман шартномавӣ шуда буд.

Тағйироти дигари дар соҳаи кишварзӣ ба вуҷудомада аз аввали соли 1928 пайдо шудани кооперативҳои истеҳсолӣ буд. Аввалин шуда ба ин намуди фаъолият кооперативҳои пахтакорӣ кирмакпарварӣ гузашта буданд. Охири соли 1928 соҳаҳои дигари деҳот низ ба кооперативҳои истеҳсолӣ гузаштанро оғоз карданд. Сиёсати аграрии пешгирифтаи Ҳукумати Шуравӣ ба пешравии ҳамаи соҳаҳои хоҷагии қишлоқ сабаб шуд. Пеш аз ҳама, ин ба соҳаи обёрӣ дахл дорад. Ба ин соҳа солҳои 1925-1929 5 млн. сум ҷудо карда шуда буд. Бо ин маблағ каналҳои аз қор баромада пурра барқарор ва қорҳои тадқиқотию лоиҳакашии обшоркунии водӣҳои Вахшу Ҳисор гузаронида шуд. Барои

деҳқонон низ 3,7 млн. сум қарзи имтиёзнок дода шуд. Масоҳати заминҳои обии ҷумҳурӣ дар давраи мухторият 75 ҳазор гектар зиёд гардида буд.

Аз соли 1925 сар карда, бо техникаи нав таъмин кардани соҳаи кишоварзӣ оғоз ёфт. Ба ҷумҳурӣ ба миқдори хеле зиёд плуг, сихмола, тухмипошакҳо оварда шуданд. Дар ҷумҳурӣ ду отряди трактории ҳар кадомашон дорои 3 трактор ба хизмати деҳқонон банд буданд, ки баъдтар асоси стансияҳои мошинӣ-тракторӣ - МТС (машинно-тракторные станции)-ҳо гардиданд. Соли 1928 дар ҷумҳурӣ акнун 4 МТС (Хучанд, Пахтаобод, Саройкамар, Шаҳритус), 17 пункти агрономӣ, 21 стансияи истифодаи шартномавии техника ва нуқтаи иҷораи мошинӣ - техникӣ таъсис дода шуда буд.

Сиёсати андози шуравӣ ҳам ба манфиати камбағалону миёнаҳолон равона карда шуда буд. Дар Тоҷикистон андози замини шуравӣ бори аввал соли 1927 ҷорӣ гардида буд, ки ҳамон ҳам Бадахшонро фаро нагирифта буд. Минбаъд ҳам вазъияти деҳқононро ба назар гирифта, солҳои 1927-1928 хоҷагиҳои пахтакор аз қарзҳои пештара озод карда шуданд. Соли хоҷагии 1928-ум 35%, соли 1929-ум 51% хоҷагиҳои ҷумҳурӣ аз андози хоҷагии кишлоқ озод карда шуданд, вале дар солҳои 1917-1929 заминдорони калон ва деҳқонони бой андози заминро бо пуррагӣ супорида буданд. Ҳатто соли 1929 барои бойҳо андози шахсӣ муқаррар карда шуда буд, ки ҳиссаи он аз миқдори замини дар ихтиёр дошташ вобаста буд. Заминаш бисёр бошад, ғоизи андоз ҳам баланд буд. Аз ин рӯ, баъзе заминдорон аз як қисми заминҳои худ даст кашиданд.

То соли 1929 истеҳсолоти хоҷагии кишлоқ дар аксари соҳаҳо ба дараҷаи тоинқилобӣ расид. Бори аввал дар хоҷагии кишлоқ ҳисоботи оморӣ соли 1927 ҷорӣ гардид. Ҳамон сол ҷумҳурӣ 27 х. тонна пахта истеҳсол кард.

Саноат ва ҳунармандӣ дар ҶМШС Тоҷикистон. Дар давраи мухторият вазъи саноати Тоҷикистонро шарҳ додан хеле душвор аст, чунки саноати фабрикий заводиаш он қадар зиёд набуд. Ҳамагӣ 22 корхонаи типии заводи фабрикий вучуд дошт. Ҳамаи онҳо дар округи тоҷикии Хучанд ҷойгир буданд. (Округи Хучанд солҳои 1924-1929 дар ҳайати Узбекистон буд). Дар қисмати ҷанубӣ ва марказии ҷумҳурӣ ғайр аз як стансияи дизели барқии шаҳри Душанбе, ки барои бо барқ таъмин намудани радиостансияи Тоҷикистон сохта шуда буд, дигар корхонаи типии заводи фабрикий вучуд надошт.

Дар солҳои 1925 - 1929 дар Тоҷикистон 8 заводи пахтатозакунӣ (дар Саройкамар, Шаҳритус, Ҷиликул, Қўрғонтеппа, Кулоб ва Душанбе) сохта шуд. Калонтарини онҳо заводи пахтатозакунӣ Душанбе-3 буд, ки дар он ҳамаи корҳо ба таври механикий иҷро карда мешуд. Шумораи коргарони корхонаҳои саноатӣ дар соли 1929 ҳамагӣ 1146 нафарро ташкил меод. Дар ҳамин солҳо дар округи Хучанд заводи пахтатозакунӣ (соли 1926), дар Уротеппа (Истаравшан) заводи шаробкашӣ (1927), заводи меватозакунӣ Конибодом (1928), заводи меваю шарбати Қистақуз (1928), осиеби механикий Ғулакандоз (1928) сохта шуданд. Агар саноати онвақтаи Тоҷикистонро ба соли 1913 муқоиса кунем, он 8,2 баробар афзуда буд.

Дар солҳои 1926 - 1929 роҳи оҳани Тирмиз - Душанбе сохта шуд, ки дар ҳаёти иқтисодии Тоҷикистон нақши бениҳоят калон бозид. Ин роҳ Тоҷикистонро бо дигар ҷумҳуриҳо пайваст ва кашонидани борҳои саноатӣ ва мусофиронро осон кард. Соли 1928 дар роҳҳои автомобилгарди ҷумҳурӣ ҳамагӣ 18 автомашинаи боркаш кор мекард. Дар дарёи Ому пароҳоди «Тоҷикистони сурх» ва ду киштии моторӣ ҳаракат мекарданд. Охири соли 1928 ва соли 1929 роҳҳои автомобилгарди Душанбе - Қўрғонтеппа - Кулоб ва Душанбе - Тутқавул - Кулоб сохта ба истифода дода шуданд.

Ба ғайр аз сохтмони корхонаҳои саноатӣ ҳукуматҳои маҳаллӣ ва марказии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо барқарор кардани корхонаҳои вучуддошта ҳам машғул буданд. Истеҳсоли ангишт ба 46% ва нафт ба 110% соли 1913, коркарди пахта ба 4,5 ҳазор тонна нах расонида шуда буд. Соли 1927 дар Хучанд фабрикаи бофандагӣ аз нав ба кор сар кард, вале талаботи аҳолиро бо маҳсулоти саноатӣ - асосан матоъ, пойафзол, асбобу анҷоми корӣ ва рӯзгор корхонаҳои ҳунармандӣ таъмин мекарданд. Дар Тоҷикистон то охири соли 1929 зиёда аз 1300 ҳунарманд дар устохонаҳои давлатӣ ва тақрибан 4,5 ҳазор ҳунарманд дар устохонаҳои шахсӣ кор мекарданд. Бофандагӣ, ресандагӣ, рангуборкунӣ, кафшдузӣ, оҳангарӣ, заргарӣ касбҳои асосии ҳунармандон буданд. Давлат ба муттаҳид кардани онҳо низ шуруъ карда

буд. Давлат дар маркази ҳамаи ноҳияҳо яктогӣ артели хунармандӣ кушода, таъмини онҳоро бо ашёи хом ба зиммаи худ гирифта буд. Баъзе аз ин артелҳо то кунун ҳам вучуд доранд. Баъзеи онҳо баъдтар ба фабрикаҳои давлатӣ табдил дода шуданд. Дар ин давра дар давлат якчанд Кооператсияҳо кушода шуда, дар соҳаҳои худ амал менамуданд.

1. Кооперативи истехсолӣ - кооперативи молистеҳсолкунандагони хурд, харидорон, кормандони соҳаи кишоварзӣ, коргарон, хизматчиён, косибон буд. Ин кооперативҳо пеш аз инқилоб дар Русияи Марказӣ дар намуди иттифокҳои марказии чамбиятҳои матлубот, хариду фуруши мол, артелҳои раванкашӣ, кооперативҳои ғалладона, иттифоқи кишоварзӣ амал мекарданд ва дар соли 1917 тақягоҳи инқилоб ҳам гардида буданд.

2. Кооперативҳои захира қардани мол - ташкилотҳои, ки солҳои 1923-1928 амал мекарданду ба захира қардани мол - маҳсулоти кишоварзӣ ва саноат машғул буданд. Ин кооперативҳо бо шартҳои нархҳои гуногун маҳсулотро аз аҳоли харида, барои захира ба давлат месупориданд.

3. Кооперативҳои хариду фурӯш - ташкилотҳои махсуси давлати Шуравӣ буда, ба хариду фурӯши маҳсулоти кишоварзон ва хунармандоне, ки истехсол мекарданду фурухта наметавонистанд, машғул буданд. Мақсади давлат дастгирӣ қардани истехсолкунандагон буд. Фаъолияти ин кооперативҳо ба солҳои 1926-1929 рост меояд.

4. Кооперативи кишоварзӣ - ҳамчун кооператив муттаҳид намудани деҳқонон бо мақсади харидан ва истифода бурдани таҷҳизоти кишоварзӣ, парвариши чорво, фурӯш ва аз нав қардани маҳсулоти кишоварзӣ, қарзгирии имтиёзнок, тарғиби донишҳои агрономӣ буда, ҳануз пеш аз Инқилоби Октябр ташкил ёфта буд. Муассисаҳои ин кооператив соли 1918 «Союзкартошка», «Союз-канаб», кооператсияи ғаллаю дон, муассисаи меваю сабзавот ва ғайраҳо буданд. Кооперативҳо дар тамоми давраи солҳои 20 - 30- юми асри XX вудуд доштанд.

5. Кооперативҳои қарздиҳӣ (кредитӣ) - ташкилотҳои Давлати Шуравӣ буда, ба додани қарзҳои гуногуни имтиёзноку беимтиёзи нақдӣ ба аҳолии шаҳру деҳот (асосан камбағалон) машғул буданд. Дар Тоҷикистон ин кооперативҳо аз соли 1923 амал мекарданд.

АДАБИЁТ

1. Бурлацкий Ф.М. О некоторых вопросах теории общенародного государства // Советское государство и право / Ф.М. Бурлацкий. - 1962.
2. Гулиев В.Е. Российская государственность: состояние и тенденции // Политические проблемы теории государства / В.Е. Гулиев. - Москва 1993.
3. Контрольные цифры народного хозяйства СССР на 1927-1928 год. Москва. 1992.
4. Народное хозяйство СССР. М., 1932. 470

МУҚАРРАОТИ УМУМИ ОИД БА АМНИЯТИ ИҚТИСОДИ ДАР ҶМШС ТОҶИКИСТОН

Амнияти иқтисодӣ дар ҶМШС Тоҷикистон хусусиятҳои фарқкунандагии худро дошт. Баъди барҳам додани соҳти шохигарӣ ва аз феодали ба сотсиалистӣ рӯ овардани Тоҷикистон, қорӣ намудани системаи махсуси қори осон набуд. Давра ба давра амнияти иқтисодӣ дар ҶМШС Тоҷикистон инкишоф дода шуд. Амнияти иқтисодӣ ва иқтисодиёт дар якҷоягӣ рушд ва инкишоф меёфт. Аз кооператсиякунонӣ то ба саноатӣ оварда расонидани иқтисодиёт оғоз ёфта, амияти иқтисодӣ таъмин қарда мешуд.

КАЛИДВОЖАҲО: амнияти иқтисодӣ, амнияти давлатӣ, амнияти иқтисодӣ дар ҶМШС Тоҷикистон, ҶМШС Тоҷикистон, кооперативкунонӣ.

ОБЩИЕ ПОЛОЖЕНИЯ ОБ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В ТАДЖИКСКОЙ АССР

Экономическая безопасность в Таджикской АССР имела свои особенности дифференциации. После ликвидации королевской структуры и превращения Таджикистана из феодального в социалистический, внедрение специальной системы было непростой задачей. Периодически в Таджикской АССР развивалась экономическая безопасность. Экономическая безопасность и экономика развивались и развивались вместе. Начиная с кооперации и заканчивая индустриализацией экономики, обеспечивалась экономическая целостность.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: экономическая безопасность, государственная безопасность, экономическая безопасность в Таджикской АССР, АССР Таджикистан, кооперация.

GENERAL PROVISIONS ON ECONOMIC SECURITY IN THE TAJIK ASSR

Economic security in Tajik ASSR had its own peculiarities of differentiation. After the liquidation of the royal structure and the transformation of Tajikistan from feudal to socialist, the introduction of a special system was not an easy

task. Periodically, economic security developed in the Tajik ASSR. Economic security and the economy have developed together. Starting with cooperation and ending with the industrialization of the economy, economic integrity was ensured.

KEYWORDS: economic security, state security, economic security in Tajik ASSR, Tajik ASSR, cooperation.

Маълумот дар бораи муллиф: *Ганиев Хайрулло Шеравганович* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуюми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: +992906444437. G – mail: khairullo1999@gmail.com

Сведения об авторе: *Ганиев Хайрулло Шеравганович* – Таджикский национальный университет, магистр второго курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: +992906444437. G – mail: khairullo1999@gmail.com

Information about the author: *Ghaniev Khairullo Sheravganovich* - Tajik National University, second-year year master's student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: +992906444437. G – mail: khairullo1999@gmail.com

НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ КОНСУЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАНА

Саломов И.И., Аминова В.С.
Таджикский национальный университет

Консульская деятельность Республики Таджикистан, как и в других государствах, регулируется нормами международных договоров и соглашений; двусторонних консульских соглашений и конвенций; нормами внутригосударственного (национального) законодательства. Эти три компонента и представляют собой своеобразную правовую «триаду», регулирующую консульскую деятельность Республики Таджикистан.

Первой и основополагающей составляющей триады являются многосторонние соглашения и конвенции по консульским вопросам. К ним относятся Венская конвенция 1961 года о дипломатических сношениях и Венская конвенция 1963 года о консульских сношениях. Венская конвенция 1961 года кодифицировала международно-правовые нормы в сфере межгосударственного взаимодействия и стала своеобразной «матрицей» принятого в апреле 1963 года другого фундаментального международно-правового документа – «Венской конвенции о консульских сношениях». Не ограничиваясь констатацией смысловой и правовой связи между Венскими конвенциями о дипломатических и консульских сношениях, авторы в п. 2 ст. 3 Консульской конвенции зафиксировали принципиально важный момент: «Ни одно из положений настоящей Конвенции не должно истолковываться как препятствующее выполнению дипломатическим представительством консульских функций».

Тем самым нормативно была закреплена неразрывная связь дипломатической и консульской службы, дипломатического права с консульским правом. На практике это выразилось в повсеместном наличии в составе дипломатических представительств в иностранных государствах консульских отделов, которые стали ведущими учреждениями в осуществлении консульской деятельности на территории государства пребывания.

В Конвенции систематизированы нормы международного консульского права; обобщена консульская практика; зафиксированы принципы суверенного равенства государств при установлении консульских отношений; отмечена взаимосвязь при установлении дипломатических и консульских отношений и независимость консульских отношений при разрыве дипломатических отношений; обоснована возможность выполнения консульских функций дипломатическими представительствами. Даны определения таких понятий, как консульское учреждение, консульский округ, консульское агентство, консульское должностное лицо, консульский служащий, работники консульского учреждения. Специально выделяются штатные и нештатные (почётные) работники консульств.

Основными функциями консульских учреждений являются: - защита интересов представляемого государства и его граждан в пределах, допускаемых международным правом; - содействие развитию торгово-экономических, научных и культурных связей между

представляемым государством и государством пребывания; - получение законными путями информации о торгово-экономической, научно - технической и культурной жизни страны пребывания и доведение этой информации до представляемого государства; - ведение паспортно-визовой работы, выдача паспортов и проездных документов гражданам представляемого государства и виз лицам, желающим поехать в представляемое государство; - исполнение обязанностей нотариуса, регистратора актов гражданского состояния; - обеспечение представительства граждан представляемого государства в судебных и иных учреждениях с целью защиты их прав и интересов; - осуществление прав надзора и инспекции судов и самолётов, несущих флаг представляемого государства; - информирование граждан представляемого государства о законах и обычаях страны пребывания; - учёт граждан представляемого государства. Венская конвенция рассматривает также вопросы установления консульских отношений, открытия консульских учреждений и их классификацию, порядок назначения глав консульских учреждений, назначения работников консульского персонала и прекращения их полномочий, иммунитеты и привилегии консульских учреждений и их персонала. Конвенция, таким образом, представляет собой всеобъемлющий документ, который регламентирует практически все вопросы консульских отношений между государствами.

Консульские функции могут осуществляться как дипломатическими представительствами (имеющимися в их составе консульскими отделами), так и самостоятельными консульскими учреждениями в государстве пребывания, которые работают под общим руководством Посла Республики Таджикистана Главы консульских учреждений при направлении в будущую страну пребывания должны иметь консульский патент и получить согласие её властей на начало деятельности в виде консульской экзекватуры. Консульский патент и консульская экзекватура предусматриваются только для глав самостоятельных консульских учреждений. Для заведующих консульскими отделами посольств они не требуются.

В последнее время всё чаще практикуется предварительное уведомление министерства иностранных дел будущей страны пребывания о предполагаемом назначении главы консульского учреждения. При отсутствии возражений на его назначение будущий глава консульского учреждения фактически формально передает в МИД страны пребывания свой консульский патент и столь же формально получает в ответ консульскую экзекватуру. Численность персонала консульских учреждений определяется по усмотрению государства пребывания и «не должна выходить за пределы, которые принимающее государство считает разумными и нормальными».

Это положение Венской конвенции 1963 года нередко вызывает нарекания. В своё время оно стало одной из причин длительной задержки с присоединением нашего государства к Венской конвенции о консульских сношениях. Венские Конвенции о дипломатических сношениях 1961 года и о консульских сношениях 1963 года чётко зафиксировали, что иммунитеты и привилегии «предоставляются не для выгод отдельных лиц, а для обеспечения эффективного осуществления функций от имени, представляемого ими государства» соответственно дипломатическими представительствами и консульскими учреждениями.

Однако, если дипломатические представительства и их сотрудники имеют полный, так называемый представительный иммунитет, который максимально возможно охватывает практически все категории иммунитетов и привилегий, то консульские должностные лица наделяются лишь функциональным (служебным) иммунитетом, т.е. пользуются иммунитетом при исполнении своих служебных обязанностей.

Например, они могут быть задержаны или арестованы «на основании постановлений компетентных судебных властей в случае совершения тяжких преступлений». Консульская служба регулируется не только международным, но и национальным таджикским законодательством.

Основой внутригосударственного (национального) правового регулирования консульской деятельности является Конституция Республики Таджикистан, ряд статей которой прямо или косвенно посвящены консульской деятельности, главным образом в вопросах гражданства, свободы передвижения и выезда за пределы Республики Таджикистан, получения гражданства иностранного государства.

К числу важнейших федеральных законов, регулирующих деятельность консульской службы на современном этапе, относится новый «Консульский Устав Республики Таджикистан» от 30 июля 1998 года, № 275. Документ состоит из 14 глав (общие положения, консульское учреждение, консульские должностные лица, действия по выполнению консульских функций, почётный консул Республики Таджикистан, заключительные положения) и 77 статьи. Устав определяет основные задачи консульской деятельности и ее правовые основы, закрепляет права и обязанности консульских должностных лиц по защите прав и интересов Республики Таджикистан, граждан Республики Таджикистан и таджикских юридических лиц за пределами Республики Таджикистан.

ЛИТЕРАТУРА

1. Конституция Республики Таджикистан 1994 г. [принята всенародным голосованием от 6 ноября 1994г].
2. Венская конвенция о консульских сношениях [принятая в Вене 24 апреля 1963 г] // Справочно-правовая система «Консультант Плюс» / Компания «Консультант Плюс». Послед. обновл. весна.2011г.
3. Венская конвенция о дипломатических сношениях [принятая в Вене 18 апреля 1961 г. // Справочно-правовая система «Консультант Плюс» / Компания «Консультант Плюс». Послед. обновл. весна.2011г.
4. Бобылев, Г.В. Основы консульской службы / Г.В. Бобылев, Н.С. Зубков. - 1986.
5. «Консульский Устав Республики Таджикистан» от 30 июля 1998 года, № 275

ТАНЗИМИ ҲУҚУҚИ ФАЪОЛИЯТИ КОНСУЛИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Меъёрҳои ҳуқуқи консулӣ аз рӯйи ҳадафи худ воситаи барқарор кардан, нигоҳ доштан ва таҳкими муносибатҳои васеи сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии байни давлатҳо дар асоси эҳтироми соҳибхитиёрӣ, принсипи даҳолат накардан ба қорҳои дохилии яқдигар ва нафъи тарафайн мебошанд. Солҳои охир барои фароҳам овардани заминаи мустаҳкам барои фаъолияти муносибатҳои консулӣ санадҳои меъёрӣ зиёд қабул карда шуданд. Конвенсияҳои консулӣ, ки байни Тоҷикистон ва кишварҳои хориҷӣ амал мекунанд, барои ташаккул ва рушди муносибатҳои консулӣ, амалӣ ва тақмили вазифаҳои консулӣ бо мақсади мусоидат ба рушд ва таҳкими муносибатҳои дӯстона ва ҳамкориҳои байни кишварҳо шароити мусоид фароҳам меоранд.

КАЛИДВОЖАҲО: фаъолияти консулӣ, ҳуқуқи байналмилалӣ консулӣ ва вазифаҳои муассисаҳои консулӣ.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ КОНСУЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАНА

Нормы консульского права по своему назначению являются средствами установления, поддержания и укрепления широких политических, экономических, культурных отношений между государствами, основанных на уважении суверенитета, принципе невмешательства во внутренние дела друг друга и взаимной выгоде. В последние годы было принято множество нормативных актов, призванных создать прочную основу функционирования консульских отношений. Консульские конвенции, действующие между Таджикистаном и иностранными государствами, создают благоприятные условия для становления и развития консульских отношений, осуществления и совершенствования консульских функций в целях содействия развитию и укреплению дружественных отношений и сотрудничества между странами.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: консульская деятельность, международное консульское право и функции консульских учреждений.

LEGAL REGULATION OF CONSULAR ACTIVITY OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The norms of consular law, by their purpose, are the means of establishing, maintaining and strengthening broad political, economic, cultural relations between states, based on respect for sovereignty, the principle of non-interference in each other's internal affairs and mutual benefit. In recent years, many normative acts have been adopted to create a solid foundation for the functioning of consular relations. Consular conventions in force between Tajikistan and foreign countries create favorable conditions for the establishment and development of consular relations, implementation and improvement of consular functions to promote the development and strengthening of friendly relations and cooperation between countries.

KEYWORDS: consular activity, international consular law and functions of consular institutions.

Маълумот дар бораи муаллифон: *Саломов Исроил* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои ҳуқуқ, дотсенти кафедраи ҳуқуқи байналмилалӣ факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **+992 208798081**.

Аминова Васфябону – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуҷуми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **+992 208798081**.

Сведения об авторах: *Саломов Исроил* – Таджикский национальный университет, кандидат юридических наук, доцент кафедры международного права юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **+992 208798081**.

Аминова Васфиябону – Таджикский национальный университет, магистр 2 курса юридического факультета ТНУ. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: +992 208798081.

Information about the authors: *Salomov Isroil* – Tajik National University, Candidate of Law Sciences, Associate Professor of the Department of International Law of the Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: +992 208798081.

Aminova Vasfiyabonu – Tajik National University, second-year master`s student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: +992 208798081.

НАЗОРАТИ ПРОКУРОРӢ ОИД БА РИОЯИ ҲУҚУҚУ ОЗОДИҲОИ ШАХСӢ ВА СИЁСИИ ИНСОН ВА ШАҲРВАНД

Кӯҷмуродова Н.Х.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таври пурра шаҳрвандон дорои ҳуқуқҳои сиёсӣ мебошанд. Ҳуқуқҳои асосии сиёсӣ ба таври пурра танҳо баъд аз болиғ шудани шаҳрванд дар амал татбиқ карда мешаванд.

Таркиби фаъолияти назорати дар ин самт аз муқарраротҳои зерини конститусионӣ бар меояд:

- барандаи соҳибистиклолӣ ва сарчашмаи ягонаи ҳокимияти давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳалқи он мебошад;

- ҳалқ ҳуқуқи худро дар идоракунии бевосита ё ба воситаи намояндагони худ амалӣ менамояд;

Ҳуқуқу озодиҳои сиёсӣ шароитҳои муайянро барои мустаҳкам намудани алоқаи байни шаҳрванд ва давлат фароҳам меорад.

Ба ҳуқуқу озодиҳои дар Конститутсия мустаҳкамшуда, инҳо дохил мешаванд:

- ҳуқуқ ба озодии ақида;

- ҳуқуқ ба дастрасӣ ва паҳн намудани ахборот;

- ҳуқуқ ба нашр ва маълумот;

- ҳуқуқ ба муттаҳид гаштан;

- ҳуқуқ ба дохил шудан ба иттиҳодияҳо ё иштирок дар онҳо;

- ҳуқуқ ба ҷамъомадҳои осоишта;

- ҳуқуқи бевосита ё ба воситаи намояндагони худ иштирок намудан дар корҳои давлатӣ;

- ҳуқуқи интиҳоб намудан ва интиҳоб шудан;

- ҳуқуқи дастрасии баробар ба хидмати давлатӣ;

- ҳуқуқи иштирок дар амалиномаҳои адолати судӣ;

- ҳуқуқ ба муроҷиат намудан;

Шаклҳои асосии иштироки бевоситаи шаҳрвандонро дар ҳаёти сиёсии ҷамъияти райпурсӣ ва интиҳобот ба шумор мераванд.

Чуноне ки таҷрибаи назорати прокурорӣ нишон медиҳад, раванди амалӣ гардидани ҳуқуқу озодиҳои сиёсӣ бо шумораи зиёди ҳуқуқвайронкуниҳо ҳамсафар мебошад. Яке аз сабабҳои асосии онро сатҳи пасти донишҳои ҳуқуқӣ ва сиёсӣ миёни шаҳрвандон ва шахсони мансабдор ташкил медиҳад. Шахсони мансабдоре, ки дар раванди бозсозӣ ба коррупсия одат кардаанд аксар вақт намехоҳанд мувофиқи қонун амал намоянд. Дар алоқа бо ин яке аз мақсадҳои назорати прокурориро оид ба риояи ҳуқуқу озодиҳои сиёсии инсон ва шаҳрванд ин ба қорҷубаи қонун даровардани амалу рафтори шахсони мансабдор мебошад.

Вазифаҳои назорати прокурориро оид ба риояи қонунгузорию интиҳоботӣ бояд фармонҳои Прокурори Генералии Ҷумҳурии Тоҷикистон танзим намояд.

Дар давраи равандҳои интиҳоботӣ аз ҷониби прокуророни болоӣ бояд гурӯҳҳои корӣ барои роҳбарӣ намудан аз рӯйи прокуратураҳои зертобеъ ва амалисозии ҳамкорӣ бо дигар мақомотҳои хифзи ҳуқуқ бо мақсади таъмин намудани воситаҳои ҳуқуқӣ баҳри ягонагии риояи қонунҳо дар тамоми давраи интиҳоботӣ таъсис дода шаванд. Назорат чи дар давраи

тайёри ба интиҳобот, чи дар давраи чамъбасти он зарур аст, чунки сари вақт вайронкуниҳои қонунҳоро пешгирӣ намуда, дар оянда барои безътибор донишмандони натиҷаҳои интиҳобот асос мавҷуд набошад.

Таҳлили таҷрибаи назоратӣ ва амалияи давлатҳои аъзои ИДМ имконият медиҳад ҳулоса намоем, ки яке аз вайронкуниҳои васеъ паҳншаста ҳангоми гузаронидани интиҳобот дар мақомотҳои ҳокимияти давлатӣ инҳо мебошанд:

- баровардани санадҳои меъёрие, ки муҳолифи қонун мебошанд;
- маҳдуд намудани ҳуқуқҳои интиҳоботии шахрвандони алоҳида (талаб намудани ҷойи истиқомати доимӣ дар ҳудуди мазкур, маҳрум намудан аз ҳуқуқи интиҳоботии шахсоне, ки ҷойи истиқоматашонро тарк намудаанд).
- ҷорӣ намудани шартҳои иловагӣ барои ба қайд гирифтани номзадҳо (донишмандони забон ё додани гарав);
- маҳдуд намудани ҳуқуқҳои иттиҳодияҳои чамъиятӣ дар раванди интиҳобот.
- суиистифодаи шахсони мансабдоре, ки ҳаҷун номзад ба қайд гирифта шудаанд, ҳангоми тарғибот ба манфиати худ.

Ҳуқуқвайронкуниҳои аз ҳама бештар паҳншастае, ки дар раванди интиҳоботи вакилон рух медиҳанд, инҳо мебошанд:

- пешниҳоди имзоҳои қалбакӣ ҳангоми пешбарӣ ва қайд намудани номзадҳо;
- ғайриқонунӣ рад намудан барои ба қайд гирифтани номзадҳо (кам намудани шумораи имзоҳо бо сабабҳои субъективӣ, ки барои дастгирии номзадҳо дода шудаанд, ки барои ба қайд гирифтани номзад зарур мебошанд);
- беасос рад намудани қабули ҳуҷҷатҳо барои ба қайд гирифтани номзад;
- вайрон кардани ҳуқуқ ба тарғиботи пеш аз интиҳоботӣ (маҳсусан дар рӯзи пеш аз интиҳобот);
- баромадан аз талаботи қонун оид ба гузаронидани интиҳобот ва натиҷагирӣ намудан аз он.

Дар раванди интиҳоботи Президент бошад мувофиқи таҷрибаи давлатҳои аъзои ИДМ бештар чунин ҳуқуқу озодиҳои сиёсии инсон ва шахрванд поймол мегарданд:

- чамъ намудани имзоҳо аз тарафи шахсони мансабдор барои дастгирии номзоди алоҳида бар хилофи муқаррароти қонун, ки ин вазифаи намоёндагони ваколатдори иттиҳодияҳои интиҳоботӣ, ки дорои шаходатномаи махсус мебошанд;
- аз ҷониби роҳбарони мақомотҳо таъсис додани штабҳо, шурои дастгирии номзадҳои алоҳида, ки бо ин роҳ ҳолати номзоди алоҳида, бо ёрии воситаҳои ахбори омма, ки дар итоати онҳо мебошанд, баланд бардошта мешавад ва ғ.

Вазифаҳои аввалиндараҷаи самти назорати прокурориро оид ба риояи ҳуқуқу озодиҳои шахрвандро инҳо ташкил медиҳанд:

- а) назорати мутобиқати санадҳои комиссияи интиҳоботӣ ба қонунҳо.
- б) назорати қонунӣ будани фаъолияти комиссияи интиҳоботӣ.

Вақтҳои охир назорати фаъолияти иттиҳодияҳои чамъиятӣ аҳамияти муҳим пайдо намуда истодааст. Ин ҳолат бо баланд гардидани таъсири онҳо дар равандҳо ва бозсозии иҷтимоӣ – иқтисодӣ алоқамандӣ дорад.

Назоратбарӣ ба мутобиқат намудани фаъолияти иттиҳодияҳо ба мақсадҳои оиномавии он, ба мақомотҳои давлатие, ки қарори бақайдгирии давлатии иттиҳодияҳои чамъиятиро мебароранд, гузошта шудааст.

Дар баробари иттиҳодияҳои чамъиятӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳизбҳои сиёсӣ низ фаъолият мекунад. Ҳизбҳои сиёсӣ – ташкилотҳои махсуси чамъиятӣ, мебошанд, ки бевосита дар назди худ вазифаи ҳокимияти давлатиро ба даст овардан гузошта, дар раванди амалиномаии он ба воситаи намоёндагони худ дар мақомотҳои ҳокимияти давлатӣ ва худидораи маҳаллӣ иштирок менамояд. Тартиби таъсис ва фаъолияти ҳизбҳои сиёсиро қонун танзим мекунад.

Таҳлили таҷрибаи назоратӣ нишон медиҳад, ки ба шумораи ҳуқуқвайронкуниҳои паҳншастатарини ҳуқуқу озодиҳои сиёсии шахрванд инҳо дохил мешаванд:

- маҷбур намудани шахрвандон ба дохил шудан ба ҳизбҳои сиёсӣ;

- вайрон намудани тартиби ба қайд гирифтани ҳуҷҷатҳои таъсисии ҳизбҳои сиёсӣ ва иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ;
- таъсис додани намоёндагиҳои ҳизбҳои сиёсӣ на аз рӯи принципи ҳудудӣ, ки дар қонун муқарар шудааст, балки дар муассисаҳои ташкилотҳо;
- бе асоси қонунӣ аз ҷониби мақомоти давлатӣ даҳлат намудан ба фаъолияти иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ;
- таъсис додани иттиҳодияҳои мусаллаҳ
- тарғиби тағйири таҷовузқоронаи соҳти конституционӣ.
- тағйири ақидаҳои зиддиахлоқӣ;

Вайронкунии дар раванди санҷишҳо ошкоргардида, ба прокурор асос медиҳад, ки дар назди мақомоти даҳлдор масъалагузорӣ намояд, ки фаъолияти ҳизби сиёсиро қатъ намояд.

Пас дар қисми ҳулоса бояд ишора намуд, ки яке аз ҳуқуқҳои сиёсӣ, ки дар барқе аз давлатҳои аъзои ИДМ бештар поймол мегардад – ин ҳуқуқи гузаронидани маҷлиси, гирдиҳамоеҳо ва роҳпаймоиеҳо мебошад. Вайронкунии қонунгузори паҳнғаштатарин, ки тартиби амалӣ намудани равандҳои ҷамъиятии шаҳрвандонро танзим менамояд, хусусияти фаврии онҳо ва риоя накардани талабот оид ба огоҳномаии пешакӣ мебошад.

АДАБИЁТ

1. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 дар раёйпурсии умумихалқӣ қабул карда шуд. 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 бо тариқи раёйпурсии умумихалқӣ ба он тағйири иловаҳо ворид карда шудаанд. – www.mmk.tj (давраи мурочиат: 14 феввали соли 2021)
2. Суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ҷаноби Оли, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар мулоқот бо кормандони мақомоти прокуратура ба муносибати 26 - солагии мақомоти прокуратураи Тоҷикистони соҳибистиклол. Душанбе, 13 марти соли 2018. – Сономаи расмии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. www.President.tj. (давраи мурочиат: 24 феввали соли 2021).
3. Қонуни Конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мақомоти Прокуратураи Ҷумҳурии Тоҷикистон» //Аҳбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2005, №7, мод. 398; с. 2006, №3, мод. 141; с. 2007, №5, мод. 350, №7, мод. 652; с. 2008, №12, қ. 1, мод. 981; с. 2009, № 5, мод. 314; с. 2011, №3, мод. 150, №6, мод. 428; с. 2012, №8, мод. 810; с. 2013, №7, мод. 497, мод. 498, №12, мод. 876; с. 2014, №3, мод. 139, №12, мод. 820; с. 2016, №3, мод. 125; Қонуни конституционии ҚТ аз 30.05.2017 с., №1410; 20.06.2019с., №1607; 17.12.2020., №1725.
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ” // Аҳбори маҷлиси олии ҷумҳурии тоҷикистон, с. 1998, №22, мод. 300; Қонуни ҚТ аз 8.08. 2015 с., № 1209; аз 19.07.2019 с., №1643.
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи озодии виҷдон ва иттиҳодияҳои динӣ” //Аҳбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2009, №3, мод. 82; с. 2011, №6, мод. 450; Қонуни ҚТ аз 02.01.2018 с., №1497.
6. Искандаров З.Х. Прокуратура и государственная защита прав и свобод человека и гражданина в уголовном процессе // Государство и право. – Душанбе: 2005. № 3. – С.45 – 55.
7. Раҳмон Ю.А. Назорати прокурори. Китоби дарсӣ / Ю.А. Раҳмон. – Душанбе: Ирфон, 2019.
8. Олимов М.М. Место и задачи органов прокуратуры по защите прав граждан в Республике Таджикистан // Законность. – Душанбе: 2009. №5. – С.46 – 52.
9. Маҳмудов И.Т. Баъзе масоили тадқиқи санадҳои таъсиррасонии прокурорӣ // Давлат ва ҳуқуқ. - Душанбе: ДМТ, №3 (23). 2001с. – С.78-90.
10. Мақомоти прокуратура дар ҳифзи дастовардҳои даврони истиқлолият / Зери таҳрири умумии Раҳмон Юсуф Аҳмадзод. –Душанбе: Ирфон, 2017. - 416 с.

НАЗОРАТИ ПРОКУРОРӢ ОИД БА РИОЯИ ҲУҚУҚУ ОЗОДИҲОИ ШАХСӢ ВА СИЁСИИ ИНСОН ВА ШАҲРВАНД

Мақолаи мазкур ба мавзӯи назорати прокурорӣ дар самти назорати риояи дақиқ ва иҷрои яхелаи қонунҳо аз болои ташкилотҳои ҷамъиятӣ ва ҳизбҳои сиёсӣ ва инчунин ба қонунҳо мутобиқат намудани мақсадҳои оинномавии онҳо, назорат оид ба риояи ҳуқуқи озодии шахсӣ ва сиёсии инсон ва шаҳрванд равона шудааст.

КАЛИДВОЖАҲО: назорати умумии прокурорӣ, иҷрои яхелаи қонунҳо, ҳифзи ҳуқуқи озодии инсон ва шаҳрванд, таъмини қонуният, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, ҳизбҳои сиёсӣ, сохторҳои ғайридавлатӣ.

ПРОКУРОРСКИЙ КОНТРОЛЬ ЗА СОБЛЮДЕНИЕМ ЛИЧНЫХ И ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРАВ И СВОБОДА ЧЕЛОВЕКА И ГРАЖДАНИНА

В данной статье основное внимание уделяется надзору прокурора в направлении контроля за неукоснительным соблюдением и единообразным исполнением законов над общественными организациями и политическими партиями, а также за соответствием их уставных целей законам, надзору за соблюдением личных политических права и свободы человека и гражданина.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: генеральный прокурорский надзор, единообразное исполнение законов, защита прав и свобод человека и гражданина, обеспечение законности, общественные объединения, политические партии, общественные организации.

PROSECUTORIAL CONTROL OVER THE OBSERVANCE OF PERSONAL AND POLITICAL RIGHTS AND FREEDOMS OF PEOPLE AND CITIZENS

This article focuses on the supervision of the prosecutor in the direction of monitoring the strict observance and uniform implementation of laws over public organizations and political parties, as well as the compliance of their statutory purposes with the laws, supervision over the observance of personal and political rights and freedoms of people and citizens.

KEYWORDS: general prosecutorial supervision, uniform implementation of laws, protection of rights and freedoms of man and citizen, ensuring legality, public associations, political parties, non-governmental organizations.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Кӯҷмуродова Наргис Ҳикматуллоевна* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуоми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(992) 926360411.**

Сведения об авторе: *Куджмуродова Наргис Хикматуллоевна* – Таджикский национальный университет, магистрант второго курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(992) 926360411.**

Information about the author: *Kujmurodova Nargis Khikmatulloevna* – Tajik National University, second-year master's student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **(992) 926360411.**

ТАЪИНИ ҶАЗО - ВОСИТАИ БАРҚАРОРСОЗИИ АДОЛАТИ ИҶТИМОӢ

Бобоев А.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ҷазо ин муносибати махсуси давлат бо шахси дар содир кардани ҷиноят гунаҳгор буда мебошад, ки бо мақсади барқарор кардани ҳуқуқҳои поймолгардида дар ҷомеа, яъне таъмини адолати иҷтимоӣ, таъин карда мешавад. Чунон чи аз таърифи расмӣ ҷазо, ки дар Кодекси ҷиноятӣ ҚТ дода шудааст: «Ҷазо ҷораи маҷбуркунии давлатие мебошад, ки бо ҳукми суд таъин карда мешавад. Он нисбати шахсе, ки дар содир кардани ҷиноят гунаҳгор эътироф шудааст, татбиқ гардида, аз маҳрум ё маҳдуд кардани ҳуқуқҳои озодиҳои шахс, ки дар ҳамин Кодекс пешбинӣ гардидааст, иборат мебошад. Ҷазо бо мақсади барқарор намудани адолати иҷтимоӣ, ислоҳи маҳкумшуда, инчунин, пешгирии содир гардидани ҷиноятҳои нав татбиқ мешавад» чунин бармеояд, ки дорои чунин хусусиятҳо мебошад:

- воситаи таъсир ба маҳкумшуда;
- аз номи давлат таъин мегардад;
- ба воситаи маҷбуркунии давлатӣ таъмин мешавад;
- танҳо бо ҳукми суд таъин мегардад;
- боиси маҳдуд ё маҳрум шудани ҳуқуқҳои мегардад;
- барои пешгирии ҷиноятҳои нав мусоидат менамояд;
- бо мақсади таъмини адолати иҷтимоӣ татбиқ мегардад;

Адолати иҷтимоӣ ин мафҳумест ки маънои сиёсӣ-иҷтимоӣ ва ҳуқуқӣ дорад. Ин ибора ифодакунандаи муносибатҳои баробари мутақобилаи давлат ва ҷомеа, иштироки ҳаққи инсон дар ҳаёти сиёсии давлат ва пешбурди он, инчунин, таъини ҷазои сазовор барои ҷиноятҳои муайян мебошад. Бояд қайд намоем, ки татбиқи адолати иҷтимоӣ дар алоқамандӣ бо низоми ҳуқуқи амалкунанда, анъана, дин ва фарҳанги ин ё он халқи давлати муайян вобастагии ногузир дорад.

Бо дарназардошти талаботҳои ҳуқуқии падидаи **адолати судӣ** мо метавонем гуфт, ки адолати судӣ як намуди адолати иҷтимоӣ мебошад. **Адолати судӣ** - ин шакли мустақили фаъолияти судӣ мебошад, ки аз ҷониби мақомоти махсуси ваколатдори давлатӣ - судҳо ҳангоми баррасӣ ва ҳаллу фасли парвандаҳо дар ҷаласаҳои судӣ бо риояи талаботҳои принципҳои мувофиқи судӣ ба роҳ бароварда мешавад.

Шакли ягонаи баамалбарои адолати судӣ - маҷлиси судӣ мебошад. Аз ин нуқтаи назар адолати судӣ ин аз ҷониби судҳо дар маҷлиси судӣ татбиқ намудани меъёрҳои

хуқуқӣ нисбат ба баҳсҳо ва масъалаҳои дигари хуқуқӣ аз рӯйи парвандаҳои конституционӣ, граждони, ҷиноятӣ, иқтисодӣ ва маъмури мебошад.

Мувофиқи моддаи 3, қисми 2 Қонуни Конституционӣ «Дар бораи Судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» вазифаи суд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳкими ҳамаҷонибаи қонуният ва таъмин намудани адолати иҷтимоӣ мебошад.

Аз гуфтаҳои боло ба чунин ҳулосае омадан мумкин аст, ки ҷазо ин муносибати махсуси давлат бо шахси ҷиноятсодиркарда мебошад, ки аз ҷониби суд бо мақсади барқарор намудани адолати иҷтимоӣ ва пешгирии содиршавии ҷиноятҳо нав таъин карда мешавад. Ҳамин тариқ, таъини ҷазо ин фаъолияти юридикӣ мебошад, ки қонун онро бар зиммаи низоми судӣ воғузор кардааст. Нисбат ба таъини ҷазо қонунгузори ҷиноятӣ аҳамияти махсус дода, боби алоҳидаеро ба институтҳои «Таъини ҷазо» бахшидааст, ки дар он меъёрҳои дар хусуси асосҳои умумии таъини ҷазо, ҳолатҳои, ки ҷазоро сабук мекунад, ҳолатҳои, ки ҷазоро вазнин мекунад, таъини ҷазои сабуктар нисбат ба ҷазое, ки барои ин ҷиноят пешбинӣ шудааст, таъини ҷазо барои ҷиноятҳои нотамои, таъини ҷазо барои содир намудани ҷиноят дар шарикӣ ва дигар муқаррароти меъёрӣ оид ба таъини ҷазо муқаррар гардидаанд, ки дар самти таъини ҷазо баҳри татбиқи адолати иҷтимоӣ бо назардошт ва талаботҳои принципҳои (қонуният, ногузори ҷавобгарӣ, ҷавобгариҳои фардӣ, гунаҳгорӣ, адолат) Қонуни ҷиноятӣ ҳам аҳамияти назариявӣ ва ҳам амалӣ доранд.

Барои татбиқи ҷазои боадолатона баҳри барақарорсозии адолати иҷтимоӣ дар амалия муайян кардани аломатҳои, ки дар меъёрҳои қисми махсус нишон дода шудаанд, ба мақсад кофӣ нест. Лозим меояд, ки ин кирдорҳо бо аломатҳои умумии ҷиноят ва бо дигар ҳолатҳои умумие, ки шартҳои ҷавобгариҳои ҷиноятӣ ва шартҳои озод кардан аз онро муайян кардаанд, муқоиса шуда дар якҷоягӣ татбиқ шаванд. Танҳо ба ҳолатҳои умумии меъёрҳои қисми умумӣ таъин намуда айнан мувофиқи аломатҳои кирдори мушаххаси содиршуда дарёфт намудани ҷинояти дахлдор дар моддаҳои Қисми махсус мумкин аст, ки масъалаи ба ҷавобгариҳои ҷиноятӣ кашидан ё накашидани шахс дуруст ҳал карда шавад.

Чунончи меъёрҳои Қисми умумӣ дар бораи зарурати ниҳой шартҳоеро пешбинӣ менамояд, ки ҳангоми мавҷуд будани онҳо ҳатто қасдан ба марг расонидани ҳучумкунанда ҳамчун ҷиноят баррасӣ намешавад.

Барои одилона таъмин намудани ҷазо на танҳо санксияҳои моддаҳои қисми махсус, инчунин, меъёрҳои Қисми умумӣ дар бораи мақсади ҷазо, ҳолатҳои сабуккунанда ва вазнинкунандаи ҷазо, тартиби таъин кардани ҷазо ва ғайра бояд ба роҳбарӣ гирифта шавад.

Ҳамин талаботҳоро қонунгузор махсусан ба назар гирифта, дар м. 60 КҶ ҚТ муқарар сохтааст, ки ба шахсе, ки дар содир намудани ҷиноят гунаҳгор доништа шудааст, дар доираи муқаррарнамудаи Қисми махсус ва бо дарназардошти муқаррароти Қисми умумии ҳамин Кодекс ҷазои сазовор таъин карда мешавад.

Ҳангоми таъини ҷазо суд принциби ҷавобгариҳои фардии Қонуни ҷиноятӣ, яъне фардиқонундани ҷазоро ба асоси гирифта, хусусияту дараҷаи хавфнокии ҷамъиятии ҷинояти содиршуда, яъне арзиши объектҳои бо қонун муҳофизатшаванда, сабабҳои содир намудани ҷиноят, тарзи амал, шахсияти гунаҳгор, хусусият ва андозаи зарари расонидашуда, ҳолатҳои, ки ҷазоро сабук ва вазнин мекунад, фикру ақидаи ҷабрдидаро аз рӯйи парвандаҳои айбдоркунии хусусӣ ба назар мегирад.

Ҳамин тариқ, мувофиқи м.60 КҶ ҚТ ҳангоми таъини ҷазо баҳри татбиқи адолати иҷтимоӣ, суд бояд талаботҳои зеринро ба инобат гирад:

1. Ҷазо бояд сазовор, яъне боадолатона бошад.

2. Ҷазо бояд танҳо дар доираи муқаррарнамудаи моддаи Қисми махсуси

Кодекси ҷиноятӣ ва бо дарназардошти муқаррароти Қисми умумӣ таъмин карда шавад.

3. Суд метавонад ҳангоми таъини ҷазо, ҷазои нисбатан сахтарро, ки барои ҷинояти содиршуда пешбини гардидааст, интиҳоб намояд, танҳо дар ҳолате, ки намуди нисбатан сабуктари ҷазо ноил шудан ба мақсади ҷазоро таъмин карда натавонад.

4. Ҷазои нисбатан сахтгаре, ки дар КҶ ҚТ муқаррар шудааст, барои ҷинояти содиршуда дар ҳолати содир намудани якҷанд ҷиноятҳо аз рӯйи маҷмуи ҷиноятҳо ё маҷмуи ҳукмҳо таъин карда мешавад.

5. Асоси аз ҷониби судҳо таъин кардани нисбатан ҷазои сабуктар назар ба ҷазое, ки барои ҷинояти содиршуда дар Кодекси ҷиноятӣ муқаррар шудааст, ин мавҷуд будани ҳолатҳои истисноқунанда, аз ҷумла ҳолати сабуққунанда ба ҳисоб меравад.

6. Ҳангоми таъини ҷазо суд бояд хусусият ва дараҷаи ба ҷамъият хавфнокии ҷинояти содиршуда, шахсияти гунаҳгор, ҳолатҳои сабуққунандаву вазнинқунандаи ҷазо, инчунин, таъсири ҷазои таъиншударо ба ислоҳи маҳкумшуда ва шароити зиндагии оилаи ӯро ба инобат гирад.

Ҳамаи талаботҳои меъёрии Қонуни ҷиноятӣ номбаршуда, ки мазмуни асосҳои умумии таъини ҷазоро ташкил медиҳанд, ҳатман бояд дар якҷоягӣ ба назар гирифта шаванд, ҷунки ин ба судҳо имконият медиҳад, ки ба шахси гунаҳкор ҷазои сазовор таъин қунанд ва мақсадҳои ҷазо баҳри таъмини адолати иҷтимоӣ амалӣ гарданд.

Қайд кардан ба маврид аст, ки ҳар яке аз меъёрҳои боби **таъини ҷазо** баҳри татбиқи **адолати иҷтимоӣ** нақши басо муҳим доранд. Аз ҳамин лиҳоз, моро мебояд, ки ҳар як аз онҳоро ба таври мушаххас ва пурра мавриди таҳлил ва тафсир қарор диҳем, то ки саҳми ҳар яки онҳоро дар татбиқи адолати иҷтимоӣ ба хуби дарк карда тавонем.

Асосҳои умумии таъини ҷазо, ки дар Қонуни ҷиноятӣ (м.60 ҚҶ) муқаррар карда шудааст, кафолати таъини ҷазои адолатнок ва сазовор мебошанд. Меъёри конституционӣ дар хусуси «ҳеч кас то эътибори қонунӣ пайдо кардани ҳукми суд дар содир кардани ҷиноят гунаҳгор доништа намешавад» (м.20 қ.1) аз қ.1 м.11 Эълумияи ҳуқуқи башар (10 декабри соли 1948) сарчашма гирифтааст, ки яке аз рукнуҳои асосии принципи қонунияти Қонуни ҷиноӣ ба ҳисоб меравад, ки дар қ.2 м.4 ҷунин омадааст: «Ҳеч кас дар содир кардани ҷиноят гунаҳгор доништа намешавад ва ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашида намешавад, ба ҷуз бо ҳукми суд дар асоси қонун». Таъин намудани ҷазои асоснок ва адолатнок яке аз воситаҳои асосии мубориза бар зидди ҷинояткорӣ ва мустаҳкам намудани тартиботи ҳуқуқӣ ба ҳисоб рафта, барои барқарор намудани адолати иҷтимоӣ, ислоҳи маҳкумшуда ва пешгирии ҷиноятҳои нав равона карда шудааст.

Ҳолатҳои дигаре, ки дар рафти таъини ҷазо бояд суд ба инобат гирад, ин ҳолатҳои **сабуққунанда (м.61) ва вазнинқунандаи (62) ҷазо** мебошанд. Бо назардошти принципи инсондустии Қонуни ҷиноятӣ - «Ба шахси ҷиноятсодирнамуда бояд ҷазое таъин гардад ё ҷунин ҷораи дорои хусусияти ҳуқуқии ҷиноӣ раво дида шавад, ки барои ислоҳи ӯ ва пешгирии намудани ҷиноятҳои нав зарур ва кофӣ бошад».

Қонунгузор бамаврид қайд кардааст, ки ҷазои таъиншаванда бояд барои ислоҳи маҳкумшаванда ва пешгирии ҷиноятҳои нав мувофиқ бошад. Албатта, моро мебояд, ки ҳолатҳои сабуққунанда ва вазнинқунандаи ҷазоро ба инобат гирифта, сипас ба татбиқи санксияҳои моддаҳои қисми махсус таъя намоем. Худ қазоват қунед, ки нисбати шахсе, ки кирдори на он қадар ба ҷамъият хавфнок (дуздӣ)-ро содир карду мо ба ӯ ҷазоро ҳамҷун маҳрум кардан аз озодӣ муқаррар намудему нисбати шахсе, ки дидаю доништа кирдори ба ҷамъият хавфнок (одамқушӣ)-ро содир карда, ҷазоро ҳамҷун маҳдуд кардан аз озодӣ муқаррар намоем, пас ҷӣ гуна мо метавонем адолати иҷтимоиро барқарор намоем? Худи вожаи адолат ин маъои баробарио дорад. Пас таъмини адолат ин ба барқарорсозии ҳуқуқҳои поймолгардида бо назардошти таъини ҷазо фаҳмида мешавад. Пас моро мебояд, ки барои ҳар шахсе, ки даст ба содир кардани кирдори ҷиноятӣ мезад барои ноил гаштан ба тадбиқи адолат ҷазоҳои мувофиқ татбиқ намоем. Ҳолатҳои сабуққунанда ба монанди бори аввал содир кардани ҷиноят, ноболиғ будани гунаҳгор, ҳомилидор будан, қӯдаки хурдсол доштани гунаҳгору ба назар гирифтани мон лозим аст.

АДАБИЁТ

1. Уголовное право. Часть общая. //Под ред. Загородникова, СВ. Бородин и В.Ф. Кириченко. М. 1966.
2. Советское уголовное право. Общая часть. //Под ред. В.Д. Меньшагина, Н.Д. Дурманова, Г.Л. Крнгер.М. 1969.
3. Кодекси ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон аз соли 1998.
4. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность / С.Н. Братусь. - М. 1976.
5. Козаченко И.Я. Понятие уголовного наказания / И.Я. Козаченко. - Самара. 1992.

ТАЪИНИ ҶАЗО - ВОСИТАИ БАРҚАРОРСОЗИИ АДОЛАТИ ИҶТМОИ

Дар мақолаи мазкур фикру андешаҳо атрофи таъин кардани ҷазо ҳамчун воситаи барқарорсозии адолати иҷтимоӣ баён гардидаанд. Ҳамзамон, мафҳуми ҷазо, таъини он ва ноил гаридан ба мақсадҳои ниҳойи хангоми таъини ҷазо нисбати шахсони гунаҳгор, ки бевосита аз ҷониби Қонуни ҷиноятӣ муқаррар гардидааст, мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Дар якҷоягӣ таҳлил ва татбиқ намудани меъёрҳои қисми умумӣ ва махсуси КҶ ҳангоми таъини ҷазо, ҷиҳати адолатнок татбиқ кардани ҷазои ҷиноятӣ низ яке аз зермавзӯҳои асосии мақолаи мазкур ба ҳисоб меравад.

КАЛИДВОЖАҲО: ҷазо, таъини ҷазо, адолати иҷтимоӣ, адолатнокии ҷазо, тартити таъини ҷазо, қоидаҳои таъини ҷазо, ҳолатҳои сабуққунанда ва вазнинқунандаи ҷазо.

НАЗНАЧЕНИЕ НАКАЗАНИЯ - ИНСТРУМЕНТ РЕАБИЛИТАЦИИ СОЦИАЛЬНАЯ СПРАВЕДЛИВОСТЬ

В данной статье высказываются мысли и мнения о назначении наказания как средстве восстановления социальной справедливости. При этом проанализировано понятие наказания, его назначение и достижение конечных целей при назначении наказания виновным лицам, что прямо установлено Уголовным законом. При совместном анализе и применении норм общей и особенной части УК РФ при назначении наказания аспект справедливости применения уголовного наказания также считается одной из основных подтем данной статьи.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: наказание, назначение наказания, социальная справедливость, справедливость наказания, формальность назначения наказания, правила назначения наказания, смягчающие и отягчающие обстоятельства.

PUNISHMENT - REHABILITATION TOOL SOCIAL JUSTICE

This article expresses thoughts and opinions about the imposition of punishment as a means of restoring social justice. At the same time, the concept of punishment, its appointment and the achievement of ultimate goals in sentencing guilty persons, which is directly established by the Criminal Law, are analyzed. In the joint analysis and application of the norms of the general and special parts of the Criminal Code of the Russian Federation in sentencing, the aspect of the fairness of the application of criminal punishment is also considered one of the main subtopics of this article.

KEYWORDS: punishment, sentencing, social justice, fairness of punishment, formality of sentencing, sentencing rules, mitigating and aggravating circumstances.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Бобоев Аминҷон* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуҷуми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. **Телефон:** 988 3333 84, 888 3333 84. **E-mail:** BoboevAminjon@icloud.com

Сведения об авторе: *Бобоев Аминджон* – Таджикский национальный университет, магистрант второго курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. **Телефон:** 988 3333 84, 888 3333 84. **E-mail:** BoboevAminjon@icloud.com

Information about the author: *Boboev Aminjon* – Tajik National University, second-year master`s student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. **Phone:** 988 3333 84, 888 3333 84. **E-mail:** BoboevAminjon@icloud.com

ХУСУСИЯТҲОИ ТАЪИНИ ҶОРАҲОИ МАҶБУРИИ ДОРОИ ХУСУСИЯТИ ТИББӢ ВА НАМУДҲОИ ОНҲО

Қодирзода С.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар илми ҳуқуқи ҷиноятӣ кишвар “Ҷораҳои маҷбурии дорои хусусияти тиббидошта” дар боби 15 КҶ ҚТ муқаррар шудааст, ки аз моддаи 96 то моддаи 103-ро дар бар мегирад. Имрӯз ҳар шаҳрванде, ки дар мамлакат ҷиноят содир менамояд, бевосита ба ҷавобгарии муайяннамудаи қонунгузорӣ кашида мешавад. Мутобиқи моддаи 23-и КҶ ҚТ танҳо ҳамон шаҳрвандон ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашида мешаванд, ки дар вақти содир намудани ҷиноят ба синни муқаррарнамудаи қонун расида бошанд.

Масъалаи “ Ҷораҳои маҷбурии дорои хусусияти тиббидошта” институти баҳснок мебошад. Дар ин раванд яке аз олими барҷастаи рус И.Н. Быканов қайд мекунад, ки таъин намудани “ Ҷораҳои маҷбурии дорои хусусияти тиббидошта” ин аслан дар асоси ҳукми суд ба шаҳрвандоне, ки гирифтори нашъамандӣ ҳастанд ва аз маводҳои мадҳушқунанда ва дигар маводҳои ба саломатии инсон зараровар истифода мекунанд ва дар баробари истифодаи моддаҳои зикршуда ҷиноятҳои категорияи гуногунро содир менамоянд.

Мақсади асосии ин чораҳо аслан на ин ки ҳаёс намудани шахси гунаҳкор, балки ба пуррагӣ муолиҷа намудани он ба шумор меравад то ин ки аз содиршавии ҷинойтҳои дигар пешгирӣ карда шавад. Ҳамзамон, дар баробари содир намудани кирдори ба ҷамъият хавфнок аз тарафи шахрвандоне, ки оқибати кирдори худро дарк карда наметавонанд, ҳатман мутобиқи қонун ба онҳо пеш аз баровардани ҳукм экспертиза таъин карда мешавад. Дар илми ҳуқуқи ҷинойтии ватанӣ мафҳуми чораҳои маҷбуриҳои дорои хусусияти тиббидошта дода нашудааст, аммо мутобиқ ба қонунгузори ҷинойтии мамлакат асосҳо барои татбиқи чораҳои маҷбуриҳои дорои хусусияти тиббӣ ба пурагӣ дарҷ карда шудааст.

Тибқи муқаррароти моддаи 97 КҶ ҚТ чораҳои маҷбуриҳои дорои хусусияти тиббӣ ҳангоми мавҷуд будани ҷунин асосҳо татбиқ шуданаш мумкин аст:

1. Нисбат ба номуқаллафон – яъне нисбати шахсоне, ки ҳангоми содир намудани кирдорҳои дар моддаҳои дахлдори қисми махсуси КҶ ҚТ пешбинигардида ба ҷамъият хавнокии ҳаракат (беҳаракати) – и худро дарк ва ё онро идора карда наметавонанд.

2. Нисбати шахсоне, ки баъд аз содир намудани ҷинойт муқаллоқи бемории руҳие гардидаанд, ки таъин ё иҷрои ҷазоро имконнопазир месозанд – яъне дар ҷунин шахсон бемории руҳӣ баъд аз содир намудани ҷинойт ба вучуд омада ва ҷунин ҳолат асос барои озод кардан аз ҷавобгарӣ шуда наметавонад, лекин тибқи муқаррароти қисми 1 моддаи 79 КҶ ҚТ суд шахсоро, ки пас аз баромадани ҳукм ба бемории руҳӣ гирифта шуда, имконияти дарки воқеии амалҳои худ ва идора кардани онҳоро аз даст додааст, аз ҷазо ё адои минбаъдаи он озод мекунад. Ба ҷунин шахсон суд метавонад чораҳои маҷбуриҳои дорои хусусияти тиббиро таъин намояд.

3. Нисбати номуқаллафии маҳдуд – нисбати ҷунин шахсон, ки ба бемории руҳӣ гирифтаанд ҷинойт содир намудаанд муқаллафро истисно намеkunанд, онҳо аз ҷавобгарии ҷинойтӣ озод карда намешаванд аз ин рӯ нисбати онҳо чораҳои маҷбуриҳои дорои хусусияти тиббӣ таъин карда мешавад.

4. Нисбати шахсоне, ки ҷинойт содир намудаанд ва ба табобати майзадагӣ, нашъамандӣ, таксикомания ва ё бемории сил эҳтиёҷ доранд, таъин карда мешавад.

Таъин намудани чораҳои маҷбуриҳои дорои хусусияти тиббӣ бо тартиби муқаррарнамудаи Кодекси муқофавии ҷинойтии Ҷумҳурии Тоҷикистон буда, салоҳияти истисноии суд мебошад.

Мувофиқи тартиби муқаррарнамудаи Кодекси муқофавии ҷинойтии Ҷумҳурии Тоҷикистон, экспертиза бидуни зарурати муқаррар кардани "аҳволи руҳии гумонбаршуда, айбдоршаванда, вақте ки ба ақли солимии ӯ шубҳа вучуд дорад" таъин карда мешавад.

Ҳолати руҳии гумонбаршуда, ки дар содир намудани ҷинойти зидди дахлнопазирии ҷинсии но болиғ, ки ба синни ҷордахсолагӣ нарасида айбдор мешавад, бояд ҳатман муайян карда шавад. Барои таъини чораҳои тиббии тахти тафтиш қарордошта ба қоршиносон саволҳои дода мешаванд, ки имкон медиҳанд хусусият ва дараҷаи бемории руҳӣ ҳангоми содир намудани кирдори барои ҷамъият хавфнок, ҳангоми тафтиши пешакӣ ё баррасии парванда муайян карда шаванд.

Суд муайян мекунад, ки оё шахс дар давраҳои мавриди назар моҳият ва хатари иҷтимоии амали (беамалии) худро дарк карда метавонад ё онро идора карда метавонад.

Қоршинос, инҷунин, бояд ба саволҳои, ки оё байни бемории равонии шахс ва хатар барои худ ва дигарон алоқамандӣ вучуд дорад ё эҳтимолияти расонидани зарари дигари ба онҳо, оё ба шахси мавриди назар бояд чораҳои маҷбуриҳои тиббӣ татбиқ карда шавад ё не.

Ҳамин тавр, ҳулосаи қоршинос оид ба зарурати таъин кардани шахси гирифтаи бемории руҳӣ, ки кирдори ҷинойтӣ содир намудааст, чораҳои маҷбуриҳои тиббӣ тартиб дода мешавад.

Дар баробари ин, бояд қайд кард, ки ҳулосаи табибон барои суд ҳатмӣ нест ва бояд дар якҷоягӣ бо дигар далелҳои дар парванда ҷамъовардашуда баҳои судӣ дода шавад.

Дар асоси гуфтаҳои боло метавон қайд кард, ки таъини чораҳои маҷбуриҳои дорои хусусияти тиббӣ марҳила ба марҳила ташаққул меёбад. Дар ибтидо экспертизаи судии равонпизишкӣ гузаронида мешавад, баъдан қоршиносони равоншиносӣ ҳулосаҳои худро таҳия намуда, дар ҳулосаи зарурии табобати маҷбури ва истифодаи қадом чораро муайян

мекунанд. Баъд аз он суд дар бораи таъин намудани чораи маҷбуркунӣ, кадом чораҳо таъин шудааст, ё ин ки аз иҷрои ҷазо озод карда шудааст ҳукм мебарорад.

Мутобиқи қисми 1 моддаи. Моддаи 98-и Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон, суд метавонад намудҳои зерини чораҳои маҷбурии тиббиро таъин кунад:

а) дар ҳолати амбулаторӣ тахти назорати маҷбурий ва табобати равонпизишк;

б) табобати маҷбурий дар муассисаи тиббие, ки дар шароити статсионарӣ ёрии равонпизишкӣ мерасонад, намуди умумӣ;

в) табобати маҷбурий дар муассисаи тиббие, ки дар беморхонаи навъи махсусгардонидашуда ёрии равонпизишкӣ мерасонад;

г) табобати маҷбурий дар муассисаи тиббие, ки ёрии равонпизишкӣ дар шароити статсионарӣ таъмин менамояд, намуди махсусгардонидашуда бо назорати пуршиддат.

Ба гурӯҳи муайяни шахсоне, ки дар ҳолати мукаллафӣ ҷиноятҳои дар қисми махсуси Кодекси Ҷиноятӣ ҚТ-ро содир намудаанд ва мутобиқи қонунгузорӣ маҳкум шудаанд, вале ба табобати нашъамандӣ, майзадагӣ, таксикомания, бемории сил ва ё бемории руҳии мукаллафиро истиснокунанда эҳтиёҷ доранд, суд дар баробари ҷазо чораҳои маҷбурии дорои хусусияти тиббиро дар шакли назорати маҷбурии берун аз шифохонаҳо (дар хона) ва ё табобатро дар назди духтури бемориҳои руҳӣ ё сил таъин карда метавонад.

Олими дигар Ш.В. Назаренко – моҳияти чораҳои маҷбурии дорои хусусияти тиббиро барои беҳатарии беморони руҳи нашъамандӣ, майзадагӣ ва бемориҳои сил ва дифои онҳо аз ҷамъият ва нарасонидани зарар ба аъзоёни он фикр мекунад.

Боиси қайд аст, ки бо татбиқи чораҳои маҷбурии дорои хусусияти тиббидошта баъзе аз ҳуқуқҳои шахрвандоне, ки нисбати онҳо чунин чора татбиқ шудааст, маҳдуд мегардад. Агар шахрванд дар рафти содир намудани ҷиноят оқибатҳои кирдори худро дарк карда натавонад ва дар ин баробар мақомоти салоҳиятноки тафтишотӣ нисбати шахрванд парвандаи ҷиноятӣ оғоз намояд ва дар рафти тафтишот муайян карда шавад, ки дар ҳақиқат шахрванд ба бемориҳои ба монанди сил, руҳӣ ва ғайра гирифтдор ҳафт ҳатман нисбат ба ӯ чораҳои маҷбурии дорои хусусияти тиббидошта таъин карда мешавад. Ҳамин тавр, шахрвандро ба муассисаҳои махсусе, ки зери тобеъияти Вазорати тандурустӣ ва ҳифзи иҷтимоии аҳоли қарор дорад, сафарбар мекунанд.

Суд ҳуқуқ дорад, ҳамзамон, ба озод кардани маҳкумшудаи гирифтори бемории руҳӣ аз адои минбаъдаи ҷазо нисбат ба ӯ чораҳои маҷбурии дорои хусусияти тиббиро татбиқ намояд ё ӯро ба парастории мақомоти тандурустӣ ё хешовандони наздик супорад. Судя баробари маҳкумшударо бо сабаби беморӣ аз адои минбаъдаи ҷазо озод намудан ҳуқуқ дорад ӯро на танҳо аз ҷазои асосӣ, балки аз ҷазои иловагӣ низ озод кунад.

Ҳолатҳои дигаре низ дар таҷриба ба миён омаданад аз эҳтимол дур нест, агар шахрванд дар содир намудани ҷинояти нисбат ба ӯ ҳукми айбдоркунӣ баромада бошад ва шахси гунаҳкор ҷазоро дар калонияҳои ислоҳӣ ва ё маҳбасхонаҳо адо карда истода бошад. Дар рафти адои ҷазои муайяни хеш ба бемориҳои руҳӣ, нашъамандӣ, бемории сил гирифтдор шавад, ҳатман суд тамоми ин ҳолатҳоро ба назар гирифта, ба гунаҳкор чораҳои маҷбурии дорои хусусияти тиббидоштаро таъин менамояд.

Ба ақидаи олими рус Овчинникова А.П. моҳияти чораҳои маҷбурии дорои хусусияти тиббидошта аз он иборат аст, ки ҳамон шахрвандоне бинобар сабаби бемориҳои руҳӣ, бемории сил, ки таъсири онҳо ба шахрвандони дигар аз эҳтимол дур нест, бояд ҳатман аз ҷамъият ва дигар шахсони қобили меҳнат дур нигоҳ карда шаванд.

Ба ақидаи олими дигар моҳияти чораҳои маҷбурии дорои хусусияти тиббидошта ин баҳри танзими муносибатҳое, ки миёни беморони руҳӣ, нашъамандӣ ва дигар бемориҳои ба он алоқаманд мебошанд, равона карда шудаанд. Чунин шахрвандон дар ҷойҳои махсусе, ки барои онҳо таъсис дода шудааст, дур аз ҷамъият нигоҳубин карда мешаванд.

Бояд дар назар дошт, ки чораҳои маҷбурии дорои хусусияти тиббидошта тадбирҳое мебошанд, ки ба таври назаррас ҳуқуқҳои конституционии шахрвандро маҳдуд мекунад ва дар баробарии ин мақомоти тафтишотиро мебояд, ки маълумоти пурра дар мавриди вайрон намудани кирдори барқасдонаи шахрванд дошта бошад, то ин ки тадбирҳои муайян нисбати ӯ андешида шаванд.

АДАБИЁТ

1. Кодекси Ҷиноятии ҶТ аз 21 майи 1998.
2. Быканов И.Н. О генезисе принудительных мер медицинского характера // ВЭПИ. Территория науки. 2014. №1. С.146.
3. Шарипов Т.Ш., Сафарзода А.И., Камолов З.А., Холиқзода Ш.Л., Зокирзода З.Х., Зиёбоева М.Н. Ҳуқуқи ҷиноятӣ. Қисми умумӣ. - Душанбе 2020.
4. Назаренко Г. В. Правовая природа принудительных мер медицинского характера // Вестник ОмГУ. Серия «Право». 2008. №4(17). С.130-134
5. Кодекси муҳофизати ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон.
6. Овчинникова А.П. Сущность и назначение принудительных мер медицинского характера / А.П. Овчинникова. - М., 1977.
7. Коптяев А.Ю. Производство о применении принудительных мер медицинского характера: автореф. дис. канд. юрид. наук. Тюмень, 2010. С.

ХУСУСИЯТҲОИ ТАБИНИ ЧОРАҲОИ МАҶБУРИИ ДОРОИ ХУСУСИЯТИ ТИББӢ ВА НАМУДҲОИ ОНҲО

Яке аз институти дигари ҳуқуқи ҷиноятӣ ин чораҳои маҷбурии дорои хусусияти тиббӣ дошта мебошад, ки бевосита қонунгузори кишвар вобаста ба ин институт ҳамеша чораҳои зарурӣ меандешад. Дар ин замина олимони ватанӣ исбот намудаанд, ки чораҳои маҷбурии дорои хусусияти тиббӣ қазои ҷиноятӣ ба ҳисоб намеравад, балки як намуди чораи таъбабатӣ мебошанд, ки ба шахсоне, ки дар ҷомеаи ҷиноятҳои категорияҳои гунонгуно содир менамоянд, татбиқи мегардад. Мақсади асосии татбиқи чораҳои маҷбурии дорои хусусияти тиббӣ дошта дар қонунгузори кишвар таъбабати онҳо ва пешгирии содиршавии ҷиноятҳои нав мебошад.

КАЛИДВОЖАҲО: чораҳои маҷбурии дорои хусусияти тиббӣ, ҷиноят, чораҳои таъбабатӣ, ҷамъият, пешгирии, қонунгузори кишвар,

ОСОБЕННОСТИ НАЗНАЧЕНИЯ ПРИНУДИТЕЛЬНЫХ МЕР МЕДИЦИНСКОГО ХАРАКТЕРА И ИХ ВИДЫ

Одним из других институтов уголовного права являются принудительные медицинские меры, которые всегда принимают необходимые меры непосредственно законодательным органом страны в связи с этим институтом. В связи с этим отечественными учеными доказано, что принудительные меры медицинского характера это не является преступное наказание, а являются одним из видов лечебных мер, которые применяются к лицам, совершившим преступления в обществе разных категорий. Основной целью применения принудительных мер медицинского характера является их лечение и предотвращение совершения новых преступлений в законодательстве страны.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: принудительные меры медицинского характера, преступления, лечебные меры, общество, профилактика, законодатель страны.

FEATURES OF PRESCRIBING COMPULSORY MEASURES OF A MEDICAL NATURE AND THEIR TYPES

One of the other institutions of criminal law is compulsory medical measures, which always take the necessary measures directly by the legislative body of the country in connection with this institution. In this regard, domestic scientists have proved that compulsory measures of a medical nature are not compulsory measures of a medical nature, but are one of the types of therapeutic measures that are applied to persons who have committed crimes in the society of deaf categories. The main purpose of the use of compulsory medical measures is their treatment and prevention of the commission of new crimes in the legislation of the country.

KEYWORDS: Features of setting coercive measures, compulsory medical measures, crimes, therapeutic measures, society, prevention, legislator of the country.

Маълумот дар бораи муаллиф: Қодирзода Саидакбар – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуюми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. **Телефон:** (+992) 915222206. **E-mail:** saidakbarqodirov19@gmail.com

Сведения об авторе: Қодирзода Саидакбар – Таджикский национальный университет, магистрант второго курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. **Телефон:** (+992) 915222206. **E-mail:** saidakbarqodirov19@gmail.com

Information about the author: Qodirzoda Saidakbar – Tajik National University, second-year master`s student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. **Phone:** (+992) 915222206. **E-mail:** saidakbarqodirov19@gmail.com

ТАРТИБИ БАРАСИИ ПАРВАНДАҲОИ ГРАЖДАНӢ АЗ ҶОНИБИ СУДИ МАРҲИЛАИ НАЗОРАТӢ

Ёкубова Д.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Риояи қатъӣ ва аниқи тартиботи муурофиавӣ аз ҷониби судҳо хангоми дида баромадани парвандаҳои дорои аҳаммияти муҳим барои баамалбарории адолати судӣ мебошад. КМГ ҚТ тартиби муурофиавии дида баромадани парвандаҳои гражданиро аз ҷониби судҳои марҳилаи назоратӣ танзим мекунад. Дар моддаи 375 КМГ ҚТ муқаррар шудааст, ки дар вақти ба тариқи назорат дида баромадани эътироз қоидаҳои ҳамин кодекс баён карда шуда, бо он истисноӣ иловаҳое, ки дар ҳамин модда нишон дода шудаанд, татбиқ карда мешаванд.

Дар Раёсати Суди Олии Ҷумҳури Тоҷикистон дар бораи қор раис ё бо супориши ӯ он аъзои Раёсате, ки дар муҳокимаи қор иштирок накардааст, маъруза мекунад.

Дар коллегияи судӣ оид ба қорҳои граждании Суди Олии Ҷумҳури Тоҷикистон дар бораи қор раиси коллегия ё аъзои суди олий маъруза мекунад. Ба маҷлиси суд ҳозир нашудани он шахсони иштирокчии қор, ки онҳо дар бораи вақт ва ҷойи дида баромадани қор хабардор карда шудаанд, ба муҳокимаи қор монъе намешавад. Шахсони иштирокчии қор, агар онҳо ба маҷлиси судӣ ҳозир шуда бошанд, баъд аз маърузаи қор аз рӯи қор баёнот медиҳанд. Дар муҳокимаи қор бо тариқи назорати судӣ прокуроре иштирок менамояд, ки эътирози аз тарафи ҳудаш ё прокурори болоӣ баён кардашударо ҳимоя мекунад ё оид ба қори аз рӯи эътирози раиси суд ё ҷонишини ӯ муҳокимашаванда фикр баён мекунад. Дар Президиум ҳамаи масъалаҳо бо ақсарияти овозҳо ҳал карда мешаванд. Дар сурати бо тарафдорӣ қонъ гардонидан ва ба муқобили қонъ гардонидани эътироз дода шудани миқдори баробари овозҳо эътироз бекоршуда ҳисоб меёбад. Раёсати Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон қарор мебарорад, ки ба он раисқунандаи маҷлис имзо мекунад. Коллегияи судӣ оид ба қорҳои граждании Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон таъинот мебарорад, ки ба он тамоми ҳайати суд имзо мекунад.

Санадҳои судӣ бо тартиби назоратӣ бо риояи ҳатмии принципҳои асосӣ, ки дар асоси он фаъолияти суди марҳилаи яқум ба роҳ монда шудааст, дида баромада мешаванд. Принципҳои махсуси муурофиаи граждани, ки танҳо дар марҳила дида баромада мешаванд, санадҳо бо тартиби назоратӣ амалнамоянда мавҷуд нест, яъне ҳамаи принципҳои қисми умумии КМГ ҚТ аз ҷониби судҳои марҳилаи назоратӣ низ ҳатман риоя мегарданд.

Бештаре аз принципҳои он хангоми дида баромадани парвандаҳо аз ҷониби судҳои марҳилаи назоратӣ нопурра, бо шарту шароити фаъолияти ин судҳо бо назардошти вазифаҳои дар назди онҳо гузошташуда ва мувофиқи сохтори ҷобачогузори ин мақомотҳо татбиқ мешавад. Мисол, дар фарқият аз суди марҳилаи яқум машваратчиён хангоми дида баромадани парванда бо тартиби назоратӣ иштирок намекунад. Қонунӣ ва асоснокии санадҳои судиро санчида, суди болоӣ бояд намунаи риояқунандаи иҷроиши қатъии қонунҳо бошад. Ҳамагуна ҳатогии суди марҳилаи назоратӣ хангоми татбиқи қонун ба адолати судӣ зарар меорад.

Суд уҳдадор аст парвандаро дар асоси қонунгузори амалқунанда ҳал намояд. Санчиши марҳилаи назоратӣ қонунӣ ва асоснок будани санади судӣ бе муайян кардани ҳама тарафа, пурра ва объективи ҳолати воқеӣ имконнопазир аст. Агар суди марҳилаи яқум дуруст ҳақиқатро аз рӯи парванда муайян карда, парвандаро мушаххас аз бо ҳолатҳои воқеӣ ва қонун ҳал намуда бошад, дар ин вақт марҳилаи назоратӣ шикоятро қонъ намекунад. Дар ҳолате, ки марҳилаи назоратӣ ба хулосае ояд, ки ҳақиқат аз ҷониби суди марҳилаи яқум муайян карда нашудааст, санади судиро бекор менамояд ва парвандаро барои аз нав дида баромадан мефиристад. Ҳамин тариқ, марҳилаи назоратӣ ба монанди марҳилаи яқум дар муайян кардани ҳақиқат аз рӯи парванда, ки предмети баррасӣ бо тартиби назоратӣ гаштааст, фаъолона иштирок менамояд.

Ҳама шахсони дар парванда иштирокнамоёнда дорои ҳуқуқи баробар ба овардани шикоят ба мақомоти судӣ-прокурорӣ ба санади судии ба қувваи қонун даромада; пешниҳоди маводҳои иловагӣ, баёнот ба эътироз ва муқобилият ба он ва ғайраро доро мебошанд. Судяҳои марҳилаи назоратӣ ҳангоми дида баромадани парванда аъзои суд, нишондоди тарафҳо ва шахсони дигари ба маҷлиси судӣ ҳозиршуда, иштирокчиёни парванда, ҳулосаи коршиносро мешунаванд, далелҳои ба парванда ҳамроҳкардашударо ва маводҳои навро баҳо медиҳанд ва ғайра.

Ҳамин тариқ, қонунӣ ва асоснокии ҳалнома, қарор, таъинот аз рӯйи маводҳои дар парванда ҷойдошта ва иловагӣ пешниҳодшуда, ки ба эътироз замима карда мешаванд ё ин ки бевосита ба суди марҳилаи назоратӣ аз ҷониби шахрвандон, ташкилотҳо пешниҳодгардида ва ё бо ташаббуси худи суд талаб карда гирифташуда санҷида мешавад. Дар ҳамин амалигардии принсипи бевосита дар ин марҳила ошкор мешавад. Дар баробари ин қабули бештари далелҳо аз ҷониби суди марҳилаи якум (мисол: нишондоди шоҳид, ҳулосаи эксперт ва ғайра.) - дурустӣ ва пуррагии онҳо аз рӯйи протоколи маҷлиси судӣ баҳо дода мешавад. Маҷлиси судӣ дар марҳилаи назоратӣ бояд аз рӯйи нақшаи муайян, тартиби мушаххас гузаронида шавад, ки ҳар як ҳаракати мувофиқавӣ ва ҳар як қисми маҷлиси судӣ тартиби заруриро барои дуруст ҳал намудани масъала дар минбаъда ба монанди ҳаматарафа санҷиши қонунӣ ва асоснокии санади судӣ ба миён меояд. Маҷлиси судиро кушода, ҳаёти судро эълон намуда, баён намудани шахсе, ки ба сифати прокурор баромад менамояд, раисикунанда оид ба кадом парванда дида баромада мешаванд, ҳал мегардад, аз ҷониби ки эътироз оварда шудааст баён карда, муайн мекунад, ки ҳолати бекор намудани аъзои суд ҷой дорад ё не. Судя дар дида баромадани парванда иштирок карда наметавонад, агар ӯ шахсан бевосита ва ё бавосита ба натиҷаи кор манфиатдор бошад ва ё ҳолатҳои дигаре мавҷуд аст, ки бетарафии ӯро истисно мекунад. Дар асоси маводҳои маҷмуаи амалияи судӣ ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки на ҳамавақт аз ҷониби судҳои марҳилаи назоратӣ меъёрҳои КМГ, танзимкунандаи иштироки такрории судя дар дида баромадани парванда риоя мегардад. Дар моддаи 19 КМГ ҚТ омадааст, ки судяе, ки дар дида баромадани кори граждани дар суди марҳилаи якум иштирок кардааст, дар дида баромадани ин кор дар суди марҳилаи дуюм ва ба тариқи назорати судӣ иштирок карда наметавонад. Судяе, ки дар дида баромадани кори граждани дар суди марҳилаи дуюм иштирок қадааст, дар дида баромадани ин кор дар суди марҳилаи якум ё ба тариқи назоратӣ иштирок карда наметавонад.

Дар асоси моддаи 379 КМГ ҚТ суд парвандаро бо тартиби назоратӣ дида баромада, ҳуқуқ дорад санади судиро бекор кунад ва онро пурра ва ё қисман барои аз нав дида баромадан ба суди марҳилаи якум фириштад.

Қонунгузор муқаррар менамояд, ки суде, ки ба он эътироз бо тартиби назоратӣ ворид гардид, ба тарафҳо ва дигар шахсони аз оқибати кор манфиатдор нусхаи эътирозӣ аз рӯйи парванда бо тартиби назоратӣ овардашударо мефиристонанд ва бо хоҳиши ин шахсон аз вақт ва ҷойи баргузории дида баромадани парванда (маҷлиси судӣ) огоҳ менамояд. Ин талаботи қонун бемайлони бояд иҷро гардад. Моддаи 374 КМГ ҚТ муқаррар менамояд, ки суд ба тарафҳо ва дигар шахсони иштирокчиӣ кор нусхаҳои эътирозро, ки аз рӯйи кори онҳо баён карда шудааст, мефириштад. Дар мавридҳои зарурӣ тарафҳо ва дигар шахсони иштирокчиӣ кор дар бораи вақт ва ҷойи дида баромадани кор хабардор карда мешаванд. Нусхаҳои эътироз ба шахсони иштирокчиӣ кор аз тарафи суд фиристода мешавад. Суд вақти дида баромадани корро ба тавре таъмин мекунад, ки шахсони иштирокчиӣ кор имконият дошта бошанд оид ба эътироз баёноти хаттӣ ва маводҳои иловагӣ пешниҳод кунанд ва баъд аз хабардор шудан ба суд ҳозир шаванд. Тарафҳо ва шахсони дигари дар парванда иштироккунанда бо гирифтани нусхаи эътироз метавонанд маводҳои иловагӣ пешниҳод намоянд ва ё дар нишондоди хаттӣ ақидаи худро дар бораи беасос будани эътироз ё ин ки адолатона будани он баён намоянд. Аз тарафҳо ва шахсони дигари иштирокчиӣ парванда бо гирифтани нишондоди хаттӣ судя онро дар маҷлиси судӣ баъди маъруза эълон (мехонад) мекунад. Аъзои суд, ки дар бо тартиби назоратӣ дар дида баромадани парванда иштирок мекунанд, бо маводҳои дигари ба маҷлиси судӣ овардашуда агар онҳо барои парванда аҳамият дошта бошанд, шинос мешаванд. Дида баромадани парванда аз

маъруза оид ба парванда оғоз мешавад. Дар раёсати Суди Олии ҚТ, суди раёсати вилоят, шаҳри Душанбе оид ба парванда аз ҷониби раиси суд ва ё бо супориши ӯ аз ҷониби муовинон раиси суд маъруза дода мешавад. Дар маъруза бояд ҳама ҳолатҳои муҳимми парванда ҷой дошта бошад: мазмуни санади судӣ ва далелҳо, ки санад ба он замина гузоштааст; мазмуни ҳамаи санадҳои судии минбаъда ва мақсадҳои он, ки ин ва ё он марҳилаи судӣ ҳангоми баровардани санади судӣ онро ба роҳбарӣ гирифтааст; мақсади (мотиви) мурофиаи назоратӣ. Дар асоси маъруза марҳилаи назоратӣ бояд тахайюлотӣ пурра оид ба қонунӣ ва асоснокӣ ё ин ки ғайриқонунӣ ва беасос будани санади судиро аз рӯйи парванда пайдо намояд. Баъди маъруза шахсони дар парванда иштирокнамоянда, аъзои раёсат ва ё коллегия метавонанд ба маърузанамуда савол диҳанд. КМГ муқаррар мекунад, ки ҳангоми дида баромадани парванда бо тартиби назоратӣ прокуроре, ки хулосаи худро аз рӯйи ин парванда баён менамояд, ҳуқуқ дорад иштирок намояд. Дар адабиёт назаре оид ба мақсаднок будани даъвати шохидон, коршиносон баён шудааст. Аммо ваколати суди марҳилаи назоратӣ оид ба санҷиши қонунӣ ва асоснок будани санади судӣ бо маводҳои дар парванда ҷойдошта ва иловагӣ пешниҳодшуда бо қонун маҳдуд карда шудааст. Бевосита омӯзиши далелҳо ва дар асоси онҳо муайян кардани ҳолати воқеии қор – прерогативи суди марҳилаи якум, дорои мақсади омӯзиши ҳолатҳои парванда дар фарқият аз суди марҳилаи касатсионӣ ва назоратӣ бо ҳама имкониятҳои мурофиавӣ аст. Қонунгузори мурофиавӣ ба он ҳавола намекунад, ки ҳангоми дида баромадани парванда бо тартиби назоратӣ пратаколи маҷлиси судӣ зарур аст ё не.

Аз рӯйи натиҷаи дида баромадани парвандаҳо бо тартиби назоратӣ аз ҷониби Раёсати Суди Олии ҚТ, суди вилоятӣ ва шаҳри Душанбе қарор бароварда мешавад, ки аз ҷониби раискунандаи маҷлиси судҳои марҳилаҳои зикршуда имзо мегардад. Коллегияи судӣ оид ба парвандаҳои гражданинӣ ва коллегияи суди Суди Олии ҚТ, Суди ҳарбии ҚТ таъинот мебароранд. Қарори Раёсати Суди Олии ҚТ, суди вилоятӣ ва шаҳри Душанбе бо овоздиҳии аксарият қабул карда мешавад. Дар мавриди баробар будани овозҳои барои қонунҷӯӣ эътироз додашуда ва муқобили қонунҷӯии он, эътироз бекоршуда эътироф мешавад.

АДАБИЁТ

1. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе «Ирфон», 2003.
2. Кодекси мурофиаи гражданинӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе «Қонуният», 2008.
3. Қарори №9 Пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 19.06.97г. «Дар бораи амалияи баррасии парвандаҳои гражданинӣ ба тариқи назоратӣ» бо тағйири иловаҳои то 23.09.99г.
4. Алексеев В. Б. «Оценка доказательств в стадии надзорного производства» / В.Б. Алексеев. - Москва - 1965.
5. Аргунов В. Н. «Участие прокурора в гражданском процессе». – Москва / В.Н. Аргунов. - 1991.
6. Банченко-Любимова К.С. «Пересмотр судебных решений, вошедших в законную силу, в порядке надзора» / К.С. Банченко-Любимова - Москва. - 1959.
7. Боннер А. Т. «Гражданский процесс» / А.Т. Боннер. - Москва. - 2003.
8. Зайцев И. М. «Устранение судебных ошибок в советском гражданском процессе» / И.М. Зайцев. - Саратов. - 1985.
9. Иванов О. «Производство по гражданским делам в кассационной и надзорной инстанциях». - Социалистическая законность. - 1966. - №12. - с.30.

ТАРТИБИ БАРРАСИИ ПАРВАНДАҲОИ ГРАЖДАНӢ АЗ ҶОНИБИ СУДИ МАРХИЛАИ НАЗОРАТӢ

Дар мақолаи мазкур тартиби баррасии парвандаҳои гражданинӣ аз ҷониби суди марҳилаи назоратӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Проблемаҳои тартиби баррасии парвандаҳои гражданинӣ аз ҷониби суди марҳилаи назоратӣ таҳлил карда мешавад. Дикқати асосӣ ба тартиби назоратӣ бо риояи ҳатмии принципҳои асосӣ, ки дар асоси он фаъолияти суди марҳилаи якум ба роҳ монда шудааст, дода мешавад.

КАЛИДВОЖАҲО: баррасии парвандаҳои гражданинӣ, суд, суди марҳилаи назоратӣ, Кодекси мурофиаи гражданинӣ, коллегияи судӣ, маҷлиси судӣ, санадҳои судӣ, парвандаҳои гражданинӣ.

ПОРЯДОК РАССМОТРЕНИЯ ГРАЖДАНСКИХ ДЕЛ СУДОМ НАДЗОРНОЙ ИНСТАНЦИИ

В данной статье рассматривается порядок рассмотрения гражданских дел судом надзорной инстанции. Анализируются проблемы порядка рассмотрения гражданских дел судом надзорной инстанции. Основное внимание уделено контрольному порядку с обязательным соблюдением основных принципов, на основании которых строится деятельность суда первой инстанции.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: рассмотрение гражданских дел, суд, суд надзорной инстанции, ГПК, судебная коллегия, судебное заседание, судебные документы, гражданские дела.

THE PROCEDURE FOR CONSIDERING CIVIL CASES BY THE COURT OF THE SUPERVISORY INSTANCE

In this article, the procedure for consideration of civil cases by the supervisory stage court is discussed. The problems of the procedure for consideration of civil cases are analyzed by the supervisory stage court. The main attention is paid to the control procedure with the mandatory observance of the main principles, on the basis of which the activity of the court of the first stage is established.

KEYWORDS: consideration of civil cases, the court, the court of the supervisory stage, the Code of Civil Procedure, the judicial panel, the court session, court documents, civil cases.

Маълумот дар бораи муаллиф: Ёқубова Дилнавоз – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуҷуми факултети ҳуқуқшиносӣ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: 931669961.

Сведения об авторе: Ёқубова Дилнавоз – Таджикский национальный университет, магистр второго курса юридического факультета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: 931669961.

Information about the author: Yoqubova Dilnavoz – Tajik National University, second-year master's student of Faculty of Law. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: 931669961.

ҲЕДХАНТИНГ (ШИРКАТИ ХИЗМАТРАСОНИИ ҲУҚУҚӢ) ҲАМЧУН САРЧАШМАИ ТИҶОРАТ

Абдуллоева Ф.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар айни замон, муҳити тиҷорат назар ба 5 - 7 соли пеш босуръат рушд мекунад. Глобализатсия ин равандро суръат мебахшад, бинобар ин дар бозорҳои гуногун рақобат бо сабаби ба воситаҳои истеҳсолот табдил додани дониш, ки натиҷаи гузариш ба ҷомеаи пасиндустриалӣ мебошад, шиддат мегирад.

Барои бисёр корпоратсияҳои фаромилӣ, ба монанди Coca-Cola, ҳиссаи сармояи ҷисмонӣ дар сармояи умумии ширкат камтар аз 20% аст. Боқимонда арзиши бренд, пеш аз ҳама кормандони роҳбарикунанда барои кор бо бозор ва мизочон аст. Аз ин рӯ, аз як ширкат ба корхонаи дигар интиқол додани кормандон барои гирифтани дониш ва технологияи нав бо онҳо маъмул аст. Ин вазъият на дар умум, балки барои мутахассисон – барандагони дониш, яъне мутахассисони мушаххас. Ширкатҳои пешқадам, ки метавонанд барои хидмати Ҳедхантинг (Ширкати хизматрасонии ҳуқуқӣ) пардохт кунанд.

Усули асосии интиҳоб ин ҷустуҷӯи мустақими фаъоли кормандон дар ширкатҳои профили муштарӣ дар байни онҳое мебошад, ки аллақай дар тиҷорат муваффақанд. Вақте ки доираи номзадҳои эҳтимолӣ муайян карда мешавад, ба интиҳобшудагон пешниҳод карда мешавад, ки ҷойи корро иваз кунанд. Қобилияти дарк кардани ангезаи гузариш яке аз ҷиҳҳои муҳимтарин дар кори сарпараст мебошад.

Интиҳоби менеҷмент – интиҳоби ҳайати роҳбарикунандаи миёна ва мутахассисони асосии баланддараҷа. Технологияи интиҳоби менеҷмент барои ҷустуҷӯ ва интиҳоби менеҷнерони звенои миёна ва мутахассисони асосии талабот истифода мешавад, ки онҳо хеле кам мустақилона кор меҷӯянд, бинобар ин, ин одамонро фаъолона ҷустуҷӯ ва ҳавасманд кардан лозим аст. Чун ин кормандон ҳамеша ба ширкатҳо заруранд ва аз онҳо ғоидаи хуб ба даст овардан мумкин аст.

Скрининг "интиҳоби рӯякӣ" аст, он аз рӯйи меъёрҳои расмӣ:

маълумот, синну сол, ҷинс, таҷрибаи таҳминии корӣ гузаронида мешавад. Дар натиҷа, бо гирифтани резюмҳои зиёд, интиҳоб аз ҷониби ҳуди фармоишгар анҷом дода мешавад ва агентии рекрутинг ҳамчун таъминкунандаи номзадҳои мувофиқ баромад мекунад.

Ҳедхантинг (Ширкати хизматрасонии ҳуқуқӣ) (friendhunter) як мутахассиси ҷалбкунанда мебошад, ки ба одамон аз муҳити худ барои ҷойҳои холӣ дар соҳаи бо истифода аз шабакаи худ маслиҳат медиҳад (одатан бо пул).

Таносуби сарлавҳа, ҷалб ва ҷустуҷӯи мустақим.

Чунин мафҳумҳои шабеҳ ба монанди чалбкунӣ, сарпарастӣ (чустучӯӣ иҷроия), чустучӯӣ мустақим аксар вақт ошуфта мешаванд, ки байни онҳо фарқиятҳои назаррас мавҷуданд. Хусусияти фарқкунандаи чустучӯӣ мустақим дар он аст, ки муштарӣ рӯйхати ширкатҳоеро нишон медиҳад, ки мутахассисонашон ба ӯ таваҷҷуҳ доранд ё хабар медиҳанд, ки мутахассисони ширкатҳои ҳамин соҳа заруранд. Вазифаи рекрутер аз интиҳоб ва тартиб додани рӯйхати мутахассисони зарурӣ, пайдо кардани маълумот барои тамос, гуфтушунид, арзёбӣ ва ташкили гуфтушунид бо муштарӣ мебошад. Чустучӯӣ иҷроия аз чустучӯӣ мутахассисони сатҳи олӣ иборат буда, усулҳои фаъоли ҷалбро дар бар мегирад. Ин усули ҷалб бо кори инфиродӣ бо муштарӣ, шумораи ҳадди ақалли номзадҳои тавсияшуда тавсиф карда мешавад. Ин "чустучӯӣ сифат", бо назардошти хусусиятҳои самти тичоратии фармоишгар, муҳити кор, сифатҳои тичоратӣ ва шахсии номзад, ба таври бевосита - бе эълони вакансия дар воситаҳои ахбори омма ташкил карда мешавад. Баръакси ҷалби кадрҳо, ки аслан як "интиҳоби амиқ" аст, ки хусусиятҳои шахсӣ ва сифатҳои тичоратии докталабро ба инобат мегирад, аз ҷониби агентии рекрутинг дар асоси пойгоҳи додаҳои номзадҳо ва воқуниш ба эълонҳо дар ВАО сурат мегирад. Натиҷаи интиҳоб аз таҷрибаи корфармо ва мундариҷаи базаи номзадҳо вобаста аст.

Аксари ширкатҳо дар ҷараёни рушди худ дер ё зуд ба зарурати ҷалби менечерони нави муваффақ барои идоракунии тичорати худ дучор мешаванд. Чунин сукути "хуни тару тоза" метавонад на танҳо ширкатро муътадил созад, балки ба он барои рушд ва забот кардани бозорҳои нав такони иловагӣ диҳад. Масъалаи ҷалби менечери касбӣ, махсусан, дар замони тавсеаи ширкат ё дар марҳилаи ҳамроҳшавии дигар корхонаҳо тезу тунд аст. Баъд аз ҳама, муваффақият ё ноқомии лоиҳа, пеш аз ҳама ба тахассуси менечероне, ки тичоратро идора мекунанд, вобаста аст. Бо вучуди ин, ҳатто вақте ки қарор қабул карда мешавад, муштарӣ ҳадди ақал се мушкилоти глобалӣ дорад.

Барои вазифаи менечерони калон номзадҳои эҳтимолан ҷолиб каманд ва чун қоида, онҳо дар чустучӯӣ кор нестанд. Аксар вақт мушкилот дар сохтори ширкат ва мавқеи он дар бозор сарчашма мегирад, на дар набудани номзади мувофиқ.

Пас аз дарк кардани ин вазъият, маъмурияти ширкат ба қароре меояд, ки машваратчиёро ба ҳамкорӣ ҷалб кунад. Вазифаи асосие, ки мушовирон ба назди худ гузоштаанд, чун дар ҳама гуна тичорати консалтингӣ, муайян кардани мушкили муштарӣ ва ҷӣ гуна бо талафоти камтарин ҳалли он аст. Дар баробари ин, ҳалли пешниҳодшуда бояд бо нақшаҳои рушди тичорати ширкати муштарӣ алоқаманд бошад. Мушкилоти асосӣ дар муносибатҳои муштариён, ба гуфтаи мушовирон, дарёфти тавозуни дуруст байни он чизе, ки муштарӣ воқеан ниёз дорад ва он чизест, ки ӯ мехоҳад.

Ширкат ҳамчун ҳадафи сарпараст.

Барои суғурта кардан аз ҳамлаҳои ҳедҳантинг (Ширкати хизматрасонии ҳуқуқӣ), роҳбари созмон бояд тахминан ҳисоб кунад, ки кадом мутахассисон дар ширкат метавонанд ба ҳедҳантинг таваҷҷуҳ кунанд.

Роҳи дигари "ҳифозати беруна" аз шикорчиён ҳадди аксар "танг" кардани каналҳои иттилоот дар бораи кормандони ширкат дар манобеи оммавӣ (дар матбуот, интернет ва ғайра) мебошад. Як қатор ширкатҳо ба кормандони худ нашри рақами телефон ва маълумот барои тамос, додани мусоҳиба бидуни ризоияти роҳбарияти ширкатро ба таври возеҳ манъ мекунанд. Хадамоти кадрҳо ё хадамоти амнияти ширкат метавонад доираи семинарҳо, конференсҳо, маҳфилҳои касбиро, ки дар он мутахассисон иштирок мекунанд, пайгирӣ кунад.

Технологияи корӣ:

Мехостам дар бораи технологияи сарфакорӣ чанд сухан гуям. Аниқтараш - дар бораи роҳҳои чустучӯӣ "**объектҳои**" эҳтимолии чалбкунӣ. Ин усулҳо пурасрор ва гуногунанд.

1. Таҳлили ниёзҳои муштариён — Тавре ки дар боло зикр гардид, сарлавҳа ба чустучӯӣ "тӯид" оғоз мекунанд, агар ва танҳо дар сурате, ки ӯ ниёзҳои муштарии худро дақиқ таҳия карда бошад. Аммо муштарӣ, дар навбати худ, аксар вақт доираи ширкатҳоеро, ки кормандони онҳо ба ӯ таваҷҷуҳ доранд, дақиқ муайян мекунанд. Баъзан ҳатто номҳои мушаххас вучуд доранд. Дар ин маврид вазифаи саркор аз он иборат аст, ки гуфтушунидро бо тактика ва таъсирнокии максималӣ гузаронад.

2. Таҳлили рақобат — Аммо, аксар вақт рӯй медиҳад, ки муштарӣ танҳо доираи сифатҳоеро муайян мекунад, ки ба ақидаи ӯ, номзади эҳтимолӣ бояд дошта бошад. Онҳо одатан таҷрибаи соҳаро дар бар мегиранд. Барои ҳалли ин мушкилот, сарпараст худаш муайян мекунад, ки дар кадом ширкатҳои ояндадор дар соҳа мутахассисон метавонанд кор кунанд. Ва ӯ ба "таҳияи" онҳо мувофиқи нақшае, ки аллакай ба шумо маълум аст, оғоз мекунад.

3. Тавсияҳо — Хедхантинг (Ширкати хизматрасонии ҳуқуқӣ) мисли ҳар як рекрутер, инчунин пойгоҳи додаҳои худро дорад. Тавре ки таҷриба нишон медиҳад, аксари мутахассисоне, ки худро дар майдони биниши сарбоз пайдо мекунанд, баъдан бо омодагӣ бо ӯ тамос мегиранд. Ҳамин тавр, бо тамос бо онҳо, мушовир метавонад қариб ҳамеша интизор шавад, ки тавсияҳо барои мутахассис ё маълумоти на он қадар маълум дар бораи ширкат гиранд. Оддӣ карда гӯем, ҳатто агар мутахассис ҳоло нақшаи иваз кардани ҷойи кори худро на дошта бошад ҳам, ӯ бо камоли майл шиносхояшро дар фаъолияти касбӣ тавсия медиҳад ё ширкатеро номбар мекунад, ки кормандонаш бо баъзе сабабҳо ҳоло омодаанд пешниҳодҳоро баррасӣ кунанд.

4. Таҳлили манбаъҳои ҷамъиятӣ — Ва ниҳоят, ҳар як сарвари ботаҷриба матбуоти тичорӣ ва соҳаро бодикқат пайгирӣ мекунад, дар намоишгоҳҳо ва семинарҳои мавзӯӣ иштирок мекунад ва бо иттилоот дар Интернет фаъолон кор мекунад. Ҳамаи ин корҳо пеш аз ҳама барои он анҷом дода мешаванд, ки кадоме аз мутахассисони ин соҳа коршинос аст, яъне онҳо ба бозор бештар нигаронида шудаанд. Илова бар ин, чорабиниҳои оммавӣ барои шиносоии шахсӣ сабабҳои зиёд медиҳанд, ки ба гуфтаи сарбоз ҳамеша истифода мешаванд. Ҳамин тавр, агар пас аз як суҳбати кӯтоҳ дар стенди намоишгоҳ корти визитии шуморо намояндаи агентӣ ба ҷайби худ кашад, идомаашро интизор шавад.

Андешаҳои коршиносон даар бораи хедхантинг (Ширкати хизматрасонии ҳуқуқӣ).

То ҳол ширкатҳои русӣ аз "шикорчиёни мукофот" эҳтиёткоранд: хизматрасонии онҳо арзон нест ва муваффақият на ҳамеша кафолат дода мешавад. Менечерҳо дар бораи таҷрибаи худ бо шикорчиёни мукофот ҳикояҳои дахшатовар нақл мекунанд.

Инна Ромагноли, директори генералии агентии маркетингии Proximity Russia гуфт, ки бо ташаббуси сарлавҳачӣ ба мушкилоти кадрӣ агентии худ ва ӯро бо менечерони сатҳи баланде, ки аллакай кор мекунанд, шинос карда, баъдтар дар бораи пешниҳодҳое, ки ӯ дар бораи иваз кардани ҷойҳои корӣ гирифтааст, фаҳмид.

Алексей Пугачёв, президенти оҷонсии таблиғотии Art-Com, ки аз хизматҳои ширкатҳои ҷустуҷӯӣ роҳбар низ истифода мекард, мегӯяд, ки ин ба хубӣ анҷом наёфтааст: олай."

Инна Ромагноли аз Proximity чунин мешуморад, ки хедхантинг (Ширкати хизматрасонии ҳуқуқӣ) на ҳама вақт дарк мекунанд, ки ба ғайр аз хусусиятҳои касбӣ, аз номзадҳо ба як вазифаи муайян чӣ гуна хусусиятҳо талаб карда мешаванд.

Шикояти дигар аз мақомоти ҷустуҷӯӣ иҷроия ин аст, ки хизматрасонии онҳо хеле гарон аст. Ба гуфтаи Лейф Боистрем, директори кадрҳои ИКЕА Русия, маҳз аз ин рӯ, ширкати ӯ танҳо "дар ҳолатҳои махсус" ба сарпарастон муроҷиат мекунад - вақте ки мутахассиси дорой ихтисоси хеле нодир лозим аст. Довталаб бояд на танҳо мутахассиси хуб бошад, балки инчунин бо се забон (русӣ, финӣ, шведӣ) суҳбат кунад ва инчунин барои кӯчидан ба Иркутск розӣ бошад.

Хизматҳои ширкатҳои ҷустуҷӯӣ иҷроия воқеан гарон меафтанд. Ширкатҳое, ки менечеронро бо маоши солонаи \$100,000 ё бештар аз он ҷалб мекунанд, маъмулан хизматҳои худро ба андозаи 30% маоши солонаи номзад баҳо медиҳанд, яъне арзиши ҳадди ақали фармоиш тақрибан \$30,000 аст.

Муовини Директори генералӣ оид ба сиёсати кадрӣ Бюрои конструкторӣ Сухой Сергей Ряковский, ҷамъбасти даъвоҳои муштарӣ дар муқобили хедхантинг, рӯйхати пурраро медиҳад: набудани кафолатҳои боэҳтимол аз сарлавҳаҳо. Ҳамин тариқ, мутахассиси пайдошуда метавонад ба ширкат мувофиқат накунад ва ё пас аз оғози кор зуд тарк кунад; супоришҳо суст иҷро мешаванд — ҷустуҷӯи мутахассис шаш моҳ ва аз ин ҳам зиёдтар давом мекунад; ахлоқи тичорӣ вайрон карда мешавад (кор бо рақибон, ифшои

маълумоти махфӣ, пешниҳоди номзадҳои «кулай», ки на ҳамеша бо салоҳияти худ фарқ мекунанд).

Ба гуфтаи Михаил Корсаков, директор оид ба равобити байналмилалӣ ва рушди касбии Ассотсиатсияи менечерони Русия, талабот ба менечерони боло ва миёна то ҳол аз ҷониби “рекрутерҳои корпоративӣ” - шубҳаҳои кадрӣ ширкатҳо қонеъ карда мешавад: “Тадқиқоти мо нишон медиҳад, ки агентҳои рекрутингӣ бештар дар шароити фишор ва ё дар асоси мулоҳизаҳои имиджӣ мувоҷеҳ мешавад. Дар ин ҳолат интихоби агентӣ - таъминкуандаи "сарварон" аз таҷрибаи дархостҳои қаблӣ барои чунин хидматҳо ва тавсияҳои ҳамкорон ва шарикон муайян карда мешавад”.

АДАБИЁТ

- 1 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон 6 ноябри соли 1994 дар раёйпурсии умумихалқӣ қабул карда шуд. 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 бо тариқи раёйпурсии умумихалқӣ ба он тағйиру иловаҳо ворид карда шудаанд. Душанбе, 2016.
- 2 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи низомии иҷозатдиҳӣ" аз 2 августи соли 2011, № 751.
- 3 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иҷозатномадиҳӣ ба баъзе намудҳои фаёолият», 17 майи соли 2004, № 37.
- 4 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи бақайдгирии давлатии шахсони ҳуқуқӣ ва соҳибкорони инфиродӣ”, 19 майи соли 2009, № 508.
- 5 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи иттилоот» аз 2 декабри соли 2002.
- 6 Кодекси гражданин Ҷумҳурии Тоҷикистон // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 1999, №6, мод. 153, мод. 154; с. 2001, №7, мод. 508; с. 2002, №4, қ. 1, мод. 170; с. 2005, №3, мод. 125; с. 2006, №4, мод. 193; с. 2007, №5, мод. 356; с. 2010, №3, мод. 156; №12, қ. 1, мод. 802; с. 2012, №7, мод. 700; №12, қ. 1, мод. 1021; с. 2013, №7, мод. 504; Қонуни ҚТ аз 18.03.2015 с., № 1178.
- 7 Баранова Г. В. Рекрутинг — это ежедневный тренинг // Управление персоналом. 2005. № 11. С. 6—15.
- 8 Батуркина О. Как победить в «битве за головами»? // Кадровый менеджмент. 2005. № 1. С. 12—15.

ҲЕДХАНТИНГ (ШИРКАТИ ХИЗМАТРАСОНИИ ҲУҚУҚӢ) ҲАМЧУН САРЧАШМАИ ТИҶОРАТ

Муҳимияти ин равиширо натиҷаҳои тадқиқоте, ки аз ҷониби Ассотсиатсияи менечерони Русия ва ширкати байналмилалӣ консалтингии Ernst Young гузаронида шудааст, тасдиқ мекунанд. Таҳлили натиҷаҳои бадастомада нишон медиҳад, ки барои топ-менечерҳои Русия вазифаи аввалиндараҷаи сиёсати кадрӣ ҷалби менечерони баландихтисос ва мутахассисони маҳдуд мебошад. Дар Русия, аввалан, мутахассисони пурқуввати сатҳи боло талаботдоранд, ки дорои потенциали ғании синтезӣ мебошанд - на танҳо омодагии амиқи касбӣ, балки таҷрибаи васеи амалии идоракунӣ (барномасозӣ ва идоракунӣ, тавсиф ва татбиқи лоиҳа ва ғайра); дуюм, ширкатҳо махсусан ба мутахассисони сатҳи миёна, ки донишу малакаи касбии тангдоранд, эҳтиёҷдоранд.

КАЛИДВОЖАҲО: ширкати ҳуқуқӣ, хизматрасонии ҳуқуқӣ, (ҳедхантинг), ширкат, корхона, аутсорсинг, танзимнамоӣ.

ХЕДХАНТИНГ (КОМПАНИЯ ЮРИДИЧЕСКИХ УСЛУГ) КАК ИСТОЧНИК БИЗНЕСА

Важность такого подхода подтверждают результаты исследования, проведенного Ассоциацией менеджеров России и международной консалтинговой фирмой Ernst Young. Анализ полученных результатов показывает, что для топ-менеджеров России первостепенной задачей кадровой политики является привлечение высококвалифицированных управленцев и ограниченных специалистов. В России в первую очередь востребованы сильные специалисты высокого уровня, обладающие богатым синтетическим потенциалом - не только глубокой профессиональной подготовкой, но и большим практическим управленческим опытом (программирование и управление, описание и реализация проектов и т.д.); во-вторых, компаниям особенно нужны специалисты среднего звена, обладающие узкими профессиональными знаниями и навыками.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: юридическая фирма, юридические услуги, (handhunting), компания, предприятие, аутсорсинг, регулирование.

HEADHUNTING (LEGAL SERVICES COMPANY) AS A SOURCE OF BUSINESS

The importance of this approach is confirmed by the results of a study conducted by the Association of Managers of Russia and the international consulting firm Ernst Young. An analysis of the results obtained shows that for top managers in Russia, the primary task of personnel policy is to attract highly qualified managers and limited specialists. In Russia, first of all, strong high-level specialists with a rich synthetic potential are in demand - not only deep professional training, but also great practical managerial experience (programming and management, description and implementation of projects, etc.); secondly, companies especially need mid-level specialists with narrow professional knowledge and skills.

KEYWORDS: law firm, legal services, (handhunting), company, enterprise, outsourcing, regulation.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Абдуллоева Фарангис* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуюми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: 559889888.

Сведения об авторе: *Абдуллоева Фарангис* – Таджикский национальный университет, магистрант второго курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: 559889888.

Information about the author: *Abdulloeva Farangis* – Tajik National University, second-year master`s student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: 559889888.

ПРИНЦИПҲОИ ҲУҚУҚИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ХУСУСӢ

Қодиров.Н.А., Фафуров Қ.А.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ҳар як соҳа ва низоми ҳуқуқ дорои принципҳои хеш мебошанд, ки чунин вазъ ба ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ низ истисно нест. Раванди ташаккули ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ ҳамчун низоми махсуси ҳуқуқ аз нимаи дуҷуми қарни XIX оғоз гардида, дар айни ҳол ба сатҳи ниҳой нарасидааст. Аз ин рӯ, ба низоми ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ феҳристи принципҳо якрағ нест. Чунончи Ш. Менглиев принципҳои ҳуқуқи байналмилалӣ хусусиро ба ду гурӯҳ ҷудо мекунанд, умумӣ ва махсус. Ба ҳайати принципҳои умумии ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ-принципҳои асосии ҳуқуқи байналмилалӣ ворид кардааст. Ба феҳристи принципҳои махсуси ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ принципҳои зеринро лоиқ донистааст: 1) принципҳои маҳдуд насохтан; 2) принципи шароити мусоид; 3) принципи тарафайн; 4) принципи речаи миллӣ; 5) принципи ихторияти ирода. Инчунин, ба принципҳои «омехтаи» ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ чунин принципҳои маҳдуд насохтан, речаи миллӣ, речаи шароити мусоид, тарафайн, реторсия (ё ҳуқуқ ба реторсия) шомил мебошанд. Принципҳои махсус ё соҳавии ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ аз принципҳои мухторияти ирода, ҳимояи тартиботи ҳуқуқи миллӣ, робитаи нисбатан зич, баробарии ҳуқуқи миллии кишварҳои гуногун, татбиқи ҳатмии ҳуқуқи хориҷӣ, локалӣ - ҳуқуқӣ иборат аст.

Л.П. Ануфриева ба ҳайси принципҳои ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ-принципи муомилаи байналмилалӣ, принципи речаи миллӣ, принципи речаи шароити мусоид, принципи тарафайн ва реторсияро пазируфтааст. А.С. Скаримов принципҳои ҳуқуқи байналмилалӣ хусусиро ба ду гурӯҳ ҷудо кардааст. Аввалан, принципҳои асосии ҳуқуқи байналмилалӣ оммавӣ ва баъдан принципи соҳавӣ, ки танҳо як принципи мухторияти иродаро лоиқ донистааст.

И.В. Гетман-Павлова принципҳои ҳуқуқи байналмилалӣ хусусиро ба ду гурӯҳ ҷудо мекунад: 1) принципҳои асосӣ (умумӣ)-и ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ, ки дар инҷо сухан дар бораи принципҳои асосии ҳуқуқи байналмилалӣ оммавӣ меравад; 2) принципҳои махсуси ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ, ки аз инҳо иборат мебошанд: а)принципи мухторияти иродаи иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқи; б)принципи пешниҳоди речаи муайян; в)принципи тарафайн; г)принципи маҳдуд насохтан; д)ҳуқуқ ва реторсия. Роҷеъ ба паринсипҳои ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ тадқиқоти мукамалро Ю.А. Акимова анҷом додааст, ки чунин таснифотро ба принципҳои ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ лоиқ донистааст: 1) принцип умумии ҳуқуқ; 2) принципи асосии ҳуқуқи байналмилалӣ; 3) принципҳои конституционӣ; 4) принципҳои байнисоҳавӣ, ки дар байни якҷанд соҳаи ҳуқуқ амал мекунад; 5) принципҳои соҳавии ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ.

Ҳамин тариқ, принципҳои ҳуқуқи байналмилалӣ хусусиро шартан ба се гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст. Аввалан, принципҳои асосии ҳуқуқи байналмилалӣ оммавӣ. Сониян, принципҳои «омехта»-и ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ (ки ба ин гурӯҳ, принципҳои оммавию хусусӣ ё миллию байналмилалӣ шомиланд-принципи маҳдуд насохтан, принципҳои речаи миллӣ, шароити мусоид, тарафайн, реторсия, муомилаи байналмилалӣ ва ғайра. М.Н. Кузнетсов ба ҳайси принципҳои ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ асосҳои коллизии ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ принципи речаи миллӣ, принципи муомилаи байналмилалӣ, принципи мухторияти иродаи тарафҳоро пазируфтааст. Тибқи принципи локалӣ-ҳуқуқӣ интиҳоб ва татбиқи ҳуқуқ дар ин ё он муносибат ба муайян бо ёрии мушаххаси унсури

расмие, ки дар қонунгузорӣ дарҷёфта аст, вобаста аст. Мисол, принции мазкур дар асоси пайвандҳои коллизии анъанавӣ «қонуни маҳалли ҷойгиршавии ашё», «қонуни маҳалли иҷро кардани шартнома», «қонуни суд», «қонуни парчам» ва ғайра ба роҳ монда мешавад.

Ба принципҳои умумии ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ, инчунин, принципҳои зеринро дохил кардан мумкин аст:

1. Принципи тобеияти миллии (дохилии) муносибатҳои ҳуқуқи хусусӣ бо унсури хориҷӣ. Принципи мазкур маънои онро дорад, ки танзими ҳуқуқи ин муносибатҳо танҳо аз ҷониби ҳокимияти ҳудуди соҳибхитӣ, яъне давлат амалӣ карда мешавад.

2. Принципи танзими коллизии муносибатҳои ҳуқуқи хусусӣ бо унсури хориҷӣ. Мутобиқи ин принцип чунин муносибатҳо бо қонунгузори умумии граждании миллии ҷориҷӣ танзим карда мешаванд. Принципи коллизии - ин принципи асосии ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ ба ҳисоб рафта ва ин принцип танҳо ба ин соҳаи ҳуқуқ хос мебошад.

3. Принципи истифодаи бечунуҷарои қонунгузори хориҷӣ мутобиқи қоидаи коллизии қонунҳо.

4. Принципи мустақилияти иродаи тарафҳо (принципи итиёрӣ). Ибораи «принципи автономии иродаи тарафҳо» яке аз ибораҳои маъмултарин дар истилоҳоти ҳуқуқи хусусии байналмилалӣ ба ҳисоб меравад.

5. Принципи истифодаи ягонаи қоидаи коллизии.

6. Принципи афзалияти меъёри шартномаи ҳуқуқи байналмилалӣ нисбат ба меъёри қонунгузори миллии. Принципи мазкур дар назар дорад, ки дар сурати ихтилоф (зиддият) байни меъёрҳои шартномаи ҳуқуқи байналмилалӣ ва қонунгузори дохилии меъёрӣ, шартномаи ҳуқуқи байналмилалӣ татбиқ карда мешавад. Принципи афзалияти шартномаи ҳуқуқи байналмилалӣ аҳамияти махсус дорад. Он на ба иттиҳоди байналмилалӣ ӯ дигар сохторҳои идеологи, балки ба далели равшани ҳуқуқшинос асос ёфтааст, ки меъёри шартномаи ҳуқуқи байналмилалӣ дар ҳуқуқи хусусӣ нисбат ба меъёрҳои умумии қонунгузори миллии ҳамеша хусусияти меъёрии махсус дорад. Аз ин рӯ меъёри шартномаи ҳуқуқи байналмилалӣ умуман уҳдадор нест, ки қонунгузори гражданиро риоя кунад.

Дигар принципҳои ҳуқуқи байналмилалӣ хусусии ин принципҳои асосии коллизии ба ҳисоб меравад, аз ҷумла:

1. Принципи ҷойгиршавии ашё-дар муносибатҳои моликият. Принципи мазкур маънои онро дорад, ки муносибатҳои моликият тибқи қонунгузори кишваре, ки дар он амволи дахлдор ҷойгир аст, танзим мешавад.

2. Принципи ҷойгиршавии пудратчи асосӣ дар муомила дар муносибатҳои шартномавӣ. Принципи мазкур чунин маъно дорад, ки агар дар қонун ӯ шартнома тартиби дигаре пешбинӣ нагардида бошад, нисбати муносибатҳои шартномавии ҳуқуқи кишваре, ки дар он тараф иҷроқунандаи асосии муомилот мебошад (маҳалли истиқомати ҷойгиршавӣ) татбиқ карда мешавад, мисол: ҳадақунанда дар шартномаи ҳада, пудратчи дар шартномаи пудрат ва ғайра.

3. Принципи парчам-нисбат ба муносибатҳои ҳамлу нақли байналмилалӣ. Дар муносибатҳои ҳамлу нақли байналмилалӣ чун қоида қонуни кишваре, ки боркашони байналмилалӣ ба қайд гирифта шудааст, татбиқ карда мешавад.

4. Принципи маҳалли расонидани зарар дар муносибатҳои шиканча. Ҷавобгарии барои уҳдадорихо оид ба расонидани зарар тибқи қонунгузори кишваре, ки ҳуқуқвайронкунии граждани (деликт) содир шудааст, муқарар карда мешавад.

5. Принципи маҳалли амалӣ гардонидани фаъолияти асосии меҳнатӣ. Муносибатҳои меҳнатӣ бо унсури хориҷӣ аслан бо қонуни кишваре танзим карда мешавад, ки дар қаламрави он фаъолияти асосии меҳнатӣ амалӣ карда мешавад.

6. Принципи татбиқ нагардидани қонунҳои хориҷӣ ба муносибатҳои ҳуқуқи муаллифӣ: ҳифзи ҳуқуқи муаллифӣ танҳо дар доираи қонунҳои кишваре, ки дар он ҳифзи мазкур дархост карда мешавад, сурат мегирад.

7. Принципи татбиқ накардани ҳуқуқи мурофиавии хориҷӣ: мурофиаи судӣ оид ба парвандаҳои граждании дорои унсури хориҷӣ танҳо тибқи қонунҳои кишвари суд сурат мегирад.

АДАБИЁТ

1. Менглиев Ш. Международное частное права / Ш. Менглиев. - Душанбе: ТНУ, 2013.
2. Скариндов А.С. Международное частное права / А.С. Скариндов. - СПб: Михайлова В.А-1998.
3. Лунц Л.А. Международное частное права общая часть / Л.А. Лунц. - М., 1959.

ПРИНЦИПҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ҲУҚУҚИ ХУСУСӢ

Ҳар як соҳа ва низоми ҳуқуқ дорои принципҳои хеш мебошад, ки чунин вазъ ба ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ истисно нест. Раванди ташаккули ҳуқуқи байналмилалӣ хусус ҳамаҷун низоми махсуси ҳуқуқ аз нимаи дуюми қарни XIX оғоз гардидааст. Дар мақолаи мазкур принципҳои асосӣ ва махсуси ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ баррасӣ карда мешаванд. Набудани таърифҳои дақиқи гуфташудаи принципҳо ба инкишофи ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ ҳамаҷун илм таъсири манфӣ мерасонад. Принципҳои ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ яке аз мавзӯҳои асосии ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ ба ҳисоб рафта, дорои хусусиятҳои хеш мебошад.

КАЛИДВОЖАҲО: ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ, принципҳо, принципҳои ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ

ПРИНЦИПЫ МЕЖДУНАРОДНОГО ЧАСТНОГО ПРАВА

Каждая область и система права имеет свои принципы, что не является исключением и для международного частного права. Процесс формирования международного частного права как особой системы права начался во второй половине XIX века. В данной статье рассматриваются основные и специальные принципы международного частного права. Отсутствие точных определений указанных принципов негативно сказывается на развитии международного частного права как науки. Принципы международного частного права считаются одной из основных тем международного частного права и имеют свои особенности.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: международные частные права, принципы, международные правовые принципы.

PRINCIPLES OF PRIVATE INTERNATIONAL LAW

Each area and system of law has its own principles, which is no exception for private international law. The process of formation of international private law as a special system of law began in the second half of the nineteenth century. This article discusses the basic and special principles of private international law. The lack of precise definitions of these principles has a negative impact on the development of private international law as a science. The principles of private international law are considered one of the main topics of private international law and have their own characteristics.

KEYWORDS: private international law, principles, international legal principles.

Маълумот дар бораи муаллифон: *Қодиров Некрӯз Абдулмаҷидович* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсенти кафедраи ҳуқуқи байналмилалӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Ғафуров Ҷовид Абдуразоқович - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуюми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сведения об авторах: *Кодиров Некруз Абдулмаджидович* – Таджикский национальный университет, кандидат юридических наук, доцент кафедры международного права. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, город Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Gafurov Jovid Abdurazokovich - Таджикский национальный университет, магистр второго курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, город Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Information about the authors: *Kodirov Nekruz Abdulmajidovich* - Tajik National University, Candidate of Law, Associate Professor of the Department of International Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Dushanbe city, Rudaki avenue, 17.

Gafurov Jovid Abdurazokovich - Tajik National University, second-year master's student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Dushanbe city, Rudaki avenue, 17.

АСОСҲОИ АВВАЛИНДАРАҶАИ БА ВУҶУД ОМАДАНИ ҲУҚУҚИ МОЛИКИЯТ

Абдулқодирзода М.С.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Асосҳои аввалиндараҷаи ба вучуд омадани ҳуқуқи моликият яке аз намудҳои асосӣ ба вучуд омадани ҳуқуқи моликият мебошад. Ин асосӣ ба вучуд овардани ҳуқуқи моликият дар сарчашмаҳо мавзӯи нав нест. Ҳанӯз дар Рим қадим чунин асосӣ ба даст овардани ҳуқуқи моликият вучуд дошт. Дар ҳуқуқи хусусии Римӣ мафҳуми асосӣ аввалиндараҷаи ба даст овардани ҳуқуқи моликиятро чунин маънидод менамуданд: Асосӣ аввалиндараҷаи ба

вучуд омадани ҳуқуқи моликият «ин ҳуқуқ аввалин мартаба пайдо мешавад ва ё аз ҳуқуқҳои соҳибмулки пешина вобастагӣ надорад».

Дар замони имурӯза чунин асоси ба даст овардани ҳуқуқи моликият мазмуни худро тағйир надодааст. Дар адабиётҳои ватанию хориҷӣ чунин мафҳуми асоси аввалиндараҷаи ба даст овардани ҳуқуқи моликиятро пешниҳод менамоянд, ки мазмуни як доранд. Масалан, дар китоби дарсӣ, ки аз ҷониби сивилистони ватанӣ навишта шудааст чунин мафҳуми асоси аввалиндараҷаи ба даст овардани ҳуқуқи моликият пешниҳод шудааст: «Ба воситаи аввалиндараҷаи ба даст даровардани ҳуқуқи моликият он ҳолатҳое дохил мешаванд, ки дар он ҳуқуқи моликият ба ашё аввалин бор ва ё бархилофи иродаи соҳибмулки пешина ба вучуд меояд». Инчунин, дар китоби дигар бошад «Асоси аввалиндараҷаи бавучуд омадани ҳуқуқи моликият заминаи ба миён омадани ҳуқуқи моликият мебошад, ки пештар арзи вучуд надошт, маҳз дар заминаи ҳамин асос ба вучуд омадааст» [7]. Дар адабиётҳои хориҷӣ бошад оид ба ин масъала андешаҳо ҷой доранд. Масалан, О.С. Иоффе қайд менамояд, ки хусусияти тарзи аввалиндараҷа дар он зоҳир мегардад, ки ҳуқуқи моликият ба ашё ё бори якум ба даст оварда мешавад, ё бидуни иродаи соҳибмулки пешинаи ӯ» [10]. Ин хусусиятҳои Асоси аввалиндараҷаи бавучуд овардани ҳуқуқи моликиятро дар адабиёт «маҳаки иродавӣ» номида шудааст [12].

Дар навбати худ Б.Б. Черепяхин ақидаро дар бораи «маҳаки иродавӣ» мавриди танқиди илмӣ қарор дода, асоси дигари тафовутгузори тарзҳои ба даст овардани ҳуқуқи моликиятро пешниҳод кардааст, ки тибқи он барои тафовутгузори тарзҳои аввалиндараҷа ва муштак маҳаки иродавино истифода бурдан лозим нест, балки вобастагии ҳуқуқи бадасторанда аз ҳуқуқи моликии пешина муҳим мебошад. Дар адабиёт маҳаки пешниҳоднамудаи Б.Б. Черепяхин «маҳаки ворисии ҳуқуқӣ» номида шудааст.

Қайд кардан зарур аст, ки концепсияи пешниҳоднамудаи Б.Б. Черепяхин нигоҳ доштани масъулиятро ба ашё ҳангоми гузаштани ҳуқуқи моликият ба он асоснок мекунад ва барои ҳамин концепсияи мазкур сазовори эътирофи умум мебошад [11].

Дар ин асос назарияи омехтаи маҳаки ба даст овардани ҳуқуқи моликият ба вучуд меорад, ки он ҳам «маҳаки ворисии ҳуқуқӣ» ва ҳам «маҳаки иродавӣ»-ро дар бар мегирад.

Дар замони имрӯза бошад асосҳои аввалиндараҷа ба вучуд овардани ҳуқуқи моликиятро КМ ҚТ ва дигар санадҳои меъёри ҳуқуқӣ муқаррар намудааст. КМ ҚТ чунин асоси аввалиндараҷаи ба даст овардани ҳуқуқи моликиятро нишон додааст:

1. Ба даст даровардани ҳуқуқи моликият ба ашёи нав тайёр карда. Ба даст даровардани ҳуқуқи моликият ба ашёи нав тайёр карда ба воситаи аввалиндараҷаи ҳуқуқи моликият дохил мешавад, чунки ин ашё пеш аз ин тамоман вучуд надошт ва ҳуқуқи моликият умуман якумин бор ба ин ашё ба вучуд омадааст. Ба даст овардани ҳуқуқи моликият дар натиҷаи тайёр кардан ё сохтани моли нав тарзи баамалбарории имконияти соҳиби ҳуқуқи моликият шудан ба молу мулк мебошад. Субъектоне, ки чунин имкониятро надоранд, тайёр кардан ё сохтани моли нав оқибати ҳуқуқиро дар намуди пайдоиши ҳуқуқи моликият ба вучуд намеорад. Онҳо ҳуқуқи ашёи дахлдорро пайдо мекунанд. Тайёр кардан ё сохтани моли нав бояд маҳз барои худ истеҳсол карда шавад. Яъне, агар мол ба манфиати худ, барои қонеъгардонии эҳтиёҷоти худ тайёр карда ё сохта шавад (бигузор ин эҳтиёҷот минбаъд дар фуруш ё ҳадяи моли таҳиягардида ифода ёбад), ба таҳияи он изҳори иродаи шахсии истеҳсолкунанда вучуд дошта бошад, дар ин сурат барои шахс тибқи асосҳои пешбиниамудаи қ. 1 м. 288 КМ ҚТ ҳуқуқи моликият ба миён меояд ва агар мол барои манфиати шахси дигар, барои қонеъгардонии эҳтиёҷоти ӯ нигаронида шуда, барои таҳияи он иродаи муштараки тарафҳо изҳор шуда бошад (масалан, дар шартномаи паймонкорӣ), пас ҳуқуқи моликият ба чунин мол на ба таҳиякунанда, балки ба шахсе ба миён меояд, ки ба манфиати он мол тайёр карда шудааст. Ҳолати шабех, инчунин, ҳангоме рух медиҳад, ки агар дар чараёни тайёр кардан ё сохтани мол кормандони шахси ҳуқуқӣ, ки фаъолияти худро дар асоси шартномаи меҳнатӣ анҷом медиҳанд, иштирок дошта бошанд. Дар ин ҳолат ҳуқуқи моликият ба чунин мол барои ҳуди шахси ҳуқуқӣ ба миён меояд. Инчунин, ҳангоме ки шахрванди алоҳида ба сифати корфармо баромад мекунад, вазъ ба таври шабех ҳал карда мешавад.

Ҳуқуқи моликият ба бино, иншоот ва дигар молу мулки ғайриманкули аз нав таъсисёбанда, ки бояд аз қайди давлатӣ гузарад, аз лаҳзаи чунин бақайдгирӣ ба миён меояд. Молу мулки ғайриманкул аз лаҳзаи бақайдгирии давлатии он ташкилёфта ба ҳисоб меравад.

Ҳуқуқи моликият ба молу мулки манкули аз нав таъсисдодашаванда хангоми мавзуи алоҳидаи олами моддӣ шудани он пайдо мешавад [4].

Ҳамин тавр, ҳуқуқи моликиятро ба ин ашё шахсе пайдо мекунад, ки ин ашёро барои худ бо риояи меъёрҳои қонун ва ё дигар санадҳои меъёрӣ тайёр кардааст ва ё сохтааст. Ашёи нав тайёршуда метавонад ҳам манкул ва ҳам ғайриманкул бошад. Ҳуқуқи моликият ба ашёи нав тайёркардаи ғайриманкул бақайдгирии давлатиро талаб мекунад ва мувофиқи моддаи 289 КМ ҚТ, ҳуқуқи моликият ба он аз лаҳзаи бақайдгирии он ба вучуд меояд.

2. Коркарди ашё ва ё спетсификатсия. Масъалаи ба даст овардани ҳуқуқи моликият ба ашёи спетсификатсияшуда аз давраи ҳуқуқи римӣ баҳсноқ мебошад (баҳси машҳур байни прокулианиҳо ва сабинианиҳо).

Қонунгузории маданияи муосир қоидаи зерини коркардро муқаррар мекунад, ки тибқи он агар дар шартнома тартиби дигаре пешбинӣ нашуда бошад, ҳуқуқи моликият ба молу мулки нави манкул, ки шахс бо роҳи коркард аз масолеҳи бегонабуда тайёр кардааст, аз тарафи соҳиби масолеҳ ба даст оварда мешавад. Яъне, коркарди ашё ва ё спетсификатсия чунин воситаи ба даст даровардани ҳуқуқи моликият мебошад, ки дар он як шахс ашёи навро аз маҳсулоти шахси дигар тайёр менамояд. Агар дар шартнома тартиби дигар пешбинӣ нашуда бошад, ҳуқуқи моликият ба молу мулки нави манкул, ки шахс бо роҳи коркард аз маҳсулоти бегона тайёр кардааст, аз тарафи соҳиби маҳсулот ба даст дароварда мешавад. Ин қоида дар ҳолатҳои татбиқ карда мешавад, ки агар спетсификатор маҳсулоти бегонаро бе вучуд доштани шартнома байни ӯ ва соҳиби маҳсулот истифода мебарад. Қонун имконияти ба даст овардани ҳуқуқи моликиятро аз ҷониби худи шахси коркардро анҷом дода (спетсификатор) пешбинӣ менамояд. Ба андешаи Қурбонов Қ.Ш. «дар сурати аз арзиши масолеҳ хеле баланд будани арзиши коркард ҳуқуқи моликии ӯро ба молу мулки нав шахсе пайдо мекунад, ки софдилона амал карда, коркардро ба манфиати худ анҷом додааст» [5].

Инчунин, дар адабиётҳо омадааст, ки спетсификатор танҳо дар ҳолати мавҷуд будани се шарт ҳуқуқи моликиятро ба ашёи нав пайдо карда метавонад:

- 1) агар арзиши меҳнати сарфкарда аз арзиши маҳсулот хеле баланд бошад;
- 2) агар спетсификатор бовичдон бошад, яъне то ба охир расондани қор ӯ наредонист, ки маҳсулоти бегонаро истифода бурдааст;
- 3) агар спетсификатор ашёро барои худ, на барои ба даст даровардани ғоида тайёр карда бошад.

Дар баробари ин агар дар созишнома тартиби дигаре пешбинӣ нагардида бошад, соҳиби масолеҳ, ки ба маҳсулоти аз он тайёркардашуда ҳуқуқи моликият пайдо кардааст, вазифадор аст арзиши коркардро ба шахси ин амалро анҷомдода пардохт кунад, дар ҳолати ҳуқуқдор шудани шахс ба моли нав бошад, шахси коркардро анҷомдода вазифадор аст ба соҳиби масолеҳ арзиши онро пардозад.

Одатан ҳуқуқи моликият ба ашёи спетсификатсияшуда ба молики масолеҳ тааллуқ дорад. Аммо тавассути шартнома мавқеи зикргардида байни молики масолеҳ ва спетсификатор метавонад тағйир ёбад. Масалан, дар шартномаи паймонкорӣ қорҳо аз ҷониби паймонкорчӣ бо мавод ва тавассути қувва ва воситаҳои ӯ анҷом дода мешавад, вале ҳуқуқи моликиятро ба ашёи тайёршуда фармоишгар ба даст меорад. Молики масолеҳ, ки дар натиҷаи амали бевичдононаи шахси коркардро анҷомдода аз он маҳрум шудааст, ҳақ дорад масолеҳи нав ва ҷуброни зиёни расидаро талаб намояд. Яъне, агар дигар ҳолат дар шартнома пешбинӣ нашуда бошад, соҳибмулки маҳсулот, ки ҳуқуқи моликиятро ба ашёи нав пайдо намудааст, уҳдадор мешавад, ки ба спетсификатор арзиши коркардро диҳад ва агар соҳибмулки ашё спетсификатор шавад, ӯ уҳдадор мешавад ба соҳиби маҳсулот арзиши маҳсулотро баргардонад. «Ин қоида хангоми умуман вучуд надоштани шартнома байни соҳибмулки маҳсулот ва спетсификатор низ татбиқ карда мешавад».

3. Ашѐе, ки чамъоварии он дастраси умум мебошад. Ба воситаи аввалиндараҷаи ба даст даровардани ҳуқуқи моликият инчунин ашѐе, ки чамъоварии он дастраси умум мебошад, дохил шуда метавонад (чамъ кардани мевачот, моҳигирӣ ва ғ.). Дар ҳолатҳое ки мутобиқи қонун, бо иҷозати умумие, ки молик додааст ё мутобиқи анъанаҳои маҳаллӣ дар ҷангалзор, обанбор ё дигар минтақа чамъоварии ҳосили мевачот, сайди моҳӣ, сайди ҳайвонот, чамъоварии дигар чизҳо дастраси умум ва дигар амал иҷозат дода шудааст, ҳуқуқи моликиятро ба моли дахлдор шахсе пайдо мекунад, ки онро чамъоварӣ ё шикор кардааст (м. 292 КМ ҚТ). Ин чамъоварӣ танҳо дар ҳолатҳое, ки қонун, иҷозатномаи махсус ва ё одатҳои маҳаллӣ вучуд доранд, мумкин аст. Ҳуқуқи моликиятро ба ин ашѐе шахсе, ки чамъовариро ба амал баровардааст, пайдо мекунад.

Қонун се асоси ба моликият гирифтани чамъоварии молҳои дастраси умумро пешбинӣ мекунад: а) ба қонун мутобиқат кардан; б) иҷозати умумӣ; в) мутобиқи анъанаҳои маҳаллӣ будан.

4. Ба даст даровардани ҳуқуқи моликият ба молу мулки бесоҳиб. Ашѐе дар муомилоти маданӣ ҳамчун объекти ҳуқуқ баромад мекунад ва дар баробари ин субъекти худро дорад. Лекин ҳолатҳое ба вучуд омада метавонанд, ки амвол бесоҳиб мемонад. Шахс тибқи ҳолатҳо ва тартиби пешбиниамудаи КМ ҚТ метавонад ба молу мулке, ки соҳиб надорад, ба молу мулке, ки соҳибаш номаълум аст ё ба молу мулке, ки соҳибаш аз он даст кашидааст ё бо дигар асосҳои пешбиниамудаи қонун ҳуқуқи моликиятро аз даст додааст, ҳуқуқ пайдо кунад (қ. 3 м. 288 КМ ҚТ). Мувофиқи м. 296 КМ ҚТ ашѐи бесоҳиб чунин ашѐе мебошад, ки соҳиб надорад ё соҳибаш номаълум аст ва ё ин ки соҳибаш аз ҳуқуқи моликият ба ин ашѐе даст кашидааст. Ин ҳолат дар адабиётҳо гуногун аст. Масалан, ба андешаи Қурбонوف Қ.Ш. унсурҳои ба даст ашѐи бесоҳиб ҷудо менамояд, ки чунин аст, ашѐе, ки:

- а) соҳиб надорад;
- б) соҳибаш номаълум аст;
- в) ашѐе, ки соҳибаш аз моликии он даст кашидааст [2].

Лекин даст кашидан аз ҳуқуқи моликият, то ба шахси дигар нагузаштани он, ҳуқуқ ва уҳдадорихои соҳибмулкро нисбати ашѐи муайян қатъ гардонда наметавонад [3]. Дар КМ асосҳои ба даст даровардани ҳуқуқи моликият ба ашѐи ғайриманқули бесоҳиб (қ. 2 м. 296 КМ) ва ба ашѐи манқуле, ки аз онҳо соҳибмулк даст кашидааст (м. 297 КМ) муайян карда шудаанд.

Қонун қоидаи махсусро оид ба ба даст овардани ҳуқуқи моликият ба ашѐи ғайриманқули бесоҳиб пешбинӣ менамояд. Ашѐи ғайриманқули бесоҳиб аз ҷониби мақомоте, ки молу мулки ғайриманқулро ба қайди давлатӣ мегирад, тибқи аризаи мақомоти дахлдори давлатӣ ба ҳисоб гирифта мешавад. Пас аз гузаштани ду сол аз рӯзи ба ҳисоб гирифтани ашѐи ғайриманқули бесоҳиб, мақомоти ваколатдори идораи молу мулки давлатӣ метавонад ба суд бо талабот дар мавриди ба моликияти давлатӣ дохилшуда эътироф кардани ин ашѐе муроҷиат кунад. Ашѐи ғайриманқули бесоҳиб, ки бо қарори суд ба моликияти давлатӣ қабулгардида эътироф нашудааст, метавонад аз тарафи молики онро гузошта аз нав барои соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ қабул гардад ва ё тибқи эътибори давомнокии муҳлати ба даст овардани ашѐе соҳибӣ карда шавад (қ. 5 м. 296 КМ ҚТ). Яъне, ашѐи ғайриманқули бесоҳиб аз тарафи мақомоте, ки молу мулки ғайриманқулро ба қайди давлатӣ мегирад, мувофиқи аризаи мақомоти дахлдори давлатӣ ба қайд гирифта мешавад. Ба ҳисобгирӣ дар ҷойи мавҷудаи ин ашѐи ғайриманқул ба амал бароварда мешавад. Пас аз гузаштани ду сол аз рӯзи ба ҳисоб гирифтани ашѐи ғайриманқули бесоҳиб, мақомоти ваколатдори идораи молу мулки давлатӣ метавонад ба суд бо талабот оид ба моликияти давлатӣ дохилшуда эътироф намудани ин ашѐе муроҷиат намояд. Ашѐи ғайриманқули бесоҳиб, ки бо қарори суд ба моликияти давлатӣ қабулшуда эътироф нашудааст, метавонад аз тарафи соҳибмулки онро гузошта аз нав ба тасарруфи истифодабарӣ ва ихтиёрдорӣ қабул карда шавад ва ё мувофиқи эътибори давомнокии муҳлати ба даст овардани ашѐе соҳибӣ карда шавад [1].

Ҳамаи ашѐи аз он дасткашидашуда ба ду гурӯҳ ҷудо карда шудаанд. Ба гурӯҳи якум ашѐи камарзиш, ки нархи он пасттар аз ҳаҷми панҷкаратаи музди меҳнати ҳадди ақал мебошад, инчунин партовҳои партофташудаи филизот, маҳсулоти нуқсондор,

боқимондаҳои хӯла, хоктӯдаҳои кон ё партове, ки хангоми истихроҷи канданиҳои фойданок ба вучуд омадаанд, партови истеҳсолот ё дигар партовҳо дохил мешавад. Ин номгӯй ниҳой мебошад, вале наметавон гуфт, ки пурра муайян гардидааст [6]. Ба гурӯҳи дуҷум ҳамаи он ашёи партофташуда дохил мешавад, ки вобаста ба аломатҳои худ ба гурӯҳи якум дохил карда нашудааст. Инҳо на шикастпора, на партов ва на ашёе мебошад, ки арзиши он наметавонад яқинан аз музди меҳнати ҳадди ақал панҷ маротиба камтар бошад.

5. Бозёфт. Ашёҳои ёфташуда ашёе эътироф карда мешавад, ки аз соҳиби молик ё дигар шахси ваколатдор бархилофи иродаи он дар натиҷаи гум кардани он баромадааст ва аз тарафи ягон шахс ёфта шудааст. Бозёфт ҳамчун амал (рафтор) худ аз худ боиси пайдоиши ҳуқуқи моликияти шахси ашёёфта намебошад [8]. Агар шахси ба талаб карда гирифтани ашё ваколатдоршуда ба таври оммавӣ барои баргардонидани ашёи гумшуда мукофот эълон карда бошад, подош мутобиқи шарт ба таври оммавӣ эълоншуда пардохта мешавад. Агар дар тули шаш моҳи арз кардан ба милитсия ё мақомоти дахлдори давлатӣ оид ба ёфтани ашё шахси ба гирифтани ашё ҳақдошта муайян нагардад ва аз ҳуқуқи худ ба ашё ба шахси ашёро ёфта ё милитсия ё мақомоти дахлдор арз накунад, шахси ашёёфта ба он ҳуқуқи моликии пайдо мекунад. Агар шахси ашёёфта онро соҳибӣ кардан нахоҳад, он ба моликияти давлат мегузарад [7].

Шахсе, ки ашёи гумшударо ёфтааст, мувофиқи б. 1 м. 251 уҳдадор аст, шахси гумкардаи ашё ё дигар шахсони ба ӯ шиносро, ки ҳуқуқи гирифтани онро доранд, огоҳ намуда, ба онҳо ашёро баргардонад. Агар ашё дар бино ва нақлиёт ёфта шуда бошад, он бояд ба намояндаи соҳиби ин бино ё воситаи нақлиёт супурда шавад. Агар соҳибмулки ашёи ёфтшуда номаълум бошад ё ҷойи зисташ аниқ набошад, шахси ашёро ёфтагӣ уҳдадор мешавад дар бораи бозёфт ба мақомоти дахлдори давлатӣ хабар диҳад. Шахси ашёёфта ҳуқуқ дорад, онро худаш нигоҳ дорад ё барои нигоҳдорӣ ба мақомоти ҳокимияти маҳаллӣ ё шахси муайяннамудаи онҳо супорад. Агар ашё зудвайроншаванда бошад, ё нигоҳдори он аз арзшии худ ашё зиёдтар бошад, шахси ашёёфта метавонад онро фурӯхта ва оид ба маблағи фурӯши он далели ҳатти тасдиқунанда гирад. Маблағе, ки аз фурӯши ашёи ёфташуда ба даст омадааст, бояд ба соҳибмулк ё шахси ваколатдор баргардонда шавад. Шахси ашёёфта барои гум кардан ё иллатнок кардани ашё танҳо дар ҳолатҳои ғаразнок ё беэҳтиётии дағал ва ба арзиши ашё масъулият дорад. Агар дар давоми шаш моҳи баъд аз ба милитсия ё мақомоти дахлдори давлатӣ арз кардани шахс оид ба бозёфт соҳибмулки ашё ёфта нашавад, шахси ашёёфта ҳуқуқи моликиятро ба ашё пайдо мекунад. Агар шахси ашёёфта аз қабул кардани ашё даст кашад, он ба моликияти давлатӣ мегузарад.

Шахси ашёёфта дар ҳолати хабар надодан дар бораи бозёфт аз ҳуқуқи талаб кардани подош маҳрум мегардад.

6. Ҳайвоноти беназорат. Ҳолати ҳуқуқи ҳайвонҳои бесоҳиб бо моддаҳои 301 - 303 ҚМ ҚТ танзим мешавад. Мафҳуми ҳайвонотро ҚМ ҚТ пешбинӣ накардааст. Аммо қонуни ҚТ «дар бораи байтори мафҳуми ҳайворро пешниҳод кардааст. Мувофиқи м. 1- и қонуни мазкур «ҳайвонот - ҳамаи ширхӯрон, парандаҳо, хазандаҳо, обхокиҳо, занбӯри асал, моҳӣ ва дигар ҳайвонот, ки дар шароити сунъӣ нигоҳ дошта мешаванд ё дар табиат озодона зиндагӣ мекунанд».

Бо назардошти хусусиятҳои ҳайвонҳо ҳамчун объекти ҳуқуқ, қонунгузорӣ пешбинӣ намудааст, ки дар сурати баъди ба моликияти шахси дигар гузаштани ҳайвонот ҳозир шудани соҳиби аввалини онҳо соҳибмулк ҳақ дорад, хангоми эҳсоси меҳри ҳайвонот нисбат ба ӯ ё огоҳ шудан аз муносибати бераҳмона ва бевичдононаи соҳиби нав ба ҳайвонот дар асоси шартҳои дар созишномаи бо соҳибмулки нав басташуда баргардонидани ҳайвонот ва агар ба созиш наоянд, ба воситаи суд баргардондани онҳоро талаб намояд.

Дар сурати баргардондани ҳайвоноти беназорати хонагӣ ба соҳибмулк шахсе, ки ҳайвонотро боздоштааст ва шахсе, ки ҳайвонот зери нигоҳбонӣ ва истифодааш қарор доштанд, бо назардошти фойдаи аз истифодаи ҳайвонот ба дастоварда вобаста ба нигоҳбонии ҳайвонот ба ҷуброни хароҷоти зарурӣ аз тарафи соҳибмулк ҳуқуқ дорад (масалан, шахс метавонад ҷуброни хароҷотро барои хӯрондани гов, вале бо ба ҳисоб гирифтани маблағи шири аз гов гирифта талаб намояд). Шахсе, ки ҳайвонҳои беназорати

хонагиरो боздоштааст, ҳуқуқ дорад, ки мувофиқи қ. 2 ва 6 м. 300 КМ аз соҳибмулки он подош талаб намояд.

7. Ганчина. Ганчина - пул ва ё ашёи қиматбаҳое мебошад, ки ба зери замин ё дар шакли дигар пинҳон карда шудааст, соҳибмулки он номаълум аст ва ё мувофиқи қонун ҳуқуқи моликиятро ба он гум намудааст. Навъи махсуси ашёи бесоҳиб ганчина мебошад, яъне пул ё чизу чораи қиматноке, ки ба замин гӯр ё ба шакли дигар пинҳон карда шудаанд, ки молики он номаълум аст ё аз рӯи қонун нисбати он ҳуқуқ надорад. Дар сурати пайдо кардани он ё ёдгориҳои таърихӣ ва фарҳангӣ аз тарафи истифодабарандаи қитъаи замин, соҳиби иморат ва ғайра, ки ба ӯ марбутанд ва инчунин шахсоне, ки ганҷ ва ёдгориҳои таърихӣ ва фарҳангиро ёфтаанд, уҳдадоранд ба давлат супоранд.

8. Муҳлати бадастории ҳуқуқи моликият. Воситаи аввалиндараҷаи ба даст даровардани ҳуқуқи моликият, инчунин давомнокии муҳлати ба даст овардан, яъне бадаст даровардани ҳуқуқи моликият бо гузаштани муҳлати тасарруфӣ низ дохил мешавад. Давомнокии муҳлати ба даст овардан тарзи аввалиндараҷаи универсалии ба даст овардани ҳуқуқи моликият мебошад [12].

Меъёрҳои КМ оид ба даст даровардани ҳуқуқи моликият ба ашёи бесоҳиб, бозёфт, ҳайвонҳои беназорат ва ганчина, татбиқномаҳои бартариро нисбати меъёрҳои давомнокии муҳлати тасарруфӣ доранд. Ин маънои онро дорад, ки агар, масалан, ҳуқуқи моликиятро ба амвол ҳамчун ашёи бесоҳиб ба даст даровардан мумкин бошад ва инчунин имконияти ба даст даровардани ин амволро мувофиқи меъёрҳои давомнокии муҳлати тасарруфӣ вучуд дошта бошад, нисбати ин муносибат меъёре, ки асос ва тартиби гузариши молумулкро ба моликияти ин ё он шахс ҳамчун ашёи бесоҳиб муайян менамояд, татбиқ карда мешавад. Ин ҳолат бевосита дар КМ пешбинӣ шудааст.

9. Ба даст овардани ҳуқуқи моликият ба сохтмони худсарона. Барои сохтмонро худсарона эътироф намудан яке аз вайронкуниҳое, ки дар қ. 1 м. 293 КМ ҚТ пешбинӣ шудааст, кифоя мебошад: барпо намудани сохтмоне, ки дар қитъаи замини мутобиқи тартиби муқаррарнамудаи қонун ва дигар санади ҳуқуқӣ барои чунин мақсад ҷудонашуда ё бидуни гирифтани иҷозати зарурӣ ё ба таври назаррас вайрон кардани меъёру қоидаҳои шахрсозӣ ва бинокорӣ бунёд шудааст.

Агар нигоҳ доштани иморат ҳуқуқ ва манфиати қонунан ҳифзшудаи дигар шахсонро вайрон кунад ё ба ҳаёт ва саломатии шахрвандон таҳдид намояд, ҳуқуқи моликии ин шахсон эътироф карда намешавад.

10. Ба даст овардани ҳуқуқи моликият ба манзили кооперативӣ (қ. 8 м. 288 КМ ҚТ). Аъзои кооперативи манзил, сохтмону манзил, бӯстонсаро, гараж ё дигар кооперативи матлуботи дигар шахсоне, ки ба саҳмгузори ҳақ дошта, саҳми худро барои манзил, бӯстонсаро, гараж ё дигар бинои аз тарафи ҳамин кооператив ба онҳо ҷудокарда пурра пардохтаанд, ба молу мулки зикргардида ҳуқуқ пайдо мекунанд (қ. 8 м. 288 КМ ҚТ). Ҳамзамон, талаботи бақайдгирии давлатии гузаштани ҳуқуқи моликият ба молу мулки ғайриманқул бояд риоя карда шавад.

11. Ба даст овардани ҳуқуқи моликият аз ҷониби бадасторандаи бовичдон бо он шарте, ки агар молик ҳуқуқи талаб карда гирифтани молу мулкашро надошта бошад, яъне бо шарт мавҷуд будани маҳдудкунии виндикатсия (м. 289 ва м. 275 КМ ҚТ). Агар молу мулки музднок аз шахсе ба даст оварда шуда бошад, ки ҳуқуқи бегона кардани онро надошт ва ба дастдароваранда аз ин огоҳ набуд ва огоҳ буда ҳам наметавонист (бадасторандаи бовичдон), ин молу мулкро молик ё шахсе, ки молик барои соҳибӣ дода гум карда бошад ё аз онҳо дуздида шуда бошад ё бо усули дигар, бидуни ихтиёри онҳо аз соҳибиашон баромада бошад, молик ҳақ дорад онро аз бадасторанда талаб карда гирад (қ. 1 м. 275 КМ ҚТ). Дар ин ҳолат дар бораи имконияти виндикатсия намудани ашё аз ҷониби молик меравад. Агар шартҳои виндикатсия намудани молик ҷой надошта бошад, ҳуқуқи моликиятро соҳиби воқеии молу мулк (бадасторандаи бовичдон) пайдо мекунад. Аз бадасторандаи бовичдон талаб карда гирифтани пул, инчунин коғазҳои қиматноки манзурӣ мумкин нест.

- 1 Аржанов М.А. Вопросы происхождения и развития форм собственности в новой рукописи Маркса // СГиП. 1939. № 5. С. 89-90
- 2 Белов В. А. Национализация в российском гражданском праве: история и современность // Законодательство. 1999. № 2,3.
- 3 Блинков О. Е. Приобретение муниципальными образованиями права собственности на бесхозные недвижимые вещи // Государственная власть и местное самоуправление. 2003. № 5.
- 4 Гражданский кодекс Российской Федерации. Часть первая. Научно-практический комментарий / Отв. ред. Т.Е. Абова, А.Ю. Кабалкин, В.П. Мозолин. М., 1996. С. 351.
- 5 Генкин Д.М. Право собственности в СССР. М., 1961. С. 125-126., Советское гражданское право. Т.1. / Отв. ред. И.Б. Новицкий, П.Е. Орловский. М., 1959. С. 229-130. (муаллифи боб - А.А. Каравайкин),
- 6 Гражданское право/Под ред. А.П. Сергеева. Ю.К. Толстого. М. 1998 стр.337.
- 7 Егоров Н. Д. Вопросы правового опосредования отношений собственности // Труды по гражданскому праву / под ред. А. А. Иванова. М., 2003.
- 8 Ершов Ю. Проблемы статуса самовольных построек / Ю. Ершов. - ЭЖ-Юрист. 2006.
- 9 Змирлов К.П. Практические Заметки по вопросам гражданского права и судопроизводства. Журнал гражданского и уголовного права. 1882, книга 4. С. 85,
- 10 Иоффе О.С. Советское гражданское право (Курс лекций). Изд. ЛГУ, 1958. С. 283, 293, Иоффе О.С. Советское гражданское право. М., 1967. С. 315-316, 387, 389.
- 11 Курбонов Қ.Ш. Ҳуқуқи граждани қ1.(Китоби дарсӣ) / Қ.Ш. Курбонов. - Душанбе- 2014.
- 12 Курбонов Қ.Ш. Ҳуқуқи граждани қ1 / Қ.Ш. Курбонов. - (Китоби дарсӣ) Душанбе- 2014.
- 13 Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Манбаи дастрасӣ: www.jumhuriyat.tj.

АСОСҲОИ АВВАЛИНДАРАЧАИ БА ВУЧУД ОМАДАНИ ҲУҚУҚИ МОЛИКИЯТ

Дар мақола асосҳои аввалиндараҷа будани ба вучуд омадани ҳуқуқи моликият баррасӣ шудааст. Асосҳои аввалиндараҷаи ба вучуд омадани ҳуқуқи моликият, яке аз намудҳои асоси ба вучуд омадани ҳуқуқи моликият мебошад. Ин асоси ба вучуд овардани ҳуқуқи моликият дар сарчашмаҳо мавзӯи нав нест. Ҳанӯз дар Рими қадим чунин асоси ба даст овардани ҳуқуқи моликият вучуд дошт.

КАЛИДВОЖАҲО: ҳуқуқи моликият, асоси ба даст овардани ҳуқуқи моликият, асосҳои аввалиндараҷа, ҳуқуқҳои соҳибмӯлки пешина.

ПЕРВИЧНЫЕ ОСНОВАНИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ПРАВА СОБСТВЕННОСТИ

В статье рассматриваются основные причины возникновения права собственности. Первичное основание возникновения права собственности является одним из основных видов возникновения права собственности. Эта основа для установления прав собственности на источники не нова. Еще в Древнем Риме существовало такое основание для приобретения права собственности.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: право собственности, основание приобретения права собственности, основные основания, права предыдущих владельцев.

PRIMARY GROUNDS FOR ORIGIN OF PROPERTY RIGHTS

The article discusses the main causes of the emergence of property rights. The primary basis for the emergence of property rights is one of the main types of the emergence of property rights. This basis for establishing ownership of sources is not new. Even in ancient Rome, there was such a basis for acquiring property rights.

KEYWORDS: ownership right, the basis for acquiring the right of ownership, the main grounds, the rights of previous owners.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Абдуқодирзода Муҳаммадҷон Саидмуқаррам* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуюми факултети ҳуқуқшиносӣ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сведения об авторе: *Абдуқодирзода Муҳаммадҷон Саидмуқаррам* – Таджикский национальный университет, магистрант второго курса юридического факультета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Information about the author: *Abdukodirzoda Muhammadjon Saidmukarram* – Tajik National University, second-year master`s student of Faculty of Law. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17.

ТАНЗИМИ ҲУҚУҚИИ ФАЪОЛИЯТИ СОҲИБКОРОНИ ИНФИРОДӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Маҳмудов М.М.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон рушди фаъолияти соҳибкорӣ зарурияти замони муосир мебошад. Соҳибкорӣ шакли пешбаришавандаи муносибатҳои ҷамъиятӣ буда, баҳри баланд бардоштани қудрати моддӣ ва маънавии ҷамъият мусоидат менамояд, заминаи асосии амалигардонии маҳорат ва лаёқати ҳар шахсро ташаккул медиҳад, баҳри муттаҳидсозии миллат, ниғадошти руҳия ва шарофати миллии ҳидоят менамояд.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллии, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон таъкид мекунанд: “ Рушди соҳибкорӣ яке аз самтҳои асосии иқтисодӣ мебошад”.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон Парламент як қатор қонунҳоро дар самти фаъолияти соҳибкорӣ қабул намуд, ки ба ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шахрванд, таъмини тартиботи ҳуқуқӣ, пешрафти иқтисодӣ ва соҳибкорӣ равона шудаанд. Аз ҷумла, Кодекси андозаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “ Дар бораи бақайдгирии давлатии шахсони ҳуқуқӣ ва соҳибкорони инфиродӣ”, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ” ва дигар қонунҳое, ки муносибатҳои дар фаъолияти соҳибкорӣ ба вучудомадаро танзим менамоянд, қабул шудаанд. Тибқи ҚҚТ “ Дар бораи ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ” соҳибкорӣ – фаъолияти мустақили ба таваккал амалишавандаи шахсони бо тартиби муқарранамудаи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон ба қайди давлатӣ гирифташудае, ки барои ба даст овардани ғоида аз истифодаи молу мулк, истеҳсол, фурӯши мол (ичрои кор ё хизматрасонӣ) равона шудааст. Тибқи моддаи 5 қ. 2. Субъектҳои соҳибкорӣ инҳо мебошанд:

- хурд
- миёна
- калон

Ба субъектҳои соҳибқорӣ хурд соҳибқорони инфиродӣ ва шахсони ҳуқуқие мансубанд, ки даромади умумии онҳо дар як сол то 1000000 (як миллион) сомонӣ аст.

Ба субъектҳои соҳибқорӣ миёна шахсони ҳуқуқие мансубанд, ки даромади умумии онҳо дар як сол аз 1 000 000 (як миллион) то 25 000000 сомонӣ аст.

Ба субъектҳои соҳибқорӣ калон шахсони ҳуқуқие мансубанд, ки даромади умумии онҳо дар як сол аз 25 000 000 сомонӣ зиёд аст.

Мавзуи таҳқиқоти мо танзими ҳуқуқии фаъолияти соҳибқорони инфиродӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад, ки соҳибқорони инфиродӣ гуфта, шахрвандони дорои қобилияти пурраи амалкуниро меноманд, ки таҳти таваккал ва масъулияти шахсии молумулкии худ фаъолияти соҳибқориро мустақилона барои ба даст овардани ғоида ба амал мебарорад. Шартҳои зарурии ба фаъолияти инфиродии соҳибкорӣ машғулшуда инҳоянд:

- 1) қобилияти пурраи амалкунӣ
- 2) қайди давлатӣ ба ҳайси соҳибқорони инфиродӣ

Соҳибқорони инфиродӣ шахси воқеие мебошад, ки корро шахсан аз номи худ, аз ҳисоби худ ва бо таваккали худ пеш мебарад ва мустақилона қарор қабул мекунанд. Мувофиқи боби 3 моддаи 14 қ.4 б.7 КА ҚТ соҳибқорони инфиродӣ шахси воқеие, ки фаъолияти соҳибқориро бе таъсис додани шахси ҳуқуқӣ дар асоси патент ё шаходатнома амалӣ менамояд.

Патент ҳуҷҷати тасдиқкунандаи бақайдгирии давлатии шахсони воқеӣ - резидентон ва гайррезидентон ҳамчун соҳибқорони инфиродии дар асоси патент фаъолияткунанда мебошад. Шартҳои дар асоси патент фаъолият кардани соҳибқорони инфиродӣ инҳо мебошанд:

- фаъолияти соҳибқорони инфиродӣ бе кирои қувваи корӣ ва бе амалӣ намудани фаъолияти иқтисодии хориҷӣ анҷом дода шавад

- дар соли тақвимӣ даромади умумии соҳибкори дар асоси патент фаъолияткунанда аз 200 ҳазор сомонӣ бештар набошад

Соҳибкори инфиродии дар асоси патент фаъолияткунанда ҳуқуқи истифода намудани низомҳои дигари андозбандии тибқи КА ҚТ муқарраршударо надорад.

Ҳангоми аз ҷониби соҳибкори инфиродии дар асоси патент фаъолияткунанда ҷалб гардидани коргари кироя ва аз 200 ҳазор сомонӣ зиёд гардидани даромади умумии он дар давраи на зиёда аз дувоздаҳ моҳи тақвимӣ, чунин соҳибкор уҳдадор аст дар муҳлати 10 рӯзи тақвимӣ аз лаҳзаи пайдо шудани чунин ҳолатҳо ба мақомоти андоз барои қатъ намудани фаъолият дар асоси патент ва ба низоми дигар гузаштан ариза диҳад.

Даромади умумии шахсони воқеӣ - резидентон ва ғайррезидентон, ҳамчун соҳибкори инфиродии дар асоси шаҳодатнома фаъолияткунанда ба қайд гирифта шудаанд, аз ҳамаи намудҳои фаъолияти амалишавандаи онҳо дар давраи пешинаи дувоздаҳ моҳи пурраи муттасили (пайдарпайи) тақвимии гузашта наметавонад аз 1 миллион сомонӣ зиёд бошад. Агар даромади умумии соҳибкорӣ дар асоси шаҳодатнома фаъолияткунанда дар давраи на зиёда аз дувоздаҳ моҳи тақвимӣ аз 1 миллион сомонӣ зиёд гардад, чунин соҳибкор уҳдадор аст, ки ҳамчун шахси ҳуқуқӣ аз қайди давлатӣ гузарад. Соҳибкори инфиродии дар асоси шаҳодатнома фаъолияткунанда дорои ҳуқуқи истифодаи меҳнати кироя буда, метавонад тамоми намуди фаъолияти соҳибкориро, ки қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ё Қоидаҳои мазкур маҳдуд накардааст, анҷом диҳад. Соҳибкори инфиродии дар асоси шаҳодатнома фаъолияткунанда наметавонад воҳидҳои махсус дошта бошад.

Фаъолияти соҳибкории инфиродӣ бо қарори худи соҳибкор ё суд қатъ мегардад. Суд ҳуқуқ дорад фаъолияти соҳибкории инфиродиро дар ҳолати муфлис эълон намудани он ё вайрон намудани қонунгузори амалкунанда қатъ намояд. Аз лаҳзаи ба қувваи қонунӣ даромадани ҳалномаи мазкур бақайдгирии давлатии ӯ ба сифати соҳибкори инфиродӣ эътибори ҳуқуқиашро гум мекунад.

Ҳамин тавр, фаъолияти соҳибкорони инфиродӣ пайваста тибқи қонунҳои амалкунанда танзим гашта, барои боз ҳам фароҳам овардани шароити мусоид барои амалӣ намудани фаъолияти ин намуди соҳибкорӣ санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ қабул гардида, танзими ҳуқуқии ин соҳаи фаъолият дар сатҳи зарурӣ амалӣ гашта истодааст.

АДАБИЁТ

1. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6.11.1994
2. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23.12.2021
3. Қонуни ҚТ “Дар бораи ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ” аз 26.07.2014
4. Қонуни ҚТ “Дар бораи бақайдгирии давлатии шахсони ҳуқуқӣ ва соҳибкорони инфиродӣ”
5. Раҳимзода М.З., Сангинов Д.Ш. Ҳуқуқи соҳибкории Ҷумҳурии Тоҷикистон. Китоби дарсӣ / М.З. Раҳимзода, Д.Ш. Сангинов. - Душанбе, 2021
6. Шарифов И.М. Танзими ҳуқуқии соҳибкории хурд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Автореферат / И.М. Шарифов. - Душанбе, 2020.

ТАНЗИМИ ҲУҚУҚИИ ФАЪОЛИЯТИ СОҲИБКОРОНИ ИНФИРОДӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Мақолаи мазкур ба яке аз мавзӯҳои мубрами ҳуқуқи соҳибкорӣ аз қабилы танзими ҳуқуқии фаъолияти соҳибкорони инфиродӣ бахшида шудааст. Дар асоси омӯзиши адабиётҳои илмӣ соҳа ва қонунгузори амалкунанда масоили танзими ҳуқуқии фаъолияти соҳибкорони инфиродӣ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифт.

КАЛИДВОЖАҲО: танзими ҳуқуқӣ, соҳибкории хурд, соҳибкори инфиродӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон, қонунгузорӣ оид ба соҳибкории инфиродӣ, бақайдгирии давлатӣ, хавасмандгардонии ҳуқуқӣ, дастгирии давлатӣ, кодекси андоз.

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ИНДИВИДУАЛЬНЫХ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЕЙ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Данная статья посвящена одной из актуальных тем предпринимательского права, такой как правовое регулирование деятельности индивидуальных предпринимателей. На основе изучения научной литературы отрасли и действующего законодательства были проанализированы и рассмотрены вопросы правового регулирования деятельности индивидуальных предпринимателей.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: правовое регулирование, малое предпринимательство, индивидуальный предприниматель, Республика Таджикистан, законодательство об индивидуальном предпринимательстве, государственная регистрация, правовые стимулы, государственная поддержка, Налоговый кодекс.

LEGAL REGULATION OF THE ACTIVITIES OF INDIVIDUAL ENTREPRENEURS IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

This article is devoted to one of the topical topics of business law, such as the legal regulation of the activities of individual entrepreneurs. Based on the study of the scientific literature of the industry and the current legislation, the issues of legal regulation of the activities of individual entrepreneurs were analyzed and considered.

KEYWORDS: legal regulation, small business, individual entrepreneur, Republic of Tajikistan, legislation on individual entrepreneurship, state registration, legal incentives, state support, Tax Code.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Маҳмудов Мансурҷон Мирмахсудович* – Донишгоҳи милли Тоҷикистон, магистранти факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **987071166**.

Сведения об авторе: *Махмудов Мансурджон Мирмахсудович* – Таджикский национальный университет, магистрант юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: 987071166.

Information about the author: *Makhmudov Mansurjon Mirmakhsudovich* - Tajik National University, master's student of the Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **987071166**.

ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗРАБОТКИ ГРАЖДАНСКОГО КОДЕКСА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Миралиева М. Р.

Таджикский национальный университет

В процессе кодификации гражданского законодательства в 60-е годы одним из самых значимых был вопрос о разграничении компетенций Союза ССР и союзной республики. Этот вопрос был наименее изученным в гражданско-правовой доктрине, поскольку с 1936 по 1957 гг. разрабатывались положения единого гражданского кодекса СССР. Однако без его разрешения кодификация республиканского гражданского законодательства не могла выйти из стадии подготовительной, «черновой» работы. Правовой предпосылкой образования системы советского гражданского законодательства является Закон СССР от 11 февраля 1957 г. «Об отнесении к ведению союзных республик принятия гражданского, уголовного и процессуальных кодексов». В соответствии с этим изменен пункт «Х» статьи 14 Конституции СССР: к ведению Союза ССР отнесено установление основ гражданского и уголовного законодательства, где издание гражданских и уголовных кодексов также отнесено к ведению союзных республик. Действительно, в этот период уже была дана оценка о явной неспособности Гражданских кодексов союзных республик, принятых в 1922-1923 гг., где, в частности, все еще наблюдались неблагоприятные явления в области выполнения обязательств, плановых госзаказов, вытекающих из договоров и якобы вызвавших ослабление движения советского социалистического общества к коммунизму. Более того, первопричиной для этих процессов были вопросы, связанные с победой социализма. Последнее перед советским государством поставило радикальную задачу – пересмотр норм гражданских кодексов, которые не только явно устарели, но и, находясь на низком уровне организованности, не смогли обеспечить эффективности исполнения договорных работ, возникающих, в частности, между хозяйственными субъектами. Поэтому вопрос о принятии новых кодексов давно привлекал к себе внимание советских цивилистов, где разброс идей и взглядов был достаточно широк.

Более того, работа над разработкой нового Гражданского кодекса сопровождалась трудностями, так как в отличие от других законодательных актов констатация содержания советского гражданского права не исчерпывалась одними нормами Гражданского кодекса, при этом ссылаясь на другие законодательные акты. Гражданские правоотношения регулировалось комплексами норм законодательных актов, изданных после принятия гражданских кодексов союзных республик (транспортные кодексы, уставы, многосильные постановления Совета Министров, инструкции, примерные положения и т.д.). Кроме того, были выдвинуты идеи и

предложения о необходимости включения в часть четвертую кодекса раздел об обязательственном праве, регламентирующий не только положения о плановых договорах между социалистическими организациями, но и правила о неустойке, её стимулирующем значении, где с учетом сложившейся практики на первый план предлагали поставить штрафную и зачетную неустойку.

Между тем при разработке в Основах ГК СССР были учтены и помещены только принципиальные положения с тем, чтобы было как можно меньше правил, носящих повторяющийся характер, либо их дублирования в Основах и в республиканских кодексах. Но на первом плане стояли вопросы языка закона, его краткости, простоты, ясности, доступности для широких масс, и для разработчиков учесть всё это было необходимо. С учетом вышеизложенного, 8 декабря 1961 г. Верховный Совет СССР утвердил Основы гражданского законодательства Союза ССР и союзных республик (введены в действие с 1 мая 1962 года). В Основах вопросы разграничения нормотворческих полномочий Союза и республик, закрепленные в ст. 14, 15 Конституции СССР, получили более четкое легальное закрепление. В Основах предусмотрен круг вопросов, к регулированию которых относилось: 1) исключительная компетенция Союза ССР; 2) совместная компетенция Союза ССР и союзных республик; 3) республиканская компетенция. Основы гражданского законодательства включали преамбулу и 129 статей, объединенных в 8 разделов. В ст.1 определяли, что гражданское законодательство регулирует имущественные и связанные с ними личные неимущественные отношения, а в случаях, предусмотренных законом, – и иные личные неимущественные отношения. Раздел 3 Основ был посвящён обязательственному праву, где классификация обязательств произведена по двум видам: 1) договорное обязательство; 2) недоговорное обязательство [1].

Определение обязательства дано в ст.33 Основ, что в силу обязательства одно лицо (должник) обязано совершить в пользу другого лица (кредитора) определенное действие, как: передать имущество, выполнить работу, уплатить деньги и т.п., либо воздержаться от определенного действия, а кредитор имеет право требовать от должника исполнения его обязанности. В Основах договор рассматривается как разновидность основания возникновения обязательства, но не дано его понятие. В ст.34 установлены только такие правовые конструкции договора: субъективный состав, формы заключения и существенные пункты.

Отсюда, в легальном понимании договор считается заключенным, когда между сторонами, в требуемой в подлежащих случаях форме, достигнуто соглашение по всем существенным его пунктам. В статьях 35, 36, 37 Основ предусмотрены механизмы осуществления исполнения, ответственность и возложение исполнения обязательства на третье лицо. Кроме того, в Основах установлен порядок заключения, содержания и ответственности таких гражданско-правовых договоров, как «купля-продажа» (ст.39), «поставка» (ст.44), «контракция сельскохозяйственной продукции» (ст.51), «имущественный наем» (ст.53), «наем жилого помещения» (ст.56), «подряд» (ст.64), «подряд на капитальное строительство» (ст.67), «перевозка» (ст.72), «государственное страхование» (ст.78), «расчеты между организациями» (ст. 83). Кроме того, значительное развитие получило авторское право, в частности, право на открытия, изображения, рационализаторские предложения и их защита («авторское право» (ст.96), «право на открытие» (ст.107), «право на изобретение, рационализаторское предложение и промышленный образец» (ст.110).

В новом кодексе придавалось особое значение созданию благоприятных возможностей для развития доступных и потенциальных экономических связей между хозяйственными организациями. Однако это не говорит о том, что активным субъектом договорных отношений выступали лишь только хозяйственные субъекты и организации, так как в договорных отношениях участвовали сами граждане. И они использовали договор как средство удовлетворения социально-бытовых потребностей и интересов.

В целом в этот период Основы гражданского кодекса СССР 1961 года сыграли важную роль в развитии имущественных и неимущественных отношений, в частности договорных. По сути, его называли главным источником гражданских кодексов союзных республик, и с его принятием начинается новая фаза развития и совершенствования института договорных отношений в системе советского права, так как Основы гражданского законодательства служили исходной

базой всего гражданского законодательства: и общесоюзного, и республиканского. Кроме того, на базе Основ гражданского законодательства в 1963-1964 гг. во всех союзных республиках были приняты гражданские и гражданско-процессуальные кодексы.

ГК Таджикской ССР был принят 28 декабря 1963 года. Разработка проекта ГК Таджикской ССР осуществлялась при постоянном контроле ЦК Компартии Таджикистана. В Президиуме Верховного Совета СССР была создана Консультационная комиссия по консультированию проектов гражданских кодексов союзных республик. В её состав вошли видные учёные-цивилисты В. И. Серебровский [2, стр. 355.], Е. А. Флейшиц и др. [3, стр. 80.].

В проекте ГК Таджикской ССР были установлены важнейшие нормы гражданского права, в которых нашла отражение политика государства того времени. А его система была разделена на отдельные институты и субинституты гражданского права. Проект кодекса был вынесен на обсуждение трудовых коллективов, в средства массовой информации. После одобрения консультативной комиссией Президиума Верховного Совета СССР и ЦК КП Таджикской ССР, ГК Таджикской ССР 28 декабря 1963 года был принят. Согласно Закону Таджикской ССР «Об утверждении Гражданского кодекса Таджикской ССР» от 28 декабря 1963 г., Гражданский кодекс введен в действие с 1 января 1965 года и включал преамбулу и 565 статей, объединенных в 7 разделов.

По сути, это было первое самостоятельное законодательство Советского Таджикистана, и его принятие больше всего инициировалось полной и окончательной победой социализма. В дальнейшем кодекс признано как важный фактор поэтапного перехода к строительству коммунистического общества. В преамбуле кодифицированного законодательного акта в особом порядке была подчеркнута роль договорных отношений в решении задач строительства коммунизма. В частности отмечается, что: «Гражданский кодекс Таджикской ССР способствует укреплению социалистической системы хозяйства, социалистической собственности и развитию её форм в единой и договорной дисциплине хозяйственного расчета, своевременному и надлежащему выполнению поставок, неуклонному повышению качества продукции, выполнению государственных закупок сельскохозяйственных продуктов, развитию советской торговли, охране материальных и культурных интересов граждан и правильному сочетанию этих интересов с интересами всего общества, развитию творческой инициативы в области науки и техники, литературы и искусства» [3, стр. 81.].

В этой связи с введением ряда новых положений в правовых предписаниях ГК ТаджССР 1963 года, договор рассматривается как важнейшая правовая форма организации плановых заданий и средство контроля за исполнением плановых заданий между социалистическими организациями. Более того, рассмотрение его как разновидности и основания гражданско-правового обязательства не только расширяется, но и усиливается, так как в силу обязательства одно лицо (должник) обязано совершить в пользу другого лица (кредитора) определённое действие, как-то: передать имущество, выполнить работу, уплатить деньги и т.п., либо воздержаться от определённого действия, а кредитор имеет право требовать от должника исполнения его обязанности (ст.158 ГК ТаджССР). Кроме того, в ГК Таджикской ССР понятие договора не дано, как и в ст.34 Основ гражданского законодательства СССР, оно начинается с буквы «заключение договора», которое также включает такие элементы, как «требуемая форма», «достижение соглашения по всем его существенным пунктам» и т.д. (ст.161). В целом конститутивный элемент договора, который составляет соглашение сторон, сохранен, так как лишь в результате согласования воли договаривающихся сторон договор является заключенным. В ст.162 ГК Таджикской ССР предусматривается форма заключения договора: «Если стороны условились заключить договор в определенной форме, он считается заключенным с момента придания ему условленной формы, хотя по закону для данного рода договоров эта форма и не требовалась». Там же (ст.162) отмечается, что «Если согласно закону или соглашению сторон договор должен быть заключен в письменной форме, он может быть заключен как путем составления одного документа, подписанного сторонами, так и путем обмена письмами, телеграммами, телефонограммами и т.д., подписанными стороной, которая их посылает». Кроме того, законодатель в указанной статье «исполнение заказа» и «наряда» считает важной формой заключения договора. В целом в ст.162 ГК Таджикской ССР принцип, по которому всякий

договор предполагает согласованную волю сторон, соблюдается. Статья 163 ГК Таджикской ССР предусматривает заключение договора по предложению, сделанному с указанием срока для ответа. То есть когда предложение заключить договор сделано с указанием срока для ответа, договор считается заключенным, если лицо, сделавшее предложение, получило от другой стороны ответ о принятии предложения в течение этого срока.

Из легального определения ст.163 ГК Таджикской ССР процедура заключения договора проходит два этапа: а) предложение заключить договор; б) принятие этого предложения, где участниками этой формы выступали, с одной стороны, афферта – лицо, выступающее с предложением заключить договор. Предложение адресуется определенному лицу и содержит условия договора. С другой стороны, акцептант – лицо, которое принимает предложение заключить договор. Обычно этой формой заключения договора пользовались субъекты плановых и хозрасчетных организаций.

В целом заключение договора по предложению разделяется на два вида: 1) с указанием срока для ответа (ст.163 ГК ТаджССР) и без указания срока для ответа (ст.164 ГК ТаджССР). Последняя форма заключения договора производилась как в устной, так и в письменной форме. Кроме того, в ст.ст. 165, 166 и 167 ГК ТаджССР предусмотрены различные комбинации ответа о согласии на заключение договора (полученный с опозданием, на иных условиях). Процедура решения разногласий, возникающих при заключении договора, установлена в ст.167 ГК ТаджССР и, в зависимости от сторон договора, она рассматривалась судом, арбитражем (третейским судом). Наряду с формами заключения договора и разрешения разногласий, возникающих при заключении договора и иных договорных отношений, в ГК ТаджССР была установлена норма о договоре в пользу третьего лица. Третье лицо – это любой субъект гражданского права. К числу разновидностей договора в пользу третьего лица относились договор о перевозке груза, договор страхования и некоторые другие, которые и в старом, и в новом гражданском кодексе были ведены. Согласно ст.168 ГК ТаджССР, по договору в пользу третьего лица исполнения вправе требовать, если иное не предусмотрено договором, как сторона, заключившая договор, так и третье лицо, в пользу которого заключен договор. Однако договор в пользу третьего лица, как констатирует В. И. Серебровский, не привлекла к себе особого внимания советских цивилистов. В учебниках гражданского права советского времени этому договору отводилось минимальное место, отсутствовали какие-либо монографические исследования, посвященные договору в пользу третьего лица. В таком понимании конструкция договора в пользу третьего лица оставалась и после принятия Гражданского кодекса РСФСР 1964 года. Также единой концепции относительно договоров в пользу третьего лица ни судебной практикой, ни юридической доктриной не выработалось.

ЛИТЕРАТУРА

1. Основы гражданского законодательства Союза ССР и Союзных Республик // Ведомости ВС СССР. 1969. №21. Ст.185.
2. Серебровский В.И. Договор страхования жизни в пользу третьего лица // Учёные труды. Вып. 9; под ред. проф. И.Т.Полякова. - М., 1947. - С.354 - 370.
3. Флейшиц Е.А., Маковский, А.Л. Теоретические вопросы кодификации республиканского гражданского законодательства // Советское государство и право. - 1963. - №1. - С.79-91.

ЧИХАТҲОИ ТАЪРИХИИ ТАҲИЯИ КОДЕКСИ МАДАНИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақолаи мазкур чихатҳои таърихии таҳияи Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳлил шудааст. Дар он муаллиф робитаи байни ин кодекс, Кодекси Ҷумҳурии Шуравии Федеративии Сотсиалистии Россия, соли 1964 ва Асосҳои қонунгузори маданияи Иттифоқи ҶШС ва Ҷумҳуриҳои Иттифоқӣ, соли 1961 - ро ошкор намудааст. Ба андешаи муаллиф чунин робита барои нигоҳдории фазои ягонаи ҳуқуқӣ, ягонагӣ ва гармонизатсияи ҳуқуқи маданӣ зарур аст. Бе ин таъсиси бозори умумии ашё, қор ва хизмат, инчунин, ташаққули бозори меҳнат ғайриимкон аст.

КАЛИДВОЖАҲО: асосҳои қонунгузори маданияи Иттифоқи ҶШС ва Ҷумҳуриҳои Иттифоқӣ, Кодекси Ҷумҳурии Шуравии Федеративии Сотсиалистии Россия, фазои ягонаи ҳуқуқӣ, гармонизатсия, ҳуқуқи маданӣ, намудҳои алоҳидаи шартнома, тарафҳо, иштирокдорон, ҳуқуқ, уҳдадорӣ.

ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗРАБОТКИ ГРАЖДАНСКОГО КОДЕКСА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В данной статье автор анализирует исторические аспекты разработки Гражданского кодекса Республики Таджикистан. В нем автор раскрывает связь между этим кодексом, Гражданским кодексом Российской Советской Федеративной Социалистической Республики 1964г. и Основами гражданского законодательства Союза ССР и Союзных Республик 1961г. По мнению автора, такая связь необходима для сохранения единого правового пространства, единообразия и гармонизации гражданского права. Без этого невозможно формирования общего рынка вещей, работ и услуг, а также формирования рынка труда.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: основы гражданского законодательства Союза ССР и Союзных Республик, Гражданский кодекс Российской Советской Федеративной Социалистической Республики, единое правовое пространство, гармонизация, гражданское право, отдельные договоры, стороны, участники, права, обязанности.

HISTORICAL ASPECTS OF THE DEVELOPMENT OF THE CIVIL CODE OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

In this article, the author analyzes the historical aspects of the development of the Civil Code of the Republic of Tajikistan. In it, the author reveals the connection between this code, the Civil Code of the Russian Soviet Federative Socialist Republic of 1964. and Fundamentals of Civil Legislation of the USSR and the Union Republics of 1961. According to the author, such a connection is necessary to maintain a single legal space, uniformity and harmonization of civil law. Without this, it is impossible to form a common market for things, works and services, as well as the formation of a labor market.

KEYWORDS: Fundamentals of civil legislation of the USSR and the Union Republics, Civil Code of the Russian Soviet Federative Socialist Republic, single legal space, harmonization, civil law, separate agreements, parties, participants, rights, obligations.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Миралиева Мехрона Рустамовна* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дууми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **918965331**.

Сведения об авторе: *Миралиева Мехрона Рустамовна* – Таджикский национальный университет, магистрант второго курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **918965331**.

Information about the author: *Miralieva Mekhrona Rustamovna* - Tajik National University, second-year master's student of the Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **918965331**.

МАҲҶУМ ВА МОҲИЯТИ САЛОҲДИДИ СУДӢ ДАР ТАЪИНИ ҲУҚМИ САҒЕДКУНӢ

Алтиева С.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Саволҳо дар бораи мустақилияти муурофиявии иштирокчиёни гуногуни муурофияи ҷиноятӣ муддати тулонӣ мавриди таваҷҷуҳи олимони муурофиявӣ қарор доранд.

Ҳамин тариқ, дар бораи ҳудуди салоҳдиди судяҳои ҳақиқат ва судяҳои ҳуқуқ ҳамчун категорияи илмӣ дар асарҳои Л.Е. Владимирова, А. Жиряева, И.Я. Фойнитский ва дигарон хеле зиёд зикр шудааст. Дар бораи озодии қабули қарорҳои муурофиявӣ дар муурофияи суди машваратчиёни халқӣ низ дар асарҳои А.Ф. Кони дида мешавад. Ин мушкилот дар илми муосир ҳам аҳамияти худро гум накардааст.

Масъалаҳои вобаста ба салоҳдиди муфаттиш дар асарҳои С.С. Безруков, Ю.Н. Белозерова, П.Г. Марфитсина, А.А. Чувилев ва дигарон муфасалтар дида мешавад.

Дар адабиёт низ чунин нуқтаи назар ифода ёфтааст, ки аз рӯи он салоҳдид - оқибати номукаммалии техникаи қонунгузорӣ буда, ба дурнамои таърихии инкишофи сиёсати ҷиноятӣ ва принсипи қонуният мувофиқ нест.

Аммо ин гуна ҳукм, ба назари мо, қомилан одилона аз тарафи олимони дастгирӣ нагардидааст. Инак, соли 1982 В.В. Лазарев таъкид кард, ки қонун умумӣ буда, татбиқи қонун фаъолияти эҷодӣ мебошад. Аз ин рӯ, барои ҷорӣ намудани самти субъектҳои ҳифзи ҳуқуқ дар парванда ва махсусан дар ҳолатҳои мушаххас қардани қонун, рафъи камбудии ҳақиқат дар қонун ва бо салоҳдиди зиёди мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ҳалли масъала имкониятҳои нисбатан васеъ боқӣ мондааст.

Бо розигии он, ки танзими ҳуқуқӣ маънои танзими қатъии фаъолияти муурофияи муфаттишони экспертизаи судиро дорад, В.В. Лазарев аниқ қард, ки ин маънои онро

надорад, ки охирин дар ихтиёри худ, инчунин дар интихоби воситаҳо дар татбиқи фаъолияти худ, ташкили оқилонатару самарабахши он озод нестанд.

Мубодилаи афкори В.В. Лазарева ва П.Е. Кондратов оид ба масъалаи зарурати ба салоҳдиди роҳ додан дар чараёни татбиқи муурофияи ҷиноятӣ равшан кард, ки дар ҳақиқат ду ҷинояти комилан якхела вучуд дошта наметавонад. Бинобар ин, албатта, В.Т. Томин ҳақ аст, ки «танзими ҳуқуқӣ барои ҳар як кори ҷиноятӣ индивидуалӣ буда наметавонад». Мақсади салоҳдид маҳз аз он иборат аст, ки бомуваффақият инкишоф додан, схемаи умумии қонунро нисбат ба парвандаи мушаххас, дар мавриди мо, ба вазъияти мушаххаси тафтишот татбиқ намояд. Ин кори осон нест, зеро, чунон ки А.Э. Жалинский қайд кардааст «модел (ҳамаи меъёр чунин аст) аслан тамоми ҳосиятҳои объекти инъикосшударо вайрон карда наметавонад».

Дар соли 2000 дар нашриёти Донишгоҳи давлатии аграрии Кубан монографияи Васильев Л.М. ва Ярославский А.Б. дар мавзӯи: «Салоҳдиди муфаттиш дар тафтиши ҷиноятҳо ва таъсири он ба муқаррар намудани ҳақиқати парванда» ба ҷоп баромадааст. Дар доираи ин монография А.Б. Ярославский чунин мафҳуми салоҳдиди муфаттишро пешниҳод кардааст: «Салоҳдиди оптималии муфаттиш - ин муносибат (андешаҳо, ҳукмҳо, ақидаҳо, баҳодиҳӣ) ба табиати ҳалли вазъияти тафтишотии бо қонун муқаррарнашуда, бинобар таҷрибаи ҳаётӣ ва умумии маҳорат, дониш, малака, қобилият, хусусиятҳои ҷисмонӣ ва равонии шахсияти ӯ мебошад».

Бе таври принсипиалӣ имконияти баҳодиҳии танқидӣ ба таърифи салоҳдиди муфаттиш, ки А.Б. Ярославский, А.А. Огилетс пешбари менамоянд, инкор нокарда, дар баробари ин бо мавқеи танқидии П.Г. Марфитсин, А.Б. Ярославский дар бораи проблемаи таҳқиқшуда розӣ шуда наметавонад. А.А. Огилетс чунин мешуморад, ки ҳама гуна раванди шинохти воқеияти объективӣ таъсири мутақобилаи субъект бо объект мебошад. Ва дар баробари ин, чунон ки қайҳо муқаррар шудааст, ин муурофия бе эҳсосот ва ҳиссиёт имконнопазир аст. П.Г. Марфитсин аслан набудани ҳамкориро дар ин мавқеъ қайд мекунад.

Дар воқеъ, ба ақидаи А.А.Огилетс, А.Б.Ярославский унсури муносибати муфаттишро дар шакли салоҳдиди худ ба вазъияти тафтишотие, ки ӯ ҳал мекунад, мутлақ намедонад, балки танҳо ба робитаи ин муносибат бо вазъияти тафтишот ишора мекунад.

А. Огилетс чунин мешуморад, ки салоҳдиди муфаттиш ин мустақилияти (озодии) муфаттиш дар муайян кардани самти тафтиш, тактикаи гузаронидани амали тафтишӣ ва муурофиявӣ ва қабули қарор, ки қонун муайян кардааст (маҳдуд), мебошад.

Таърифи пешниҳодшуда ба таври кулӣ аз таърифҳои ин падидаи П.Г. Марфитсин ва А.Б. Ярославский фарқ мекунад.

Якум, озодии муфаттиш дар муайян кардани самти тафтиш наметавонад бо интихоби рафтори танҳо аз ду ё зиёда алтернативаҳои пешбиниамудаи қонун маҳдуд бошад. Ин аллақай озодӣ ё маҳдудияти озодӣ нест.

Дуюм, мустақилияти муфаттиш, ки қонун муайян кардааст (маҳдуд кардааст), озодии комили ӯро дар ин доира дар назар дорад, на интихоби ду ё зиёда алтернативаҳои ҳуқуқии рафтор.

Сеюм, озодии муфаттиш дар он аст, ки вай мустақилона ба манфиати иҷрои вазифае, ки дар марҳилаи тафтишоти пешакӣ истодаанд, варианти рафтори худро интихоб мекунад.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ оид ба мафҳуми салоҳдиди судӣ якчанд нуктаи назар вучуд дорад.

Ҳамин тариқ, К.И. Комиссаров салоҳдиди судиро ҳамчун «як намуди мушаххаси фаъолияти иҷрои қонуни судӣ мефаҳмад, ки моҳияти он дар додани ваколат ба суд дар ҳолатҳои дахлдор барои қабули чунин қарор оид ба масъалаҳои ҳуқуқ, имкон дорад, ки аз нишондодҳои умумӣ ва танҳо нисбатан конкретии қонун бармеояд».

Муаллифони дигар салоҳдидиро дар соҳаи татбиқи қонун мувофиқатмандӣ медонанд, дигаронро «дараҷаи муайяни озодии суд, ки дар чаҳорҷӯбаи қонун муайян карда мешавад, ҳангоми ҳалли ҳуқуқии парвандаи мушаххаси алоҳида, ки бо мақсади ба амал баровардани қарори оптималӣ оид ба парванда, ки қонун пешбинӣ намудааст, муайян менамояд».

Мо чунин мешуморем, ки мафхумҳои дар боло зикршуда мувофиқи концепсияи ин тадқиқот бояд равшан ва пурра карда шаванд. Пеш аз ҳама, ба фикри мо, таркиби элементарии категорияи «салоҳдиди судӣ» - ро аниқ кардан лозим аст. Мазмуни ин мафхум бояд тавассути таносуб бо категорияи "ақидаи ботинии судя", бо роҳи пайвастании шакли муурофиявӣ ва талаботи қонун, ҳам дар бораи тартиби баровардан ва ҳам барои ҳуди ҳалнома бо моҳияти парванда ошкор карда шавад.

Мушкилоти дуюм, ки бо яқум зич алоқаманд аст, масъалаи ҳадди салоҳдиди судӣ мебошад. Мушкилот дар ин ҷо дар таҳияи меъёрҳои миқдорӣ ва сифатии муайян кардани «худуд» - и муस्ताқилияти муурофиявии судя дида мешавад.

Аввал, ин меъёрҳо вобаста ба шакли муурофияи судӣ ва ҳайати суд, ба монанди муурофияи машваратчиёни халқӣ, хеле фарқ мекунанд.

Дуюм, салоҳдиди судя асосан бо маводи тафтишоти пешакӣ муайян карда мешавад, ки ҳудуди муурофияро тибқи моддаи 285 Кодекси муурофияи ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян мекунанд.

Сеюм, салоҳдиди судя аз бисёр ҷиҳат ба имкониятҳои муурофиявии судя оид ба моҳиятан ҳал кардани парванда вобаста аст.

Таркиби элементарии концепсияи салоҳдиди судиро баррасӣ мекунем. Мо чунин мешуморем, ки мазмуни салоҳдиди судӣ бояд дар доираи проблемаи ақидаи ботинии судя, ки унсури асосии категорияи илмии мавриди таҳқиқ қарор дорад, баррасӣ карда шавад.

Ақидаи ботинии судя ҳамчун категорияи қонуни муурофиявии ҷиноятӣ танҳо ба низоми ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон маълум аст. Ва ин тасодуфӣ нест. Тадқиқотчиёни проблемаҳои этосонология (таълимоти одоб ва ахлоқ) қайд менамоянд, ки хусусияти тафаккури тоҷикӣ вобаста ба адолат дар он аст, ки он "на он қадар ба адолат нигаронида шудааст ... дар Тоҷикистон меъёри олий дар танзими муносибатҳои байни одамон ин ҳақиқат ва адолат аст, аммо суди олий - вичдон аст». Аз афти қор, тасодуфӣ нест, ки қонунгузор принсипи аз рӯйи қонун ва вичдон моҳиятан ҳал кардани парвандаро эълон кардааст. Категорияҳои маънавӣ ва ахлоқии дорои хусусияти арзёбӣ: адолат ва вичдон - тамоми меъморӣ Кодекси муурофиявии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистонро фаро гирифта, саволҳои бештарро назар ба ҷавоб дар бораи дурустӣ ва мушаххасии меъёрҳои пешниҳодкардаи қонунгузор мегузорад. Ин махсусан барои баҳо додан ба ҳукми машваратчиёни халқӣ дахл дорад, зеро машваратчиёни халқӣ ҳам дар бораи адолат ва ҳам дар бораи вичдон ақидаҳои гуногун дошта метавонанд.

Манбаи асосии ташаккули ақидаи ботинӣ фаъолияти судӣ мебошад, ки дониш ва амалияро муттаҳид мекунад. Фақат дар раванди дониши судӣ дониш дар бораи ҳолатҳои парвандаи ҷиноятӣ ҳосил мешавад, ки ҳақиқати он дар фаъолияти амалии судяҳо тасдиқ карда мешавад. Ҳолатҳои руҳии онҳо, ки муносибатро ба ҳақиқати дониши ҳосилшуда ва ҳулосаҳои баровардашударо муайян мекунанд, дар чараёни тафтиши ҳар як ҳолати мушаххас ба вучуд меоянд ва инкишоф меёбанд.

Нуқтаи ибтидоии ташаккули ақидаи ботинии судӣ маҷмуи донишест, ки имкони пешниҳоди варианти судиро медиҳад. Азбаски фарзия шарҳи ҳодиса ё далелро дар бар мегирад, он аллақай муносибати муайяни судяҳоро ба эътимоднокии донише, ки онҳо ҳангоми тартиб додани фарзия гирифтаанд, нишон медиҳад. Ҳолати равонии судяҳо дар ин ҷо бо мавҷудияти каму беш ҳисси шубҳа, номуайяний хос аст, зеро ҳақиқати донишҳои мавҷуда тасдиқ нашудааст. Вале бо вучуди ин дар он мавҷуд будани ҳисси боварио, ки нисбат ба ҳақиқати дониш пайдо шуда метавонад, ки бо натиҷаҳои амалияи ҷамъиятӣ тасдиқ карда мешавад, истисно намекунад. Эҳсоси итминон ва шубҳа якдигарро истисно мекунанд ва нисбати якдигар зиддиятдоранд. Дар натиҷаи муборизаи байни онҳо ташкил ва ташаккули ақидаи ботинии судӣ ба амал меояд.

Унсури яқум, ки сарчашма ва асоси ақидаи ботинии судӣ мебошад, дониш дар бораи ҳодисаи таҳқиқшаванда мебошад. Ҳулосакунии мантиқии онҳо бо амалия, мақсаду вазифаҳои адолат алоқаи зич дошта, ин ҳолати махсуси равониро ташкил медиҳад. Мавҷудияти ақидаи ботинӣ бидуни дониш ғайри қобили тасаввур аст. Ин таносуби дониш ва ақидаи ботинӣ умумияти онҳоро пешакӣ муайян мекунад. Ҳардуи онҳо инъикоси субъективии воқеияти объективӣ буда, дар раванди донишҳои судӣ ташаккул ёфта, на танҳо

таҷрибаи шахсии судя, балки таҷрибаи коллективии тамоми ҳайати суд, чамъиятро ҳам муттаҳид мекунад. Аммо «дониш ва ақидаи ботинӣ як чиз нест: дониш метавонад ба ақидаи ботинӣ табдил наёбад ва ақидаи ботинӣ на ҳама вақт ба дониши равшан асос меёбад, гарчанде ки ҳамеша ба як навъ дониш така мекунад. Дар марҳилаҳои олии инкишофи худ ақидаи ботинӣ ҳатман ба дониши равшан дар шакли мафҳумҳои хеле умумӣ ва системаҳои онҳо така мекунад». Илова бар ин, ақидаи ботинӣ ҳамеша муносибати судяҳоро ба донише ифода мекунад, ки дар мундариҷаи он мавҷуд нест. Аз ин рӯ, он муаллифоне, ки ақидаи ботиниро - ҳамчун «донистани судя дар бораи ҳақиқат ё бардурӯгии нишондодҳои гирифташуда», «донистани мувофиқат ё номуносиб будани нишондодҳои гирифташуда ба ҳолатҳои парвандаи ҷиноятӣ», «гуфтаҳои дар бораи нишондод», «дониши дувуминдараҷа» мешуморанд, нодуруст аст. Муаллифони мазкур байни ақидаи ботинӣ ва дониш аломати баробар гузошта, байни онҳо ҳеч тафовуте намебинанд, ки ба моҳияти ин мафҳумҳо мувофиқат намекунад.

Унсӯри дуҷуми ақидаи ботинии судӣ муносибати судяҳо ба мазмуни дониш мебошад, ки дар натиҷаи баҳодиҳии эътимоднокӣ, аҳаммиятноки, қобили қабул ва аҳаммияти онҳо ба вучуд меояд.

На ҳама дониш метавонад ба ақидаи ботинии судя табдил ёбад. Инро амалияи судӣ доимо шаҳодат медиҳад. Дар рафти муурофияи судӣ судяҳо дониши зиёд мегиранд, аммо танҳо як қисми он асоси ақидаи ботинии онҳоро ташкил медиҳад. Дониши гирифташуда раванди мураккаби арзёбии эҳсосӣ ва зехнӣро мегузарад, ки дар натиҷа мувофиқати онҳо ба воқеияти объективӣ равшан мегардад, яъне асоснокии онҳо муқаррар карда мешавад. Хулоса, дар бораи эътимоднокии дониш шартӣ асосии ба ақидаи ботинӣ гузаштани онҳост, ки онро вазифа ва ҳадафҳои адолати судӣ муайян мекунад. Танҳо бо роҳи муқаррар намудани ҳақиқат судяҳо метавонанд гуноҳи судшавандаҳоро дуруст муайян карда, ба онҳо ҷазои дахлдор диҳанд. Аз ин рӯ, дар тамоми рафти муурофияи судӣ нисбат ба мазмуни дониш муносибати муайяне ташаккул меёбад. Онҳо ҳамчун боэътимод ё эҳтимолӣ ё бардурӯғ қабул карда мешаванд. Ақидаи ботинии судяҳо дар бораи дараҷаи эътимоднокии дониш метавонад дар рафти муурофияи судӣ тағйир ёбад. Аммо дар вақти баровардани ҳукм судяҳо бояд ба мазмуни донишҳои чамъшуда муносибати муайян дошта бошанд. Эътимоднокии онҳо ташаккули ақидаи ботинии судяҳоро таъмин мекунад. Агар ҳақиқати дониш муқаррар карда нашавад, пас онҳо наметавонанд асоси ақидаи ботинии судиро ташкил диҳанд.

Баҳодиҳии субъективии судяҳо ба ҳақиқати дониш метавонад хато бошад. Баъзан дониши эҳтимолӣ ё бардурӯғро ҳақиқӣ қабул мекунад, ки боиси ба ақидаи ботинии судӣ табдил ёфтани ин дониш мегардад. Дар баъзе мавридҳо дониши ҳақиқӣ бардурӯғ арзёбӣ мешавад ва барои таҳқиқи минбаъдаи ҳолатҳои парвандаи ҷиноятӣ беасос арзиши худро гум мекунад.

Ҳақиқат ягона омили табдил додани дониш ба ақидаи ботинии судӣ нест. Дар ҷараёни тафтиш ва баҳодиҳии далелҳо, қобили қабул ва аҳаммияти онҳо муайян карда мешавад. Аз ин рӯ, ҳатто пеш аз муқаррар шудани ҳақиқат донишҳои муайяне, ки ба предмети исбот алоқаманд нестанд ё аз манбаи дар Қонуни муурофиявии ҷиноятӣ пешбинӣ нашудаанд, аз раванди минбаъдаи ташаккули ҳукми судӣ хориҷ карда мешаванд.

Аҳаммияти далелҳо, махсусан, дар ташаккули ақидаҳои оид ба ҷиҳатҳои алоҳидаи таркиби ҷиноят, дар бораи гуноҳи судшавандагон равшан зоҳир мегардад. Одатан ташаккули ақидаи ботинӣ миқдори муайяни донишро талаб мекунад ва дараҷаи аҳаммияти ҳар як дониши фардӣ (ҳатто ҳақиқӣ) яқсон нест. Як дониш дар ин раванд ба ҷаҳиши камтари моддӣ оварда мерасонад, дониши дигаре ба чизи бештар моддӣ ва ғайра; дар ин ҷо ҳама чиз аз алоқаи ин дониш бо эҳтиёҷот ва манфиатҳои судяҳо вобаста аст, ки он дар маҷмуи дониш дар бораи ҳодисаи таҳқиқшаванда чи ҷойро ишғол мекунад. Раванди пуршиддати ташаккули ақидаи ботинӣ аз ҳисоби донистани он хоҳад буд, ки дар занҷири робитаҳои сабабу натиҷа ба ҳодиса ё далели мавриди омӯзиш наздиктар аст.

Ҳамин тариқ, ҳама гуна ақидаи ботинии судя маънои онро дорад, ки донише, ки ин ақидаи ботиниро ба вучуд овардааст, ба ақидаи судя, ҳақиқӣ буда, ба объекти таҳқиқшаванда алоқаманд аст, аз нуқтаи назари талаботи қонуни муурофиявии ҷиноятӣ

қобили қабул буда, чойи муайянро дар образи идеалии падидаи инъикоси воқеият ишғол мекунад.

Унсури сеюми ақидаи ботинии судӣ ҳолати руҳӣ мебошад, ки дар судяҳо ҳангоми тафтиш ва баҳодиҳии дониш пайдо шуда, дар эҳсоси эътимод ё шубҳа зоҳир мешавад.

Эътимод - чунин ҳолати судяҳо мебошад, ки дар он онҳо муносибати худро ба ҳақиқати (дурӯғ будани) натиҷаҳои донишҳои криминалистӣ бидуни дудилагӣ ва шубҳа баён мекунанд. Ин ҳиссиёт ҳама гуна номуайяни, норавшани мавқеи судяҳоро истисно мекунад ва имкон намедиҳад, ки ҳулосаи ғайр аз он чизе ки судяҳо ба он расидаанд, пайдо шавад. Ҳисси эътимод дар баробари дониш - асоси ақидаи ботинии судӣ мебошад.

Ҳамин тариқ, судя чунин мешуморад, ки шоҳидон шаҳодати дуруст медиҳанд ва ин ҳолати руҳӣ дар ӯ зери таъсири таҷрибаи судӣ, дар асоси парвандаҳои қаблан баррасишуда инкишоф меёбад. Аммо агар аз судя пурсед, ки оё ӯ мутмаин аст, ки фалон шоҳиди фалон парвандаи ҷиноӣ шаҳодати дуруст медиҳад, ҷавоби мусбат ва асоснок намедиҳад, зеро ӯ ҷуз эътиқод чизе надорад. Ҳолати эътимод дар ӯ танҳо дар натиҷаи тафтиши парванда, вақте ки тамоми далелҳо дар маҷмуъ санҷида ва баҳо дода шудаанд, пайдо мешавад, яъне вақте ки судя оид ба нишондодҳои ин шоҳид дониши мушаххас ба даст оварад, ҳангоми шахсан тафтиш ва баҳо додан. Ин дониш ба судя имкон медиҳад, ки ба масъалаи ҳалшаванда нуқтаи назари дақиқ ва объективӣ дошта бошад ва ҳисси боварию ба вучуд меорад.

Аз тавсифи дар боло зикргардидаи ҳисси эътиқод маълум мешавад, ки вай асоси ақидаи ботинии судӣ шуда наметавонад, аммо ин асло маънои онро надорад, ки чунин ҳиссиёт ба судяҳо хос нест, судяҳо дар кори худ онро ба роҳбарӣ гирифта наметавонанд. Маҳз чунин изҳороти иштибохро бархе аз ҳуқуқшиносон баён кардаанд. Инак, адвокат Ф.Туровский навиштааст: «Дар ҳақиқат эътиқод ба гунаҳгорӣ ё бегуноҳ будани айбдоршаванда на фазилат, балки бузурғтарин бади амалияи судию тафтишотӣ мебошад». Дар ин ҷо ҳама чиз набояд ба ақидаи ботинии худ асос бошад, ки ин шахс ҷиноят содир карда метавонад ё карда наметавонад, балки аз рӯи далелҳои судӣ, ки тафтишот ҷамъ кардааст ба назар гирад.

Унсури чоруми боваркунӣ, ки дар заминаи санҷиш ва арзёбии дониш ба миён меояд, ки муносибати субъективии (мусбат ё манфӣ) судяҳо ба падидаҳои объективии омӯхташуда мебошад.

Муносибати мусбат ё манфӣ ба ходисаҳои таҳқиқшаванда аз ҷониби судяҳо дар натиҷаи баҳодиҳии ахлоқӣ ташаккул меёбад, ки моҳияти он муқоисаи амали шахси муайян (судшаванда, ҷабрдида, шоҳид ва ғайра) бо манфиатҳои ҷомеа мебошад.

Унсури панҷуми боварии судӣ ҳолати ихтиёрии судяҳо, омодагии субъективии онҳо барои амал кардан мутобиқи дониши дар асоси боварии судӣ асосёфта мебошад.

Ба фикри мо, салоҳдиди судӣ «худуди» мустақилияти мурофиаи судяест, ки аз рӯи парвандаи ҷиноятӣ қарор қабул мекунад. Ҳамин тариқ, ин категория нисбат ба равонӣ бештар мурофиавии ҷиноятӣ мебошад. Ақидаи ботинии дохилӣ – ин "худуди" озодии равонии судя дар қабули қарор аст. Аз ин рӯ, ба назари мо, ин категория бештар ба соҳаи психология тааллуқ дорад, ки ҳолати равонии шахсеро, ки қарори масъулиятнок қабул мекунад, тавсиф мекунад. Дар баробари ин, салоҳдиди судӣ дар сохтори элементарии худ аз талаботи қонун, маводи парвандаи ҷиноятӣ ва ақидаи ботинии судя иборат аст, бинобар ин категорияи «салоҳияти судӣ» аз нигоҳи мантиқи расмӣ аз ҷиҳати миқёс ва мазмун назар ба категорияи «ақидаи ботинии судя» васеътар аст. «Ақидаи ботинии дохилии» судя ҳамчун категорияи гносеологӣ амалан ба таҳлили миқдорӣ ва сифатӣ қобили қабул нест. Ба ақидаи ботинии дохилии судя «бад» ё «хуб» баҳо додан ғайриимкон аст, ин ҳолати равонӣ ба хислатҳои судя хос аст ва онро бо меъёрҳои қатъӣ танзимшаванда арзёбӣ кардан мумкин нест. Ба таври образнок гуем, салоҳдиди судӣ ақидаи ботинии дохилии судя мебошад, ки дар шакли мурофиавӣ пӯшида шудааст. Қонунӣ, асоснокӣ ва одилона будани қарори додгоҳ, ба назари мо, он "сутунҳои сарҳадӣ" мебошанд, ки озодии мурофиавӣ ва равонии судяро маҳдуд мекунанд.

Вичдон махсусан дар чараёни баррасии парвандаҳои мураккаби куштор ва дигар ҷиноятҳои хатарноке, ки бо ҳукми қатл, якумра ё ба муҳлати тулонӣ аз озодӣ маҳрум карда мешаванд, муҳим аст, зеро пеш аз ҳама дар нақши посбони эмотсионалии риояи субъектҳои

исботи презумпсияи бегуноҳӣ амал мекунад (мувофиқи моддаи 20 Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон), моддаи 15 Кодекси муурофиявии ҷиноятӣ гуфта мешавад, ки «Ҳеч кас то эътибори қонунӣ пайдо кардани ҳукми суд дар содир кардани ҷиноят гунаҳгор доништа намешавад; уҳдадорӣ исботи айб ба зиммаи айбдоркунанда гузошта мешавад; гумонбаршуда, айбдоршаванда ва судшаванда уҳдадор нестанд, ки бегуноҳии худро исбот намоянд (*Қонуни ҚТ аз 15.03.2016 № 1275*); хама гуна шубҳаҳои гунаҳгорӣ айбдоршаванда, ки бо тартиби пешбининамудаи Кодекси мазкур бартараф карда намешаванд, ба ғоидаи айбдоршаванда маънидод карда мешавад». Презумпсияи бегуноҳӣ ва қоидаҳои ахлоқию муурофиявӣ, ки аз ин бармеоянд, танҳо дар ҷараёни муурофияи ҷиноятӣ дар сурате амалӣ мешаванд, ки риояи онҳо таҳти назорати вичдони субъектҳои исбот қарор дошта бошад.

АДАБИЁТ

1. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон 6 ноябри соли 1994 .
2. Кодекси муурофиявии ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 апрели соли 2010 – [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ [http://www.adlia.tj/base/\(санаи мууроҷиат: 30.05.2022\)](http://www.adlia.tj/base/(санаи мууроҷиат: 30.05.2022)).
3. Кодекси ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 сентябри соли 1998. – [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ [http://www.adlia.tj/base/\(санаи мууроҷиат: 30.05.2022\)](http://www.adlia.tj/base/(санаи мууроҷиат: 30.05.2022)).
4. Қарори Пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 24 декабри соли 2010, №33. Маҷмӯаи Қарорҳои Пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон (солҳои 2002-2019), 2019. – 450 с.
5. Шарипов Т.Ш., Сафарзода А.И., Саидов Ш.Н. Ҳуқуқи ҷиноятӣ бо истифода аз усули тадريس интерактивӣ. (Қисми умумӣ). Китоби дарсӣ / Т.Ш. Шарипов, А.И. Сафарзода, Ш.Н. Саидов. – Душанбе, 2016..
6. Лазарев В.В. Социально-психологические аспекты применения права / В.В. Лазарев. - Казань, 1982.
7. Кондратьев П.Е. О пределах усмотрения правоприменителя в процессе принятия уголовно-правовых решений // Актуальные проблемы применения уголовного законодательства в деятельности органов внутренних дел. - М., 1987.
8. Томин В.Т. Острые углы уголовного судопроизводства / В.Т. Томин. - М.: Юридическая литература, 1991.

МАҲҲУМ ВА МОҲИЯТИ САЛОҲДИДИ СУДӢ ДАР ТАӢИНИ ҲУКМИ САФЕДКУНӢ

Дар мақола мафҳум ва моҳияти салоҳдиди судӣ дар таъини ҳукми сафедкунӣ, фикру андешаҳои олимони дар ин самт, таносуби мафҳумҳои салоҳдид ва ақидаи ботинӣ, мавқеи қонунгузории ватанӣ дар ин самт ва дигар масъалаҳои мавриди таҳлил қарор гирифтаанд.

КАЛИДВОЖАҲО: салоҳдиди судӣ, ақидаи ботинӣ, сафедкунӣ, ҳукми сафедкунанда, пурра сафед кардан, муурофияи ҷиноятӣ, ҳуқуқи ҷиноятӣ

ПОНЯТИЕ И СУЩНОСТЬ СУДЕЙСКОГО УСМОТРЕНИЯ В ПОСТАНОВЛЕНИЕ ОПРАВДАТЕЛЬНОГО ПРИГОВОРА

В статье анализируются понятие и сущность судебного усмотрения при назначении оправдательного приговора, мнения ученых в этом направлении, соотношение понятий усмотрения и внутреннего убеждения, позиция отечественного законодательства в этом направлении и другие вопросы.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: судебное усмотрение, внутренние убеждения, оправдательный приговор, уголовное судопроизводство, уголовное право.

THE CONCEPT AND ESSENCE OF JUDICIAL DISCRETION IN JUDICIAL SENTENCE

The article analyzes the concept and essence of judicial discretion in the appointment of an acquittal, the opinions of scientists in this direction, the relationship between the concepts of discretion and inner conviction, the position of domestic legislation in this direction and other issues.

KEYWORDS: judicial discretion, inner convictions, acquittal, criminal proceedings, criminal law.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Алтиева Садбарг* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуҷуми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сведения об авторе: *Алтиева Садбарг* – Таджикский национальный университет, магистрант второго курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Information about the author: *Altieva Sadbarg* – Tajik National University, second-year master`s student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17.

ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВӢ-ҲУҚУҚИИ САРКАШИ АЗ СУПОРИДАНИ АНДОЗҲО ВА (Ӛ) ПАРДОХТҲО АЗ ШАХСОНИ ҲУҚУҚӢ ТИБҚИ ҚОНУНГУЗОРИИ ЧИНОЯТИИ ДАВЛАТҲОИ ХОРИЧӢ

Абдуллоев И.Н.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Проблемаи мубориза бо чиноятҳо дар соҳаи андоз, ки манбаи даромадҳои бо роҳи содиршавии чиноят бадастомада ба ҳисоб меравад, дар тамоми давлатҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ тараққикарда мубрам мебошад. Барои ҳалли он ҳам чораҳои таъсиррасонии иқтисодӣ ва ҳам воситаҳои таъсиррасонии ҳуқуқи-чинояти истифода мегардад.

Зарурат ва аҳамияти омӯзиши низоми қонунгузори хориҷиро ҳуқуқшиноси фаронсавӣ Марк Ансел чунин шарҳ медиҳад: «Омӯзиши низоми қонунгузори хориҷӣ дар назди ҳуқуқшиносон соҳаҳои навро мекушояд ва ба онҳо имконият медиҳад, ки низоми ҳуқуқи кишвари худро беҳтар намуда, хусусиятҳои хоси низоми ҳуқуқи хориҷӣ ҳангоми муқоиса кардан бо дигар низоми ҳуқуқи давлатҳои хориҷ мушаххасу равшантар омӯзанд; ҳуқуқшиносонро бо асосҳои далелҳои асоснок месозанд, ки ба даст овардани онҳо ҳатто ҳангоми ҳуб донишҷӯи низоми ҳуқуқи давлати худ ҳам ғайриимкон мебошад».

Тавре ки А.И.Сафарзода ва Ф.А. Мирзоахмедов қайд менамоянд, «рушди бомуваффақияти илми ҳуқуқи чиноятӣ муосир дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бе омӯзиш ва таҳқиқи қонунгузори чиноятӣ давлатҳои хориҷӣ ғайриимкон аст».

Оид ба ин масъала нуқтаи назари С. Д. Шаталовро вобаста ба он ки: «ҳарчанд ки давлати дорои низоми олии андозбандӣ, ки ба андозсупорандагон писанд бошад, вучуд надорад, ба қадри имкон ба давлатҳои Аврупо ва дигар давлатҳои, ки таҷрибаи ғании амалигардонии низоми андозбандӣ доранд, таъя кардан лозим меояд», нисбатан қобили қабул мебошад.

Дар баъзе давлатҳои меъёрҳои, ки шахсонро ба супоридани андозҳо ва (Ӛ) дигар пардохтҳои ҳатмӣ вазифадор месозанд, дар фаслу бобҳои Конститутсияҳои мустаҳкам шудаанд, ки вазъи ҳуқуқи инсон ва шахрвандро муайян менамоянд. Масалан, тибқи м. 46 боби 2 Конститутсияи Ҷумҳурии Арманистон «Ҳуқуқ ва озодиҳои асосии инсон ва шахрванд», ҳар шахс уҳдадор аст, ки тартиб ва ҳаҷми (андоза)-и муқаррарнамудаи қонун андозҳо, бочҳо ва дигар пардохтҳои ҳатмиро супорад. Дар фасли II Конститутсияи Ҷумҳурии Беларус «Шахсият, ҷамъият ва давлат» м. 56 омадааст, ки «шахрвандон уҳдадоранд дар маблағгузори хароҷотҳои давлатӣ бо роҳи супоридани андозҳо, бочҳо ва дигар пардохтҳои давлатӣ иштирок намоянд». Инчунин, мутобиқи м. 35 фасли II Конститутсияи Ҷумҳурии Қазоқистон «Инсон ва шахрванд» супоридани андозҳо, бочҳо ва дигар пардохтҳои ҳатмӣ бо қонун муқарраршуда қарз ва вазифаи ҳар шахс мебошад.

Шакли дигари танзими конститутсионии пардохти андозҳо дар конститутсияҳои давлатҳои Ҷумҳурии Гурҷистон, Ҷумҳурии Мардумии Чин ва Федератсияи Россия пешбинӣ шудааст. Масалан, дар Конститутсияи Ҷумҳурии Гурҷистон дар боби 7 «Молияи давлатӣ ва назорат» проблемаи танзими андоз пешбини карда шудааст (м.67). Дар конститутсияҳои як қатор давлатҳои муқаррар кардани вазифаҳои дахлдор бо зарурати иштироки тамоми шахрвандон дар маблағгузори давлат асоснок карда шудааст. Масалан, тибқи м. 56 боби II Конститутсияи Ҷумҳурии Мардумии Чин «Ҳуқуқ ва вазифаҳои асосии шахрвандон» супоридани андози пешбининамудаи қонун вазифаи шахрвандони Ҷумҳурии Мардумии Чин мебошад. Дар ин меъёр ду муқаррароти муҳимтарини ҳуқуқи ҳуқуқи андози ин давлат ифода меёбад – умумияти андозбандӣ ва қонуниятӣ муқаррар кардани андозҳо. Вазифаи конститутсионии ҳар як шахс вобаста ба супоридани андоз ва пардохтҳои бо қонун муқарраршуда, ҳамчунин, дар м. 57 Конститутсияи Федератсияи Русия дар боби 2 «Ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шахрванд» мустаҳкам гардидааст. Қобили зикр аст, ки падидаи андоз ва андозбандӣ ба ин Ӛ он андоза қариб дар конститутсияҳои тамоми кишварҳои ҷой дорад, аммо андозаи он якхела нест.

Муқаррароти конститусионии давлатҳои хориҷиро вобаста ба пардохти андозҳо ва ё пардохтҳо ба чунин гурӯҳҳо таснифбандӣ намудан мумкин аст:

1. Ба гурӯҳи аввал давлатҳои дохил карда мешаванд, ки дар конститутсияҳои онҳо танҳо муқаррароти хусусияти умумидошта супоридани андозҳо ва саркашӣ намудан аз он пешбинӣ карда шудааст. Масалан: Федератсияи Россия, Ҷумҳурии мардумии Чин, Ҷумҳурии Гурҷистон, Ҷумҳурии Қазоқистон.

2. Муқаррароти конститутсионии гурӯҳи дуюми давлатҳо дар сатҳи конститутсия намудҳои андозҳо ва пардохтҳо муайян гардида, ҳатто унсурҳои алоҳидаи сохтори ҳуқуқии онҳо низ ифода меёбанд, Масалан Ҷумҳурии Арманистон.

Айни замон аз ҳама бештар қонунгузориҳои давлатҳои қобили таваҷҷуҳ мебошад, ки дар онҳо оилаи ҳуқуқии романо-олмонӣ ҳукмрон аст. Барои ин гурӯҳи давлатҳо чунин хусусият хос мебошад, ки ҷиноятҳои соҳаи андоз дар низоми ҷиноятҳои иқтисодӣ ҳиссаи зиёдро ишғол менамоянд. Дар ин ҳол, хусусияти фарқкунандаи ҷавобгарии ҷинояти барои ҷиноятҳои соҳаи андоз дар он ифода меёбад, ки он на танҳо бо меъёрҳои кодекси ҷиноятӣ, балки бо санадҳои махсус, ки ба низоми умумии қонунгузориҳои андоз дохил мебошанд, муқаррар мегардад. Худи қонунгузориҳои оид ба андозҳо ва пардохтҳо бошад, бениҳоят мураккаб ва печдарпеч мебошад. Дар натиҷа дар ҷудо намудани ҷиноятҳои соҳаи андоз аз ҳуқуқвайронкунониҳои андозӣ мушкилиҳо ба вуҷуд меоянд.

Масъалаи асосие, ки бояд мавриди таҳқиқот қарор гирад ин ҷавобгарии ҷиноятӣ барои саркашӣ аз супоридани андозҳо ва ё пардохтҳо тибқи қонунгузориҳои ҷиноятии давлатҳои хориҷӣ мебошад. Ин нуқтаи назарро А.И. Сафарзода ва Ф.А.Мирзоаҳмедов чунин шарҳ додаанд: «Омӯзиши таҷрибаи ба тартиб даровардани ҷавобгарии ҷиноятӣ барои ҷиноятҳои марбут ба андозбандӣ дар давлатҳои хориҷи наздик, махсусан давлатҳои узви Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил, барои ворид намудани тағйироту иловаҳои асоснокшуда барои такмилдиҳии меъёрҳои ҳуқуқӣ-ҷиноятии ватанӣ дар соҳаи андозбандӣ, хеле заруранд». Дар ин ҳол бояд дар назар дошт, ки низоми андозии давлатҳои хориҷӣ дар тури давраи дуру дароз инкишоф ёфта, таҳти таъсири омилҳои сиёсӣ, иҷтимоиву иқтисодӣ ва дигар омилҳо қарор гирифтааст. Ба ин раванд таъсири начандон камаҳамиятро, инчунин, хувият (расму оин)-и аҳолии расонидааст. Бинобар ин, гуфта наметавонем, ки таҷрибаи мукаммали (универсалии) хориҷӣ доир ба ташкили низоми андозбандӣ ва муқовимат ба саркаши аз супоридани андозҳо ва (ё) пардохтҳо аз шахсонӣ ҳуқуқӣ ҷой дорад. Барои ҳар як давлат чунин низом фардӣ аст ва дорои бартарияту камбудихои худ мебошад.

Илова бар ин, муаллифон қайд менамоянд, ки муқаррар кардани меъёрҳои оид ба ҷавобгарӣ барои саркаши аз супоридани андозҳо ва (ё) пардохтҳо аз шахсонӣ ҳуқуқӣ, пеш аз ҳама аз мавқеи ҳудудии давлат вобастагӣ дорад. Қобили қайд аст, ки меъёрҳои Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Кодексҳои ҷиноятии кишварҳои ИДМ аз бисёр ҷиҳат монанд мебошанд. Чунин монандӣ, пеш аз ҳама бо наздикии шароити иҷтимоию иқтисодӣ, сиёсӣ ва ҳуқуқӣ, инчунин, мавҷудияти низоми ягонаи ҳуқуқӣ дар гузаштаи дур асоснок карда мешавад. Ғайр аз он, дар давлатҳои муносири мустақил ва соҳибистиклол қонунҳо аз тарафи шахсоне эҷод мегарданд, ки онҳоро маҷмуи ягонаи андешаҳои ҳуқуқӣ-ҷинояти муттаҳид месозад. Ҳамзамон бо ин, ҳар яке аз ҷумҳуриҳои собиқ, дар маҷмуъ назарияи умумии ҳуқуқӣ-ҷиноятиро ба асос гирифта, ба сӯйи инкишофи қонунгузориҳои ҷиноятӣ бо роҳи худ ҳаракат мекунанд. Ҳамаи ин, дар маҷмуъ, барои истифодаи мутақобилаи таҷрибаи танзими ҳуқуқӣ-ҷиноятӣ шароити мусоид ба вуҷуд меорад.

Пеш аз ҳама, чунин монандӣ бо қабули Кодекси ҷиноятии Моделии давлатҳои аъзои ИДМ аз 17 феввали соли 1996, ки барои давлатҳои аъзои ИДМ санади тавсиявӣ ба ҳисоб меравад, таҳким ёфта, дар м. 280 он барои саркашӣ аз супоридани андозҳо аз шахсонӣ ҳуқуқӣ ҷавобгарӣ муқаррар карда шудааст, ки ба гурӯҳи ҷиноятҳои дараҷаи миёна мансуб мебошад. Аммо, дар ҳар яке аз кодексҳои ҷиноятии давлатҳои аъзои ИДМ хусусиятҳои хоси худ ҷой дорад.

Намунаи равшани тафриқагузориҳои ҷиноятҳои соҳаи саркаши аз супоридани андозҳо, вобаста ба категорияи андозсупорандагон – Кодекси ҷиноятии Федератсияи Россия (минбаъд КҶ ФР) ба шумор меравад. Дар КҶ ФР қонунгузор ба сифати намудҳои

мустақили чиноятҳои соҳаи андоз – чунин кирдорҳоро баррасӣ менамояд. Барои саркаши аз супоридани андозҳо ва (ё) пардохтҳои чи федералӣ ва чи андозҳои субъектони аъзои Федератсияи Россия, инчунин андозҳои маҳаллӣ ҷавобгарии чинояти дар моддаҳои 198-199.2 КҶ ФР пешбинӣ шудааст.:

- м. 198 – саркашӣ аз супоридани андозҳо ва пардохтҳо аз шахсонӣ воқеӣ ва ё шаҳрванде, ки ба сифати соҳибкори инфиродӣ ба қайд гирифта нашудааст;

- м. 199 – аз супоридани андоз саркаши қардани шахси ҳуқуқи;

- м. 199.1 – аз тарафи агенти андоз иҷро нагардидани уҳдадориҳо вобаста ба пардохти андозҳо ва ё дигар пардохтҳо;

- м. 199.2 – пинҳон қардани маблағҳо ва ё молу мулки ташкилот ё соҳибкори инфиродӣ, ки аз ҳисоби онҳо бояд андозҳо, пардохтҳо, пардохтҳои суғуртавӣ ситонида шаванд;

Ворид нашудани маблағҳои банақшагирифташуда боиси имконнопазир шудани иҷрои ҳамаи барномаҳои таъиншудаи иҷтимоӣ ва мақсаднок гардида, зарурати харҷ намудан ба самтҳои барои аҳолии мамлакат аҳаммиятноки сиёсати буҷетиро ба вучуд меорад. Номусоид гардидани вазъияти инкишофи қисми даромади буҷет боиси ба амал омадани дефитситаи буҷет мегардад, ки зарур меояд аз ҳисоби зиёд қардани қарзи берунӣ ва масрафи воситаҳои фонди захиравӣ пӯшонидани шавад.

Дар соли 2020 ба КҶ ФР м. 199.1 илова гардид, ки ҷавобгариро дар сурати иҷро нақардани уҳдадориҳои агенти андозӣ муқаррар менамояд. Сухан дар хусуси ҳолатҳои алоҳидаи саркашӣ аз пардохтҳои андозӣ меравад, вақте ки уҳдадори мазкур на бар дӯши пардохткунанда, балки агент воғузур гардидааст. Дар ин ҳол, ба сифати субъекти кирдор агенти андоз (масалан, шахсе, ки корфармо мебошад) ё ин ки шахсе, ки аз номи охири амал мекунад ва ё уҳдадор аст амал кунад (барои мисол, сардор ё сармуҳосиби корхона, ки корфармо ба ҳисоб меравад), баромад менамояд. Тақсимои дараҷаи воқеи иштироки субъектони чиноятҳои, ки дар м. 198 ва 199 КҶ ФР мустаҳкам гардидаанд, бояд танҳо вобаста ба ҳуди андозсупоранда (шаҳрванд ё шахси ҳуқуқи), ки уҳдадориҳоро доир ба пардохтҳои андозӣ иҷро нақардааст, сурат гирад. Иҷро нақардани уҳдадориҳои агенти андоз (м. 199.1 КҶ ФР) бояд аз кирдорҳои дар моддаҳои 198 ва 199 КҶ ФР мустаҳкамшуда, дар асоси субъекти чиноят ҳудо қарда шавад. Моддаи 199.1 КҶ ФР ҳамон вақт таҳти татбиқ қарор мегирад, агар уҳдадориҳо аз рӯи пардохтҳои андозӣ ба агенти андоз таҳвил шуда бошанд ва ҳуқуқвайронкунӣ аз тарафи ҳуди ӯ ва ё субъекте содир шуда бошад, ки аз номи ӯ (масалан, корхона) амал мекунад ва ё вақолатдор аст, ки амал кунад. Зимнан мутобиқи қонун зарур мебошад, ки чиноят бо мақсади қонеъ гардонидани манфиатҳои шахсӣ содир шуда бошад. Масъалаи таносуб (рақобат ё ин ки умумият)-и моддаҳои 198 ё 199 КҶ ФР бо м. 199.2 КҶ ФР баррасии амиқу мушаххасро талаб менамояд. Кирдори дар моддаҳои 198 ва ё 199 КҶ ФР муқарраршуда, аз лаҳза ба анҷом расидани муҳлати супоридани андоз хотимаёфта ҳисобидани мешавад. Кирдори дар м. 199.2 КҶ ФР муқарраршуда, танҳо пас аз хотимаёбии чунин муҳлат амалӣ шуда метавонад, чунки маҳз дар ин марҳила бақияпулӣ ба вучуд меояд, ки асоси ба таври ғайрисудӣ рӯёнидани онро ба миён меорад. Дар робита ба ин, мутобиқи КҶ ФР, дар чунин вазъият кирдорҳо ҳамчун маҷмуи чиноят ҳисобидан мумкин аст. Суди Олии ФР дар б. 21 Қарори Пленум аз 28.12.2011, №64 судҳоро маҳз ба чунин тарзи бандубасти чиноят ҳидоят намудааст.

Дар КҶ Қазоқистон низоми чиноятҳо дар вобаста ба саркашӣ аз супоридани андозҳо ва (ё) пардохтҳо дар моддаҳои 244-246 ба таври зерин пешбинӣ шудаанд: м. 244 «Саркашии шаҳрванд аз супоридани андоз ва (ё) дигар пардохтҳои ҳатмӣ ба буҷет», м. 245 «Саркашӣ аз супоридани андоз ва (ё) дигар пардохтҳо аз шахсонӣ ҳуқуқи, ки ба буҷети Ҷумҳурии Қазоқистон ворид мешаванд», м. 246 «Амалҳои ғайриқонунӣ дар нисбати молу мулке, ки ихтиёрдориаш аз ҳисоби қарздории андозсупоранда маҳдуд гардидааст». Дар КҶ Қазоқистон бо баробари ҷавобгарӣ барои саркашии шахсонӣ воқеӣ ва ҳуқуқи аз супоридани андоз ва (ё) дигар пардохтҳои ҳатмӣ ба буҷет, инчунин, ҷавобгарӣ барои вайрон қардани қонунгузориҳои Ҷумҳурии Қазоқистон дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ пешбинӣ шудааст. Дар қатори чиноятҳои номбаршудаи соҳаи андоз, дар КҶ Қазоқистон пеш набурдани баҳисобгирии муҳосибӣ, нобудсозӣ, пинҳонкунӣ ва

сохтакории ҳуччатҳои баҳисобгирӣ, ҳамчунин, ба шумораи кирдорҳои хавфноке мансуб доништа мешавад, ки ба соҳаи андозбандӣ таҷовуз менамоянд ва барои содир намудани онҳо ҷавобгарии ҷиноятӣ пешбинӣ шудааст. Фарқияти меъёрҳои, ки ҷавобгарии ҷиноятиро барои саркаши аз супоридани андозҳо ва (ё) дигар пардохтҳо дар Ҷумҳурии Қазоқистон ва Ҷумҳурии Тоҷикистон (минбаъд ҚТ) муқаррар менамоянд, дар маҳакҳои зерин ифода меёбад: а) аломатҳои вазнинкунанда (бандубастшаванда); б) тарзҳои содир кардани ҷиноят; в) андозае, ки миқдори калон (маҳсусан калон)-ро муайян менамояд; г) намудҳои ҷазо. Ҷунонҷӣ, м. 245 ҚҚ Қазоқистон ба монанди м. 292 ҚҚ ҚТ, ки ҷавобгариро барои саркашӣ аз супоридани андозҳо ва ё дигар пардохтҳоро аз шахсони ҳуқуқӣ муайян мекунад, барои шаҳрвандон аломатҳои вазнинкунандаро дар бар намегирад. ҚҚ Қазоқистон содиршавии ҷиноят ба миқдори маҳсусан калонро дар ҳолате пешбинӣ мекунад, ки агар вай аз ҷониби гурӯҳи шахсон бо маслиҳати пешакӣ, гурӯҳи муташаккил ё гурӯҳи ҷиноятӣ содир шуда бошад. Андозаи муайянкунандаи миқдори калон ва маҳсусан калон (барои ташкилотҳо) нишондиҳандаи моҳона барои ҳисобҳо мебошад. Андозаи нишондиҳанда барои ҳисобҳоро дар Ҷумҳурии Қазоқистон Қонуни Ҷумҳурии Қазоқистон “Дар бораи буҷети ҷумҳуриявӣ барои солҳои 2021-2023 мӯйян мекунад, ки як нишондиҳандаи барои ҳисобҳо ба 2 917 танга баробар аст. Ҷиноятҳои андозӣ аз тарафи шаҳрвандон метавонад бо роҳи пешниҳод накардани эълумия оид ба даромад ё ин ки бо роҳи дар эълумия ва ё дигар ҳуччатҳо дидаю доништа дохил намудани маълумоти таҳрифшуда дар хусуси даромадҳо ё хароҷотҳо ё ин ки дар бораи молу мулк, ки таҳти андозбандӣ қарор дорад, бо истифодаи ҳисоб-фактура бидуни амалан иҷро намудани корҳо, расонидани хизматҳо ва таҳвили молҳо содир карда шаванд. Саркаши аз супоридани андоз аз шахсони ҳуқуқӣ бо роҳи пешниҳод накардани эълумия ё ин ки бо роҳи дар эълумия ва ё дигар ҳуччатҳо дидаю доништа дохил намудани маълумоти таҳрифшуда дар хусуси даромадҳо ё хароҷотҳо, бо роҳи пинҳон намудани дигар объектҳои андозбандӣ ва ё дигар пардохтҳои ҳатмӣ содир карда мешавад, агар ин кирдор боиси насупоридани андозҳо ва дигар пардохтҳо ба миқдори калон гардида бошад. Қисмҳои 2 ва 3 м. 245 ҚҚ Қазоқистон номгӯии аломатҳои вазнинкунандаи кирдори содиршударо фаро мегиранд: 1) бо истифодаи ҳисоб-фактура бидуни амалан иҷро намудани корҳо, расонидани хизматҳо, таҳвили молҳо; 2) гурӯҳи шахсон бо маслиҳати пешакӣ; 3) ҳамаи кирдорҳои дар боло номбаршуда аз тарафи гурӯҳи ҷиноятӣ ё ин ки ба миқдори маҳсусан калон содир шудаанд. Ба монанди ҚҚ ҚТ бо охири тағйиротҳо аз соли 2016, ба моддаҳои баррасишудаи ҚҚ Қазоқистон эзоҳот илова карда шуданд, ки асоси озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятиро дар ҳолати ихтиёран супоридани маблағҳои қарзӣ аз рӯйи андозҳо ва (ё) дигар пардохтҳои ҳатмӣ ба буҷет, инчунин пеняҳо (пушаймона) аз тарафи шахсе, ки ҷунин кирдорро содир намудааст, муқаррар менамуданд.

ҚҚ Қазоқистон дар бартарият аз ҚҚ ҚТ дар он дида мешавад, ки дар қисми 2 банди 2 м.245 он содир шудани саркаши аз супоридани андозҳо ва (ё) пардохтҳоро аз шахсонӣ ҳуқуқи аз ҷониби гурӯҳи шахсон бо маслиҳати пешакӣ муқаррар кардааст. Хуб мешуд агар ин ҳолатро ҚҚ ҚТ низ пешбинӣ карда мешуд.

Аз санадҳои меъёрии ҳуқуқии баррасишудаи давлатҳои аъзои ИДМ аз ҳама санади фарогир ва васеъ аз рӯйи шумораи таркибҳои ҷиноятҳои соҳаи андоз Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Қирғизистон (минбаъд ҚҚ Қирғизистон) ба ҳисоб меравад, ки боби 33 он 6 моддаеро дар бар мегирад, ки ҷавобгариро барои кирдорҳои зерин муқаррар мекунад: сохтакории тамғаҳои аксизӣ (м.227); бидуни муқоваи тамғаи аксизӣ истехсол кардани моле, ки ба рӯйхати молҳои аксизӣ дохил мешавад (м.228); ғайриқонунӣ истехсол кардани спирт ва нӯшокиҳои спиртӣ (м.229); саркашӣ аз пардохтҳои гумрукӣ (м.230); саркашӣ аз супоридани андозҳо ва (ё) дигар пардохтҳои ҳатмӣ ба буҷет (м.231); саркашӣ аз супоридани андозҳо ва (ё) дигар пардохтҳои ҳатмӣ ба буҷет аз ҷониби шахсон ҳуқуқӣ (м.232); масалан, талабот оид ба пешниҳоди ҳуччатҳои, ки барои ҳисоб ва пардохти андозҳо ва дигар пардохтҳои ҳатмӣ зарур мебошанд (дар м. 599 ҚҚМ ҚТ барои саркаши аз пардохтани андоз ва дигар пардохтҳои ҳатмӣ, ки дар пинҳон кардани объектҳои андозбандӣ ифода ёфтаанд ҳангоми набудани аломати ҷиноят ҷавобгарии маъмурӣ муқаррар шудааст). Дар фарқият аз Ҷумҳуриҳои Тоҷикистон, Қазоқистон ва Федератсияи Россия, ҚҚ Қирғизистон субъектоне ҷавобгарии ҷиноятиро аз рӯйи ҷиноятҳои андозӣ ҷудо намуд ва дар моддаҳои

алоҳида санксияҳои мустақилро барои шахси воқеӣ, ки ба истехсоли ғайриқонунии молу маҳсулоти бе тамғаи аксизӣ машғул мешаванд, инчунин, шахсоне, ки ба истехсоли ғайриқонунии нушокиҳои спиртӣ даст мезананд ҷавобгарии алоҳидаро пешбинӣ кардааст. Кирдор дар он ҳолат аз рӯйи КҶ Қирғизистон ҷиноят ҳисобида мешавад, агар ба миқдори калон содир шуда бошад ва он аз рӯйи нишондиҳанда барои ҳисобҳо, ки дар рӯзи содиршавии ҷиноят КҶ Қирғизистон муқаррар кардааст, ҳисоб карда мешавад. Ба сифати аломатҳои вазнинкунанда – кирдори ба миқдори махсусан калон, аз ҷониби шахсон бо маслиҳати пешакӣ ва инчунин содир кардани кирдор бо истифода аз ҳисоб-фактураи бе иҷро кардани қор, хизматрасонӣ ё расонидани бор содиршуда баромад менамояд.

Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Ўзбекистон (минбаъд КҶ Ўзбекистон) дар фарқият аз қонунгузории ҷиноятии давлатҳои дигар хусусиятҳои худро дорад. Мутобиқи КҶ Ўзбекистон (боби 12 «Ҷиноятҳо муқобили асосҳои иқтисодӣ»)-и ҷавобгарӣ барои саркашӣ аз супоридани андозҳо ва дигар пардохтҳо (м. 184) пешбинӣ карда шудааст. Кирдори мазкур дар худ қасдан пинҳон кардан, кам нишон додани фоида (даромад) ва ё пинҳон намудани дигар объектҳои андозбандиро ташкил медиҳад. КҶ Ўзбекистон объектҳои хелии ҷиноятҳои соҳаи андозро асосҳои муносибатҳои иқтисодӣ ҳисобида, дар алоқамандӣ бо он барои ҷамъият хавфнок будани ин ҷиноятҳоро пурра мустақкам кардааст. Фарқияти КҶ ҚТ аз КҶ Ўзбекистон дар он аст, ки мутобиқи КҶ Ўзбекистон содир шудани кирдори мазкур бо роҳи расонидани заррар ба миқдори калон ва махсусан калон пешбинӣ шудааст, вале мушахас андоза (ҳаҷм)-и маблағи миқдори калон ва ё махсусан калон пешбинӣ карда нашудааст. Аз ин бармеояд, ки миқдори маблағи пардохтнашуда дар КҶ Ўзбекистон муайян карда нашудааст, вале аз ҷӣ бошад, ки тартиби муайян кардани зарари расонидашуда бо кадом роҳ муайян карда мешавад, пешбинӣ карда нашудааст.

Дар қонунгузории ҷиноятии Ҷумҳурии Мардумии Чин (минбаъд КҶ Чин) нисбат ба дигар давлатҳо барои ҷиноятҳо дар соҳаи андоз муқаррароти шаклан дигар пешбинӣ карда шудааст. Дар КҶ Чин аз соли 1997 саркашӣ аз супоридани андозҳо ва (ё) пардохтҳо аз ташкилот дар параграфи 6 «Ҷиноятҳо муқобили тартиби ҷамъоварии андозҳо» (м. 201-212) муқаррар шудааст. Махсусан, ҷиноятҳои ҷудо гардидаанд, ки бо ҳисобҳои махсус «инвойсҳо» – ҳуччатҳои, ки пардохти андозҳоро тасдиқ менамоянд (м.м. 205-210), алоқаманд мебошанд.

Моддаи 201 КҶ Чин номгӯи тарзҳои саркашӣ аз супоридани андозҳоро фаро мегирад, ки инҳо ба ҳисоб мераванд: сохтакорӣ, дигаргункунӣ, пинҳонкунӣ, худсарона нобуд сохтани китоби суратҳисобҳо; зиёд нишон додани хароҷотҳо ё пешниҳод накардани маълумот оид ба онҳо, кам нишон додани маълумот дар бораи даромадҳо; даст кашидан аз эълomiaкунонӣ ва ё эълomiaкунонии рӯякии пардохти андозҳо. Тибқи м. 201 КҶ Чин шартӣ ба вучуд омадани ҷавобгарии ҷиноятӣ – содир гардидани кирдорҳои ишорашуда пас аз гирифтани огоҳиномаи мақомоти андоз дар бораи эълomiaкунонӣ мебошад, агар маблағи андози пардохтнашуда даҳ фоизи андози таҳти пардохт қарордошта ва зиёда аз он, вале камтар аз сӣ фоизи он ва даҳ ҳазор юан ва зиёда аз он, вале камтар аз сад ҳазор юанро ташкил диҳад ё ин ки ҳангоми саркашӣ аз супоридани андоз ва пас аз ҷазои маъмурии такрорӣ, ки аз тарафи мақомоти андоз барои саркашӣ аз супоридани андоз татбиқ шудааст, ҷой дошта бошад.

АДАБИЁТ

1. Саркисов К.К. Налоговые преступления (уголовно-правовые и криминологические аспекты). Дис. канд. юрид. наук. –М., 2005.
2. Ларичев В.Д. «Типология налоговых преступников». Вестник Академии налоговой полиции России. Вып. 1, –М., 2003. –С. 211-219
3. Калинина Л. А. Проблемы административной ответственности за нарушения финансового и налогового законодательства. Законодательство. № 8, 1999. – С. 188-195.
4. Николаенко С, Лиссоволик Я., Мак Фаркар Р. Специальный доклад «Теневая экономика в российских регионах». IV. –М., 1998. – 231-238.
5. Саркисов К.К. Криминологическая характеристика лиц, совершивших налоговые преступления. Право: теория и практика. №16. –М.: Тезарус, 2003. –С. 233-238
6. Ларичев В.Д. «Типология налоговых преступников». Вестник Академии налоговой полиции России. Вып. 1, –М., 2003. –С. 167-175.

7. Кучеров И.И. Налоговая преступность: криминологические и уголовно-правовые проблемы: Автореф. дис. д-ра.юрид.наук. –М., 1999.

ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВӢ-ҲУҚУҚИИ САРКАШӢ АЗ СУПОРИДАНИ АНДОЗҲО ВА (Ӛ) ПАРДОХТҲО АЗ ШАҲСОНИ ҲУҚУҚӢ ТИБҚИ ҚОНУНГУЗОРИИ ЧИНОЯТИИ ДАВЛАТҲОИ ХОРИҶӢ

Мақолаи мазкур ба масъалаҳои саркашӣ аз супоридани андозҳо ва (Ӛ) пардохтҳо, роҳҳои содиршавии он, сабаб ва шароитҳои содиршавии ин ҷиноятҳо ва ҷораҳои пешгирӣ оид ба ҷиноятҳо дар соҳаи андоз баҳшида шудааст. Муаллиф дар ин мақола тамоми роҳҳои асосии танзими ҳуқуқӣ ва ҷораҳои сифатан баланди пешгирии ҷиноятҳо дар соҳаи андозро мавриди баррасӣ қарор додааст. Самти дигаре, ки дар ин мақола баррасӣ ва таҳлил гардидааст, ин донишҳои амалиявӣ, таҷрибаи судӣ ва дигар мақомоти ваколатдор вобаста ба ин самт, беамалии мақомоти андоз, фарҳанги ҳуқуқии андозсупорандагон, аҳаммияти назариявии ҷораҳои пешгирии ҷиноятҳо дар соҳаи андоз, таҳқиқоти олимон дар ин самт, бартарият ва муқоисаи онҳо ва дигар масъалаҳо мебошад. Бо дарназардошти ин вазъият ҷораҳои нави пешгирии ин ҷиноятҳо дар амалия ва тавсияи онҳо ба мақомоти давлатӣ баррасӣ гардидааст.

КАЛИДВОЖАҲО: ҷиноятҳо дар соҳаи андоз, ҷораҳои пешгирӣ, сабаб ва шароити ҷинояткорӣ, андоз, ҷораҳо, андозҳо ва (Ӛ) пардохтҳо, ҷиноят, таҷрибаи қонунгузорӣ, шахсони ҳуқуқӣ, ташкилотҳо, ҷораҳои огоҳонӣ, танзими ҳуқуқӣ-ҷиноятӣ.

СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ УКЛОНЕНИЯ НАЛОГОВ И (ИЛИ) ПЛАТЕЖЕЙ ЛИЦ ПО УГОЛОВНОМУ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН

Данная статья посвящена вопросам уклонения от уплаты налогов и (или) платежей, способам его совершения, причинам и условиям совершения этих преступлений и мерам профилактики преступлений в налоговой сфере. В данной статье автор рассмотрел все основные способы правового регулирования и качественные меры профилактики преступлений в налоговой сфере. Еще одним направлением, обсуждаемым и анализируемым в данной статье, являются практические знания, опыт судов и иных уполномоченных органов, связанных с данной сферой, бездействие налоговых органов, правовая культура налогоплательщиков, теоретическое значение мер предупреждения преступлений в налоговой сфере, исследования ученых в области эта область их преимущества и сравнения и другие вопросы. С учетом сложившейся ситуации на практике обсуждены новые меры по предотвращению этих преступлений и рекомендованы их органам государственной власти.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: преступления в налоговой сфере, меры профилактики, причины и условия совершения преступления, налог, меры, налоги и (или) платежи, преступление, законодательная практика, юридические лица, организации, меры предупреждения, уголовно-правовое регулирование.

COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF TAX EVOIDANCE AND (OR) PAYMENTS OF PERSONS UNDER THE CRIMINAL LEGISLATION OF FOREIGN COUNTRIES

This article is devoted to issues of evasion of paying taxes and (or) payments, ways of committing it, causes and conditions of committing these crimes and measures to prevent crimes in the tax field. In this article, the author discussed all the main ways of legal regulation and high-quality measures to prevent crimes in the tax field. Another area discussed and analyzed in this article is practical knowledge, experience of courts and other authorized bodies related to this area, inaction of tax authorities, legal culture of taxpayers, theoretical importance of measures to prevent crimes in the tax field, research of scientists in this area. their advantages and comparisons and other issues. Considering this situation, new measures to prevent these crimes have been discussed in practice and their recommendation to state authorities.

KEYWORDS: crimes in the tax field, prevention measures, causes and conditions of crime, tax, measures, taxes and (or) payments, crime, legislative experience, legal entities, organizations, warning measures, legal-criminal regulation.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Абдуллоев Исфандиёр Нодирхонвич* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **933878786**. E – mail: isfandiyor_1996@mail.ru

Сведения об авторе: *Абдуллоев Исфандиёр Нодирхонвич* – Таджикский национальный университет, магистр юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **933878786**. E – mail: isfandiyor_1996@mail.ru

Information about the author: *Abdulloev Isfandiyor Nodirkhonovich* - Tajik National University, master`s student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **933878786**. E – mail: isfandiyor_1996@mail.ru

АСОСҲОИ ҲУҚУҚИИ ТАШКИЛ ВА ФАЪОЛИЯТИ СУДҲО ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Асозода В.А.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Маҳз қонун доираи салоҳият ва баррасии масъалаҳоеро, ки судҳои алоҳида баррасӣ ва ҳал мекунад, муайян мекунад. Вобаста ба ин, масъалаи таносуби салоҳиятҳои судҳои гуногун аҳамияти хоса дорад, ки муносибатҳои ин мақомотро дар кишвар инъикос мекунад. Ин ҳолат ҳулосаи ягонагии низоми судии давлатро тасдиқ мекунад.

Ин масъаларо таҳлил намуда, М.В. Боровский қайд мекунад: «Дар бораи салоҳияти суд сухан ронда, аксар вақт истилоҳи махсус – салоҳияти судро истифода мебаранд. Одатан, тобеият ба ҳуқуқи ҳалли масъалаҳои (баҳсҳои) ҳуқуқӣ дахл дорад, аммо тобеияти судиро ҳамчун маҷмуи ваколатҳои суди мушаххас (ё навъҳои дахлдори судҳо) оид ба амалисозии ҳокимияти судӣ муайян кардан дурусттар мебуд. Ҳангоми баррасии масъалаи ҷудокунии салоҳият дар байни судҳо бояд ба ду истилоҳи дигар, ки аз мафҳуми салоҳият бармеояд – «тобеият» ва «эътибор» аҳамият диҳем.

Тавре дар боло қайд кардем, низоми судии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз се зернизом: Суди конститусионӣ, Суди Олӣ, Суди олии иқтисодӣ иборат аст.

Ба ин муносибат қайд кардан бамаврид аст, ки масъалаҳо, ки аз рӯйи парвандаҳои граждани, оилавӣ, ҷиноятӣ ва маъмури бармеоянд, ба салоҳияти судҳои умумӣ дохил мешаванд. Дар баробари ин, афзоиши шумораи муносибатҳои ҳуқуқӣ ва мураккаб шудани онҳо, ки бо омилҳои гуногун шарҳ дода мешаванд, шумораи бархӯрдҳо ва низоъҳоро дар ҳаёти ҷомеаи муосир зиёд мекунад. Бинобар ин таърифи мукаммали мафҳуми «судҳои юрисдиксияи умумӣ» имконнопазир аст.

Асосҳои конститусионӣ ва ҳуқуқии ташкил ва фаъолияти судҳои тобеияти умумиро омӯхта, аввал шумо бояд муайян кунед, ки ин мафҳуми судҳо чиро дар бар мегирад ва сохтори онҳо чист. Бояд гуфт, ки дар Тоҷикистон дар сатҳи қонунгузорӣ мафҳуми «судҳои тобеияти умумӣ» дар ҳеҷ як санади меъёрии ҳуқуқӣ дида намешавад. Ин мафҳум дар адабиёти ҳуқуқии кишварҳои пасошӯравӣ, ки ба масъалаҳои адолати судӣ ва муурофияи судӣ бахшида шудааст, васеъ паҳн шудааст.

Гуфта мешавад, ки судҳои тобеияти умумӣ бояд судҳои ноҳиявӣ ва шаҳрӣ, суди Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, судҳои вилоятҳо ва шаҳри Душанбе ва Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба парвандаҳои граждани, оилавӣ, ҷиноятӣ, парвандаҳои ҳуқуқвайронкунии маъмури ва дигар қорҳое, ки дар доираи салоҳияти ин судҳо мебошанд. Ҳарчанд судҳои ҳарбӣ махсусгардонидашуда ҳисобида мешаванд, вале аз рӯйи доираи салоҳияти худ, ба истиснои субъекти муносибатҳои ҳуқуқӣ, онҳо, инчунин, ба судҳои тобеияти умумӣ тааллуқ доранд. Ҳама судҳои тобеияти умумӣ дар фаъолияти худ Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф кардааст, қонунҳои конститусионӣ, қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистонро ба роҳбарӣ мегиранд.

Меъёрҳои қонунгузории амалкунандаи давлатҳои ИДМ оид ба ташкил ва фаъолияти ҳокимияти судӣ адабиёти махсус оид ба масъалаҳои ҳуқуқи судӣ ва судиро таҳлил намуда, метавон гуфт, ки судҳое, ки барои онҳо Суди Олӣ мақоми олии судӣ ҳисобида мешавад, ки ба судҳои тобеияти умумӣ тааллуқ дорад.

Минбаъд дар бораи танзими конститусионӣ ва ҳуқуқии ташкил ва фаъолияти ин навъи судҳо муфассалтар таваққуф хоҳем кард. Ва биёед аз вазъи конститусионӣ ва ҳуқуқии Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон оғоз кунем, ки дар моддаи 84 Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва моддаи 21 Қонуни конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» омадааст.

Меъёри мазкурро таҳлил намуда, ба чунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки вай бо хусусиятҳои функционалии худ фаъолиятро ба амал мебарорад, ки татбиқи он нақш,

аҳаммият ва мақоми суди мазкурро дар системаи мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва алалхусус ҳокимияти судӣ муайян мекунад:

— иҷрои вазифаҳо ҳамчун мақомоти олии судӣ оид ба парвандаҳои тобеияти судҳои тобеияти умумӣ;

— дар шаклҳои мурофиавие, ки қонун пешбинӣ кардааст, назорат аз болои фаъолияти судҳои поёӣ;

— ташкили қор дар ҳамаи судҳои тобеияти умумӣ;

— таъмини моддию техникаи фаъолияти судҳои тобеияти умумӣ;

— интиҳоб ва тарбия намудани номзадҳо ба вазифаи судья, инчунин, пешниҳод оид ба интиҳоб, таъин, бозхонд ва озод кардани судьяи судҳои тобеияти умумӣ.

Масъалаҳои ташкилии фаъолияти судӣ, махсусан ташкили қори судҳо ва судяҳои судҳои тобеияти умумӣ барои таъмини адолати судӣ муҳиманд. Кайд қардан меҳостам, ки хангоми ташкили қор дар ҳамаи судҳои тобеияти умумӣ масъалаҳои протсессуалӣ мавқеи муҳимро ишғол мекунад. Пеш аз ҳама, ин муҳлатҳои протсессуалии дида баромадани қорҳо, сушт будани интизомии иҷрои вазифа, ташкили воситаҳои илмӣ -техникӣ дар қори дида баромадани парвандаҳо, таъмини ошқорбаёнӣ ва дастраси мурофиаи судӣ мебошанд. Ташкили умумии қорро дар судҳои тобеияти умумӣ Суди Олӣ анҷом медиҳад, зеро масъулияти пурраи ташкили қор дар ҳар як суди судҳои тобеияти умумӣ тибқи қонун ба зиммаи раиси ин судҳо гузошта шудааст.

Барои Суди Олии Тоҷикистон таъминоти моддию техникаи фаъолияти ҳамаи судҳои тобеияти умумӣ вазифаи комилан нав аст. Ин вазифа дар натиҷаи ислоҳоти конституционии соли 2016 ба Додгоҳи Олӣ воғузур шуд, ки тибқи он Шурои адлия, ки қаблан бо таъминоти моддию - техникаи фаъолияти зинаҳои поёнии судҳои судҳои тобеияти умумӣ машғул буд, барҳам дода шуд. Ин вазифа ҳалли масъалаҳои гуногуни ташкилии фаъолияти судҳои тобеияти умумӣ, аз ҷумла, ба миён гузоштани масъалаи ҷудо намудани маблағҳои молиявӣ барои пардохти музди меҳнати ҳамаи кормандони суд, харидани техника ва таҷҳизоти замонавӣ, сохтмон ва таъмири биноҳои судӣ, бо маводи канселарӣ, қонунгузорию дар бар мегирад.

Дар робита ба кишвари мо, бояд гуфт, ки танзими қонунгузорию ҳайати мақомоти олии судии кишвар тибқи қонун амалӣ қарда мешавад.

Воҳидҳои сохторию каме шабеҳи Суди Олӣ, инчунин, Суди Олии Федератсияи Русия, Суди Олии Ўзбекистон ва Ҷумҳурии Белорусро доранд, аммо ба ғайр аз воҳидҳои сохторию дар боло зикршуда, дар он ҳамчунин Коллегияи судӣ оид ба парвандаҳои патентӣ мавҷуд аст ва дар Федератсияи Россия ба ғайр аз Пленум, президиум ва коллегияҳои анъанавии судӣ, коллегияи апелляция, коллегияи судб оид ба баҳсҳои иқтисодӣ ва коллегияи интизомии Суди Олии Федератсияи Русия ташкил қарда шуданд.

Нисбат ба номзадҳо ба вазифаи судьяи Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон талаботи муайян, аз ҷумла мавҷудияти таҳсилоти олии ҳуқуқшиносӣ, ба синни 30 расида, донишдони забони давлатӣ ва собиқаи касбии на камтар 5 сол муқаррар қарда мешавад.

Қисми зиёди фаъолияти судии Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба зиммаи коллегияҳои судӣ рост меояд.

Коллегияи судӣ дар тартиби назоратӣ парвандаҳоро аз рӯи шикоят ва эътироз аз ҳукмҳои эътибори қонунӣ пайдоқарда ва дигар қарорҳои судии ҳамаи судҳои поёӣ баррасӣ мекунад.

Ҳайати Раёсати Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Қонуни конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» муайян қарда шудааст. Илова бар ин, тибқи муқаррароти ин қонун, ширкати Додситони кулли Тоҷикистон ё яке аз муовинони ӯ дар ҷаласаҳои Раёсати Додгоҳи олии ҳатмист. Дар он маҷлисҳои Президиум, ки ба баррасии парвандаҳои судӣ алоқаманд нестанд, бо даъвати Раиси Суди Олӣ, раисон ва судяҳои Суди Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, судҳои вилоятҳо, шаҳри Душанбе, судҳои харбии гарнизонҳо, шаҳрҳо ва вилоятҳо, аъзоёни Совети илмии машваратии Судҳои Олӣ, намояндагони вазоратҳо, идораҳо, ташкилотҳои давлатию ҷамъиятӣ ва муассисаҳои илмӣ. Тибқи Қонуни конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон

«Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» ба Раёсати Суди Олӣ ваколатҳои васеъ дода шудааст.

Яке аз вазифаҳои муҳимтарини Пленуми Суди Олӣ роҳнамоӣ аз рӯйи масъалаҳои амалияи судӣ ба ҳисоб меравад, зеро он ба дарки ягонаи қонун мусоидат намуда, оид ба масъалаҳои, ки ҳангоми баррасии парвандаҳо аз ҷониби судҳо ба миён меоянд, дастурнамалҳо дорад. Пленумҳои Судҳои Олии як қатор мамлакатҳои хориҷӣ, монанди Озарбойҷон, Беларусия, Қазоқистон, Молдавия, Федератсияи Россия, Ўзбекистон, Украина низ ҳамин гуна вазифаро ба ҷо меоваранд.

Ин вазифаи Пленуми Суди Олии кишвар ба самаранокии таҷрибаи судӣ мусоидат намуда, ба ҳамоҳангии дар татбиқи адолати судӣ роҳ додасуда, ҳамроҳангсозии амалияи татбиқи қонун аз ҷониби тамоми судҳо, муайян ва ба даст овардани самтҳои фаъолияти суд, ки ба талаботи қонун ҷавобгӯ мебошанд, мусоидат мекунад. Тибқи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон «ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ ба узви Маҷлиси миллӣ, вакили Маҷлиси намояндагон, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, Маҷлиси вакилони халқии Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон таалук дорад».

Аммо, ба андешаи мо, ба маънои васеъ ин салоҳияти Суди Олиро метавон ташаббуси қонунгузорӣ арзёбӣ кард, зеро Суди Олӣ (ва Суди Олии иқтисодӣ низ (моддаи 45) дар маънои матни Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон) қонун оид ба тақмили қонун тақлифҳо таҳия намуда, ба органи дахлдор пешниҳод мекунад.

Илова бар ин, назарияи ҳуқуқ таҳия ва ворид намудани лоиҳаи қонунро ҷузъи таркибии ташаббуси қонунгузорӣ медонад. Аз ин рӯ, метавон аз ҷиҳати назариявӣ изҳор дошт, ки муқаррароти моддаи 22 Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» ба маънои васеъ ба Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳоди ташаббуси қонунгузорӣ мебошад. Минбаъд, ягона мақомоти ваколатдори конститутсионие, ки ҳуқуқи қабули қонунҳоро дорад, Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Аз мазмун ва маънои матни Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» «таҳия ва ба мақомоти дахлдор пешниҳод менамояд...» фаҳмидан мумкин аст, ки мақомоти дахлдор Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Ҳамзамон ин ваколатҳоро метавон ба ду гурӯҳ – салоҳиятҳои хусусияти мурофиавӣ ва салоҳиятҳои ташкилӣ ҷудо кард.

Дар фаъолияти Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасии парвандаҳои ҷиноятӣ ва граждандар марҳилаи яқум мавқеи ночизро ишғол мекунад.

Барои судҳои зинаи миёна Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон марҳилаи кассатсионӣ ва назоратӣ буда, парвандаҳоро аз рӯйи шикоят ва эътирози кассатсионӣ ҳам аз ҳукмҳо, ҳалномаҳо ва таъинотҳои судҳои марҳилаи миёна ва судҳои тобеи ҷумҳуриявӣ баррасӣ менамояд.

Қонунгузори мурофиавии ҷиноятӣ Тоҷикистон доираи шахсони мансабдорро муқаррар менамояд, ки ҳуқуқи ба воситаи назорати судӣ қарор ё ҳукмҳои эътибори қонуни пайдокардари рад қарданро доранд.

Ҳамзамон, Раиси Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади таъмини таҷрибаи ягонаи судӣ ҳуқуқ дорад ба суди марҳилаи назоратӣ барои аз нав дида баромадани санадҳои судӣ дар шакли назорат эътироз пешниҳод намояд.

Ба салоҳияти Суди Олӣ, инчунин, баррасии парванда оид ба ҳолатҳои нав ошкоршуда дохил мешавад. Дар ин марҳила Суди Олӣ қонунӣ ва асоснок будани ҳалномаҳои эътибори қонунӣ пайдокардаи судро месанҷад, аммо дар рафти баррасии парванда ошкор шудани ҳолатҳои нави қаблан номаълум аз ғайриқонунӣ ва беасос будани ҳалнома ё ҳукми суд шаҳодат медиҳад. Ҳамаи ин ваколатҳои Суди Олӣ ва воситаҳои дар он мавҷудбуда ба натиҷаҳои зерини мусбат нигаронда шудаанд:

- яхелаи таҷрибаи судӣ;
- баргараф намудани ҳамоҳангии содиршуда;
- пешгирии носоҳеҳӣ дар қониноҳои судӣ;
- хифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии шахрвандон.

Таҳлилҳои омили нишон медиҳанд, ки дар давоми панҷ соли охири Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон танҳо 1 парвандаро оид ба ҳолатҳои нав ошкоршуда баррасӣ кардааст.

Ҷанбаи навбатие, ки бояд баррасӣ шавад, тартиби ташкили қор дар Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Раис барои роҳбарӣ ва ташкили фаъолияти дастгоҳи Суди Оли масъул аст. Ба ғайр аз вазифаи судья, ӯ ҳуқуқи истисноии эътироз ба қарорҳои ҳамаи судҳои умумӣ ва боздоштани иҷроӣ онҳоро дорад. Раиси Суди Оли дорои ваколатҳои хеле васеъ мебошад, ки дар моддаи мазкур пешбинӣ шудаанд. Моддаи 37 Қонуни конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» тамоми ваколатҳои ӯро муовини якуми Раис, дар ҳолати набудани муовини якум – яке аз муовинон амалӣ менамояд. Қонуни конституционии номбурда, инчунин, ваколатҳои раиси коллегияҳои судии Суди Олиро муайян мекунад.

Мувофиқи қисми 1 моддаи 82 Қонуни конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон», судҳои шаҳру ноҳияҳо парвандаҳои граждони, оилавӣ, ҷиноятӣ ва парвандаҳои ҳуқуқвайронкунии маъмуриро баррасӣ менамоянд, инчунин, як қатор ваколатҳои дигар доранд.

Дар моддаи 81 Қонуни конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» ҳаёти судҳои зинаи асосӣ муқаррар карда шудааст, ки аз инҳо иборатанд: «раиси суд, судьяҳо ва машваратчиёни халқӣ. Дар судҳои шаҳру ноҳияҳо, ки панҷ ва зиёда судья фаъолият доранд, вазифаи муовини раиси суд ва дар судҳое, ки аз ҳафт ва зиёда судья иборатанд, вазифаи муовини якуми раиси суд низ муқаррар карда мешавад. Раис, муовинони якум ва муовинони раисони судҳо, судьяҳои шаҳру ноҳияҳо бо пешниҳоди Раиси Суди Оли аз ҷониби Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба вазифа таъин ва аз вазифа озод карда мешаванд».

Қонуни конституционии «Дар бораи судҳо», ки тартиби қори президиуми судҳои зинаи миёнаро аниқ муқаррар кардааст, пешбинӣ мекунад, ки «дар маҷлисҳои Президиуми Суди Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, судҳои вилоятӣ, суди ш. Душанбе ҳангоми баррасии парвандаҳои суди иштироки прокурори Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, прокурорҳои вилоятҳо, прокурори шаҳри Душанбе ё муовинони онҳо ҳатмист. Дар маҷлисҳои Раёсат, ки бо баррасии парвандаҳои мушаххас алоқаманд нестанд, бо даъвати раиси суди Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, судҳои вилоятӣ, суди шаҳри Душанбе, судьяҳои судҳои дигар метавонанд иштирок намоянд.

АДАБИЁТ

1. Қонуни конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи судҳо” // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Заҳираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: FRL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 20.02.2023).
2. Международный Пакт о гражданских и политических правах от 19 декабря 1966 г. // Ведомости ВС СССР. -1976. - № 17. -28 апр.- Ст. 291
3. Боровский М.В. Суды общей юрисдикции в Российской Федерации: проблемы и перспективы: дисс... канд. юрид. наук. - М.,2000.
4. Гафуров Х.М. Правоохранительные органы. Учебн. Пособ. / Х.М. Гафуров. - Душанбе, 2009.
5. Исайкин Д.Ю. Суды общей юрисдикции как субъекты конституционного контроля: автореф. дисс...канд. юрид. Наук. - М.,2006. -203с ;
6. Клеандров М.И. Судебные системы государств - участников СНГ: законодательное обеспечение / М.И. Клеандров. - М., 2002.
7. Гафуров Х.М., Фозилов Н.Н. ва дигарон. Тафсири Кодекси муҳофизати граждони Ҷумҳурии Тоҷикистон / Х.М. Гафуров. - Душанбе, Эр. граф, 2013.

АСОСҲОИ ҲУҚУҚИИ ТАШКИЛ ВА ФАЪОЛИЯТИ СУДҲО ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Судҳо дар низоми мақомоти ҳокимияти давлатӣ мавқеи хоса дошта, бо ваколат ва функсияҳои худ тафовут доранд. Ташкил ва фаъолияти судҳо дар Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва қонунгузори соҳавӣ пешбинӣ гардидааст. Низоми судии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз судҳои салоҳияти умумӣ ва махсус буда, дорои сохтор, ҳайат ва вазифаҳои худ мебошанд. Дар ин мақола, масъалаи ташкил ва фаъолияти судҳо дар асоси қонунгузори милли, адабиёти илмӣ таҳлил карда шуда, қонунгузори мамлакатҳои хориҷӣ бо қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон муқоиса карда шудааст.

КАЛИДВОЖАҲО: мақомоти давлатӣ, ҳокимияти давлатӣ, судҳо, низоми судӣ, муҳофиза, ташкили судҳо, таъин ва озод намудани судҳо, салоҳияти судҳо, судҳои салоҳияти умумӣ, судҳои салоҳияти махсус.

ПРАВОВАЯ ОСНОВА ОРГАНИЗАЦИИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СУДОВ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Суды играют особую роль в системе органов государственной власти и различаются по своим полномочиям и функциям. Организация и деятельность судов предусмотрены Конституцией Республики Таджикистан и соответствующим законодательством. Судебная система Республики Таджикистан состоит из судов общей и специальной юрисдикции, которые имеют свою структуру, состав и функции. В данной статье анализируется вопрос организации и деятельности судов на основе национального законодательства, научной литературы, а также сравнивается законодательство зарубежных стран с законодательством Республики Таджикистан.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: государственные органы, государственная власть, суды, судебная система, судопроизводство, организация судов, назначение и освобождение судов, подсудность судов, суды общей юрисдикции, суды специальной юрисдикции.

LEGAL BASIS FOR THE ORGANIZATION AND ACTIVITY OF THE COURTS IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Courts have a special position in the system of state authorities and differ in their powers and functions. The organization and activity of courts is provided for in the Constitution of the Republic of Tajikistan and the relevant legislation. The judicial system of the Republic of Tajikistan consists of courts of general and special jurisdiction, which have their own structure, staff and functions. In this article, the issue of the organization and operation of courts based on national legislation, scientific literature is analyzed, and the legislation of foreign countries is compared with the legislation of the Republic of Tajikistan.

KEYWORDS: state bodies, state power, courts, judicial system, legal proceedings, organization of courts, appointment and dismissal of courts, jurisdiction of courts, courts of general jurisdiction, courts of special jurisdiction.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Асозода Вирқовиддин Асват* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси 2 – юми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **988003285**.

Сведения об авторе: *Асозода Вирқовиддин Асват* – Таджикский национальный университет, магистр второго курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **988003285**.

Information about the author: *Asozoda Virqoviddin Asvat* – Tajik National University, second-year master`s student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **988003285**.

МАҲҶУМ ВА МОҲИЯТИ ҲАБСИ ПЕШАКӢ ҲАМЧУН ЧОРАИ ПЕШГИРИИ МУРОФИАВИИ ЧИНОЯӢ

Ризоева Ш.С.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Мутобиқи меъёрҳо ва принсипҳои ҳуқуқи байналмилалӣ, нишондиҳандаи сатҳи демократикунонии низоми ҳуқуқӣ дар давлат ин дараҷаест, ки қонунгузориҳои дохилӣ, то чи андоза озодӣ ва дахлнопазирии шахсии шаҳрвандонро таъмин менамояд.

Ҳар як шахс таҳти презумпсияи аз ҷониби ҷомеаи ҷаҳонӣ эътирофшудаи бегуноҳӣ ва озодӣ қарор дорад, бо шарофати он ҳолати муқаррарии шахс аз лазҳзаи воқеъ гардидан дар ҳама гуна ҷойҳои ҳабс таъмин карда мешавад. Дар баробари ин дар соҳаи фаъолияти маҷбуркунии давлатӣ ва махсусан дар мавриди амалӣ намудани ваколатҳои мақомоти салоҳиятдор ва шахсони мансабдор дар самти муурофияи ҷиноятӣ даҳолати бевоситаи давлат ба соҳаи ҳуқуқу озодиҳои инсон, бо маҳдудияти назарраси ҳуқуқи ӯ ба озодӣ ва дахлнопазирии шахсӣ, ки шакли олии ифодаи ин маҳдудият татбиқи чораи пешгирӣ дар шакли ҳабс маҳсуб мегардад. Ҳабс саҳтгарин чораи пешгирӣ маҳсуб ёфта, ҳуқуқ ба озодӣ ва дахлнопазирии шахсро маҳдуд менамояд. Агар дигар чораҳои пешгирӣ ба айбдоршаванда (гумонбаршаванда) асосан таъсири психологӣ расонанд, дар мавриди ба ҳабсгирӣ бошад, ба ҷойи аввал таъсиррасонии ҷисмонӣ баромад мекунад.

Мутобиқи қисми 1 - и моддаи 111 - и Кодекси муурофияи ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ба ҳабс гирифтани ба сифати чораи пешгирӣ бо қарори судя ё таъиноти суд танҳо дар ҳаққи гумонбаршуда, айбдоршаванда ё судшавандае татбиқ карда мешавад, ки барои ҷинояти содиркардашон қонуни ҷиноятӣ ҷазоро дар намуди маҳрум кардан аз озодӣ ба муҳлати зиёда аз ду сол пешбинӣ намудааст. Дар мавридҳои истисно ин чораи пешгирӣ,

мумкин аст нисбат ба гумонбаршуда, айбдоршаванда ё судшаванда оид ба ҷиноятҳое, ки барояшон қонун ҷазои маҳрум кардан аз озодиро ба муҳлати камтар аз ду сол пешбинӣ кардааст, татбиқ карда мешавад, бо шартҳои пешбиниамудаи қонунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Дар қисми 3-юми моддаи 18-и Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳуқуқи ҳар шахс ба дахлнопазирии шахсӣ кафолат дода шудааст. Мутобиқи моддаи 19 - и Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳеч касро бе асоси қонунӣ дастгир, ҳабс кардан мумкин нест.

Аз нуқтаи назари И.В.Соболев, ба ҳабс гирифтани ҳамчун ҷораи пешгирие муайян карда мешавад, ки “аз ҷониби суд дар марҳилаи тафтиши пешакӣ нисбат ба гумонбаршуда ё айбдоршаванда дар асоси дархости таҳқиқбаранда ё муфаттиш мувофиқан бо розигии прокурор ё сардори мақомоти тафтишот ва аз ҷудо кардани шахс ва дар муассисаи махсуси барои ин мақсад пешбинишуда бо тартиби муқаррарнамудаи қонун ҷой додани ӯ татбиқ мешавад, то аз мақомоти таҳқиқ, тафтиши пешакӣ ё суд пинҳон нашавад, натавонад ғайбӣ ҷиноятиро идома диҳад, ба шохидон, дигар иштирокчиёни муҳофизатии ҷиноятӣ таҳдид кунад, далелҳоро нест кунад ё ба пешбурди парвандаи ҷиноятӣ бо роҳи дигар монеъ шавад, инчунин барои таъмини иҷрои ҳукм”.

Таърифи монандро О.И.Соколов пешниҳод намудааст, ки тибқи он ба ҳабс гирифтани, ки ҷораи пешгириро ифода мекунад, “ аз ҷудокунии маҷбурии айбдоршаванда (дар ҳолатҳои истисноӣ гумонбаршуда) ва нигоҳдорию ӯ дар муассисаи махсус барои ин таъиншуда бо мақсади таъмини ҷараёни тафтишот ва баррасии судии парвандаи ҷиноятӣ, инчунин иҷрои ҳукм иборат аст”. И.М.Хапаев мафҳуми боз ҳам муҳтасари ба ҳабс гирифтаниро пешниҳод намуда, онро ҳамчун ҷораи қатъитарин, истисноии пешгирӣ, ки аз ҷудо кардани ҷисмонии айбдоршаванда (гумонбаршуда) аз ҷамъият ва нигоҳ доштани ӯ дар муассисаҳои махсус иборат аст, арзёбӣ мекунад.

Аз таърифҳои дар боло зикршуда як қатор хусусиятҳои ҷораи пешгирӣ дар намуди ҳабсро ҷудо кардан мумкин аст:

- ба ҳабс гирифтани ҷораи пешгирӣ мебошад;
- ба ҳабс гирифтани танҳо дар асоси қарор ё таъиноти суд татбиқ карда мешавад;
- муфаттиш бо ризоияти прокурор дар бораи интиҳоби ҷораи пешгирӣ дар намуди ҳабс дархост карда метавонад;
- ба ҳабс гирифтани метавонад танҳо нисбат ба гумонбаршуда ё айбдоршаванда дар содир намудани ҷиноятҳое татбиқ карда шавад, ки дар қонуни ҷиноятӣ барои онҳо ҷазои маҳрум сохтан аз озодӣ ба муҳлати зиёда аз ду сол пешбинӣ шудааст;
- ба ҳабс гирифтани ҷораи истисноии пешгирӣ мебошад, зеро он метавонад танҳо дар сурате татбиқ карда шавад, ки татбиқи ҷораи эҳтиётии дигари сабуктар имконнопазир бошад;
- ба ҳабс гирифтани аз ҷудо кардани айбдоршаванда (гумонбаршуда) аз ҷомеа ва дар ҳабс нигоҳ доштани ӯ дар муассисаи махсус барои ин мақсад пешбинӣ шудааст;
- мақсади ба ҳабс гирифтани таъмин намудани ҷараёни муътадили тафтиш ва баррасии судии парвандаи ҷиноятӣ, инчунин иҷрои ҳукм мебошад.

Дар моддаи 101-и Кодекси муҳофизатии ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон мафҳуми ҷораҳои пешгирӣ ба тариқи зайл оварда шудааст: “ҷораҳои пешгирӣ амалҳои маҷбуриё мебошанд, ки дар ҳаққи гумонбаршуда, айбдоршаванда ё судшаванда барои пешгирии аз тарафи онҳо содир шудани ҷиноят ё ҳаракатҳои халалдоркунандаи пешбурди парвандаи ҷиноятӣ, инчунин, барои таъмини иҷрои ҳукм татбиқ карда мешаванд”.

Рӯйхати мукаммали ҷораҳои пешгирикунанда дар муҳофизатии ҷиноятӣ ҚТ дар қисми 2-и моддаи 101-и Кодекси муҳофизатии ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон оварда шудааст. Дар баробари ин, қонун ягон истисноро дар бораи он, ки ҳангоми пешбурди тафтиш ё тафтишоти пешакӣ кадом намуди ҷораҳои пешгирикунанда интиҳоб карда мешавад, пешбинӣ накардааст, ки бинобар ин ҳар кадоме аз ҷораҳои пешгирии дар ин рӯйхат номбаршударо шахси пешбарандаи тафтишот интиҳоб карда метавонад.

Ҷораҳои пешгирӣ воситаи таъмини рафтори дурусти шахсе, ки нисбати ӯ татбиқ карда мешавад, инчунин, пешгирии содир намудани ҷиноятҳои нав мебошад. Бояд гуфт, ки интиҳоби ин ё он намуди ҷораи пешгирӣ бо мақсади ҳифзи ҳуқуқҳои ҷабрдида, шохид,

иштирокчиёни дигари мурофияи судӣ аз таҳдидҳои эҳтимолии шахсе, ки нисбати ӯ чораи пешгирии интиҳоб шудааст, равона карда шудааст. Муқаррароти асосӣ оид ба ҳаёти гирифта дар моддаи 3 ва 9 - и Эълумияи умумии ҳуқуқи башар, моддаи 9 - и Паймони байналхалқӣ оид ба ҳуқуқҳои шахрвандӣ ва сиёсӣ ва моддаи 5 - и Муоҳидаи Аврупоӣ дар бораи ҳимояи ҳуқуқи башар ва озодиҳои асосӣ (бунёди) ташкил медиҳанд.

Мутобиқи моддаи 3 - и Эълумияи умумии ҳуқуқи башар ҳар як инсон ба ҳаёт, озодӣ ва дахлнопазирии шахсӣ ҳуқуқ дорад. Инчунин, дар моддаи 9 - и Эълумияи умумии ҳуқуқи башар муқаррар карда шудааст, ки ҳеҷ касро худсарона дастгир, ҳаёти ё бадарға кардан мумкин нест.

Дар моддаи 9 - и Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шахрвандӣ ва сиёсӣ омадааст, ки ҳар як инсон ба озодӣ ва дахлнопазирии шахсӣ ҳақ дорад. Ҳеҷ кас наметавонад худсарона ба ҳаёти гирифта шавад ё дар ҳаёти нигоҳ дошта шавад. Ҳеҷ кас набояд аз озодӣ, гайр аз асосҳои мутобиқи расмиёте, ки тавассути қонун муқаррар карда шудаанд, маҳрум карда шавад.

АДАБИЁТ

1. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон (аз 06.11.1994 бо тағйири иловаҳои 26.09.1999, 22.06.2003 ва 22.05.2016).
2. Кодекси мурофиявии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон (3-юми декабри соли 2009 ва 01 апрели соли 2010).
3. Кодекси мурофиявии ҷиноятии Федератсияи Россия (аз 25-уми апрели 2011с), №39 , 256-С
4. Кудратов Н.А. Китоби дарсӣ/ Ҳуқуқи мурофиявии ҷиноятӣ. Душанбе-2016, с-185
5. Соболев И.В. “ Судебный порядок заключения под стражу подозреваемых и обвиняемых в УПК РФ и международно-правовые стандарты//Международное уголовное право и международная юстиция. 200. №1. С-30-34
6. Цоколова О.И. «О понятии и сущности заключения под стражу»// Российский следователь. 2005. №3. С-15-18.
7. Хапаев И.М. Понятие и значение меры пресечения в виде заключения под стражу в уголовном судопроизводстве// Северо- Кавказский юридический вестник.2014. №1. С-126-128

МАҲҲУМ ВА МОҲИЯТИ ҲАБСИ ПЕШАКӢ ҲАМЧУН ЧОРАИ ПЕШГИРИИ МУРОФИАВИИ ҶИНОЯТӢ

Дар мақола маҳҳум ва моҳияти ҳабси пешакӣ ҳамчун чораи пешгирии мурофиявии ҷиноятӣ, фикри андешаҳои олимони дар ин самт, асосҳои татбиқи он, мавқеи қонунгузории ватанӣ ва хориҷӣ дар ин самт ва гайра мавриди таҳлил қарор гирифтаанд.

КАЛИДВОЖАҲО: ҳабси пешакӣ, муҳлати ҳабси пешакӣ, дарҳост оиди ҳабси пешакӣ, айбдоршаванда, татбиқсозӣ

ПОНЯТИЕ И СУЩНОСТЬ ПРЕДВАРИТЕЛЬНОГО ЗАКЛЮЧЕНИЯ КАК УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОЙ МЕРЫ ПРЕСЕЧЕНИЯ

В статье проанализировано понятие и сущность предварительного заключения как меры пресечения уголовного производства, мнения ученых в этой области, основы его осуществления, позиции отечественного и зарубежного законодательства в этой сфере и другие .

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: предварительное заключение, срок предварительного заключения, ходатайство о предварительном аресте, обвиняемый, выполнение

THE CONCEPT OF THE ESSENCE OF PRE-TRIAL DETENTION AS A CRIMINAL PROCEDURAL MEASURE OF RESTRAINT

In this article the concept and essence of pre-trial detention as a measure of restraint in criminal proceedings, the opinions of scientists in this area, the basis for its implementation, the positions of domestic and foreign legislation in this area, and others are analyzed.

KEYWORDS: Pre-trial detention, term of pre-trial detention, application for provisional arrest, accused, execution.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Ризоева Ш.С.* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рудаки, 17. Телефон: **939362425.**

Сведения об авторе: *Ризоева Ш.С.* – Таджикский национальный университет, магистр юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **939362425.**

Information about the author: *Rizoeva Sh.S.* – Tajik National University, master`s student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **939362425.**

СПОРЫ О ЗАЩИТЕ ПРАВ ПОТРЕБИТЕЛЕЙ

Хуршедзода Ш.

Таджикский национальный университет

Классификация споров о защите прав потребителей способствует научной разработке методических рекомендаций, отражающих специфику разрешения споров о защите прав потребителей. Классификация относится к числу общих методов познания наряду с наблюдением, сравнением, моделированием, реконструированием и аналогией.

В философии под классификацией понимается «распределение предметов какого-либо рода на взаимосвязанные классы по наиболее существенным признакам, присущим предметам данного рода и отличающим их от предметов других родов». Другое значение термина связано с пониманием классификации как результата классификационной работы, как соответствующего построения, закрепленного обычно в виде таблиц, схем, кодексов и т. д., где каждый класс занимает свое постоянное место. Классификация – это система соподчиненных понятий (классов объектов) какой-либо области знания или деятельности человека, которая используется как средство для установления связей между этими классами объектов, а также для точной ориентировки в многообразии понятий или соответствующих объектов.

Классификация как логический прием познания с успехом используется в любой науке, позволяя глубже проникнуть в сущность исследуемых ею предметов и явлений. Не составляет исключения в этом отношении и институт защиты прав потребителей, который также использует различные группировки и классификации к предмету своего исследования.

Действующий Закон Республики Таджикистан «О защите прав потребителей» определяет права потребителей, а также устанавливает систему защиты прав потребителей, полномочия органов государства и общественных организаций, на которые возложены функции по защите прав потребителей. Но необходимо учитывать, что реализация правовых возможностей зависит не только от того, каким образом это урегулировано в нормах права, но и от самого потребителя, недостаточная юридическая грамотность которого часто служит причиной возникновения конфликтов (споров).

В юридической литературе и законодательстве встречается употребление различных терминов: право на защиту, защита права, защита интереса, охрана права. Право на защиту в целом является одним из конституционных прав личности, представляет собой правовую возможность применения мер охранительного характера для защиты своего нарушенного и оспариваемого права. По мнению ряда ученых, право на защиту является одним из правомочий субъективного права и принадлежит гражданину независимо от наличия или отсутствия нарушения его права.

В предусмотренных законодательством рамках потребителям предоставлена свобода в выборе правовых средств защиты своего права. Потребители самостоятельно могут избрать форму защиты, исходя из собственных представлений об их эффективности по достижению поставленной цели.

Объем конкретных правовых возможностей по защите нарушенного права во многом предопределен особенностями правового статуса потребителя. Законодательство предоставляет потребителю большой объем правомочий, по сравнению с продавцом. Поскольку законодательство о защите прав потребителей носит комплексный характер и включает как регулятивные, так и охранительные нормы. ГК РТ не использует понятие «форма защиты права», оперирует лишь термином «порядок защиты» и выделяет судебный, административный порядок, а также «способы защиты», указывает в их числе самозащиту.

Судебная защита гражданских прав осуществляется в соответствии со ст. 10 ГК РТ, в которой предусмотрено:

«1. Защиту нарушенных или оспоренных гражданских прав осуществляет в соответствии с подведомственностью дел, установленной процессуальным законодательством, суд, экономический суд (далее – суд).

2. Защита гражданских прав в административном порядке осуществляется лишь в случаях, предусмотренных законом. Решение, принятое в административном порядке, может быть обжаловано в суд».

В ст. 11 ГК РТ указываются способы защиты гражданских прав:

«Защита гражданских прав осуществляется путем: признания права; восстановления положения, существовавшего до нарушения права, и пресечения действий, нарушающих право или создающих угрозу его нарушения; признания оспоримой сделки недействительной и применения последствий ее недействительности, применения последствий недействительности ничтожной сделки; признания недействительным акта государственного органа или органа местного самоуправления; самозащиты права; присуждения к исполнению обязанности в натуре; возмещения убытков; взыскания неустойки; компенсации морального вреда; прекращения или изменения акта государственного органа или органа местного самоуправления, противоречащего закону; иными способами, предусмотренными законом». В литературе предлагается и другое деление форм защиты прав на юрисдикционную и неюрисдикционную, понимая под формой комплекс внутренне согласованных организационных мероприятий.

Юрисдикционная форма представляет собой деятельность уполномоченных государством органов по защите прав нарушенных или оспариваемых интересов. В рамках юрисдикционной формы имеется деление на два порядка защиты: общий (судебный) и специальный (административный).

Неюрисдикционная форма охватывает собой действия граждан – потребителей по защите своих прав.

В ст. 4 Закона Республики Таджикистан «О защите прав потребителей» определяются особенности правового регулирования отношений с участием потребителей, а также устанавливается содержание базовых (основных) прав потребителей; на просвещение, информацию, безопасность товаров, работ и услуг, надлежащее качество товаров, работ и услуг, возмещение вреда, свободный выбор товаров, работ и услуг. К основным правам следует отнести и право на государственную и общественную защиту прав и интересов потребителей, закрепленное в преамбуле Закона Республики Таджикистан «О защите прав потребителей». Все названные основные права потребителей базируются на руководящих принципах для защиты интересов потребителей, сформулированных в Резолюции Генеральной Ассамблеи ООН от 9 апреля 1985 г. №39/248.

Кроме этих прав потребители имеют и иные права, которые в юридической литературе именуют специальными правами. Если основные права принадлежат практически любому потребителю и, как правило, в любом правоотношении, то специальные права потребитель имеет лишь в конкретном правоотношении.

Наличие таких специальных прав обусловлено спецификой соответствующих отношений с участием потребителей. Например, если право на информацию принадлежит любому потребителю, то права, названные в ст. 27 Закона Республики Таджикистан «О защите прав потребителей» имеет лишь потребитель в отношениях по выполнению работ, оказанию услуг при условии нарушения сроков выполнения этих работ (оказания услуг). В настоящее время система судов общей юрисдикции включает районные и городские суды, областные, суд г. Душанбе, Верховный Суд РТ), а также институт мировых судей. Разграничение подсудности между ними осуществляется гл. 3 ГПК РТ (Подведомственность и подсудность).

Некоторые ученые, такие как М.С. Кораблева, Б.А. Шаблия, не согласны с отнесением к числу способов защиты права самозащиты, поскольку в данном случае имеется особый порядок защиты, в рамках которого могут использоваться не противоречащие закону способы, которые являются не правовыми. Согласиться с этим мнением нельзя. Согласно ст. 18 Закона Республики Таджикистан «О защите прав потребителей» потребитель может осуществить самозащиту своих прав в пределах ст. 13 ГК РТ. При этом самозащита не должна выходить за пределы действий, необходимых для его пресечения, поскольку при разрешении споров, возникших в связи с защитой принадлежащих гражданам или юридическим лицам гражданских прав путем самозащиты, следует учитывать, что самозащита не может признана правомерной, если она явно не соответствует способу и характеру нарушения и причиненный (возможный) вред является

более значительным, чем предотвращенный.

В ст. 17 Закона Республики Таджикистан «О защите прав потребителей» закрепляется возможность судебной защиты прав потребителей. При этом под судом понимаются по общему правилу суды общей юрисдикции, так как подведомственность дел о защите прав потребителей характеризуется особым субъектным составом (одна из сторон – потребитель, гражданин), а характер спора исключает его экономический характер и не связан с осуществлением предпринимательской деятельности. Для разграничения компетенции судов общей юрисдикции и арбитражных судов в процессуальном законодательстве использованы в основном два критерия: субъективный состав спорящих сторон и (или) характер правоотношений, из которых возник спор. Прежде всего, подведомственность спора предопределена субъектами спорных правоотношений:

а) споры с участием граждан – физических лиц подведомственны судам общей юрисдикции;

б) споры с участием организаций и граждан – индивидуальных предпринимателей рассматривает экономический суд.

Защита прав потребителей в судах общей юрисдикции осуществляется по правилам гражданского судопроизводства, закрепленным в ГПК. Общим порядком рассмотрения дел о защите прав потребителей являются процессуальные правила искового судопроизводства. После принятия искового заявления судья производит подготовку дела к судебному разбирательству, в рамках которого может производиться ряд процессуальных действий (ст. 145 ГПК РТ). Например, судья может назначить судебно-товароведческую экспертизу.

Судебный порядок защиты прав потребителей является преимущественной, но не единственной, формой защиты прав потребителей. Допускается и административный порядок защиты прав потребителей, однако он возможен только в случаях, предусмотренных законом.

Иным способом защиты гражданских прав, впервые установленным ГК, является самозащита, которой посвящена ст. 13 ГК РТ.

Самозащита – это один из способов защиты гражданских прав. Для него характерно то, что субъект гражданского права защищает себя собственными средствами. По сравнению с другими средствами защиты это защита без обращения в суд или иной орган, осуществляющий защиту гражданских прав.

Судебная практика не признает самозащиту правомерной, если она явно не соответствует способу и характеру нарушения и причиненный (возможный) вред является более значительным, чем предотвращенный.

Самозащита потребителя на практике состоит в том, чтобы:

- не допустить нарушений, а для этого надо тщательно выбирать контрагента и активно участвовать в заключении договора;

- выбрать правильную тактику в самом начале конфликта (спора) и собирать доказательства о факте нарушения прав на приобретение товаров надлежащего качества.

В настоящее время как один из элементов системы защиты прав потребителей используется саморегулирование бизнеса.

Что такое саморегулирование? Под саморегулированием понимается регулирование определенных рынков и сфер самими экономическими субъектами, без вмешательства государства. Саморегулирование предполагает установление определенных формализованных «правил игры» участников рынка, включая санкции за нарушение этих правил, механизмы разрешения конфликтов между участниками рынка, которые в определенной степени ограничивают свободу экономических субъектов. Установление правил игры, как и разрешение конфликтов, осуществляется самими участниками рынка. С этой целью ими создаются специальные организационные структуры – организации саморегулирования, которым и делегируются определенные полномочия и часть прав экономических субъектов.

Ассоциация бизнеса считается организацией саморегулирования, если ее участники делегировали ей право на выполнение следующих функций:

- разработку системы правил и стандартов деловой практики;

- осуществление мониторинга за соблюдением этих стандартов и правил;
- разработку и применение системы санкций за нарушение правил, как минимум к членам организации и как максимум ко всем участникам рынка;
- разработку собственной процедуры внесудебного разрешения споров, как между членами ассоциации, так и с аутсайдерами, прежде всего, с потребителями.

Взаимоотношения потребителей и продавцов, изготовителей, исполнителей можно условно разделить на несколько стадий: изучение информации о товаре; заключение договора; исполнение договора; конфликт (спор).

Конфликт (спор) возникает тогда, когда потребитель приобретает некачественный товар.

При этом у потребителя согласно ст. 17 Закона Республики Таджикистан «О защите прав потребителей» возникает право заявлять целый ряд требований.

Безвозмездного устранения недостатков товара или возмещения расходов на их исправление потребителем или третьим лицом; соразмерного уменьшения покупной цены; замены на товар аналогичной марки (модели, артикула); замены на такой же товар другой марки (модели, артикула) с соответствующим перерасчетом покупной цены; расторжения договора купли-продажи.

По требованию продавца и за его счет потребитель должен возвратить товар с недостатками.

При этом потребитель вправе потребовать также полного возмещения убытков, причиненных ему вследствие продажи товара ненадлежащего качества. Убытки возмещаются в сроки, установленные Законом Республики Таджикистан «О защите прав потребителей», для удовлетворения соответствующих требований потребителя.

В отношении технически сложных и дорогостоящих товаров требования потребителя о замене товара на аналогичную или на другую модель с соответствующим перерасчетом покупной цены подлежат удовлетворению в случае обнаружения существенных недостатков товаров. Перечень технически сложных товаров утверждается Правительством Республики Таджикистан. В этот список входит множество таких товаров, которые имеют технически сложные характеристики, как транспортные средства, серийные агрегаты и принадлежности к ним, мотоциклы и мотороллеры, средства видеосъемки и фотосъемки, электронные игрушки, радиотелевизионные электронные средства, портативные компьютеры, телефоны и факсы, электрические музыкальные инструменты, бытовые электрические средства, сельскохозяйственные тракторы, мотокультиваторы, бытовые газовые приборы, швейные машины.

Но, в свою очередь, понятие таких недостатков выглядит следующим образом: «Недостаток товара или товар ненадлежащего качества – несоответствие товара (работы, услуги) стандарту, условиям договора или обычно предъявляемым требованиям к качеству товара». Данное понятие, на наш взгляд, довольно четко отражает сущность «обычного» недостатка. Что же касается понятия существенного недостатка, то здесь законодатель допустил множество непонятных положений. Согласно Закона РТ «О защите прав потребителей» «существенный недостаток товара (работы, услуги) определяется как – недостаток, который делает невозможным или недопустимым использование товара (работы, услуги) в соответствии с его целевым назначением либо не может быть устранен, либо проявляется вновь после устранения, либо для устранения которого требуются большие затраты, либо вследствие которого потребитель в значительной степени лишается того, на что он был вправе рассчитывать при заключении договора» (абз. 15 ст.1 Закона). Если проанализировать данное определение, то сразу может возникнуть несколько вопросов, и первый вопрос – «недостаток, который не может быть устранён». В современных условиях, в принципе, в очень редких случаях может случиться так, что недостатки товаров не могут быть устранены. Второе: «если для устранения недостатков требуются большие затраты» – здесь законодатель опять предусмотрел что-то непонятное. Понятие «большие затраты», на наш взгляд, сформулировано очень расплывчато: для одного потребителя большими затратами могут быть 50 сомони, для другого потребителя могут быть и 1000 сомони. И поэтому для устойчивого определения больших затрат предлагаем включить как

критерий установление минимального размера больших затрат в виде 3 показателей для расчетов. В соответствии с Законом «О государственном бюджете Республики Таджикистан на 2023 год» 1 показатель для расчетов составляет 68 сомони. Таким образом, $3 \times 68 = 204$ сомони. Далее рассматривается такое видение, как «вследствие недостатков потребитель в значительной степени лишается того, на что был вправе рассчитывать при заключении договора». На наш взгляд, такая позиция звучит так же расплывчато, поскольку потребитель не может определить, в какой степени он лишён того свойства товара, на которое он рассчитывал. Для потребителя важно, чтобы купленный им товар работал, а что касается оценки значительности лишения тех благ, которые он желал, то здесь это оценивается в зависимости от требований индивидуума. Так, например, потребитель А. приобрел в магазине бытовой техники «Волна» персональный компьютер за 4 300 сомони; продавец установил гарантию в течение одного года. После истечения одного месяца эксплуатации компьютера он стал нагреваться. Потребитель обратился к продавцу с целью выявления причин недостатка. Мастер магазина, осмотрев компьютер, установил, что его процессор работает медленно, и поэтому необходимо его поменять. Восстановление ноутбука обойдется потребителю в размере 600 сомони. На устные претензии о существовании гарантии юрист магазина разъяснил потребителю, что в соответствии с понятием о существенном недостатке его случай не подпадает под этот критерий. Так, например, можно использовать товар в соответствии с его целевым назначением, проблемы могут быть устранены, для этого нет необходимости в больших затратах и, конечно, в значительной степени он не лишается пользования товаром. Потребитель, прочитав внимательно Закон, был вынужден за свой счёт приобрести процессор для своего компьютера. Вот такие «грубые» нарушения прав потребителей могут возникнуть в случае, если не разработать чёткое определение понятия «существенный недостаток».

Некоторыми авторами в этой связи предлагается «абзац 15 ст. 1 Закона РТ «О защите прав потребителей» излагать в следующей редакции: «Существенный недостаток товара (работы, услуги) – это устранимый недостаток товара, возникающий после его использования, в результате которого товар, приобретенный потребителем, эксплуатируется с трудом или некачественно, либо который не может быть устранён без несоразмерных расходов – не менее трёх показателей для расчётов, либо выявляется неоднократно, либо проявился вновь после первого устранения недостатка».

Вышеуказанные требования предъявляются потребителем продавцу или организации, выполняющей функции продавца на основании договора с ним.

Вместо предъявления этих требований потребитель вправе вернуть изготовителю товар ненадлежащего качества и потребовать возврата уплаченной за него суммы. В случае обнаружения недостатков товара, свойства которого не позволяют устранить эти недостатки, потребитель вправе по своему выбору потребовать замены такого товара на товар надлежащего качества или соразмерного уменьшения покупной цены либо расторгнуть договор. При этом потребитель может заявлять требования как письменно, так и устно. Обязательной формы заявления требования Закон Республики Таджикистан «О защите прав потребителей» не устанавливает. Однако с точки зрения доказывания о том, что проданный потребителю товар является товаром ненадлежащего качества, лучше предъявлять свое требование письменно. Письменное требование потребителя оформляется в виде претензии.

Практика ОО «Союз потребителей Таджикистана» показывает, что, действительно, одним из распространенных способов удовлетворения требований потребителей, приемлемым для предпринимателей, является обмен некачественного товара на другой товар аналогичной марки. Поэтому им лучше обменять товар, чем возвращать сумму, которая была ранее уплачена за товар и учтена ими как выручка.

АДАБИЁТ

1. Философская энциклопедия //Под ред. Ф.В. Константинова. – М.: Сов. энциклопедия, 1962. С. 523-525; Какан М.С. Системное рассмотрение основных способов группировки. /Философские и социологические исследования. – Л., 1977. С. 20.
2. Чупахин И.Я. Понятие и методы научной классификации объектов исследования // Вопросы диалектики и логики. – Л., 1964. С.65;

3. Канделак Т.Л., Самбунова Г.Г. Вопросы моделирования систем значений упорядоченных терминологий // Современные проблемы терминологии в науке и технике. – М., 1969.
4. Гумашвили Л.Э. Теоретические основы криминалистических классификаций и их значение в судебном доказывании: Автореф. дис... канд. юрид. наук. – М., 1979.
5. Грибанов В.П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав. – М.: Изд-во МГУ, 1986. С. 152-253
6. Гражданский кодекс Республики Таджикистан [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ncz.tj/content/> (дата обращения: 20.08.2023 г.)

БАҲСҶО ОИД БА ҲИФЗИ ҲУҚУҚИ ИСТЕЪМОЛКУНАНДАГОН

Дар мақолаи мазкур мавзӯи баҳсҷо оид ба ҳифзи ҳуқуқҳои истеъмолкунандагон мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллиф қайд кардааст, ки таснифоти баҳсҷо оид ба ҳифзи ҳуқуқи истеъмолкунандагон ба таҳияи илмии тавсияҳои методӣ, ки хусусиятҳои ҳалли баҳсҷоро оид ба ҳифзи истеъмолкунандагон инъикос менамоянд, мусоидат мекунад.

КАЛИДВОЖАҶО: ҳифз, таснифот, истеъмолкунандагон, соҳибкор.

СПОРЫ О ЗАЩИТЕ ПРАВ ПОТРЕБИТЕЛЕЙ

В данной статье рассматривается тема споров о защите прав потребителей. Автор отмечает, что классификация споров о защите прав потребителей способствует научной разработке методических рекомендаций, отражающих специфику разрешения споров о защите прав потребителей.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: защита, классификация, потребители, предприниматель.

CONSUMER`S LAW PROTECTION DISPUTES

This article discusses the topic of disputes about consumer`s law protection. The author notes that the classification of disputes on consumer protection contributes to the scientific development of guidelines that reflect the specifics of dispute resolution on consumer protection.

KEYWORDS: protection, classification, consumers, entrepreneur.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Хуршедзода Шахия* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуюми факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сведения об авторе: *Хуршедзода Шахия* – Таджикский национальный университет, магистр второго курса юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Information about the author: *Khurshedzoda Shakhinya* - Tajik National University, second-year year master`s student of Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17.

СИЁСАТ – ПОЛИТИКА

МУШАХХАСОТИ МАФҲУМИ АМНИЯТ ДАР АДАБИЁТИ ИЛМИИ МУОСИР

Нуров М.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Мафҳуми амният бо категорияи “манфиатҳои миллӣ” хеле алоқаманд аст. Ҳатто мафҳуми аввал аз мафҳуми дуюм ҳосил шудааст. Амнияти миллӣ, пеш аз ҳама, ба таъмини беҳатарии манфиатҳои ҳаётан муҳим-тамомияти арзӣ, истиқлолият ё суверенитети сиёсӣ, ҳимояи аҳолии он равона гардидааст. Ба ибораи дигар, амнияти миллӣ ин стратегияест, ки барои ҳифзи манфиатҳои ҳаётан муҳими давлат равона гардидааст.

Ба андешаи донишманди рус Ирина Прохоренко амнияти миллӣ чунин мутобиқати шароити дохилу хориҷест, ки ба ҳаёти давлат таъсир мерасонад ва дар ин ҳол таҳдидҳои ҷиддӣ вучуд надошта, давлат қобилияти воқуниширо ба таҳдидҳои эҳтимоли ғум накардааст».

Дар ҳар ду ҳолат амният ҳамчун вазъият ва сиёсат аз ду мабдаъ “манфиатҳои миллӣ ва қудрати кишвар” бармеоянд. Дар идораи ягонаи фаъолияти давлатҳо набудани мақомоти роҳбарикунандаи олии ҷаҳонӣ кишварҳоро уҳдадор мекунад, ки дар ҳифзи манфиатҳои хеш фақат ба қувваи худ таъян кунанд. Реализми нав бошад, мафҳуми «беназми баркамол» -ро дохил мекунад, ки мувофиқи он ниҳодҳои байналхалқӣ ва меъёрҳои қоидаҳои рафтори қабулшуда оқибатҳои бархӯрди манфиатҳои давлатҳоро тасхир мекунанд ва инчунин то андозае равобити байни кишварҳоро аз «сои чанг» берун мекунанд. Воқеъгароеӣ нав исбот мекунанд, ки манфиатҳои миллӣ ва амнияти миллӣ бевосита бо сохтори низоми байналхалқӣ алоқаманданд. Аммо василаи асосии ба даст овардан ва ҳифзи амнияти миллӣ ҳам дар реализм ва ҳам дар реализми нав қудрат (пеш аз ҳама, ҷанбаи ҳарбӣ сиёсии он) эътироф шудааст ва василаи асосии таъмингари амнияти байналмилалӣ бошад тавозуни қувва аст. Боз як хусусияти муҳими фаҳмиши реалистии мафҳуми амният он аст, ки пеш аз ҳама, ҳислати муҳофизатӣ дорад: амният ҳамчун ҳолати ғайри таҳдидангез фаҳмида мешавад. Чунин фаҳмиши амният нақши онро чун маҷмуи воситаҳо дар таъмини ҳолати осоиштагӣ ноаён мегузорад. Тавре ки донишманди рус Н.А. Косолапов менависад, бетаваҷҷӯҳӣ ба чунин ҷанбаи амният чун қобилияти рақобатнокии давлат дар мубориза барои ҳифзи мавҷудият ва пешравии хеш метавонад оқибатҳои ҷиддӣ ба бор орад. Иттиҳоди Шуравӣ бештар ба таҳкими иқтисодии ҳарбии худ, мақомоти махсуси дохилӣ тавачҷӯх мекард, вале на аз ҷиҳати, ки худро ҷиддӣ ҳифз мекард, яъне на аз ҳуҷуми душмани хориҷӣ ва на аз иғвои дохилӣ, балки аз ҳисоби ғайрифавоҷ будани система барҳам хӯрд.

Аз нуқтаи назари реализми сиёсӣ бозингари асосии амнияти миллӣ ва байналмилалӣ кишвар аст. Маҳз кишварҳо сабабу натиҷа, айбдори асосӣ (сарчашмаи таҳдидҳо) дар таҳдид ба амният мебошанд.

Аз таҳқиқоти аксари муҳаққиқон бармеояд, ки «манфиатҳои миллӣ», «бақои кишвар» (survival), «ҳифзи мавҷудияти кишвар» ва «амнияти миллӣ» мафҳумҳои мухталифе ҳастанд, ки мутаваҷҷеҳи як маънӣ ва падида мебошанд ва он ҳам «ҳифзи вучуди худ» аст. Амният падидаи собит ва мушаххас нест, омили забон, идеологӣ ва авзоъ ва аҳволи байналмилалӣ ва ҳамчунин мавқеияти кишвар ва диду назари роҳбарон дар ҷиғунагии амният ва роҳи бадасторӣ ва ҳифзи он таъсири босазое дорад.

Ҷанги сард барои тавсеа ва болоравии нақши давлат мусоидат намуд. Дар консепсияи реалистӣ сохтори амният дар асоси муқобилияти Шарқу Ғарб бунёд ёфта буд. Ин на фақат дар афзудани доимӣ ва тақмили сифатии қувваҳои ҳарбӣ, балки дар тавачҷӯҳи махсус ба стратегияи боздории яроқи ҳастай зоҳир мегардид.

Он чи ки дар боло ишора шуд, набояд чун бартарии мутлақии мактаби реализм дар фаҳмиши амният дар давраи ҷанги сард фаҳмид. Дар доираи таҳқиқотҳои стратегӣ, ки

муносибатҳои Шарку Фарбро меомӯзанд, ақидаҳои реалистӣ аллакай ҳамон вақт пурра мувофиқ ҳисоб намешуданд. Афзалият ба фаҳмиши нисбатан кушоди амният дода мешуд. Хавфи рӯй додани ҷанги ҳастай, болоравии вобастагии байни ҳамдигарӣ, ҳамчунин проблемаҳои қавмиву миллӣ маҳдудиятро дар истифодабарии қувваи ҳарбӣ бор мекунад. Ҳамаи ин проблемаҳо барои шаклгирии фаҳмиши алтернативӣ маҷбур мекунад. Махсусан, дар охири ҷанги сард чунин фаҳмиш густариши нисбатан васеъ меёбад. Мақоми махсусро дар фаҳмиши нави амният мафҳуми тақсимнашаванда ва амнияти мутақобил мегирад. Аз ин нуқтаи назар пастшавии сатҳи амнияти як давлат ҳатман ба пастшавии сатҳи амнияти давлати дигар меорад.

Ҳифзи вучуди худ, ки гоҳе аз он ба «манфиатҳои табиӣ» низ таъбир шудааст, болотарин ва асоситарин ҳадафе аст, ки ҳамаи кишварҳо бидуни истисно дар нияти ба дастории он дар сахнаи байналмилалӣ мебошанд. «Ҳифзи вучуди худ», яъне амният агар ба хатар афтад мардум ва давлат ҳозир ба фидокорӣ дар роҳи он мебошанд ва ҳатто даст задан ба ҷангро зарур медонанд.

Бинобар таърифи Уолтер Липманн амният дар маънии аслии калима ҳамеша бо қудрати низомӣ хоҳад буд, ба тавре, ки буду набуди амният вобаста ба тавоноии кишвар дар дафъи ҳамлаи низомӣ аст. Бояд гуфт, ки амният чизе беш аз доштани қудрати низомӣ ва тавоноӣ дар дафъи ҳамлаи низомӣ ва муваффақият дар ҷанг аст. Бинобар ин, амният падидаҳо, ҳадафҳо ва сиёсатҳои дигарро низ дар бар хоҳад гирифт.

Масалан, барои кишварҳое, ки дар пайи афзоиши қудрат ва таҳкими мавқеияти хеш дар сахнаи байналмилалӣ ҳастанд, амният ба маънии тавоноӣ дар водор кардани дигар кишварҳо, бахусус ҳамсоғон, ба ҳамкорӣ ва амал кардан бар тибқи хостаҳо ва ҳадафҳои сиёсати хориҷии онҳост. Амният барои ин гуна кишварҳо ба маънии ҳифзи «минтақаи нуфуз», «дастбӯи бар минтақаҳои стратегӣ ва роҳҳои обӣ» ва «мувосилаи муҳими байналмилалӣ» аст.

Маҷбур кардани давлатҳо ба бастанӣ аҳдноҳои ҳарбӣ - низомӣ ва додани пойгоҳҳои дар минтақаҳои муҳимми стратегӣ ва ё замима кардани кишварҳо дар «шоҳигарии де-факто» барои кишваре, ки дар роҳи ба даст овардани роҳбарии як наҳзати ҷаҳонӣ ва ё минтақай аст, қисми амнияти он мамлакат ба шумор меояд. Масъалаи охир ба хусус дар мавриди кишварҳои шуравӣ ва Амрико, ки пас аз ҷанги дуввуми ҷаҳонӣ ба тартиб раҳбарии ҷаҳони коммунистӣ ва ҷаҳони озодро ба ўҳда доштаанд, комилан сидқ мекунад.

Кишварҳои истеъморгар дар асрҳои XX ва XIX «ҳифзи мустамликаҳо»-и худро қисми ҳадафҳо ва арзишҳои ҳаётии кишвари хеш, яъне амнияти мамлакати худ меҳисобиданд. Масалан, давлати Бритониёи Кабир ба хотири ҳифзи мустамликаҳои худ дар Амрикои шимолӣ, ки дар роҳи истиқлол ва қатъи робита бо он кишвар буданд, ба иқдоми низомӣ даст зад.

Аз назари давлати Исроил доштани «марзҳои эмин» озодии киштиронӣ дар канали Суэтс ва ҳамчунин доштани ҳамсоғоне, ки ҳаққи ҳаётии кишварашро ба расмият бишиносанд, қисми ҳадафҳои ҳаётӣ ва амниятии он кишвар ба ҳисоб меравад.

Бо тавваҷуҳ ба он чӣ гузашт, чунин метавон натиҷа гирифт, ки амният бо падидаҳои зер алоқамандӣ дорад:

1. Ҳифзи тамомияти арзӣ, ҳифзи ҷони мардум, бақо ва идомаи низоми иҷтимоӣ (сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ) ва ҳокимияти кишвар.

2. Ҳифзи манбаъҳои ҳаётии кишвар.

3. Набудани таҳдиди ҷиддӣ аз хориҷ нисбат ба манфиатҳои миллӣ ва ҳаётии кишвар.

Аз он чӣ гуфтем, чунин натиҷа гирифта мешавад, ки амният дорои сифатҳо ва хусусияти зер мебошад:

1. Амният амрест нисбӣ.

2. Амният падидаест зехнӣ.

3. Байни амният ва қудрат як робитаи мантиқӣ ва доимӣ вучуд дорад.

Амният падидаи собит ва мушаххас нест, омили забон, идеологӣ ва авзоъ ва аҳволи байналмилалӣ ва ҳамчунин мавқеияти кишвар ва диду назари роҳбарон дар камияту кайфияти амният ва роҳи ба дасторӣ ва ҳифзи он таъсири босазое дорад. Аз ин рӯ аст, ки

амният ва худуд тарикаи ба дасторӣ ва ҳифзи он дар ҷаҳони имрӯза (асри силоҳи ҳастай) бо замони гузашта тафовути зиёде дорад.

Амрико пас аз ҷанги ҷаҳонии дуввум ҳифз ва дифоъ аз тамомияти арзӣ ва истиқлоли кишварҳои Аврупои ғарбиро, ки дар Созмони Аҳдномаи Атлантики Шимолӣ (СААШ) 4 апрели соли 1949 бо ӯ ҳампаймон шуданд, қисми амнияти худ доништа, аҳд карданд (моддаи 5 НАТО), ки ҳар ҳамла ва таҷовузе алайҳи муттаҳиддини аврупоии худро ҳамла ба хоки Амрико мешуморанд.

В.И. Ленин дар қарордоди марти соли 1918 "Брест-Литовск" ҷаҳоряки хоки аврупоии Россияро, ки аз замони Пётри Кабир тасарруф шуда буд, ба Олмон вогузор кард, зеро барои В.И. Ленин манфиатҳои кишвари Россия ба танҳои ва ҳифзи минтақаҳои васеъ аҳаммияти ҳаёти надошт, балки режими "коммунистӣ кардани дунё" ва эҷоди "ҳукумати корғарии ҷаҳонӣ" дар дараҷаи аввали аҳаммияти ҳамонвақта қарор гирифта буд.

Ҳукуматҳои суннатӣ ва низомӣ, ки байни тудай мардум нуфузи чандоне надоранд, маъмулан ба давлати бузург, беш аз ҳад така карда, мудохилаи ононро ба умури дохили мамлакат ба манзури идомаи ҳукумати худ муҳолиф бо амнияти мамлакат намедонанд.

Британияи Кабир дар нимаи асри XVIII барои ҳифзи мустамликаҳои худ дар Амрикои шимолӣ даст ба иқдомоти низомӣ зад, вале дар асри XX дар масъалаи Родезиё низ, ки яке мустамликаҳояш буд (ва истиқлолияти якҷонибаи худро эълон намуда буд), ворид ба ҷанг нагардид.

Интиҳоб ва ҳифзи ҳар як аз арзишҳо ва ҷузъи "амнияти миллӣ" яъне тамомияти арзӣ, ҳифзи ҷони мардум, низоми иҷтимоӣ (сиёсӣ ва иқтисодӣ) ва истиқлоли кишвар; масъалаи душворфаҳм аст ва кишварҳо гоҳ дар мавриди бӯҳронӣ ҷузъ ё арзиши махсусро бар ҷузъ ва арзишҳои дигари "амнияти миллӣ" шарҳ додаанд. Яъне, дар воқеъ ба ин баҳс пардохтаанд, ки кадом манофеъ бояд мавриди Ҳимоят қарор гирад ва кадом манофеъ фидо шавад. Дар ин маврид меъёре наметавон ба даст дод ва тасмими давлат вобаста ба омилҳои мухталиф аст.

Соли 1938 Чехословакия ба ҷои муқобилият бо Гитлер аз қисмате аз хоки худ дар ноҳияи Судет ҷашмпӯшӣ кард. Яъне, дар ин ҷо аз ҳифзи хок ба хоҳири дигар ҳадафҳо ва арзишҳо сарфи назар шуд.

Дания дар соли 1940 бинобар қатънома бо Олмон иҷозаи пайдо шудани қувваи Гитлер -ро дар ин кишвар содир намуд. Ба ин тартиб аз истиқлоли худ ба хоҳири ҳифзи ҷони мардум ҷашм пӯшид.

Яке аз сифатҳои амният, тавре дар боло ишора рафт, зеҳнӣ будани он аст. Эҳсоси амният ва сифату ҷигунагии он вобаста аст ба назаре, ки мардум ва давлат нисбат ба душмани эҳтимолӣ ва билқувваи худ доранд. Ҷунонки қаблан гуфта шуд, эҳсоси амният сирфан як вазъи зеҳнӣ аст, ки мумкин аст нисбат ба кишварҳо ва ҳатто ду гурӯҳ ё ҳизб дар дохили мамлакат низ тафовутнок бошад. Зеҳнӣ будани амният ба хоҳири иртиботи он бо се омили зер аст:

1. Эътимод ё адами эътимод ба тавоноӣ ва қудрати нисбии кишвар барои муқобилият бо ҳар хатари ҷиддӣ ва ё эҳтимолӣ.
2. Эътимод ё адами эътимод ба қудрати нисбии кишварҳои дӯсту душман.
3. Эътимод ё адами эътимод ба ин ки кишвар метавонад вазъи матлуберо дар гироишҳо ва равандҳои сиёсии оянда ҳифз кунад.

Эътимодде, ки сабаби амният мегардад, ғолибан пайдо аз омилҳои мухталифе (аз қабилӣ олам ва ё ҷаҳли мардум ва давлат нисбат ба авзоъ ва аҳволи хориҷ ва дохил) аст, ки қобили андозагирӣ аст.

Яке аз натиҷаҳо ва осори зеҳнӣ будани амният эҷоди тарс ба қувва барои пешбурди сиёсатҳои дохилӣ ва хориҷии мавриди назари давлат аст. Роҳбарони милитарист ва диктатор маъмулан барои ҳифзи манфиатҳои шахсӣ ва рӯ тофтани фаҳми умумӣ аз гирифториҳо ва нобасомониҳои сиёсӣ ва иқтисодии кишвар таҳдид ва ҳамлаи кишварҳои дигарро ба мамлакат баҳона қарор дода дар мардум эҷоди тарсу ваҳшат мекунанд, то мардум ба хоҳири ҳифзи мамлакат бо ҳам муттаҳид шуда аз режими мавҷуд Ҳимоя кунанд.

Баъзе аз роҳҳое, ки барои ҳифзу касби амният дар равобитаи байналмиллал ба кор рафта аст, ба қарори зер аст:

- * Канорачӯӣ;
- * Адами тааххуд ё адами вобастагӣ ба иттиҳоди мухталиф (бетарафӣ);
- * Тавозуни қувва;
- * Амнияти дастҷамъӣ ва эҷоди созмонҳои байналмиллалӣ;
- * Эҷоди иттиҳодияҳои муҳофизатӣ (дифоъӣ) ва қарордодҳои низомӣ;
- * Дипломатия.

Амнияти миллии категорияи сиёсат аст, ки усул, восита ва роҳҳои таъмини манфиатҳои миллии давлатро ҳам дар дохили давлат ва ҳам дар низоми муносибатҳои байналхалқӣ ифода мекунад. Амнияти байналхалқӣ бошад, чунин ҳолати муносибатҳои байналхалқиро устувор мекунад, ки дар он манфиатҳои миллии ҳамаи субъектҳои сиёсати ҷаҳонӣ амалӣ мешаванд. Ба суҳанони дигар, дар мафҳуми аввал суҳан оиди сиёсат ва дар мафҳуми дуввум оид ба ҳолат меравад.

Хулоса, бояд қайд намуд, ки дар шароити имрӯза таъмини амнияти миллии бешак яке аз муҳимтарин ҳадафҳои сиёсати хориҷии давлатҳои миллии дар ҳар даври замон ба шумор меравад. Зарурияти дифоъ аз кишвар дар баробари таҷовузи эҳтимолии маъмулан аз авлавияти ҳосе бархӯрдор аст. Танҳо замоне ин омил аз аҳаммият метавонад коста шавад, ки мақоми ҳуқуқи байналхалқӣ ончунон дар ҷомеаи ҷаҳонӣ мавриди эҳтиром қарор гирад, ки дигар ҳеч кишваре дар фикри таҷовуз ба дигареро набошад ва ё созмонҳои байналхалқӣ аз чунон неруи ғавқул-давлатӣ бархӯрдор шаванд, ки битавонанд аз ҳар таҷовуз дар ҳар ҷо ва ба ҳар сурат ҷилавгарӣ кунанд.

АДАБИЁТ

- 1 П.А. Цыганков. Теория международных отношений / П.А. Цыганков. - М., 2004.
- 2 Косолапов Н. Национальная безопасность в меняющемся мире, -МЭ и МО 1992, №10.
- 3 Восток/Запад. Региональные подсистемы и региональные проблемы международных отношений. М., 2002.
- 4 Бэтлер А. Национальные интересы, национальная и международная безопасность // Полис. 2002. № 4.
- 5 К.С. Гаджиев, Политология / К.С. Гаджиев. - М., 2005.
- 6 Международные отношения: теории, конфликты, движения, организации/ Под редакцией П.А. Цыганкова, М., 2007.

МУШАХХАСОТИ МАФҲУМИ АМНИЯТ ДАР АДАБИЁТИ ИЛМИИ МУОСИР

Дар мақолаи мазкур оид ба мушаххасоти мафҳуми амният дар адабиёти илмии муосир маълумот оварда шудааст. Мафҳуми амният бо категорияи “манфиатҳои миллии” хеле алоқаманд аст. Ҳатто мафҳуми аввал аз мафҳуми дуюм ҳосил шудааст. Амнияти миллии пеш аз ҳама ба таъмини бехатарии манфиатҳои ҳаётан муҳим-тамомияти арзӣ, истиқлолият ё суверенитети сиёсӣ, ҳимояи аҳолии он равона гардидааст.

КАЛИДВОЖАҲО: амнияти миллии, манфиати миллии, категория, таъмини бехатарӣ, аҳоли.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ПОНЯТИЯ БЕЗОПАСНОСТИ В СОВРЕМЕННОЙ НАУЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

В данной статье представлена информация о конкретизации понятия безопасности в современной научной литературе. Понятие безопасности тесно связано с категорией «национальные интересы». Даже первое понятие является производным от второго понятия. Национальная безопасность в первую очередь направлена на обеспечение сохранности жизненно важных интересов валюты, политической независимости или суверенитета, защиту ее населения.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: национальная безопасность, национальный интерес, категория, безопасность, население.

DEFINITION OF THE CONCEPT OF SAFETY IN MODERN SCIENTIFIC LITERATURE

This article provides information on the specification of the concept of security in modern scientific literature. The concept of security is closely related to the category of "national interests". Even the first concept is derived from the second concept. National security is primarily aimed at safeguarding the vital interests of the currency, political independence or sovereignty, protecting its population.

KEYWORDS: national security, national interest, category, security, population.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Нуров Мурод* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуҷуми факултети муносибатҳои байналхалқӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **900060505**.

Сведения об авторе: *Нуров Мурод* – Таджикский национальный университет, магистрант второго курса факультета международных отношений. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **900060505**.

Information about the author: *Nurov Murod* – Tajik National University, second-year master`s student of Faculty of International Relations. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phpne: **900060505**.

ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКИЕ ИНТЕРЕСЫ ЯПОНИИ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Лафизова Ф.Ф.

Таджикский национальный университет

Несмотря на то, что Япония не является приоритетным внешнеполитическим и внешнеэкономическим партнером центрально - азиатских стран, тем не менее, с 1991 г. она проводила сравнительно активную политику в регионе. Основным интерес к странам Центральной Азии формировался у Японии вокруг ресурсного потенциала региона и прежде всего углеводородного сырья.

В 1992 г. Токио установил дипломатические отношения с новыми независимыми государствами, заложив основу для развития сотрудничества в различных областях. Учитывая трудности, с которыми столкнулись новые независимые государства после распада СССР, Япония очень осторожно подходила к вопросу вложения своих инвестиций в страны региона [3]. Интерес Токио к Центральной Азии был продиктован стремлением укрепить на международной арене свой статус одного из ведущих центров глобальной экономики и желанием быть признанным в качестве важного государства, оказывающего помощь и инвестиционную поддержку новым независимым государствам.

Япония внесла свой значительный вклад в организацию помощи для развития новых независимых государств. В октябре 1992 г. под руководством Японии была организована специальная конференция по оказанию помощи странам СНГ. С целью повысить свой авторитет в Центральной Азии Япония в 1993 г. способствовала принятию решения Организацией экономического сотрудничества и развития (ОЭСР) о причислении новых независимых государств к числу развивающихся стран. Это решение открыло широкие возможности для стран Центральной Азии в сфере получения внешней помощи. Свою экономическую помощь Япония оказала странам Центральной Азии по линии специально разработанного проекта «официальная помощь на нужды развития» (ОПР) для развивающихся стран. На постсоветском пространстве страны Центральной Азии стали крупнейшими получателями японской помощи. Этот статус они сохраняют и по настоящее время.

На фоне роста экономической мощи Китая и меняющегося баланса сил в Азии Япония впервые публично признала геополитическую значимость Центральной Азии в декабре 1997 г. Бывший посол Японии в России Ватанабэ Кодзи заявил, что «развитие стран Центральной Азии являлось важным для Евразии... и желательно, чтобы они играли роль буферного региона для поддержания мира», поскольку этот регион окружен Россией, Китаем, Ираном и Афганистаном, которые играют важную роль в мировой политике. Следовательно, стратегической задачей Японии в регионе было не допустить изменение баланса сил и превращения региона в сферу влияния Китая или России [9, С. 83].

Япония позиционировала себя в качестве значимого источника помощи для стран Центральной Азии. За период с 1992 г. по 2000 г. объем экономической помощи Японии странам региона составил приблизительно 1 млрд. долларов: из которых Узбекистан получил 396 млн., Казахстан – 306 млн., Киргизия – 209 млн [9, С. 84]. В конце XX в. офисы Японского агентства международного сотрудничества (ЯАМС) были открыты в Ташкенте (1999) и в Киргизии (2000).

Основной движущий императив внешней политики Японии в Центральной Азии – это запасы природных и сырьевых ресурсов в данном регионе. Углеводородный интерес Японии продолжает оставаться краеугольным камнем внешней политики Токио на этом направлении. Посредством активной и инициативной внешней политики руководство Японии надеялось реализовать свои энергетические интересы в Центральной Азии. Это позволило бы Токио

ослабить свою зависимость от стран Ближнего Востока, откуда Страна восходящего солнца преимущественно импортировала углеводороды. Однако среди основных проблем, тормозящих реализацию японских углеводородных проектов, стала конкуренция со стороны Китая и России, географическая удаленность и высокая стоимость на сырьё.

Однако не только желание получить доступ к сырьевым ресурсам формировало стратегический интерес Японии к региону. Особенности географического положения Центральной Азии, соседство этих республик с Китаем и Россией генерировали геополитическую заинтересованность Токио. Особенно это стало проявляться вначале XXI в., когда позиции Китая и России в Евразии стали укрепляться. В процессе своей активной дипломатической деятельности Токио стремился уравновесить влияние этих двух центров силы в странах Центральной Азии.

На современном этапе Токио стремится проводить свою собственную внешнеполитическую линию в странах региона с акцентом на укрепление экономического сотрудничества. Однако, находясь под влиянием приоритетов своей внешней политики, Япония не упускает возможность продемонстрировать странам Запада, в первую очередь США, свою поддержку их политики в Центральной Азии. Можно выделить некоторые общие черты в политике США и Японии в регионе. Во-первых, геополитическая привязка стран Центральной Азии к Афганистану. Во-вторых, Япония, так же, как и страны Запада, стремится придать импульс региональному сотрудничеству в Центральной Азии.

Япония проводит в регионе прагматичную внешнюю политику, с осторожностью продвигая свои геоэкономические и геополитические интересы. Продвижению интересов в регионе способствовали финансовая помощь со стороны Японии как источник развития стран Центральной Азии и формат ДЦАЯ. Посредством этих механизмов Токио формировал и продолжает формировать интерес у центральноазиатской политической элиты к двустороннему и многостороннему сотрудничеству.

ЛИТЕРАТУРА

1. Васильев Л. Геополитическая ситуация в Центральной Азии // Россия и мусульманский мир. 2013. № 9. С. 93.
2. Внешняя политика стран СНГ: Учеб. пособие для студентов вузов / Ред.-сост. Д.А. Дегтерев, К.П. Курылев. М.: Издательство «Аспект Пресс», 2017. – С. 260.
3. Комиссина И. Япония и Центральная Азия: партнерство набирает силу [Электронный ресурс]. URL: https://cac.org/journal/cac-03-1999/st_10_komissina.shtml (дата обращения: 15.11.2022).
4. Назаров Т., Сатторзода А. Современная таджикская дипломатия / Т. Назаров, А. Сатторзода. – Душанбе: Ирфон, 2004.
5. Саидов З. Ш. Внешняя политика Республики Таджикистан (1991-2017 гг.): Учебное пособие. Душанбе: Контраст, 2017. С. 19-20.
6. Саидов З. Ш. О современном мире и основных аспектах внешней политики Республики Таджикистан. Душанбе: Контраст, 2019.
7. Саидов З. Ш. Отношения Республики Таджикистан со странами Европы, США и Канады в период гражданской войны // Известия Академии наук Республики Таджикистан. Отделение общественных наук. 2014. – № 4. – С. 116.
8. Султанов Б. Этапы развития внешней политики республики Казахстан // Центральная Азия и Кавказ. 2001. – № 6. – С. 160.
9. Троицкий Е.Ф., Ким М.Ю. Политика Японии в Центральной Азии (1992-2016 гг.) // Вестник Томского государственного университета. История. 2017. – № 50. – С. 84.

МАНФИАТИ СИЁСАТИ БЕРУНИИ ЯПОНИЯ ДАР ОСИЁИ МИЕНА

Муаллиф дар ин мақола сиёсати Японияро дар Осиеи Марказӣ дар ибтидои асри XXI мавриди баррасӣ қарор додааст. Ба ақидаи муаллиф, Япония дар минтақа сиёсати прагматикӣ беруниро пеш гирифта, манфиатҳои геоиқтисодӣ ва геополитикӣ худро эҳтиёткорона пеш мебарад. Ба пешбурди манфиатҳои дар минтақа кумаки молии Япония ҳамчун сарчашмаи рушди кишварҳои Осиеи Марказӣ мусоидат кард.

КАЛИДВОЖАҲО: сиёсати хориҷӣ, Ҷопон, Осиеи Марказӣ, минтақа, муносибатҳои байналмилалӣ, ҳамкорӣ.

ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКИЕ ИНТЕРЕСЫ ЯПОНИИ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

В данной статье автором рассматривается политика Японии в Центральной Азии в начале XXI века. По мнению автора, Япония проводит в регионе прагматичную внешнюю политику, с осторожностью продвигая свои

геоэкономические и геополитические интересы. Продвижению интересов в регионе способствовали финансовая помощь со стороны Японии как источник развития стран Центральной Азии.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: внешняя политика, Япония, Центральная Азия, регион, международные отношения, сотрудничество.

FOREIGN POLICY INTERESTS OF JAPAN IN CENTRAL ASIA

In this article, the author examines Japan's policy in Central Asia at the beginning of the 21st century. According to the author, Japan is pursuing a pragmatic foreign policy in the region, carefully promoting its geo-economic and geopolitical interests. The promotion of interests in the region was facilitated by financial assistance from Japan as a source of development for the countries of Central Asia.

KEYWORDS: foreign policy, Japan, Central Asia, region, international relations, cooperation.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Лафизова Фараҳноз Фуркатовна* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистрант. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. Телефон: (+992) 908000050. E-mail: farahnoz.lafizova@gmail.com.

Сведения об авторе: *Лафизова Фараҳноз Фуркатовна* – Таджикский национальный университет, магистрант. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17. Телефон: (+992) 908000050. E-mail: farahnoz.lafizova@gmail.com.

Information about the author: *Lafizova Farahnoz Furkatovna* – Tajik National University, master's student. **Address:** 17, Rudaki Avenue, Dushanbe, 734025, Tajikistan. Phone (+992) 908000050. E-mail: farahnoz.lafizova@gmail.com.

РЕЙТИНГОВАЯ СИЛА КАК ИНСТРУМЕНТ ПОЛИТИЧЕСКОГО И ЭКОНОМИЧЕСКОГО ВЛИЯНИЯ

Шакирова Ф.

Таджикский национальный университет

В современном мире информационные технологии и глобализация дали новые возможности для оценки и ранжирования стран, организаций и индивидуумов. Рейтинговая сила стала одним из инструментов, с помощью которого политические и экономические субъекты стремятся установить свое влияние и достичь своих целей. В данной статье мы рассмотрим, как рейтинговая сила может использоваться в политической и экономической сферах, и как это влияет на отношения между странами и актерами на международной арене.

1. Роль рейтинговой силы в политическом влиянии:

Рейтинговая сила может стать важным инструментом для политических актеров, таких как государства, правительства и политические партии. Высокий рейтинг может означать политическую стабильность, доверие к правительству и привлечение иностранных инвестиций. Страны с высокими рейтингами часто имеют большее политическое влияние и более благоприятные условия для развития своей экономики.

2. Влияние рейтинговой силы на экономическое развитие:

Рейтинговая сила может существенно повлиять на экономическое положение страны. Рейтинговые агентства оценивают финансовую устойчивость, экономические индикаторы и политическую ситуацию в стране. Они определяют кредитоспособность и риск инвестиций. Страны с высокими рейтингами могут привлекать больше иностранных инвестиций, иметь доступ к дешевому кредиту и улучшенным экономическим условиям. Это способствует экономическому росту и развитию страны.

3. Рейтинговая сила и международные отношения:

Рейтинговая сила также играет важную роль в международных отношениях. Страны с высокими рейтингами могут иметь большее влияние на принятие международных решений и формирование глобальной повестки дня. Их мнение и позиция учитываются другими странами при принятии важных политических и экономических решений. Более высокий рейтинг также может давать стране большую политическую власть и вес на международных форумах, таких как ООН, Всемирный банк и Международный валютный фонд.

4. Влияние рейтинговой силы на привлечение инвестиций:

Страны с высокими рейтингами обычно считаются более надежными и привлекательными для иностранных инвестиций. Рейтинговая оценка может влиять на решение инвесторов о вложении капитала в определенную страну. Более высокий рейтинг означает меньший риск для инвесторов и создает благоприятные условия для привлечения иностранных капиталовложений. Это может способствовать развитию экономики и созданию новых рабочих мест.

5. Рейтинговая сила и влияние на торговлю:

Рейтинговая сила также может повлиять на торговые отношения между странами. Более высокий рейтинг может дать стране преимущества при заключении международных торговых соглашений и установлении торговых партнерств. Страны с высокими рейтингами могут наслаждаться лучшими условиями доступа к рынкам, меньшими таможенными пошлинами и более благоприятным регулированием внешней торговли.

Рейтинговая сила является мощным инструментом политического и экономического влияния. Она может определять отношения между странами, влиять на решения правительств и привлекать иностранные инвестиции. Политические и экономические актеры активно используют рейтинговую силу для достижения своих целей и установления своего влияния. Однако, необходимо учитывать, что рейтинговые оценки не всегда являются объективными и могут подвергаться критике. Иногда рейтинговая сила может быть использована для политических или экономических манипуляций. Поэтому важно применять рейтинги с осторожностью и анализировать их методологию и источники данных.

Кроме того, рейтинговая сила не должна быть единственным фактором, определяющим политическое или экономическое влияние. Другие факторы, такие как геополитическое положение, ресурсное богатство, технологический потенциал и социокультурные особенности, также играют важную роль. Рейтинговая сила должна рассматриваться в контексте этих факторов.

В целом, рейтинговая сила является важным инструментом для политического и экономического влияния. Она может помочь странам и организациям установить свое положение на мировой арене, привлечь инвестиции и получить преимущества в торговле. Однако необходимо помнить, что рейтинги имеют свои ограничения и должны рассматриваться в контексте других факторов, влияющих на политику и экономику.

ЛИТЕРАТУРА

1. Рейтинговая дипломатия: роль рейтинговых агентств в мировой политике / М. С. Калюжный // Вестник Московского государственного областного университета. – 2017. – № 3 (26). – С. 176-182.
2. Рейтинговые агентства: международные стандарты и вызовы современности / А. С. Марченко // Научный вестник МГИМО-Университета. – 2019. – Т. 11. – № 3. – С. 68-79.
3. Рейтинговая дипломатия: эффективный инструмент международного сотрудничества / А. А. Шереметьева // Известия Южного федерального университета. Политические науки. – 2018. – Т. 18. – № 4. – С. 59-69.
4. Рейтинговые агентства и мировая экономика: анализ взаимодействия / И. Н. Багрянцев // Экономические исследования. – 2016. – Т. 16. – № 1. – С. 139-148.
5. Рейтинговые агентства: возможности и проблемы использования / Н. А. Чеснокова // Вестник УГТУ-УПИ. Серия: Экономика и управление. – 2018. – Т. 22. – № 4. – С. 23-33.
6. Рейтинговые агентства: принципы работы и влияние на финансовые рынки / С. А. Беляева, А. В. Макаров // Финансы и кредит. – 2019. – Т. 25. – № 4. – С. 758-768.

КУВВАИ РЕЙТИНГӢ ҲАМЧУН ВОСИТАИ ТАЪСИРИ СИЁСӢ ВА ИҚТИСОДӢ

Кувваи рейтингӣ метавонад як воситаи муҳим барои фаъолони сиёсӣ, аз қабилӣ давлатҳо, ҳукуматҳо ва хизбҳои сиёсӣ гардад. Рейтинги баланд метавонад суботи сиёсӣ, эътимод ба ҳукумат ва ҷалби сармояи хориҷӣ бошад. Дар маҷмӯъ, кувваи рейтингӣ як воситаи муҳими таъсири сиёсӣ ва иқтисодӣ мебошад. Он метавонад ба кишварҳо ва созмонҳо барои муайян кардани мавқеи худ дар арсаи ҷаҳонӣ, ҷалби сармоягузорӣ ва ба даст овардани афзалиятҳо дар тижорат кумак кунад. Бо вучуди ин, бояд дар хотир дошт, ки рейтингҳо маҳдудиятҳои худро доранд ва бояд дар заминаи дигар омилҳо, ки ба сиёсат ва иқтисод таъсир мерасонанд, баррасӣ карда шаванд.

КАЛИДВОЖАҲО: кувваи рейтингӣ, кувваи нарма, сиёсати ҷаҳонӣ, таъсири сиёсӣ, таъсири иқтисодӣ

РЕЙТИНГОВАЯ СИЛА КАК ИНСТРУМЕНТ ПОЛИТИЧЕСКОГО И ЭКОНОМИЧЕСКОГО ВЛИЯНИЯ

Рейтинговая сила может стать важным инструментом для политических актеров, таких как государства, правительства и политические партии. Высокий рейтинг может означать политическую стабильность, доверие к правительству и привлечение иностранных инвестиций. В целом, рейтинговая сила является важным инструментом для политического и экономического влияния. Она может помочь странам и организациям установить свое положение на мировой арене, привлечь инвестиции и получить преимущества в торговле. Однако необходимо помнить, что рейтинги имеют свои ограничения и должны рассматриваться в контексте других факторов, влияющих на политику и экономику.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: рейтинговая сила, мягкая сила, мировая политика, политическое влияние, экономическое влияние

RATING POWER AS AN INSTRUMENT OF POLITICAL AND ECONOMIC INFLUENCE

Rating power can become an important tool for political actors such as states, governments and political parties. A high rating can mean political stability, trust in the government, and attraction of foreign investment. In general, rating strength is an important tool for political and economic influence. It can help countries and organizations establish their position on the world stage, attract investment and gain advantages in trade. However, it must be remembered that ratings have their limitations and must be considered in the context of other factors influencing politics and economics.

KEYWORDS: rating power, soft power, world politics, political influence, economic influence

Маълумот дар бораи муаллиф: *Шакирова Фируза* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистрант. **Сурога:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **904466060**.

Сведения об авторе: *Шакирова Фируза* – Таджикский национальный университет, магистрант. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **904466060**.

Information about the author: *Shakirova Firuza* – Tajik National University, master`s student. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **904466060**.

БИОЛОГИЯ – БИОЛОГИЯ

ОМУЗИШИ МУҚОИСАВИИ СИСТЕМАИ ВЕГЕТАТИВИИ ДОНИШЧЎЁНИ ШАКЛИ ФОСИЛАВИИ ТАҲСИЛ

Бафоева А.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Маълум аст, ки дар дигаргуниҳои ҳаёти ҷамъият, дар солимии организми ҷавон, махсусан донишчӯён, қафомонӣ ба амал меоянд, ки тағйир додани барномаи таълимии донишчӯён дар донишгоҳҳои олии, вайрон кардани режими меҳнат ва истироҳат, марҳилаи мутобиққунии организм хеле бештар ба назар мерасад. Ба шаклҳои гуногуни таълим, инчунин нигоҳ доштани саломатии донишчӯён, мушкилии барномаи таълимӣ ба фаъолияти донишчӯён оид ба масъалаҳои реаксияҳои мутобиқшавӣ, ки бо афзоиши фишори эмотсионали алоқаманданд, бори иловагӣ меорад.

Мушкилии барномаи таълимии мактабҳои олии аз безътиноӣ ба шаклҳои гуногуни фаъолият, махсусан бо назардошти тағйирёбии фаъолияти хусусияти психоэмотсионалӣ ва омилҳои гуногуни муҳити зист оварда мерасонад.

Тибқи баъзе маълумотҳо, ба ҳолати умумии донишчӯён ё хонандагони муассисаҳои таълимӣ тарзи зиндагӣ, ҳаракати паст ва тағйирёбии фишори равонӣ - эмотсионалӣ ва дигар одатҳои бад таъсир мерасонанд.

Хусусиятҳои ҳолати функционалии организми донишчӯён дар ҳар як донишгоҳ бо барномаҳои таълимии онҳо ва таъсири онҳо ба қобилияти функционалии организми донишчӯён алоқаманд аст.

Дар рафти машғулият дар фаъолияти психоэмотсионалии онҳо дар донишчӯён дигаргуниҳои ҷиддӣ ба амал меоянд, ки то ҳол мушкилиҳои ҳалнашудаи физиологияи муосир мебошад.

Бо яқхел ҳал намудани вазифаҳои донишчӯён дар шаклҳои гуногуни таълим арзиши мутобиқшавӣ дучанд меафзояд, ки ин ҳароҷоти муайян захираҳои энергетикиро талаб мекунад.

Барои муайян кардани қобилияти функционалии организми донишчӯён, яке аз нишондиҳандаҳои асоси фаъолияти дил ва нафаскашӣ мебошад. Бо он ки дар адабиёти ватанӣ оид ба омӯзиши ҳамаҷонибаи қобилиятҳои функционалии организми донишчӯён дар шакли кредитӣ ва анъанавии таълим ва пайдоиши шаклҳои гуногуни шиддат, ҳам қобилияти психоэмотсионалӣ ва ҳам мутобиқшавии донишчӯёни курсҳои гуногун кори тадқиқотӣ гузаронида шуд.

Тадқиқоти система оид ба омӯзиши муқоисавии ҳолати организми донишчӯён ва фаъолияти системаи органҳои онҳо барои муайян кардани фаъолияти баъзе узвҳои вегетативии донишчӯён дар вақти сессияи имтиҳонӣ то ҳол гузаронида нашудааст. Инчунин, равишҳои методӣ барои аниқ кардани баҳодиҳии фаъолияти узвҳои вегетативии донишчӯён дар давоми сессияи имтиҳони равшантар таҳия карда нашудааст.

Дар асоси ин барои пурра ва ҳамаҷониба омӯختани вазифаҳои нишондиҳандаҳои вегетативӣ ва қобилияти мутобиқшавии онҳо дар донишчӯён имкон медиҳад, ки вазифаи тадқиқот муайян карда шавад.

Навовари илмӣ. Бори аввал дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон тадқиқоти муқоисавии тағйироти системаи марказии асаб ва фаъолияти олии асаб гузаронида шуд. Ҳамаи тағйироти нишондиҳандаҳои вегетативии донишчӯёни дорои шаклҳои гуногуни таълим пеш ва баъд аз супоридани имтиҳонҳо аз фанҳои таҳассусӣ.

Имконият дар рафти сессияи имтиҳонӣ дар функцияҳои организми физиологияи донишчӯён тағйиротро муқаррар намуд. Техникаи рафъи фишори равонӣ эмотсионалии донишчӯён вобаста ба шакли таълим кор карда шуд. Муҳимтарин механизмҳои фаъолияти

системаи марказии асаб ва фаъолияти олии асаб ва дигар узвҳо ва системаҳои вегетативӣ муайян карда шуд.

Алоқаи функционалӣ ва вобастагии байни устувори вегетативӣ ва изтороби вазъияти донишҷӯён низ муқаррар кард шудааст. Бори аввал тағйироти функционалӣ муқаррар карда шуд: нишондиҳандаҳои вегетативӣ вобаста ба шакли таълим нишон дода шудааст, ки реаксияи системаи дилу рағҳо ва нафаскашӣ вобаста ба шакли таълим якранг буда, дар давраи гузариш равшан зухур мекунад.

Натиҷаҳои маълумоти бадастомада фаҳмиши моро дар бораи фаъолияти системаи марказии асаб ва фаъолияти олии асаб оид ба рафтори донишҷӯён барои баланд бардоштани қобилияти мутобиқшавии онҳо дар солҳои гуногуни таҳсил, инчунин давраҳои машғулияти васеъ ва чуқуртар мегардонанд.

Дар асоси маълумотҳои муқоисавии бадастомада дар бораи тағйирот дар қори системаи нафаскашӣ дилу рағҳо ҳангоми сессияи муоина бо шаклҳои анъанавӣ ва кредитии таҳсилот, барои санҷиши тақмили фаъолияти функционалӣ ва қобилияти мутобиқшави пешниҳодҳо таҳия карда шуданд. Маълумоти бадастомадаро дар рушди раванди таълим барои донишҷӯёни шаклҳои анъанавӣ ва кредитии таҳсил дар факултетҳои биологӣ ва тиббии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон метавон истифода бурд.

АДАБИЁТ

1. Агаджанян, Н.А. Актуальные проблемы адаптационной, экологической и восстановительной медицины / Н.А. Агаджанян, В.В. Уйба, М.П. Куликова, А.В. Кочеткова. – М.: Медика, 2006.
2. Березин, Ф.Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека / Ф.Б. Березин. - Л. : Наука, 1988.
3. Вострикова Е. А. Чувствительность и специфичность спирометрических показателей при скрининговом исследовании респираторной функции / Е. А. Вострикова, Л. О. Багрова, А. Г. Осипов и др; Сибирский медицинский университет (Томск), Чучалин А.Г. Пульмонология. Белая книга. – М., 2003.
4. Витковская, М.И. Адаптация иностранных студентов к условиям жизни и учебы в России (на примере РУДН) / М.И. Витковская, И.В. Троцук // Вестник РУДН, серия Социология. - 2004. - № 6-7. - С. 267-283.
5. Гаджиев, Х.Э. О ранней диагностике гипертонической болезни / Х.Э. Гаджиев, А.И. Гаджиев // Терапевт, арх. - 1997. - № 69 (4). - С. 10-13.
6. Горкушкина, Е.Ю. Изменение показателей сердечного ритма при эмоциональном стрессе у студентов с различным типом темперамента / Е.Ю. Горкушкина, И.В. Харитоновна // Вариабельность сердечного ритма: теоретические аспекты и практическое применение: тезисы международного симпозиума. - Ижевск, 1996. - С. 78-79.
7. Грегор О. Как противостоять стрессу// В кн.: Стресс жизни. – СПб., 1994.
8. Дронов, И.С. Гигиеническая оценка показателей психосоматического состояния учащихся 7-х и 10-х классов средних школ / И.С. Дронов, О.Л. Максимов, Г.В. Карпушенко // IV Всероссийская научно-практическая конференция «Образование и здоровье». - Калуга, 1998. - С. 91-92.

ОМЎЗИШИ МУҚОИСАВИИ СИСТЕМАИ ВЕГЕТАТИВИИ ДОНИШЌЎЁНИ ШАКЛИ ФОСИЛАВИИ ТАҲСИЛ

Дар мақолаи мазкур масъалаи омӯзиши системаи вегетативии донишҷӯёни шакли фосилавии таҳсил ба таври умум оварда шудааст. Муаллиф оид ба аҳамияти мавзӯ, навоари он ва натиҷаи тадқиқотҳои гузрондааш маълумот овардааст.

КАЛИДВОЖАҲО: система, фосилавӣ, тадқиқот, системаи вегетативӣ.

СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИЗУЧЕНИЕ ВЕГЕТАТИВНОЙ СИСТЕМЫ У СТУДЕНТОВ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ФОРМЫ

В данной статье в общих чертах представлен вопрос изучения вегетативной системы дистанционного обучения студентов. Автор предоставляет информацию о важности темы, ее инновационности и результатах своего исследования.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: система, интервал, исследование, вегетативная система.

COMPARATIVE STUDY OF THE AUTONOMIC SYSTEM OF EDUCATIONAL STUDENTS

In this article, in general terms, the question of studying the vegetative system of distance learning of students is presented. The author provides information about the importance of the topic, its innovativeness and the results of his research.

KEYWORDS: system, interval, research, vegetative system.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Бафоева Азиза* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуҷуми факултети биология. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: 900408778.

Сведения об авторе: *Бафоева Азиза* – Таджикский национальный университет, магистрант второго курса факультета биологии. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: 900408778.

Information about the author: *Bafoeva Aziza* – Tajik National University, second-year master's student of Faculty of Biology. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: 900408778.

НАҚШИ КИСЛОТАИ САЛИСИЛАТ ДАР УСТУВОРИИ РАСТАНИҲО БО ОМИЛҲОИ СТРЕССӢ

Холматов Б.Р.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Кислотаи салитсилат (КС) - кислотаи 2-гидроксибензой ё фенол аст, ки дар намуди кристаллҳои беранг вомехӯрад ва дар об бад ҳал шуда, дар ҳалқунандаҳо ба монанди этанол, эфири диэтил ва дигар ҳалқунандаҳои органикӣ ҳал мешавад. Ин пайвастагии эндогении фенолӣ буда, бо сабаби қобилияти ба вучуд овардани муқовимати системавии растани ба омилҳои гуногуни стрессӣ таваҷҷуҳи зиёди тадқиқотчиёнро ҷалб намудааст [4].

Мақсади кор омӯзиши таъсири кислотаи салитсилат ба растаниҳо мебошад.

КС яке аз танзимгарони афзоиш ба ҳисоб рафта, вазифаҳои гуногуни физиологиро дар растаниҳо иҷро менамояд. Ҳамин тариқ, КС индуктори табиӣ термогенез [12], индуктори гулкунии растаниҳои оилаи Lemnaceae [8], ингибитори вуруди ионҳо ба реша [9] ва яке аз антагонистҳои кислотаи абсизӣ ба ҳисоб меравад [11].

Маълумотҳо оид ба иштироки КС дар танзими ахборотии экспрессияи генҳо ҳангоми пиршавии баргҳои *Arabidopsis* ба даст оварда шудааст. КС метавонад ҳамчун танзимгари интиқоли моддаҳои органикӣ тавассути флоэма [3] ва дигар равандҳои физиологӣ хизмат кунад.

Маълумот дар бораи паст шудани дараҷаи таъсири зараровари ионҳои металлҳои вазнин ба растаниҳои биринҷ ҳангоми коркард бо КС ва афзоиши фаъолнокии транскрипсияи гени экстенсин, ки одатан дар растаниҳои *Арабидопсис* таҳти таъсири КС ифода ёфтааст, пайдо шуданд [10].

Ҳамаи ин маълумотҳо ба мо имкон медиҳанд, ки КС-ро ҳамчун пайвастагии ояндадор барои татбиқи амалӣ бо мақсади ҳифзи растаниҳо аз таъсири омилҳои стресс истифода намоем [6].

Ҳамин тариқ, Шакирова Ф.М. (2000) таъсири КС-ро ба устувории гандум ба ангезандаи як қатор бемориҳои занбӯруғҳо омӯхтааст. Натиҷаҳо нишон доданд, ки КС новобаста аз тарзи коркард, ба баланд шудани қад растаниҳои гандум, дарозии хӯша, инчунин миқдори дони як хӯша ва вазни 1000 дон мусоидат мекунад.

Ин маълумотҳо аз он шаҳодат медиҳанд, ки КС ба баланд бардоштани тобоварии гандум на танҳо ба бемориҳои занбӯруғ, балки ба тағйирёбии шароити доимии нашъунамои растани дар муҳити атроф нишон медиҳад [7].

Дар солҳои охир таваҷҷуҳи зиёди олимони ба КС дар натиҷаи кашфи фаъолияти барҷастаи зидди стресс дар посух ба омилҳои гуногуни номусоиди муҳити зист равона шудааст.

Барои санҷидани таъсири КС ба хусусияти тобоварии гандум ба шӯрӣ озмоиши нашъунамои тухмӣ истифода шуд [5]. Омӯзишҳо нишон доданд, ки ҳангоми дар давоми 3 соат дар маҳлули КС тар кардани тухмӣ боиси хеле зиёд шудани энергияи сабзиши онҳо дар муҳити шӯрӣ мегардад, холо он ки таъсири муҳофизатии КС дар муҳити атрофи иқлим бештар зоҳир мегардад.

Ласточкин О.В. (2009) ва муҳаққиқони дигар муайян карданд, ки коркарди растаниҳои гандум бо КС 0,05 мм ба чамъшавии босуръати кислотаи абсизӣ оварда мерасонад. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки тобоварии гандум ба омилҳои номусоид ба КС алоқаманд аст. Инчунин, дар рафти таҷрибаҳо маълум гардид, ки коркарди пешакии растаниҳои гандум бо КС боиси пурзӯршавии чамъшавии пролин дар шароити сернамакӣ мегардад [1].

Олимон Махдавин К., Корбанли М., Калантари Х.М. (2008) механизми муқовимати КС -ро дар растаниҳои қаламфур (*Capsicum annuum* L.), ки бо UV-A, UV-B, UV-C фишор овардаанд, омӯхтанд. Барои ин фаъолияти ферментҳои антиоксиданти (пероксидаза, полифенолоксидаза, аскорбатпероксидаза, каталаза ва глутатионредуктаза) муайян карда шуданд. Растаниҳо бо КС коркард карда шуда, сипас бо UV-A (320-390 нм), UV-B (312 нм) ва UV-C (254 нм) шуоъ карданд. Дар баргҳо, фаъолияти ферментҳои антиоксиданти дар посух ба шуоъҳои UV-B ва UV-C афзоиш ёфт.

Афзоиши фаъолияти баъзе ферментҳое, ки дар натиҷаи радиатсияи нурҳои ултрабунафш ба вучуд омаданд, ҳангоми коркард бо КС маҳдудшавии фаъолиятнокии онҳо мушоҳида гардид. Дар баробари ин, фаъолиятнокии полифенолоксидаза дар растаниҳои бо КС коркардкардашуда ва бо UV-B ва UV-C шуоъонидашуда баланд гардид [2].

Маълумотҳои бадастомада нишон доданд, ки КС, ки дар яқҷоягӣ бо нурҳои ултрабунафш тобоварии растаниҳоро ба нурҳои UV баланд мегардонад. Инчунин, ба ҳамин гуна натиҷа афзоиши фаъолиятнокии ферментҳои антиоксиданти оварда мерасонад. КС метавонад механизмҳои муҳофизатии антиоксидантиро танзим кунад.

Таҳлили сарчашмаҳои адабиёти нишон доданд, ки КС яке аз пайвастагиҳои муҳими эндогенӣ ба ҳисоб меравад, ки бо доираи васеи таъсири физиологӣ дар растаниҳо тавсиф мешавад, ки таъсири зидди стрессии он ҷойи махсусро ишғол мекунад. Ҳеч шубҳае нест, ки КС нақши муайяноро на танҳо дар патогенез, балки дар ҳифзи растаниҳо аз таъсири ултрабунафш, озон ва фишори гармӣ нақши муайян дорад.

АДАБИЁТ

1. Кузнецов В.В., Шевякова Н. И. Пролин при стрессе: биологическая роль, метаболизм, регуляция (обзор) // Физиология растений. - 1999. Т. 26, № 2 - С. 321–336.
2. Махдавин К., Корбанли М., Калантари Х. М. Влияние салициловой кислоты на формирование окислительного стресса, индуцированного УФ-светом в листьях перца. Физиология растений 2008. том 55, № 4, с 620–623.
3. Медведев С. С., Маркова И. В. 1991. Участие салициловой кислоты в гравитропизме у растений. Докл. АН СССР № 316. 1014–1016.
4. Шакирова Ф. М. Неспецифическая устойчивость растений к стрессовым факторам и ее регуляция. Уфа: Гилем, 2001.
5. Шакирова Ф. М., Безрукова М. В. Индукция салициловой кислотой устойчивости / Ф.М. Шакирова, М.В. Безрукова. - 1997.
6. Шакирова Ф. М., Безрукова М. В., Авальбаев А. М. 2000. Гормональная регуляция содержания лектина в корнях проростков пшеницы. Докл. РАН № 370. 696–697.
7. Шакирова Ф. М., Безрукова М. В., Сахабутдинова А. Р. 2000а. Влияние салициловой кислоты на урожайность яровой пшеницы и баланс фитогормонов в растениях в онтогенезе. Агрехимия № 5. 52–56.
8. Cleland C. F., Tanaka. O. Effect of daylength on the ability of salicylic acid to induce flowering in the long-day plant *Lemna gibba* G3 and the short-day plant *Lemna paucicostata* 6746. Plant Physiol. № 64. 1979. 421–424.
9. Glass ADM. Influence of phenolic acids on ion uptake: I. Inhibition of phosphate uptake. Plant Physiol. № 51. 1973. 1037–1041.
10. Merkouropoulos G., Barnett D. C., Shirsat A. H. 1999. The arabidopsis extensin gene is developmentally regulated, is induced by wounding, methyl jasmonate, abscisic and salicylic acid, and codes for a protein with unusual motifs. *Planta* 212–219.
11. Rai K., Sharma S. S., Sharma S. Reversal of ABA-induced stomatal closure by phenolic compounds. J. Exp. Bot. № 37. 1986. 129–134.
12. Raskin I., Ehmann A., Melander W. R., Meeuse B.JD. Salicylic acid: A natural inducer of heat production. Science 237, 1987. 1601–1602 с.
12. Байбурина, Э. В. Влияние салициловой кислоты на растения (теоретические аспекты) / Э. В. Байбурина, А. И. Фазлутдинова. — Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2015. — № 7 (87). — С. 233-235.

НАҚШИ КИСЛОТАИ САЛИСИЛАТ ДАР УСТУВОРИИ РАСТАНИҲО БО ОМИЛҲОИ СТРЕССӢ

Таъсири кислотаи салитсилат дар растаниҳо омӯхта шуд. Аз таҳлилҳои адабиётҳо муайян гардид, ки кислотаи салитсилат дар танзими интиқоли моддаҳои органикӣ тавассути флоэма иштирок намуда, ҳангоми коркарди растаниҳои гандум бо он ба баланд шудани қадди растаниҳои гандум, дарозии хӯша, инчунин миқдори дони як хӯша ва вазни 1000 дон мусоидат мекунад. Муайян гардид, ки ҳангоми дар давоми 3 соат дар маҳдуди кислотаи салитсилат (КС) тар кардани тухмӣ боиси хеле зиёд шудани энергияи сабзиши онҳо ва ҷамъшавии босуръати кислотаи абсизӣ ва аминокислотаи пролин оварда мерасонад. Инчунин, баландшавии фаъолиятнокии баъзе ферментҳои антиоксиданти ҳангоми коркард бо КС зери таъсири нурҳои ултрабунафш ба вучуд меояд.

КАЛИДВОЖАҲО: экспрессияи генҳо, стресс, кислотаи салитсилат, мутобиқшавӣ, ферментҳои оксиданти.

РОЛЬ САЛИЦИЛОВОЙ КИСЛОТЫ В УСТОЙЧИВОСТИ РАСТЕНИЙ К СТРЕССОРНЫМ ФАКТОРАМ

Изучено влияния салициловой кислоты на растения. Анализ литературных данных показал, что салициловая кислота участвует в регуляции транспорта органических веществ по флоэме, а при обработке растений пшеницы увеличивает высоту растений пшеницы, длину зерна, а также количество зерен в зерне и массы 1000 семян. Установлено, что замачивание семян в растворе салициловой кислоты (СК) в течение 3 часов приводит к значительному увеличению энергии прорастания и быстрому накоплению абсцизовой кислоты и аминокислот пролина а также повышение активности некоторых антиоксидантных ферментов наблюдается при обработке СК под действием ультрафиолетовых лучей.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: экспресс гены, стресс, салициловая кислота, адаптация, ферментные оксиданты.

THE ROLE OF SALICYLIC ACID IN THE STABILITY OF PLANTS TO STRESS

The influence of salicylic acid on plants has been studied. An analysis of the literature data showed that salicylic acid is involved in the regulation of the transport of organic substances through the phloem, and when treated with wheat plants, it increases the height of wheat plants, the length of the grain, as well as the number of grains in the grain and the weight of 1000 seeds. It has been established that soaking seeds in a salicylic acid (SA) solution for 3 hours leads to a significant increase in germination energy and a rapid accumulation of abscisic acid and proline amino acids, as well as an increase in the activity of some antioxidant enzymes is observed when SA is treated under the action of ultraviolet rays.

KEYWORDS: gene expression, stress, salicylic acid, adaptation, oxide enzymes.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Холматов Б.Р.* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуҷуми ихтисоси экология. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **003221515.**

Сведения об авторе: *Холматов Б.Р.* – Таджикский национальный университет, магистрант второго курса специальности экологии. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **003221515.**

Information about the author: *Kholmatov B.R.* – Tajik National University, second-year master`s student of specialty of Ecology. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **003221515.**

УДК 635.656:581.14+631.524.84

ТАРКИБИ БИОЛОҒӢ ВА ХИМИЯВИИ РАСТАНИИ МУШУНГ

Раҳимова Ш.О.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Мушунг (*Pisum sativum*), растаниест яксола. Пояи рост ӯ печон, себаргаи дароздумча, гули сафед, сурх, бунафш ва ғ., ғилофакмева дорад. Дар ҷумҳурӣ 2 намуди мушунг, аз ҷумла мушунгҳои маҳаллӣ ва мушунгҳои селекционӣ кишт мешаванд [1, 2, 3].

Мушунг растании хӯроқӣ барои инсон ва хӯроқи чорвост. Донаш аз 28-30 % сафеда, то 3,6 % раған, 42-62 % оҳар, 50-60 % ангиштоб, инчунин қанд, микроэлементҳо ва витаминҳои А, В, С иборат аст [4, 5, 6].

Мушунг зироати лӯбиғӣ буда, тавассути бактерияҳои лундашакл хокро аз нитроген бой мегардонад [7].

Мақсади таҳқиқот – ин муайянкунии таркиби микроэлементҳои дони мушунг, бо назардошти истифодаи он хангоми консерватсия ва ферментатсияи маҳсулоти лӯбиғӣ мебошад.

Микдори микроэлементҳо – руҳ, калсий, калий, натрий ва магний дар таркиби дони навҳои мушунг фарқиятҳои назаррас дида мешавад. Таркиби руҳ дар байни онҳо ба ҳисоби миёна 0,19 – 0,21 %- ро ташкил дод.

Микдори аз ҳама ками микроэлементи руҳ дар генотипи мушунги Адагумский мушоҳида шуд, яъне микроэлементи руҳ паст буд ва он ба 0,19 % баробар шуд.

Микдори элементи руҳ аз ҳама зиёд дар таркиби генотипи мушунги Маҳалии Шугнон дида мешавад, яъне таркиби руҳ ба 0,21 % баробар буд.

Генотипҳои мушунги навъи Адагумский ва Маҳалии Шугнон аз рӯи миқдори таркиби микроэлементи рух ҳолати мобайниро ишғол намуданд ва миқдори рух 0,19 – 0,21 % - ро ташкил намуд (ҷадвал).

Миқдори микроэлементҳо – рух, калтсий, калий, натрий ва магний дар тақибии дони навъҳои мушунг фарқиятҳои назаррас дида мешавад. Таркиби калтсий дар байни онҳо ба ҳисоби миёна 0,2 – 0,19 %- ро ташкил дод.

Миқдори аз ҳама ками микроэлементи калтсий дар генотипи мушунги Маҳалии Шугнон мушоҳида шуд, яъне микроэлементи калтсий паст буд ва он ба 0,2 % баробар шуд.

Миқдори элементҳои калтсий аз ҳама зиёд дар таркиби генотипи мушунги Маҳалии Шуробод аз ҳама зиёд дида мешавад, яъне таркиби калтсий ба 0,19 % баробар буд.

Генотипҳои мушунги навъи Маҳалии Шугнон ва Маҳалии Шуробод аз рӯи миқдори таркиби микроэлементи калтсий ҳолати мобайниро ишғол намуданд ва миқдори калтсий 0,19 - 0,2 % - ро ташкил намуд (ҷадвал).

Таркиби калий дар байни онҳо ба ҳисоби миёна 0,94 - 1,14 %- ро ташкил дод. Миқдори аз ҳама ками микроэлементи калий дар генотипи мушунги Маҳалии Шуробод мушоҳида шуд, яъне микроэлементи калий паст буд ва он ба 1,14 % баробар шуд.

Миқдори элементҳои калий аз ҳама зиёд дар таркиби генотипи мушунги Адагумский аз ҳама зиёд дида мешавад, яъне таркиби калий ба 0,94% баробар буд.

Генотипҳои мушунги навъи Маҳалии Шуробод ва Адагумский аз рӯи миқдори таркиби микроэлементи калий ҳолати мобайниро ишғол намуданд ва миқдори калий 0,94 - 1,14 % - ро ташкил намуд (ҷадвал).

Таркиби натрий дар байни онҳо ба ҳисоби миёна 0,040 – 0,086%- ро ташкил дод. Миқдори аз ҳама ками микроэлементи натрий дар генотипи мушунги Вега ва Маҳалии Шугнон мушоҳида шуд, яъне микроэлементи натрий паст буд ва он ба 0,040 % баробар шуд.

Миқдори элементҳои натрий аз ҳама зиёд дар таркиби генотипи мушунги Маҳалии Шуробод дида мешавад, яъне таркиби натрий ба 0,086 % баробар буд.

Генотипҳои мушунги навъи Вега, Маҳалии Шугнон ва Маҳалии Шуробод аз рӯи миқдори таркиби микроэлементи натрий ҳолати мобайниро ишғол намуданд ва миқдори натрий 0,040 – 0,086% - ро ташкил намуд (ҷадвал).

Таркиби магний дар байни онҳо ба ҳисоби миёна 0,010 – 0,080 %- ро ташкил дод. Миқдори аз ҳама ками микроэлементи магний дар генотипи мушунги Маҳалии Шуробод мушоҳида шуд, яъне микроэлементи магний паст буд ва он ба 0,010 % баробар шуд.

Миқдори элементҳои магний аз ҳама зиёд дар таркиби генотипи мушунги Адагумский дида мешавад, яъне таркиби магний ба 0,080 % баробар буд.

Генотипҳои мушунги навъи Адагумский ва Маҳалии Шуробод аз рӯи миқдори таркиби микроэлементи магний ҳолати мобайниро ишғол намуданд ва миқдори магний 0,010 – 0,080% - ро ташкил намуд (ҷадвал).

Ҷадвал. Таркиби химиявии дони навъҳои мушунг, ҳосили 2022

Навъҳо	Микроэлементҳо, %				
	Zn	Ca	K	Na	Mg
Вега	0,21	0,03	0,76	0,040	0,060
Адагумский	0,19	0,03	0,94	0,044	0,080
Маҳалии Шуробод	0,20	0,19	1,14	0,086	0,010
Маҳалии Шугнон	0,21	0,02	0,75	0,040	0,060

Ҳамин тавр, таҷрибаи таркиби химиявии микроэлементҳои дони мушунг оварда шудааст, ки он ба талаботи меъёрҳои стандартӣ ҷавобгӯ буда, метавонад ҳамчун ашё барои консерватсия ва ферментатсияи ин маҳсулот мусоидат намояд.

АДАБИЁТ

1. Машкевич Н. И. Растениеводство / Н.И. Машкевич. – Москва 1974.

2. Сеферова И. В. Эколого-географическая дифференциация нута // Бюллетень ВИР им. Н. И. Вавилова. – С.-Петербург, 1992. С. 34-35.
3. Тетер З. Ю. Погодные условия, определяющие эпифитотии аскохитоза нута // Бюллетень ВИР им. Н. И. Вавилова. – С.-Петербург, 1992. С. 36-37.
4. Самарин С. Н. Характеристика сортов овощного гороха с целью совершенствования уборочного конвейера в южных сырьевых зонах // Бюллетень ВИР им. Н. И. Вавилова. – С.-Петербург, 1992. С. 37-38.
5. Алимуродов А. С. Биологические особенности и хозяйственно- ценные признаки перспективных сортов гороха в условиях предгорной зоны Таджикистана / Материалы IX – ой Международной конференции «Экологические особенности биологического разнообразия». – Душанбе, 2021. С. 95-96.
6. Алимуродов А. С., Рахимова Ш. О. Характеристика сортов овощного гороха с целью использования в народном хозяйстве // Мат. Меш. Конф. «Использование инновационных методов в повышении продуктивности плодовых и овощных культур». – Душанбе, 2022. С. 231-232.
7. Алимуродов А. С. Изучение симбиотического потенциала у зернобобовых культур как фактор перехода к органическому земледелию // Мат. Меш. Конф. ТПГУ им. С. Айни. – Душанбе, 2021. С.10-12.

ТАРКИБИ БИОЛОҒИ ВА ХИМИЯВИИ РАСТАНИИ МУШУНГ

Дар мақола ташхиси таркиби химиявии микроэлементҳои дони мушунг оварда шудааст, ки он ба талаботи меъёрҳои стандартӣ ҷавобгӯ буда, метавонад ҳамчун ашё барои консерватсия ва ферментатсияи ин маҳсулот мусоидат намояд. Мушунг (*Pisum sativum*), растаниест яқсола. Пояи рост ё печон, себаргаи дароздумча, гули сафед, сурх, бунафш ва ғ., ғилофакмева дорад. Дар ҷумҳурӣ 2 намуди мушунг, аз ҷумла мушунгҳои маҳаллӣ ва мушунгҳои селексионӣ кишт мешаванд

КАЛИДВОЖАҲО: мушунг, биология, микроэлемент, консерватсия, ферментатсия, таркиби химиявӣ, нитроген, хок.

БИОЛОГИЧЕСКИЙ И ХИМИЧЕСКИЙ СОСТАВ РАСТЕНИЯ МУШУНГ

В статье приведены химические анализы по составу микроэлементов, которые соответствуют требованиям стандарта и может служить материалом для консервации и ферментации продуктов из данного растения. *Pisum sativum* — однолетнее растение. Имеет прямой или изогнутый стебель, длиннохвостую розу, белый, красный, фиолетовый цветок и т. д., а также стручок. В республике выращивают 2 вида мушунга, в том числе местный мушунг и селективный мушунг.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: мушунг, биология, микроэлемент, консервация, ферментация, химический состав, азот, почва.

BIOLOGICAL AND CHEMICAL COMPOSITION OF MUSUNG PLANT

In the article, chemical analyzes of the composition and microelements are presented, which meet the requirements of the standard and can serve as materials for the conservation and fermentation of products from this plants. *Pisum sativum* is an annual plant. It has a straight or curved stem, long-tailed rose, white, red, purple flower, etc., and a pod. Two types of mushung are grown in the republic, including local mushung and selective mushung.

KEYWORDS: peas, biology, trace elements, conservation, fermentation, chemical composition, nitrogen, soil.

Маълумот оид ба муаллиф: *Рахимова Шодигул Одинаевна* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуюм. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **+992-904-24-10-02**. E-mail: **abduzohid1964@gmail.com**.

Сведения об авторе: *Рахимова Шодигул Одинаевна* – Таджикский национальный университет, магистр второго курса. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **+992-904-24-10-02**. E-mail: **abduzohid1964@gmail.com**.

Information about the author: *Rahimova Shodigul Odinaevna* – Tajik National University, second-year master`s student. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: **+992-904-24-10-02**. E-mail: **abduzohid1964@gmail.com**.

МАТЕМАТИКА ВА ИНФОРМАТИКА – МАТЕМАТИКА И ИНФОРМАТИКА

УДК 519.85

ОВАРДАНИ МУОДИЛАҲОИ ШАРТИИ ҒАЙРИХАТТӢ БА НАМУДИ ХАТТӢ

Фахриддинов З.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Тартиб додани муодилаҳои нормалӣ, ҳангоми дилхоҳ намуди муодилаҳои шартӣ ва дилхоҳ функцияҳои $f_k(a, b, c, \dots)$ имконпазир аст. Ҳалли муодилаҳои нормалӣ бошад, дар ҳолати муодилаҳои шартии ғайрихаттӣ душвориҳои калон дорад. Боз муҳимтараш он ки дар ин ҳолат решаҳои муодилаҳои нормалӣ функцияҳои хаттии ададҳои тасодуфии l_k намешаванд. Муҳимияти ин ҳолат аз чунин мулоҳиза бармеояд: эҳтимолноктарин қиматҳои решаҳои муодилаҳои нормалӣ аён аст, ки функцияҳои бузургиҳои тасодуфии l_k мебошанд, бинобар ин онҳо инчунин тасодуфианд. Барои муайян кардани лапишҳои имконбудаи қиматҳои эҳтимолноки номаълум бояд ақаллан дисперсияҳои номаълум доништа шавад. Қайд мекунем: вақте мегӯем оид ба дисперсияҳои номаълумҳо. Он гоҳ на танҳо он ҷамъи интиҳоби ададҳои l_k дар назар дошта мешавад, ки дар серияи омӯхташавандаи муодилаҳои шартӣ ҳосил шудааст. Дар қатори серияи ададҳои ҳосилшудаи l_k , серияи ҳама гуна имконпазири l_k – и ҳангоми дигар комбинатсияи натиҷа, ки хатогии тасодуфиро сабабшаванда аст, ҳосил шуда метавонад. Ба ҳар як серия эҳтимолиятҳои қиматҳои $\bar{a}, \bar{b}, \bar{c}, \dots$ мувофиқат мекунад. Ҷамъи имконпазири $\bar{a}, \bar{b}, \bar{c}, \dots$ соҳаи қиматҳои имконпазири $\bar{a}, \bar{b}, \bar{c}, \dots$ ташкил медиҳад. Фарз кардан мумкин, ки $E(\bar{a}) = a, E(\bar{b}) = b, E(\bar{c}) = c, \dots$ ва дисперсияи бузургиҳои тасодуфии $\bar{a}, \bar{b}, \bar{c}, \dots$ муайян мекунад, ки мафҳумро оид ба мустақкамии $\bar{a}, \bar{b}, \bar{c}, \dots$ медиҳанд. Онҳо аз серияи ченкуниҳои додашуда ҳисоб карда шудаанд.

Зарурияти муайян кардани дисперсияҳои $\bar{a}, \bar{b}, \bar{c}, \dots$ маҷбур месозад то оид ба хаттӣ будани муодилаҳои шартӣ андеша ронем. Дар ин ҳолат, нафақат ҳалли муодилаҳои нормалӣ содда карда мешавад, балки масъалаи оддӣ оид ба муайян кардани дисперсияҳои номаълумҳо мегардад. Дар ҳақиқат, муодилаҳои шартии хаттӣ, муодилаҳои нормалии хаттиро медиҳад. Решаҳои онҳо функцияҳои хаттии ададҳои l_k , яъне функцияҳои хаттии хатогии тасодуфӣ мешаванд. Агар ҳисоб карда шавад, ки ин хатогӣ байни ҳам новобастаанд, он гоҳ масъалаи оддиро оид ба муайянкунии дисперсияи функцияи хаттии бузургиҳои новобаста ҳисоб кардан мумкин аст. Маҳз барои ҳамин, аппарати тарзи квадратҳои хурдтарин фақат барои муодилаҳои шартии хаттӣ пеш рафт.

Дар мавриди дода шудани муодилаҳои шартии ғайрихаттӣ (масалан, ҳангоми сохтани формулаи эмпирикӣ, ғайрихаттӣ нисбат ба параметрҳо) бояд онҳо ба намуди хаттӣ табдил дода шаванд (ин амалро линеризатсияи муодилаҳо меноманд). Ду методи чунин ба намуди хаттӣ оварданро нишон додан мумкин аст.

Якум, методи бағоят содда иборат дар чунин ивазкунӣ мебошад, ки баъди ҳисоби мувофиқ, муодилаҳои шартӣ хаттӣ нисбати номаълуми нав бошанд.

Мисоли 1. Агар муодилаҳои шартӣ намуди

$$\alpha_k \sin(a + b) + \beta_k \sin(a - b) + \gamma_k e^{-2c} = l_k, k = 1, 2, \dots, n$$

дошта бошанд, ки ин ҷо $\alpha_k, \beta_k, \gamma_k, l_k$ – ададҳои додашуда, a, b, c – номаълумҳо, он гоҳ бо гузориши

$$\sin(a + b) = x, \sin(a - b) = y, e^{-2c} = z$$

муодилаи хаттиро ҳосил мекунем

$$\alpha_k x + \beta_k y + \gamma_k z - l_k = 0.$$

Баъди ҳалли система, аз ҳама қиматҳои эҳтимолиятҳо номаълумҳои $\bar{x}, \bar{y}, \bar{z}$ –ро ҳосил мекунем. Ин қиматҳои тасодуфӣ моҳиятан функцияҳои хаттии бузургҳои тасодуфии l_k буда, дар асоси постулат оид ба қонуни нормалӣ барои хатогҳои тасодуфӣ тасдиқ кардан мумкин, ки $\bar{x}, \bar{y}, \bar{z}$ инчунин нормалӣ тақсим шудаанд. Аз формулаҳои a, b, c ва x, y, z –ро алоқаманд кунанда ҳосил мекунем

$$\begin{aligned}\bar{a} &= \frac{1}{2}(\arcsin \bar{x} + \arcsin \bar{y}), \\ \bar{b} &= \frac{1}{2j}(\arcsin \bar{x} - \arcsin \bar{y}), \\ \bar{c} &= -\frac{1}{2} \ln \bar{z}.\end{aligned}$$

Қонунҳои тақсимои $\bar{x}, \bar{y}, \bar{z}$ –ро маълум ҳисобида (нормалӣ ҳисобида), қонунҳои тақсимои $\bar{a}, \bar{b}, \bar{c}$ –ро ёфтан мумкин аст ва бинобар ин дисперсияҳои онҳоро ёфтан мумкин, ки пурра масъаларо дар мазмуни эҳтимолиятӣ масъала ҳал карда мешавад.

Ин метод на ҳамеша истифода мегардад.

Методи умумӣ барои ҳамаи муодилаҳои шартӣ лоиқ ба фарзкунии тақия мекунад, ки номувофиқи муодилаҳои шартӣ, ки коэффитсиентҳои муодилаҳои шартӣ аниқ буда, хатогҳои тасодуфии ададҳои l_k хурд (бо модул) аст. Бо дигар суҳан, ноҳамҷоягии системаи муодилаҳои шартӣ “сушт” мебошад.

Акнун бо тарзи дилхоҳ пешакӣ қиматҳои тақрибии номаълумҳоро меёбем ва онҳоро бо a_0, b_0, c_0 ишора мекунем. Ду тарзи маъмулии интиҳоби наздикшавии авваларо нишон додан мумкин аст. Тарзи якум иборат аз он ки аз ситемаи додашуда чанд-то муодилаҳои шартӣ интиҳоб карда мешаванд, агар чанд-то номаълум бошад ва интиҳоб шуда тақрибан мунтазам аз рӯйи система пароканда бошанд. Ҳалли муодилаҳои интиҳобшуда ададҳои a_0, b_0, c_0 –ро медиҳад. Методи дуюм ба он масъалаҳои татбиқ мешавад, ки чандин карат бо зиёдшавии маводи мушоҳидавӣ ҳал карда мешаванд. Дар амалияи астрономия - ин масалан масъалаи муайян кардани доимии фундаменталӣ (параллакси Офтоб, пресессияи доимӣ ва ғайра). Кори пеш будаи чунин тип қиматҳои номаълумҳоро медиҳад, ки онро чун аввала дар кори нав қабул кардан мумкин аст.

Акнун фарз мекунем, ки

$$a = a_0 + x_1, b = b_0 + y_1, c = c_0 + z_1, \dots$$

ва ин ифодаҳо ба муодилаҳои шартӣ мегузorem, f_k –ро ба қатори дараҷагӣ аз рӯйи дараҷаҳои x_1, y_1, z_1, \dots паҳн мекунем ва бо дараҷаҳои якум маҳдуд мегардем. Он гоҳ, муодилаҳои шартӣ хаттии намуди зеринро ҳосил мекунем:

$$f_k(a_0, b_0, c_0, \dots) - l_k + \left(\frac{\partial f_k}{\partial a}\right)_0 x_1 + \left(\frac{\partial f_k}{\partial b}\right)_0 y_1 + \left(\frac{\partial f_k}{\partial c}\right)_0 z_1 = 0,$$

дар ин ҷо нул дар ҳосилаҳои хусусӣ нишон медиҳад, ки баъди дифференсиронӣ аз рӯйи a, b, c, \dots бояд a_0, b_0, c_0, \dots гузошта шавад. Ҳалли системаи муодилаҳои шартӣ хаттӣ бо тарзе, ки дар поён нишон дода мешавад, қиматҳои эҳтимолиятии $\bar{x}_1, \bar{y}_1, \bar{z}_1$ ва хатогҳои квадратии $\sigma_{\bar{x}_1}, \sigma_{\bar{y}_1}, \sigma_{\bar{z}_1}$, -ро медиҳад. Баъди ин наздикшавии дуюм

$$a_1 = a_0 + \bar{x}_1, b_1 = b_0 + \bar{y}_1, c_1 = c_0 + \bar{z}_1, \dots$$

бо нишон додани хатогҳои квадратиро месозем, чунки a_0, b_0, c_0, \dots – ададҳои муайян (ғайритасодуфӣ). Бо ин наздикшавӣ чун аввала рафтор мекунем, яъне системаи хаттии намуди зеринро месозем:

$$f_k(a_1, b_1, c_1, \dots) - l_k + \left(\frac{\partial f_k}{\partial a}\right)_1 x_2 + \left(\frac{\partial f_k}{\partial b}\right)_1 y_2 + \left(\frac{\partial f_k}{\partial c}\right)_1 z_2 = 0,$$

ки дар ин ҷо 1 дар ҳосилаҳои хусусӣ истодааст, онро ифода мекунад, ки баъди дифференсиронӣ a_1, b_1, c_1, \dots гузошта мешавад. Ҳалли он $\bar{x}_2, \bar{y}_2, \bar{z}_2, \dots$ ва хатогии миёнаи квадратии $\sigma_{\bar{x}_2}, \sigma_{\bar{y}_2}, \sigma_{\bar{z}_2}, \dots$ -ро медиҳад.

Он гоҳ,

$$a_2 = a_1 + \bar{x}_2, b_2 = b_1 + \bar{y}_2, c_2 = c_1 + \bar{z}_2, \dots$$

ё

$$a_2 = a_0 + \bar{x}_1 + \bar{x}_2, b_2 = b_0 + \bar{y}_1 + \bar{y}_2, c_2 = c_0 + \bar{z}_1 + \bar{z}_2, \dots$$

Миёнаи квадратии хатогӣ дар ин маврид аз рӯй теорема оид ба дисперсияи сумма муайян карда мешаванд:

$$\begin{aligned}\sigma_{a_2} &= \sqrt{\sigma_{\bar{x}_1}^2 + \sigma_{\bar{x}_2}^2}, \\ \sigma_{b_2} &= \sqrt{\sigma_{\bar{y}_1}^2 + \sigma_{\bar{y}_2}^2}, \\ \sigma_{c_2} &= \sqrt{\sigma_{\bar{z}_1}^2 + \sigma_{\bar{z}_2}^2}.\end{aligned}$$

Масъалаи наздикшавиро барои ин раванди пайдарпай наздикшавӣ бояд барои ҳар як системаи додашуда гузошта шавад. Азбаски татқиқи наздикшавӣ кифоя мураккаб аст, он гоҳ одатан бо маълум кардани наздикшавии амалӣ маҳдуд мешаванд. Ҳамаи ҳисобкуниҳо бо ададҳои маҳдуди аломатҳо баъди вергул гузаронида мешавад (ё бо ададҳои рақамҳои маънидор). Агар пайдарпай ду маротиба бо саҳеҳии қабулшуда адади якхела ҳосил шавад, он гоҳ ҳисоб мекунад, ки раванди пайдарпай наздикшавӣ ба итмом расид ва қиматҳои ҳосилшудаи a, b, c охири ҳисоб карда мешавад.

Мисоли 2. Чадвали қиматҳои тақрибан даврии функсия дода шудааст:

	0,00	0,52	1,04	1,56	2,08	2,60	3,12	3,64	4,16	4,68	5,20	5,72	6,24	
ω	2,02	1,86	1,49	1,02	0,51	0,14	-,03	0,15	0,53	0,97	1,46	1,90	1,98	$\Sigma =$

Талаб карда мешавад, ки параметрҳои a, b, c, P муайян карда шавад, ки ба қонуни гармоникӣ

$$\omega = a \sin\left(\frac{2\pi t}{P} + b\right) + c$$

наздик аст. Ҳисоб карда мешавад, ки дар қиматҳои ω хатогӣҳои тасодуфӣ ҷой дорад ва ченкуниҳо дар нуқтаҳои баробар гузаронида шудааст.

Ба қонуни қабулшуда қиматҳои чадвалии t_k ва ω_k –ро гузошта, системаи 13 муодилаҳои шартӣ ғайрихаттиро ҳосил мекунем:

$$a \sin\left(\frac{2\pi t_k}{P} + b\right) + c = \omega_k, k = 0, 1, 2, \dots, 13.$$

Аз рӯйи чадвал ва дар асоси он сохташудаи график чунин наздикшавии аввалаи қиматҳоро барои номаълумҳо қабул кардан мумкин аст:

$P_0 = 6,3$ барои он асосе, ки хангоми $t = 6,24$ ҳоло қиматҳои аввала (2,02) ҳосил нашудааст;

$c_0 = 1,08, a_0 = 0,9$, чунки қимати максималӣ наздик ба 2 ва дар байни қиматҳо наздик ба нул мавҷуд аст, бинобар ин барои a ва c тартибашон якхела (барои қимати c_0 миёнаи арифметикӣ аз ҳамаи ω гирифта шудааст);

$b_0 = 1,5$ –ро бо муқоисаи дағали график бо синусоида ва лағжиши муайян ҳосил кардан мумкин аст.

Ишораҳоро дохил мекунем:

$$a = a_0 + x_1, b = b_0 + y_1, c = c_0 + z_1, P = P_0 + u_1.$$

Амали линеаризатсияро гузаронида, системаи муодилаҳои шартӣ хатти намуди зеринро ҳосил мекунем:

$$\sin \tau_k x_1 + a_0 \cos \tau_k y_1 - a_0 \cos \tau_k \frac{2\pi \tau_k}{P_0^2} u_1 + z_1 + (a_0 \sin \tau_k + c_0 - \omega_k) = 0,$$

$$k = 0, 1, 2, \dots, 12.$$

Дар ин ҷо,

$$\tau_k = \frac{2\pi t_k}{P_0} + b_0.$$

Ин системаро дар чунин намуд менависем:

$$a_k x_1 + b_k y_1 + c_k z_1 + d_k u_1 + l_k = 0 \quad (k = 1, 2, \dots, 12),$$

дар ин ҷо

$$\begin{aligned} a_k &= \sin \tau_k, \quad b_k = a_0 \cos \tau_k, \\ c_k &= 1, \quad d_k = -a_0 \cos \tau_k \frac{2\pi t_k}{P_0^2}, \\ t_k &= a_0 \sin \tau_k + c_0 - \omega_k. \end{aligned}$$

Дар параграфи оянда тарзи ҳалли чунин системаи муодилаҳои шартиро, ки ба принципи Лежандр асос карда шудааст, дида баромада шуда, қиматҳои x_1, y_1, z_1, u_1 дар мисоли дида баромадашаванда муайян карда мешавад. Ин ҷо фақат натиҷаҳои якум наздикшавӣ оварда мешавад:

$$\bar{x}_1 = +0,0973; \quad \bar{y}_1 = +0,0875; \quad \bar{z}_1 = -0,0749; \quad \bar{u}_1 = -0,0354.$$

Қиматҳои аввалии номаълумҳо ва натиҷаи наздикшавии якумро дар ду сутуни ҷадвали зерин менависем:

$a_0 = 0,9$	$a_1 = 0,9973$	$(a) = 1$
$b_0 = 1,5$	$b_1 = 1,5875$	$(b) = \frac{\pi}{2} = 1,5708$
$c_0 = 1,08$	$c_1 = 1,0051$	$(c) = 1$
$P_0 = 6,3$	$P_1 = 6,2646$	$(P) = 6,2832 =$
		2π

Қайд мекунем, ки барои сохтани ин мисол чунин усули сунъӣ татбиқ карда шуд: дар қиматҳои $(a), (b), (c), (P)$ -и дар сутуни сеюм овардашуда, қиматҳои аниқи ω , хангоми қиматҳои t бо қадами $\frac{\pi}{6}$ ҳисоб карда шуда буданд.

Ин қиматҳо бо тарзи тасодуфӣ ба як, ду, се, садяк бо аломатҳои плюс ва минус қиматҳои t дар радианҳо бо саҳеҳии то ними садяк ҳисса гирифта шуданд. Қиматҳои функсияи ҷадвалии $\omega = \omega(t)$ ҳосил шуд, то функсияи тақрибӣ сохта шавад. Натиҷаи ҳисобкунӣ нишон медиҳад, ки аллақай наздикшавии якум қиматҳои параметрҳоро медиҳад, ки ба аввалааш наздик аст.

АДАБИЁТ

1. Амонуллоев А., Шерматов Н. Омори математикӣ / А. Амонуллоев, Н. Шерматов. – Душанбе: Сино, 2014.
2. Шерматов Н., Азизов Р.Э., Саъдуллоев Р.И. Маҷмуи мисол ва масъалаҳо аз назарияи эҳтимолият ва статистикаи математикӣ / Н. Шерматов, Р.Э. Азизов, Р.И. Саъдуллоев. – Душанбе: Сино, 2011.
3. Дрейпер Н. Смит Г. Прикладной регрессионный анализ, книга 1 / Н. Дрейпер, Г. Смит. – М.: Финансы и статистика, 1996.
4. Закс Л. Статистическое оценивание / Л. Закс. – М.: Статистика, 1976.
5. Калинина В.Н., Панкин В. Ф. Математическая статистика / В.Н. Калинина, В.Ф. Панкин. – М.: Высшая школа, 1998.
6. Налимов В.В. Применение математической статистики при анализе вещества / В.В. Налимов. – М.: Физматгиз, 1960.
7. Пустильник Е. И. Статистические методы анализа и обработки наблюдений / Е.И. Пустильник. – М.: Физматгиз, 1968.
8. Хальд А. Математическая статистика с техническими приложениями / А. Хальд. – М.: ИЛ, 1956.

ОВАРДАНИ МУОДИЛАҲОИ ШАРТИИ ҒАЙРИХАТӢ БА НАМУДИ ХАТӢ

Дар мавриди овардани муодилаҳои шартии ғайрихаттӣ (масалан, хангоми сохтани формулаи эмпирикӣ, ғайрихаттӣ нисбат ба параметрҳо) ба намуди хаттӣ, ки ин амалро линеаризатсияи муодилаҳо меноманд, маълумот дода шудааст. Ду методи чунин ба намуди хаттӣ овардан нишон дода шудааст. Инчунин, методи умумӣ барои ҳамаи муодилаҳои шартӣ оварда шудааст. Дар мисоли 2 амали линеаризатсияи муодилаҳо гузаронида шудааст. Барои сохтани ин мисол чунин усули сунъӣ татбиқ карда шудааст: дар қиматҳои $(a), (b), (c), (P)$ -и дар сутуни сеюми ҷадвали охири овардашуда, қиматҳои аниқи ω , хангоми қиматҳои t бо қадами $\frac{\pi}{6}$ ҳисоб карда шудаанд. Инчунин, параметрҳои a, b, c, P -и муодилаи ғайрихаттӣ муайян карда шудааст.

КАЛИДВОЖҲО: хаттӣ, ғайрихаттӣ, параметр, метод, линеаризатсия.

ПРИВОД НЕЛИНЕЙНЫХ УСЛОВНЫХ УРАВНЕНИЙ К ЛИНЕЙНОМУ ВИДУ

В случае приведения условных нелинейных уравнений (например, при создании эмпирической формулы, нелинейной по параметрам) к линейному типу это действие называется линеаризацией уравнений. Показаны два способа такого преобразования. Также представлен общий метод для всех условных уравнений. В примере 2 проведена линеаризация уравнений. Для создания этого примера был применен следующий искусственный метод: в значениях (a) , (b) , (c) , (P) -приведенных в третьем столбце последней таблицы, точные значения ω , когда значения t вычисляются с шагом $\frac{\pi}{6}$. Также определяются параметры a, b, c, P нелинейного уравнения.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: линейный, нелинейный, параметр, метод, линеаризация.

DRIVE OF NONLINEAR CONDITIONAL EQUATIONS TO LINEAR FORM

In the case of reduction of conditional non-linear properties (for example, when an empirical formula that is non-linear in parameters arises) to linear functions, this action causes a linear implementation of the attachment. Two ways of such transformation are shown. A general method for all conditional equations is also presented. Example 2 linearizes the equation. The following artificial trick was used to create this example: in the values (a) , (b) , (c) , (P) given in the third column of the last table, the exact values of ω when the values of t are calculated in steps of $\frac{\pi}{6}$. The parameters a, b, c, P of the nonlinear equation are also determined.

KEYWORDS: linear, non-linear, parameter, method, linearization.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Фахриддинов Зайниддин* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти факултети механикаю математика. Суроға: 734025, Чумхурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. Телефон: (+992) 938-18-27-67.

Сведения об авторе: *Фахриддинов Зайниддин* – Таджикский национальный университет, магистр механико-математического факультета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17. Телефон: (+992) 938-18-27-67.

Information about author: *Fakhriddinov Zainiddin* - Tajik National University, master's student of the Faculty of Mechanics and Mathematics. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki avenue 17. Phone: (+992) 938-18-27-67.

ТАТБИҚИ S_{11}^- - ТАБДИЛОТИ ИНТЕГРАЛӢ ДАР ҲАЛЛИ МУОДИЛАҲОИ ОПЕРАТОРИ-ДИФФЕРЕНСИАЛӢ

Зарифзода С.Қ., Каримов Ю.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Муҳиммияти мавзӯ. Ҳангоми омӯзиши муодилаҳои дифференсиалии таназулёбанда, яке аз методҳои муосир методи табдилоти интегралӣ мебошад. Асосҳои ҳисоби операторӣ барои операторҳои дифференсиалии намуди $D_0 = \frac{d}{dx}$ ва $D_1 = x \frac{d}{dx}$ аллақай сохта шудааст ва аксар муодилаҳои бо ин операторҳои дифференсиалӣ алоқаманд тадқиқ карда шудааст. Вале ин масъала барои оператори дифференсиалии намуди $D_x^{11} = x(1-x) \frac{d}{dx}$, ки дорои ду нуқтаи махсус мебошад, то замони муосир кушода бокӣ мондааст. Муодилаҳои дифференсиалие, ки бо ёрии оператори D_x^{11} сохта шудаанд, бо методҳои классикӣ дар қорҳои [1]-[12] тадқиқ карда шудааст. Дар ин мақола мо аз методҳои операторӣ истифода бурда, муодилаҳои операторӣ-дифференсиалиеро, ки бо ёрии ин оператор сохта шудаанд, тадқиқ менамоем.

Таърифи 1. S_{11}^- – табдилоти интегралӣ чун функсияи тағйирёбандаи ҳақиқии $f(x)$ гуфта, функсияи тағйирёбандаи комплекси $F(p)$ – ро меноманд, ки аз рӯи формулаи

$$F(p) = \int_0^{\frac{1}{2}} \left(\frac{x}{1-x}\right)^p f(x) \frac{dx}{x(1-x)} \quad (1)$$

муайян карда мешавад.

Таърифи 2. S_{11}^+ – табдилоти интегралӣ рости функсияи тағйирёбандаи ҳақиқии $f(x)$ гуфта, функсияи тағйирёбандаи комплекси $F(p)$ – ро меноманд, ки аз рӯи формулаи

$$F(p) = \int_{\frac{1}{2}}^1 \left(\frac{x}{1-x}\right)^p f(x) \frac{dx}{x(1-x)}. \quad (2)$$

муайян карда мешавад.

Дар ин маврид, агар суҳан дар бораи S_{11}^- – табилооти интегралӣ чаппаи функсияи $f(x)$ равад, пас ба назар гирифта мешавад, ки ин функсия шартӣ зеринро қаноат менамояд

$$|f(x)| \leq \begin{cases} c_1 \left(\frac{x}{1-x}\right)^{-\alpha}, & \text{агар } x \in \left(0, \frac{1}{2}\right), \\ 0, & \text{агар } x \notin \left(0, \frac{1}{2}\right), \end{cases} \quad (3)$$

ва агар суҳан дар бораи S_{11}^+ – табилооти интегралӣ ростии функсияи $f(x)$ равад, пас ин функсия шартӣ зеринро қаноат менамояд

$$|f(x)| \leq \begin{cases} 0, & \text{агар } x \notin \left(\frac{1}{2}, 1\right), \\ c_2 \left(\frac{x}{1-x}\right)^{-\beta}, & \text{агар } x \in \left(\frac{1}{2}, 1\right). \end{cases} \quad (4)$$

Теоремаи муҳими зерин ҷой дорад.

Теоремаи 1. (Теоремаи дифференциронидани асл). Агар $f(x) := S_{11}^-(p)$ ва $D_x^{11}f(x)$ – асл бошад, пас

$$D_x^{11}f(x) := -pS_{11}^-(p) + f\left(\frac{1}{2}\right)$$

мешавад.

Ҳосияти 1. Агар $f(x) := S_{11}(p)$ ва $D_x^{11}f(x)$, $(D_x^{11})^2f(x)$, ..., $(D_x^{11})^nf(x)$ функсия-асл бошанд, пас

$$(D_x^{11})^nf(x) := (-p)^n S_{11}^-(p) + (-p)^{n-1} f(x)|_{x=\frac{1}{2}} + (-p)^{n-2} D_x^{11}f(x)|_{x=\frac{1}{2}} + \dots + (-p)(D_x^{11})^{n-2}f(x)|_{x=\frac{1}{2}} + (D_x^{11})^{n-1}f(x)|_{x=\frac{1}{2}}.$$

Агар $f(x)|_{x=\frac{1}{2}} = D_x^{11}f(x)|_{x=\frac{1}{2}} = \dots = (D_x^{11})^{n-1}f(x)|_{x=\frac{1}{2}} = 0$, пас формулаҳои овардашуда намуди соддатари зеринро мегиранд

$$\begin{aligned} f(x) &:= S_{11}^-(p), \\ D_x^{11}f(x) &:= (-p) S_{11}^-(p), \\ &\text{-----} \\ (D_x^{11})^nf(x) &:= (-p)^n S_{11}^-(p). \end{aligned}$$

Интегронидани муодилаҳои оператори-дифференциалӣ бо коэффисиентҳои доимӣ бо ёрии S_{11}^- – табилооти интегралӣ. Бигузур талаб карда шавад, ки ҳалли муодилаи операторӣ-дифференциалӣ тартиби n -уми зерин ёфта шавад

$$P_M^n(D_x^{11})y \equiv (D_x^{11})^ny + M_1(D_x^{11})^{n-1}y + \dots + M_n y = f(x), \quad (5)$$

ки дар ин ҷо $0 < x \leq \frac{1}{2}$, M_i ($i = \overline{1, n}$) – коэффисиентҳои муодила буда, ададҳои доимӣ мебошанд, $f(x)$ – функсияи додашудаи синфи $C_{11}^-\left(0, \frac{1}{2}\right)$, яъне функсия-асл (дори S_{11}^- – инъикос аст) бошад.

Бигузур муодилаи (5) бо шартҳои аввалаи зерин дода шуда бошанд

$$y(x) \Big|_{x=\frac{1}{2}} = 0, D_x^{11}y(x) \Big|_{x=\frac{1}{2}} = 0, \dots, (D_x^{11})^{n-1}y(x) \Big|_{x=\frac{1}{2}} = 0. \quad (6)$$

Дар асоси теоремаи 1. барои S_{11}^- – табилооти интегралӣ оператори $R_M^n(D_x^{11})y(x)$ бо назардошти шартҳои (6) ҳосил мекунем:

$$S_{11}^-\{P_M^n(D_x^{11})y(x)\} = P_M^n(-p)S_{11}^-(p).$$

Акнун, бигузур ҳарду тарафи муодилаи (5) дори S_{11}^- табилооти интегралӣ бошад, он гоҳ ба ду тарафи ин муодила S_{11}^- – табилооти интегралиро татбиқ намуда, ҳосил мекунем:

$$S_{11}^{-1}\{P_M^n(D_x^{11})y(x)\} = S_{11}^{-1}\{f(x)\},$$

$$P_M^n(-p)S_{11}^{-1}(p) = F(p).$$

Аз ин ҷо

$$S_{11}^{-1}(p) = \frac{1}{P_M^n(-p)} F(p). \quad (7)$$

Функсияи

$$\Pi(-p) = \frac{1}{P_M^n(-p)} = \frac{1}{(-p)^n + M_1(-p)^{n-1} + \dots + M_{n-1}(-p) + M_n}$$

- ро ки ба он S_{11}^{-1} - инъикоси тарафи чапи муодилаи (5) – ро зарб намудан лозим аст, дар адабиётҳо «функсияи интиқолии» муодилаи (5) ном бурда мешавад. Қайд намудан лозим аст, ки мафҳуми функсияи интиқоли дар назарияи идоракуниҳои автоматикунонидашуда васеъ истифода бурда мешавад.

Мафҳуми функсияи интиқолиро истифода бурда, бо осонӣ ҳалли муодилаи (5) – ро ёфтан мумкин аст. Барои ин ҳалли муодилаи (5) – ро бо ёрии функсияи интиқоли дар намуди зерин навиштан мумкин аст

$$S_{11}^{-1}(p) = \Pi(-p)F(p).$$

Агар функсия-асли $\pi(x) = \pi^*\left(\frac{x}{1-x}\right)$ – ро барқарор намудан мумкин бошад, ки дар ин ҷо

$$\pi^*\left(\frac{x}{1-x}\right) := \Pi(-p)$$

аст, пас бо истифода аз теорема дар бораи тобхурии мураккаб функсия-аслҳо, ҳалли $y(x)$ – и муодилаи (5) – ро бо ёрии формулаи зерин ёфтан мумкин аст

$$y(x) = (\pi^* * f^*)\left(\frac{x}{1-x}\right) = \int_x^{\frac{1}{2}} \pi^*\left(\frac{x}{1-x} \cdot \frac{1-t}{t}\right) f^*\left(\frac{t}{1-t}\right) \frac{dt}{t(1-t)}. \quad (8)$$

Интегралҳои тарафи ростии (8) – ро интегралҳои намуди Дюамеля меноманд.

Аз ин ҷо мебарояд, ки агар функсия-аслро барои функсияи интиқолии $\Pi(-p)$ барқарор намудан мумкин бошад, пас бо ёрии формулаи (8) бо осонӣ ҳалли ягонаи масъалаи (5) – (6) – ро ёфтан мумкин аст.

Ҳамин тавр, масъалаи ёфтани ҳалли масъалаи (5) – (6) ба ёфтани ҳалли масъалаи барқарорсозии функсия-асл барои функсияи интиқолии $\Pi(-p)$ оварда шуд. Аммо ин функсия-асл вобаста аз решаҳои муодилаи характеристикӣ

$$P_M^n(-p) \equiv (-p)^n + M_1(-p)^{n-1} + \dots + M_{n-1}(-p) + M_n = 0, \quad (9)$$

намудҳои гуногунро дорад. Яке аз ин ҳолатҳоро дар алоҳидагӣ дида мебароем.

I. Бигузур решаҳои муодилаи характеристикӣ (9) ҳақиқӣ ва гуногун буда, онҳо бо p_1, p_2, \dots, p_n ишорат карда шуда бошанд. Он гоҳ функсияи интиқолиро чунин навиштан мумкин аст

$$\Pi(-p) = \frac{1}{P_M^n(-p)} = \frac{1}{(-p - p_1)(-p - p_2) \dots (-p - p_n)} = \frac{(-1)^n}{(p + p_1)(p + p_2) \dots (p + p_n)}.$$

Бо истифода аз теоремаи маълум аз алгебра чунин навишта метавонем

$$\Pi(-p) = \frac{(-1)^n}{(p + p_1)(p + p_2) \dots (p + p_n)} = (-1)^n \left[\frac{N_1^1}{p + p_1} + \frac{N_2^1}{p + p_2} + \dots + \frac{N_n^1}{p + p_n} \right],$$

ки дар ин ҷо айни ҳол N_i^1 ($i = \overline{1, n}$) – коэффисиентҳои номуайян мебошанд.

Акнун аслро барои тарафи ростии баробарии охири барқарор месозем:

$$\begin{aligned} \Pi(-p) &= (-1)^n \left[\frac{N_1^1}{p + p_1} + \frac{N_2^1}{p + p_2} + \dots + \frac{N_n^1}{p + p_n} \right] =: \\ &=: (-1)^n \left[N_1^1 \left(\frac{x}{1-x} \right)^{p_1} + N_2^1 \left(\frac{x}{1-x} \right)^{p_2} + \dots + N_n^1 \left(\frac{x}{1-x} \right)^{p_n} \right] = \pi^*\left(\frac{x}{1-x}\right). \end{aligned}$$

Аз ин ҷо дида мешавад, ки дар ҳолати ҳақиқӣ ва гуногун будани решаҳои муодилаи характеристикӣ функсия-асл барои функсияи интиқоли то аниқии коэффисиентҳои

номаълум ва аломати назди p_i ($i = \overline{1, n}$) – ҳо ба ҳалли умумии муодилаи якҷинса, ки бо методи классикӣ ба даст оварда мешавад, шабоҳат дорад.

Баъдан, ҳалли $y(x)$ – и муодилаи ғайриякҷинсаи (5) – ро ки шартҳои (6) – ро қаноат менамоянд, дар чунин намуд меёбем:

$$y(x) = (-1)^n \int_x^{\frac{1}{2}} \left[N_1^1 \left(\frac{x}{1-x} \frac{1-t}{t} \right)^{p_1} + N_2^1 \left(\frac{x}{1-x} \frac{1-t}{t} \right)^{p_2} + \dots + N_n^1 \left(\frac{x}{1-x} \frac{1-t}{t} \right)^{p_n} \right] f^* \left(\frac{t}{1-t} \right) \frac{dt}{t(1-t)}, \quad (10)$$

ки дар ин ҷо коэффисиентҳои номуайяни N_i^1 ($i = \overline{1, n}$) бо ёрии коэффисиентҳои муодилаи (5) аз системаи алгебравии зерин ёфта мешавад

$$\begin{cases} N_1^1 + N_2^1 + \dots + N_n^1 = 0, \\ p_1 N_1^1 + p_2 N_2^1 + \dots + p_n N_n^1 = 0, \\ p_1^{n-2} N_1^1 + p_2^{n-2} N_2^1 + \dots + p_n^{n-2} N_n^1 = 0, \\ p_1^{n-1} N_1^1 + p_2^{n-1} N_2^1 + \dots + p_n^{n-1} N_n^1 = 1. \end{cases} \quad (11)$$

Ҳамин тавр, дар бораи ҳалшавандагии масъалаи (5) – (6) теоремаи зеринро ҳосил намудем:

Теоремаи 2. *Бигузур дар муодилаи (5) коэффисиентҳои M_i^1 ($i = \overline{1, n}$) чунон бошанд, ки решаҳои муодилаи характеристикӣ (9) ҳақиқӣ ва гуногун бошад. Ғайр аз ин, бигузур функцияи $f(x) \in C_{11}^{-1} \left(0, \frac{1}{2} \right)$ бошад. Он гоҳ масъалаи (5) – (6) дар синфи $C_{11}^{(n),-} \left(0, \frac{1}{2} \right)$ яққимата ҳалшаванда аст ва ҳалли ягонаи он бо ёрии формулаи (10) дода мешавад, ки дар ин ҷо коэффисиентҳои N_i^1 ($i = \overline{1, n}$) ба таври ягона аз системаи муодилаҳои алгебравии (11) ёфта мешавад.*

АДАБИЁТ

1. Михайлов Л.Г. Об одном способе исследования систем обыкновенных дифференциальных уравнений с сингулярными точками [Текст] // ДАН России. – 1994. – Т. 336, №1. – С. 21-23.
2. Раджабов Н. Интегральные представления и граничные задачи для некоторых дифференциальных уравнений с сингулярной линией или сингулярными поверхностями [Текст] / Н. Раджабов. – Душанбе. – 1985. – 157 с.
3. Усманов З.Д. К задаче сопряжения обобщенных аналитических функций с неподвижной особой точкой [Текст] / З.Д. Усманов // ДАН Тадж. ССР. – 1972. – Т. XV, №6. – С. 13-17.
4. Раджабова Л.Н. Некоторые случаи для одного класса линейных уравнений третьего порядка с сингулярной точкой [Текст] / Л.Н. Раджабова // ДАН Республики Таджикистан. – Душанбе. – 1999. – Т. 17, №4. – С. 41 – 49.
- Репин О.А. Краевые задачи со смещением для уравнений гиперболического и смешанного типов [Текст] / О.А. Репин. – Самара. – 1992.
5. Раджабов Н. К теории обыкновенных дифференциальных уравнений со сверхсингулярной точкой [Текст] / Н. Раджабов, В.В. Шевчук // ДАН Тадж. ССР. – 1989. – Т. 32, №8. – С. 506-510.
6. Rajabov N. Higher ordinary differential equation with super-singular points [Текст] / N. Rajabov // Abstract ISAAC Congress. University of Delaware. – New York, USA. – 1997.
7. Раджабов Н. Интегральные уравнения типа Вольтера с фиксированными граничными и внутренними сингулярными ядрами и их приложения [Текст] / Н. Раджабов. – Душанбе. – 2007. – 222 с.
8. Раджабов Н. Интегральные представления многообразия решений для одного класса обобщённого интегрального уравнения Вольтера с двумя граничными сингулярными точками [Текст] / Н. Раджабов, С. Саидов // Доклады АН РТ. – 2015. – Т. 58, №4. – с.267-272.
9. Раджабова Л.Н. Исследование одного класса двумерного интегрального уравнения с фиксированными сингулярными ядрами, связанное с гиперболическими уравнением [Текст] / Н. Раджабов, Л.Н. Раджабова // ДАН России. – 2003. – Т. 391, №1. – С. 20 – 22.
10. Зарипов С.К. Об одном классе модельного интегро-дифференциального уравнения с одной сингулярной точкой в ядре [Текст] / С.К. Зарипов // Вестник Таджикского национального университета. – 2015. – №1/4 (168). – С. 54-57.
11. Зарипов С.К. Исследование устойчивости решения одного класса линейного дифференциального уравнения второго порядка с сингулярным коэффициентом [Текст] / С.К. Зарипов // Вестник Таджикского национального университета. – 2015. – №1/4 (168). – С. 28-36.

12. Zarifzoda S.K. Mellin Transform and Integro-Differential Equations with Logarithmic Singularity in the Kernel [Текст] / Т. К. Yuldashev, S.K. Zarifzoda // Lobachevski Journal of Mathematics. – 2020. – Vol. 41, No. 9. – pp. 1910–1917.

ТАТБИҚИ S_{11}^- - ТАБДИЛОТИ ИНТЕГРАЛӢ ДАР ҲАЛЛИ МУОДИЛАҲОИ ОПЕРАТОРИ-ДИФФЕРЕНЦИАЛӢ

Дар ин мақола бо истифода аз мафҳуми S_{11}^- -табдилоти интегралӣ як синфи муодилаҳои операторӣ-дифференциалии тартиби n -ум тадқиқ карда шудааст. Вобаста аз решаҳои муодилаи характеристикӣ, ҳалли ягонаи масъалаи тадқиқшаванда ёфта шудааст.

КАЛИДВОЖАҲО: Табдилоти интегралӣ, оператори дифференциалии махсус, муодилаи операторӣ-дифференциалӣ.

ПРИМЕНЕНИЯ S_{11}^- - ИНТЕГРАЛЬНОГО ПРЕОБРАЗОВАНИЯ К РЕШЕНИЮ ОПЕРАТОРНО-ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ УРАВНЕНИЙ

В этой статье при помощи понятия S_{11}^- - интегрального преобразования исследуется одного класса операторно-дифференциальных уравнений n -го порядка. В зависимости от корней характеристического уравнения единственное решение поставленной задачи находится в явном виде.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Интегральное преобразование, особый дифференциальный оператор, операторно-дифференциальное уравнение.

APPLICATIONS OF THE S_{11}^- - INTEGRAL TRANSFORMATION FOR THE SOLUTION OF OPERATOR-DIFFERENTIAL EQUATIONS

In this article, with the help of the concept of S_{11}^- - integral transformation, one class of operator-differential equations of the n -th order is studied. In depending of the roots of the characteristic equation, the unique solution of the problem is found in explicit form.

KEYWORDS: Integral transformation, special differential operator, operator-differential equation.

Маълумот дар бораи муаллифон: *Зарифзода Сарвар Қахрамон* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои физика ва математика, дотсент, мудири кафедраи математикаи ҳисоббарорӣ ва механикаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992) 985- 61- 91- 83. E- mail: sarvar8383@list.ru

Каримов Юсуф – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуҷуми ихтисоси математикаи амалӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: 107777737.

Сведения об авторах: *Зарифзода Сарвар Қахрамон* – Таджикский национальный университет, кандидат физико – математических наук, доцент, заведующий кафедрой вычислительной математики и механики. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992) 985- 61- 91- 83. E- mail: sarvar8383@list.ru

Каримов Юсуф – Таджикский национальный университет, магистр второго курса по специальности прикладной математики. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: 107777737.

Information about the authors: *Zarifzoda Sarvar Kahramon* - Tajik National University, Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Computational Mathematics and Mechanics. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki prospect, 17. Phone: (+992) 985-61-91-83. E-mail: sarvar8383@list.ru

Karimov Yusuf - Tajik National University, second-year master`s student in Applied Mathematics. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: 107777737.

УДК 519.8

АМСИЛАСОЗИИ КОМПЮТЕРИИ РАВАНДИ ХАВФИ СУҒУРТАКУНӢ

Одинаев А.Х., Муминов С.М.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Суғурта як механизми ҳифзи иқтисодии моликият ва ҳаёти инсон аз талафот ё хисороти бар асари ҳодисаҳои номатлуб, аз қабилӣ сӯхтор, садама, фавт, маъҷубӣ ва ғайра ба амал омада, бо пардохти музди мутаносиб бо хавфи даркшуда мебошад.

Аз нав суғуртакунии суғурта аз ҷониби як суғуртакунанда (аз нав суғуртакунанда) аз рӯйи шартҳои таваккали иҷрои уҳдадориҳои худ ё қисман уҳдадориҳои худ дар назди

суғуртакунанда бо дигар суғуртакунанда (аз нав суғуртакунанда) тибқи шартҳои суғурта мебошад [1,3,5].

Ҳифзи суғуртаи субъектҳои хоҷагидорӣ ва аҳоли дар айни замон аҳаммияти калон дорад, зеро зарур аст, ки муттасилии истеҳсолоти ҷамъиятӣ, вобаста аз намудҳои гуногуни ҳодисаҳои ғайриҷашмдошт, кафолатҳои муайян барои ҳифзи иҷтимоии аҳоли ва ғ. таъмин карда шавад. Суғурта ҳамеша бо хавфи муайяни талафи маблағҳои суғурта алоқаманд аст. Аз ин рӯ, баррасӣ ва омӯзиши амсилаҳои суғуртаи кӯтоҳмуддат ва суғуртаи хавфҳо вазифаи таъғирнопазир аст.

Ҳадафи мақолаи мазкур аз сохтани амсилаи компютерӣ дар асоси амсилаи математикии раванди суғуртакунии хавфҳо иборат аст. Барои расидан ба ин ҳадаф бояд вазифаҳои зерин иҷро карда шаванд:

- андозаи мукофот дар амсилаи хавфҳои инфиродӣ;
- андозаи портфели суғурта дар амсилаи хавфҳои инфиродӣ;
- даромади ширкати суғурта ҳангоми суғуртаи хавфҳо;
- маҳдудияти нигоҳдории худ ҳангоми суғуртаи хавфҳо.

Барномае, ки дар доираи ин мақола таҳия шудааст, метавонад аз ҷониби ширкатҳои суғурта дар амал истифода бурда шавад, то ки арзиши санади суғурта ва андозаи портфелро муайян кунад, даромадро таҳлил кунад ва ҳадди ниҳии нигоҳдории онро муайян кунад [2,4,7].

Дар математикаи актуарӣ, амсилаҳои суғуртаи ҳаёт ба тариқи шартӣ ба ду гурӯҳи калон тақсим карда мешаванд: вобаста аз он, ки даромад аз сармоягузори ҷамъоваришуда ба назар гирифта мешавад ё не. Агар не, пас онҳо дар бораи суғуртаи кӯтоҳмуддат суҳбат мекунад. Вагарна пас суҳан дар бораи суғуртаи дарозмуддат меравад. Суғуртаи кӯтоҳмуддатро одатан 1-сол меҳисобанд. Суғуртаи дарозмуддат бошад аз 1-сол аст.

Гузориши масъала: Муайян кардани ҳаҷми портфели суғуртаро бо истифодаи мисоли амсилаи зерини хавфи инфиродӣ дида мебароем.

Ширкати суғурта шартномаҳои суғуртаи ҳаётро барои як сол пешниҳод мекунад. Маълумот дар бораи сохтори фароғирӣ дар ҷадвали 1 оварда шудааст.

Ҷадвали 1 - Сохтори фароғирии суғурта

Маблағи суғурта	Сабаби фавт	Эҳтимол ияг
a	табиӣ	p
b	фалокат	q

Мукофоти нисбии муҳофизатӣ $\theta\%$ мебошад.

Муайян кардани шумораи шартномаҳои зарурӣ барои таъмини эҳтимолияти муфлисшавии тартиби $R\%$.

Бигзор N шумораи умумии шартномаҳои фурӯхташуда бошад, X_i - пардохтҳо аз рӯи шартномаи i , $S = X_1 + \dots + X_n$ - умумии пардохтҳо барои тамоми портфел, θ – мукофоти нисбии муҳофизатӣ. Пас мукофоти як шартнома ба

$$p = \left(1 + \frac{\theta}{100}\right) \cdot MX_i$$

баробар аст.

Бо шarti $P(S < N \cdot p) = 1 - \frac{R}{100}$. Аз тарафи дигар

$$P(S < N \cdot p) = P\left(\frac{S - MS}{\sqrt{DS}} < \frac{N \cdot p - MS}{\sqrt{DS}}\right) = \Phi\left(\frac{N \cdot p - MS}{\sqrt{DS}}\right).$$

Пас,

$$\frac{N \cdot p - MS}{\sqrt{DS}} = x_{(100-R)\%}, \quad \frac{N \cdot \left(1 + \frac{\theta}{100}\right) \cdot MX_i - N \cdot MX_i}{\sqrt{N \cdot DX_i}} = x_{(100-R)\%},$$

$$\frac{N \cdot \frac{\theta}{100} \cdot MX_i}{\sqrt{N \cdot DX_i}} = x_{(100-R)\%}.$$

Аз ин рӯ, барои миқдори зарурии шартномаҳо ба даст меорем:

$$N \approx \frac{x_{(100-R)\%}^2 \cdot DX_i}{\left(\frac{\theta}{100}\right)^2 \cdot (MX_i)^2}.$$

Дар назар дошта шудааст, ки $N = 3000$ нафар дар ширкат бо эҳтимолияти фавт $q=0.03$ дар тули як сол суғурта карда мешаванд. Ширкат дар сурати фавти шахси суғурташуда дар давоми як сол маблағи $b=250000$ -ро пардохт мекунад ва агар ин шахс то охири сол зиндагӣ кунад, чизе пардохт намекунад [6,9,11].

Муайян карда мешавад:

нишондоди мукофоти умумӣ,

нишондоди мукофоти умумии ҳолис,

нишондоди умумии мукофоти муҳофизатӣ,

кифоя аст, ки эҳтимолияти муфлис шудани ширкати суғурта бо тартиби $R\%$ таъмин карда шавад.

Мо арзиши маблағи суғуртаро ҳамчун воҳиди ченак барои маблағҳои пулӣ қабул мекунем.

Дар ин ҳолат, пардохтҳо аз рӯйи шартномаи i -и X_i ду қиматро мегиранд: мутаносибан 0 ва 1 бо эҳтимолияти q ва $1-q$. Бинобар ин

$$MX_i = (1-q) \cdot 0 + q \cdot 1 = q = 0.03,$$

$$MX_i^2 = (1-q) \cdot 0^2 + q \cdot 1^2 = q = 0.03,$$

$$DX_i = MX_i^2 - (MX_i)^2 = q - q^2 = 0.03 - 0.03^2 = 0.0291.$$

Барои арзиши миёна ва фарқияти пардохтҳои умумии $S = X_1 + X_2 + \dots + X_N$, шартҳои зерин иҷро карда мешаванд:

$$MS = N \cdot MX_i = 3000 \cdot 0.03 = 90,$$

$$DS = N \cdot DX_i = 3000 \cdot 0.0291 = 87.3$$

Эҳтимолияти муфлис нашудани ширкат дар шакли зерин пешниҳод карда мешавад:

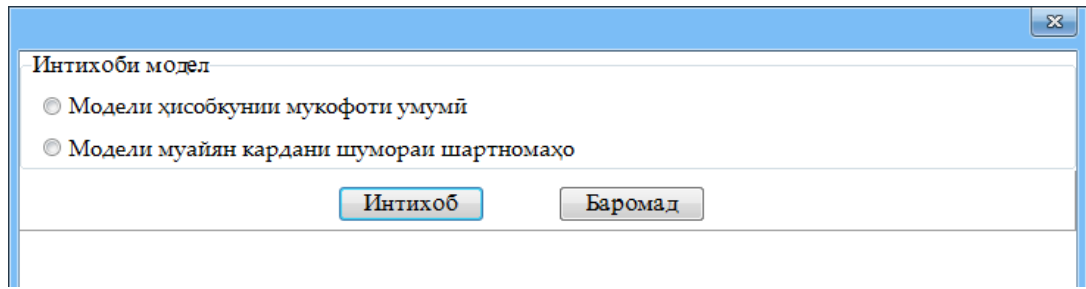
$$P(S < u) = P\left(\frac{S - MS}{\sqrt{DS}} < \frac{u - MS}{\sqrt{DS}}\right) = \Phi\left(\frac{u - MS}{\sqrt{DS}}\right) = \Phi\left(\frac{u - 90}{\sqrt{87.3}}\right)$$

Шарт талаб мекунад, ки эҳтимолияти муфлисшавӣ на бештар аз 5% бошад. Барои ин, арзиши $\frac{u - 90}{\sqrt{87.3}}$ бояд ба $x_{95\%} = 1.645$ баробар бошад, яъне $u = 1.645 \cdot \sqrt{87.3} + 90 = 105.37$

(маблағи суғурта) ё бо рақамҳои мутлақ $U = u \cdot b = 105.37 \cdot 250000 = 2634249254$ мукофоти умумии талабшуда мебошад.

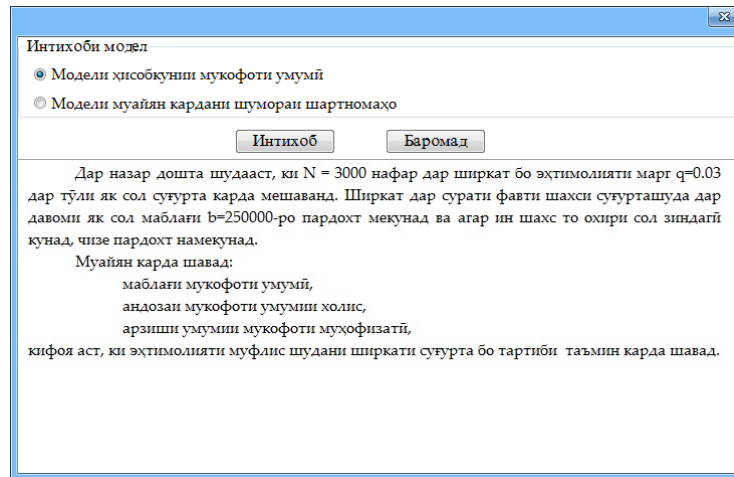
Мукофоти умумии ҳолис $MS \cdot b = 22500000$ аст ва мукофоти умумии муҳофизатӣ $x_{95\%} \cdot \sqrt{DS} \cdot b = 384249254$ - баробар аст.

Усули таҳқиқот: Барои таҳлили амсилаи математикии дар муҳити нармафзори Delphi, як барномае таҳия карда шуд, ки вазифаҳои зеринро дар доираи амсилаи инфиродии ҳалли масъала муайян мекунад: муайян кардани маблағи мукофот ва муайян кардани андозаи портфели суғурта дар амсилаи инфиродии хавф [15,16,19].

Расми 1 - Интихоби модел.

Татбиқи масъалаи муайян кардани мукофотпулиро баррасӣ мекунем. Ҳангоми интихоби амсилаи ҳисобкунии мукофоти умумӣ, дар равзана шартӣ масъала нишон дода мешавад, ки дар расми 2 нишон дода шудааст.

Расми 2 - Амсилаи ҳисобкунии мукофоти умумӣ.

Ин моделро бо маълумоти ибтидоии зерин баррасӣ мекунед:

- миқдори шартномаҳо $N = 3000$;
- эҳтимолияти фавт дар давоми як сол $q = 0,03$;
- маблағи пардохт $b = 250000$;
- эҳтимолияти муфлисшавӣ $R\% = 5$.

Муайян карда мешавад:

- мукофоти умумӣ;
- мукофоти умумии ҳолис;
- мукофоти умумии муҳофизатӣ.

Вуруди маълумоти ибтидоӣ ва натиҷаҳои бо истифодаи модел бадастомада дар расми 3 нишон дода шудааст.

Додашудаҳои аввала

Микдори шартномаҳо, N	3000
Эҳтимолияти фавт, q	0,03
Маблағи пардохт, b	250000
Эҳтимолияти муфлисшавӣ, $R\%$	5

Мукофоти умумӣ	26342492,54
Мукофоти умумии ҳолис	22500000
Мукофоти умумии муҳофизатӣ	3842492,54

Расми 3 - Маълумоти ибтидоӣ ва натиҷаҳои бадастомада.

Акнун татбиқи масъалаи муайян кардани шумораи шартномаҳоро баррасӣ мекунем. Ҳангоми интиҳоб кардани амсилаи муайян кардани шумораи шартномаҳо, дар равзана шартӣ масъала бо параметрҳо нишон дода мешавад, ки дар расми 4 нишон дода шудааст [15,16,19].

Интиҳоби модел

Модели ҳисобкунии мукофоти умумӣ
 Модели муайян кардани шумораи шартномаҳо

Ширкат ба мӯҳлати 1 сол, N шартномаҳои шабеҳи суғуртаро мебандад. Сохтори пӯшидани суғурта дар чадвал нишон дода шудааст.

Чадвали сохтори пӯшидани суғурта

	Эҳтимолият	Маблағи суғурта
Марг бо сабабҳои табиӣ	p	a
Марг бо сабаби фалокат	q	b

Ширкат ҳаққи суғуртаро дар асоси эҳтимолияти муфлисшави $R\%$ муқаррар мекунад.

Ширкати суғурта ният дорад, ки шартномаи аз нав суғуртакуниро барои талафоти аз ҳад зиёд бо маҳдудияти нигоҳдорӣ r ($a \leq r \leq b$) бандад.

Ширкати аз нав суғуртакунанда мукофоти нисбии суғуртавиرو ба $\theta^*\%$ муқаррар мекунад.

Арзиши маҳдудияти нигоҳдории r – ро муайян мекунем, ки эҳтимолияти ҷалби маблағҳои иловагиро барои пардохти портфели баррасишаванда кам мекунад (эҳтимолияти муфлисшавӣ).

Расми 4 - Амсилаи муайян кардани шумораи шартномаҳо.

Ин моделро бо маълумоти ибтидоии зерин дида мебароем.

Ширкат ба муҳлати 1 сол, N шартномаҳои шабеҳи суғуртаро мебандад. Сохтори пӯшидани суғурта дар чадвали 2 нишон дода шудааст.

Чадвали 2 - Сохтори пӯшидани суғурта

	Эҳтимол ият	Маблағи суғурта
Фавт бо сабабҳои табиӣ	p	a
Фавт бо сабаби фалокат	q	b

Ширкат ҳаққи суғуртаро дар асоси эҳтимолияти муфлисшави $R\%$ муқаррар мекунад.

Ширкати суғурта ният дорад, ки шартномаи аз нав суғуртакуниро барои талафоти аз хад зиёд бо маҳдудияти нигоҳдорӣ r ($a \leq r \leq b$) бандад.

Ширкати аз нав суғуртакунанда мукофоти нисбии суғуртавиرو ба θ^* % муқаррар мекунад.

Арзиши маҳдудияти нигоҳдории r — ро муайян мекунем, ки эҳтимолияти ҷалби маблағҳои иловагиро барои пардохти портфели баррасишаванда кам мекунад (эҳтимолияти муфлисшавӣ).

Вуруди маълумоти ибтидоӣ ва натиҷаҳои бо истифодаи модел бадастомада дар расми 5 нишон дода шудааст.

Додашудаҳои аввала

Сабабҳои фавт	Эҳтимолият	Маблағи суғурта
Фавт бо сабабҳои табиӣ	0,1	500000
Фавт бо сабаби фалокат	0,01	1000000

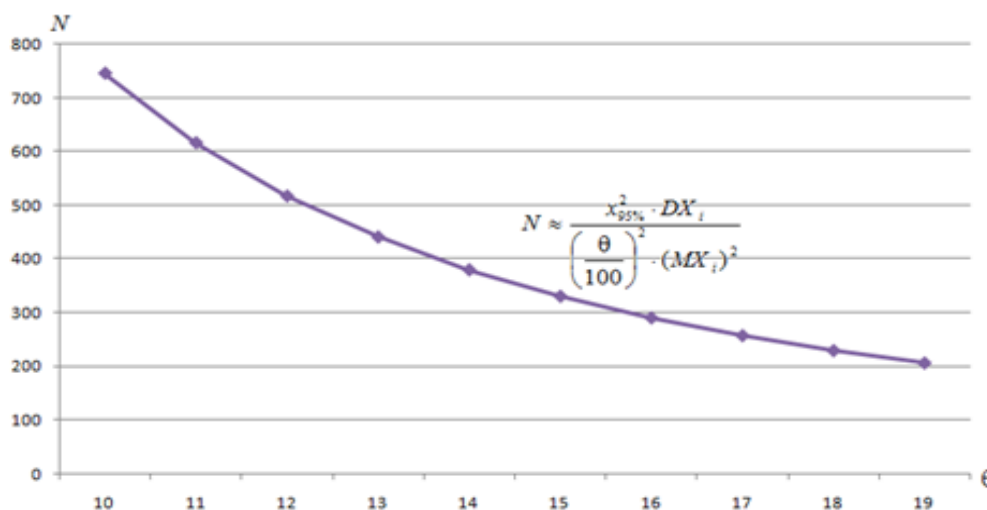
Мукофоти нисбии муҳофизатӣ, θ %

Эҳтимолияти муфлисшавӣ, R%

Шумораи шартномаҳо, N

Расми 5 - Маълумоти ибтидоӣ ва натиҷаҳои бадастомада.

Бо сохтори бетағйири фарогирии суғурта ва эҳтимолияти муфлисшавӣ, мо арзиши мукофоти муҳофизатиро тағйир медиҳем. Мо графикаи вобастагии шумораи шартномаҳо аз мукофоти муҳофизатиро тасвир мекунем (Расми 6) [15,16,19].

Расми 6 - Графикаи вобастагии андозаи портфел аз нишондоди арзиши муҳофизатӣ.

Ин график нишон медиҳад, ки ҳатто дар сурати каме афзоиш ёфтани мукофотпулии муҳофизатӣ θ^* %, коҳиши назаррас дар шумораи зарурии шартномаҳои N ба назар мерасад.

Барои таҳлили хавфҳо нақшае мавҷуд аст, ки ҳар як ширкати суғуртакунанда онро истифода мебаранд он чунин шакл дорад.

Расми 7. Нақшаи таҳлили хавфҳо

Барои таҳлил ширкати суғуртакунанда ҳама далелҳоро баррасӣ менамояд. Агар далелҳои пешниҳодшуда дар шартнома дарҷ гардида бошанд, онҳо ба наздикони суғурташуда маблағи муайянро медиҳанд, дар ҳолати баръакс чизе аз ҳисоби ширкат дода намешавад.

Хулоса

Дар мақолаи мазкур, дар доираи амсилаи инфиродии хавф, амсиласозии компютери риванди суғуртаи хавфҳо таҳлил карда шудааст.

Амсиласозии математикии таҳлилшуда:

- андозаи мукофот дар амсилаи хавфҳои инфиродӣ;
- андозаи портфели суғурта дар амсилаи хавфҳои инфиродӣ;
- даромади ширкати суғурта ҳангоми суғуртаи хавфҳо;
- маҳдудияти нигоҳдории худ ҳангоми суғуртаи хавфҳо.

Дар асоси амсилаи математикии бадастомада, дар муҳити забони барномасозии Delphi амсилаи компютерӣ таҳия карда шуданд, ки барои ёфтани арзиши ширкати суғурта ва андозаи портфел, таҳлили даромади як ширкати суғурта ва муайян кардани меъёри оптималии нигоҳдории худ ҳангоми суғуртаи хавфҳо имкон медиҳанд.

Барномаи таҳияшуда, ки дар доираи он амсилаи компютери риванди суғурта ва аз нав суғуртакунии хавфҳо татбиқ карда шудааст, метавонад дар амалия аз ҷониби ширкатҳои суғурта истифода шавад.

АДАБИЁТ

1. Фалин Г.И. Актуарная математика в задачах / Г.И. Фалин, А.И. Фалин. - М.: ФИЗМАТЛИТ, 2003. - 192 с.
2. Медведев Г.А. Математические модели финансовых рисков. Риски страхования / Г.А. Медведев. - Мн.: БГУ, 2001. - 278 с.
3. Buhlmann H. Mathematical Methods in Risk Theory / H. Buhlmann. - Berlin: Springer-Verlag, 1996. - 324 с.
4. Ротарь В.И. Введение в математическую теорию страхования / В.Е. Бенинг, В.И. Ротарь //Обозрение прикладной и промышленной математики, 1994. - №5. - С. 698-779.
5. Gerber H. An Introduction to Mathematical Risk Theory / H. Gerber. Homewood: Irwin Inc., 1979. - 285 p.
6. Daykin C. Practical Risk Theory for Actuaries / C. Daykin, T. Pentikainen, M. Pesonen. - London: Chapman & Hall, 1994. - 574 p.

7. Эмбрехтс П. Некоторые аспекты страховой математики // П. Эмбрехтс, К. Клюппельберг // Теория вероятностей и её применения. 1993. - Т. 38, вып. 2. С. 374-416.
8. Лукашов А.В. Риск-менеджмент и количественное измерение финансовых рисков в нефинансовых корпорациях. - Теория и практика финансового и управленческого учета, www.gaap.ru.
9. Малюгин В., Пытляк Е. Оценка устойчивости банков на основе эконометрических моделей. - Беларусь, Банковский вестник, 2007.
10. Марьин С. Управление кредитными рисками - основа надежности банка // Экономика и жизнь. - 1996. - № 23.
11. Мейер Ж.А. Коэффициент Кука: основные аспекты // Деньги и кредит. - 1993. - № 7.
12. Балдин К.В. Управление рисками: учеб, пособие / Балдин К.В. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2017. - 511 с.
13. Васильев В.А. Математические модели оценки и управления финансовыми рисками хозяйствующими рисками, хозяйствующими субъектами // Финансовый анализ и аудит, 2006. С. 212-213.
14. Октаева Е. В. Математические амсилай и методы оценки рисков // Молодой ученый. 2016. № 15 (119). С. 310-313.
15. Одинаев, А. Х. Амсилай концептуалӣ, математикӣ ва таъсири омилҳои беруна ба системаи экологии мамнуъгоҳи "Ромит" / А. Х. Одинаев, Д. М. Давлатов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Баҳши илмҳои табиӣ. – 2021. – № 3. – Р. 39-52. – EDN NYIAWC.
16. Одинаев, А. Х. Усули компютери омӯзиши амсилаҳои физикӣ / А. Х. Одинаев // Паёми Пажӯҳишгоҳи рушди маориф. – 2021. – № 4(36). – Р. 203-208. – EDN LGJLAA.
17. Одинаев, А. О качественной устойчивости некоторых структур экосистем заповедника "Ромит" / А. Одинаев, М. К. Юнуси // Вестник Таджикского национального университета. Серия естественных наук. – 2013. – № 1-2(106). – С. 53-60. – EDN VXKUKZ.
18. Юнуси, М. Модель охраны редких видов с учетом возрастного и пространственного распределения и межвидовых факторов / М. Юнуси, А. Одинаев // Вестник Таджикского национального университета. Серия естественных наук. – 2014. – № 1-1(126). – С. 41-47. – EDN VBXDAV.
19. Одинаев, А. Х. Анализ качественной устойчивости экологической системы заповедника "Рамит" под воздействием внешних факторов / А. Х. Одинаев, С. А. Одиназода // Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Серия естественных наук. – 2022. – № 2-2(99). – С. 16-21. – EDN OTLWXW.

АМСИЛАСОЗИИ КОМПЮТЕРИИ РАВАНДИ ХАВФИ СУГУРТАКУНӢ

Мақолаи мазкур ба амсиласозии компютери раванди хавфи сугуртакунӣ ва таҳлили он баҳшида шудааст. Дар инҷо барои баҳодиҳии микдории хавфҳои молиявӣ ва идоракунии онҳо амсилай математикӣ оварда шудааст, ки имкон медиҳад вазъи молиявии субъекти хоҷагидор бо назардошти хавфҳои молиявии он таҳлил карда шавад. Омӯзиши ҳосиятҳои динамикии ҷараёнҳои молиявӣ аз амсиласозии компютерӣ бармеоянд. Дар асоси амсилай компютерӣ баҳодиҳии параметрҳои амсилай математикӣ ба натиҷаҳои идоракунии хавфҳои молиявӣ омӯхта мешавад.

КАЛИДВОЖАҲО. амсила, амсиласозӣ, компютерӣ, математикӣ, хавфҳо, идоракунии, таҳлилҳо.

КОМПЬЮТЕРНОЕ АМСИЛАИ РОВАННИЕ ПРОЦЕССА СТРАХОВАНИЯ РИСКОВ

Данная статья посвящена компьютерному моделированию процесса страхового риска и его анализу. Приведена математическая модель количественной оценки финансовых рисков и управления ими, позволяющая анализировать финансовое положение хозяйствующего субъекта с учетом его финансовых рисков. Изучение динамических свойств финансовых потоков, полученных с помощью компьютерного амсилай рования. На основе компьютерной амсилай исследуется оценка параметров математической амсилай по результатам управления финансовыми рисками.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА. Модель, амсилай рование, компьютерное, математическое, риск, управление, анализ.

COMPUTER MODELING OF THE RISK INSURANCE PROCESS.

This article is devoted to computer modeling of the insurance risk process and its analysis. A mathematical model for the quantitative assessment of financial risks and their management is presented, which makes it possible to analyze the financial position of an economic entity, taking into account its financial risks. The study of the dynamic properties of financial flows obtained with the help of computer simulation. On the basis of a computer model, the evaluation of the parameters of the mathematical model based on the results of financial risk management is investigated.

KEYWORDS: Model, modeling, computer, mathematical, risk, management, analysis.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Одинаев Алимурод Ҳомидович* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои техникӣ. **Суроға:** 734055, Чумхурии Тоҷикистон, Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. Телефон: **(+992)918-52-72-63, (+992)900-91-17-03.** E-mail: **oalimurod@mail.ru.**

Муминово Сомон Маҳмадуллоев – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти курси дуюм. **Суроға:** 734055, Чумхурии Тоҷикистон, Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. Телефон: **(+992) 88- 555- 10- 60.** E-mail: **muminov-somon@mail.ru**

Сведения об авторах: *Одинаев Алимурод Хомидович* – Таджикский национальный университет, кандидат технических наук. Адрес: 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17. Телефон: (+992)918–52–72–63, (+992)900–91–17–03. E-mail: oalimurod@mail.ru.

Муминова Сомон Махмадуллоевич – Таджикский национальный университет, магистр второго курса. Адрес: 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17. Телефон: (+992) 88– 555– 10– 60. E-mail: muminov-somon@mail.ru

Information about the authors: *Odinaev Alimurod Khomidovich* – Tajik National University, Candidate of Technical Sciences. Address: 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki avenue 17. Phone: (+992)918– 52– 72– 63, (+992)900– 91– 17– 03. E-mail: oalimurod@mail.ru.

Muminov Somon Mahmaddulloevich – Tajik National University, second-year master`s student. Address: 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki avenue 17. Phone: (+992) 88– 555– 10– 60 . E-mail: muminov-somon@mail.ru

МУНДАРИЧА - СОДЕРЖАНИЕ

ТАЪРИХ – ИСТОРИЯ

<i>Шукурова М.</i> Иҷдосияи тақдирсоз-оғози начоти миллат.....	5
<i>Исмоилов М.Ҳ.</i> Тавсифи шахрҳои Мовароуннаҳр дар асари Маҳмуд ибни Валӣ «Баҳр-ул-асрор фи манокӣб-ал-аҳёр».....	8
<i>Ибодати О.</i> Наврӯз дар «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айни.....	14

ФАЛСАФА, ПСИХОЛОГИЯ ВА ПЕДАГОГИКА – ФИЛОСОФИЯ, ПСИХОЛОГИЯ И ПЕДАГОГИКА

<i>Саидзода Б.Х., Ниёззода З.У.</i> Омилҳои иҷтимоии психологии қафомонии кӯдакон аз раванди таълим.....	18

ФИЛОЛОГИЯ ВА ЖУРНАЛИСТИКА - ФИЛОЛОГИЯ И ЖУРНАЛИСТИКА

<i>Юсупова Ш. Ҳ.</i> Гурӯҳбандии луғавию маъноии эвфемизмҳо дар забони тоҷикӣ....	22
<i>Бегахмадова Ф. А.</i> Маҳсулнокии моделҳои калимасоз дар соҳаи технологияи компютерӣ.....	24
<i>Абдурахмонова О. С.</i> Мавқеи истилоҳоти сиёсӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ..	27
<i>Розиқова Ш.</i> Рушди истилоҳоти дипломатӣ дар забони тоҷикӣ баъд аз Инқилоби октябр.....	30
<i>Расулӣ Ф.</i> Субстантиватсияи сифати феълӣ дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ.....	37
<i>Абдуллоева Г.</i> Таҳлили маъноии истилоҳоти сиёсӣ дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ.....	41
<i>Искандаров М.</i> Корбурди радиф дар ғазалиёти Қосими Анвор.....	45
<i>Комрони А.</i> Корбурди жанр дар барномаҳои шабакаи радиои "Садои Душанбе"..	50
<i>Узоқова М. Ҷ.</i> Ҷумлаҳои амрӣ (imperative sentences).....	56
<i>Мирзоаминов Б.Ш.</i> Таблиғи телевизионӣ.....	59
<i>Эгамова С.А.</i> Луғатҳои таълимии муосир ва хусусиятҳои лексикографии онҳо.....	63
<i>Холова С.</i> Оини нигориш аз нигоҳи муаллифи "Дастури дабири".....	67
<i>Абунасрзода А.М.</i> Сифати чоп яке аз омилҳои асосии ҷалби хонандаи матбуот.....	71
<i>Хужамуратова С.Р.</i> Назарияи муҳаққиқон оид ба истилоҳ ва истилоҳшиносӣ.....	75
<i>Абдурахимова Ш.</i> Лингвистический статус паремических единиц.....	78
<i>Ғаниева М.Н.</i> Таърихи рушди забони англисӣ.....	80
<i>Намозова Р.О.</i> Ҷумлаҳои пайрави микдору дараҷа ва қолабҳои сохтори он дар осори Сотим Улуғзода.....	84

ИҚТИСОД-ЭКОНОМИКА

<i>Забуров З.З.</i> Низоми пардохтӣ ва истифодабарии кортҳои пластикии бонкӣ дар соҳаи тиҷорати электронӣ.....	89
<i>Нарзуллоев Б., Раҷабов П., Гулов Д.</i> Хусусиятҳои назариявии баҳисобгирии системаҳои "Target ва kaizen costing" дар фаъолияти идоракунии корхонаҳо.....	92
<i>Алимов А.</i> Таърихи ташаккулёбии аутсорсинг.....	96
<i>Давлатмуродов Ш.М., Раҳматулаев Р., Собиров Ф.</i> Нақши қарзи давлатӣ ва сарчашмаҳои сармояи қарзӣ дар амалиномаҳои лоиҳаҳои давлатии сармоягузорӣ..	99
<i>Паймонаи Ҷ., Амирзода М.А.</i> Хусусиятҳои ташкилкунӣ рушди методикаи баҳисобгирӣ дар корхонаҳои хурд.....	105
<i>Усмонова А.</i> Баррасии сиёсати молиявии давлат вобаста ба соҳаи маориф дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	108

<i>Файзуллоева Л.</i> Таҳлили равандҳои сармоягузорӣ дар доираи кумаки беруна.....	113
<i>Абдуллоев А.Х., Маҳмадалиев С.Ҷ.</i> Заминаҳои пайдоиш ва пахншавии бухрони молиявии муосир дар ҷаҳон.....	117

ҲУКУҚ – ПРАВО

<i>Ғаниев Х. Ш.</i> Амнияти бонкӣ ҳамчун соҳаи афзалтарини амнияти иқтисодӣ.....	121
<i>Низорбии М.</i> Таърихи пайдоиш ва инкишофи падидаи ҷиноятҳо муқобили ҳокимияти давлатӣ ва манфиатҳои хизмати давлатӣ.....	125
<i>Раҷабова Ф.Ш.</i> Иҷмоъ - сарчашмаи ҳуқуқи исломӣ.....	129
<i>Қодиров Н., Турдизода П.</i> Принципы международного таможенного права: понятие и характеристика.....	132
<i>Тагайназарзода Р.Д.</i> Злоупотребления субъективными гражданскими правами.....	135
<i>Ғаниев Х. Ш.</i> Муқаррароти умумӣ оид ба амнияти иқтисодӣ дар ҶМШС Тоҷикистон.....	140
<i>Саломов И.И., Аминова В.С.</i> Нормативно-правовое регулирование консульской деятельности Республики Таджикистана.....	144
<i>Кӯҷмуродова Н.Х.</i> Назорати прокурорӣ оид ба риояи ҳуқуқи озодиҳои шахсӣ ва сиёсии инсон ва шахрванд.....	147
<i>Бобоев А.</i> Таъини ҷазо - воситаи барқарорсозии адолати иҷтимоӣ.....	150
<i>Қодирзода С.</i> Хусусиятҳои таъини ҷораҳои маҷбурии дорои хусусияти тиббӣ ва намудҳои онҳо.....	153
<i>Ёқубова Д.</i> Тартиби баррасии парвандаҳои граждани аз ҷониби суди марҳилаи назоратӣ.....	157
<i>Абдуллоева Ф.</i> Хедхантинг (ширкати ҳуқуқии хизматрасонии ҳуқуқӣ) ҳамчун сарчашмаи тижорат.....	160
<i>Қодиров.Н.А., Ғафуров Ҷ.А.</i> Принципиҳои ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ.....	164
<i>Абдулқодирзода М.С.</i> Асосҳои аввалиндараҷаи ба вучуд омадани ҳуқуқи моликият.....	166
<i>Маҳмудов М.М.</i> Танзими ҳуқуқи фаъолияти соҳибқорони инфиродӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	173
<i>Миралиева М.Р.</i> Исторические аспекты разработки гражданского кодекса Республики Таджикистан.....	175
<i>Алтиева С.</i> Мафҳум ва моҳияти салоҳдиди судӣ дар таъини ҳукми сафедкунӣ.....	179
<i>Абдуллоев И.Н.</i> Таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқии саркашӣ аз супоридани андозҳо ва (ё) пардохтҳо аз шахсони ҳуқуқи тибқи қонунгузории ҷиноятӣ давлатҳои хориҷӣ.....	185
<i>Асозода В.А.</i> Асосҳои ҳуқуқи ташкил ва фаъолияти судҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	191
<i>Ризоева Ш.С.</i> Мафҳум ва моҳияти ҳабси пешакӣ ҳамчун ҷораи пешгирии муҳофизавии ҷиноятӣ.....	195
<i>Хуршедзода Ш.</i> Споры о защите прав потребителей.....	198

СИЁСАТ - ПОЛИТИКА

<i>Нуров М.</i> Мушаххасоти мафҳуми амният дар адабиёти илмӣ муосир.....	204
<i>Лафизова Ф.Ф.</i> Внешнеполитические интересы Японии в Центральной Азии.....	208
<i>Шакирова Ф.</i> Рейтинговая сила как инструмент политического и экономического влияния.....	210

БИОЛОГИЯ - БИОЛОГИЯ

<i>Бафоева А.</i> Омӯзиши муқоисавии системаи вегетативии донишҷӯёни шакли фосилавии таҳсил.....	213

<i>Холматов Б.Р.</i> Нақши кислотаи салисилат дар устувории растаниҳо бо омилҳои стрессӣ.....	215
<i>Раҳимова Ш.О.</i> Таркиби биологӣ ва химиявии растани мушунг.....	217

МАТЕМАТИКА ВА ИНФОРМАТИКА – МАТЕМАТИКА И ИНФОРМАТИКА

<i>Фахриддинов З.</i> Овардани муодилаҳои шартӣ ғайрихаттӣ ба намуди хаттӣ.....	220
<i>Зарифзода С.Қ., Каримов Ю.</i> Татбиқи S_{11}^- - табдилоти интегралӣ дар ҳалли муодилаҳои оператори-дифференциалӣ.....	224
<i>Одинаев А.Ҳ., Муминов С.М.</i> Амсиласозии компютери раванди хавфи суғуртақунӣ.....	228

МАЪЛУМОТ БАРОИ МУАЛЛИФОН

Талабот нисбат ба мақолаҳои илмие, ки барои чоп ба маҷаллаи илмӣ

«Муҳаққиқи ҷавон» пешниҳод мегарданд

Телефон: (992-37)227-74-41

Мақолаҳои илмие, ки барои чоп ба маҷаллаи «Муҳаққиқи ҷавон» пешниҳод мегарданд, бояд ба талаботи зерин ҷавобгӯ бошанд: а) мақолаи илмӣ бояд бо назардошти талаботи муқаррарнамудаи маҷалла омода гардида бошад; б) мақола бояд натиҷаи таҳқиқоти илмӣ бошад; в) мавзуи мақола бояд ба яке аз самтҳои илмӣ маҷалла мувофиқат намояд.

Мақолаҳое, ки дар матн онҳо маводи дигар муаллифон бе иқтибосоварӣ истифода шудаанд, ба чоп роҳ дода намешаванд.

Талабот нисбат ба таҳияи мақолаҳои илмӣ:

Матн мақола бояд дар формати Microsoft Word омода гардида, бо ҳуруфи Times New Roman барои матн бо забони русӣ англисӣ ва бо ҳуруфи Times New Roman Tj барои матн бо забони тоҷикӣ таҳия гардида, дар матн ҳаҷми ҳарфҳо 14, ҳошияҳо 2,5 см ва фосилаи байни сатрҳо бояд 1,5 мм бошад.

Ҳаҷми мақола бо формати А4 бо назардошти рӯйхати адабиёти истифодашуда ва аннотатсияҳо аз 8 то 10 саҳифаро бояд дар бар гирад.

Сохтори мақола бояд бо тартиби зерин таҳия гардад:

– индекси УДК (индекси мазкурро аз дилхоҳ китобхонаи илмӣ дастрас намудан мумкин аст);

– номи мақола;

– насаб, дар шакли ихтисор ном ва номи падар (намуна: Шарипов Д.М.);

– номи муассисае, ки дар он муаллифи мақола таҳсил мекунад;

– матн асосии мақола;

– ҳангоми иқтибосоварӣ адабиёти истифодашуда ва саҳифаи мушаххаси он бояд дар қавси чаҳоркунча [] нишон дода шавад. Намуна: [4, с.25]. Яъне, адабиёти №4 ва саҳифаи 25;

– нақшаҳо, схемаҳо, диаграммаҳо ва расмҳо бояд рақамгузорӣ карда шаванд. Инчунин онҳо бояд номи шарҳдиҳанда дошта бошанд;

– рӯйхати адабиёти истифодашуда (на камтар аз **3 номгӯ** ва на бештар аз 10 номгӯи адабиёти илмӣ). Рӯйхати адабиёти истифодашуда бояд дар асоси талаботи ГОСТ 7.1-2003 ва ГОСТ 7.0.5-2008 таҳия гардад.

– баъди рӯйхати адабиёти истифодашуда маълумоти зерин бо се забон (тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ) омода карда шавад: номи мақола; насаб, ном ва номи падар; номи муассиса; аннотатсия ва калидвожаҳо (аннотатсия на камтар аз **5 сатр** ва калидвожаҳо **на камтар аз 7 номгӯ**);

– дар охири мақола бо се забон (**тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ**) маълумот дар бораи муаллиф ва ё муаллифон бо тартиби зерин нишон дода шавад: насаб, ном ва номи падар (пурра), номи муассисае, ки дар он муаллиф меҳонад, телефон, E-mail, нишони ҷойи кор в ё таҳсили муаллиф.

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

Требования к научным статьям, поступающим в научный журнал

«Молодой исследователь»

Телефон: (992-37)227-74-41

Все поступающие в редакцию журнала научные статьи должны соответствовать следующим требованиям: а) статья должна быть написана с соблюдением установленных требований журнала; б) статья должна быть результатом научных исследований; в) статья должна соответствовать одному из направлений (разделов) журнала.

Требования к оформлению научных статей:

Статья должна быть подготовлена в формате Microsoft Word, шрифтом Times New Roman, кегль 14, поля 2,5 см со всех сторон, интервал полуторный.

Объем статьи (включая аннотацию и список литературы) должен быть в пределах от 10 до 12 стр. формата А4.

Статья должна иметь следующую структуру:

- индекс УДК (индекс можно получить в любой научной библиотеке);
- название статьи;
- фамилия и инициалы автора (например, Шарипов Д.М.);
- название организации, в которой учится автор статьи;
- основной текст статьи;
- при цитировании конкретного материала ссылки указываются в квадратных скобках []. Образец: [4, с.25]. То есть, литература №4 и страница 25;
- таблицы, схемы, диаграммы и рисунки нужно сгруппировать и пронумеровать. Таблицы, схемы, диаграммы и рисунки должны иметь название;
- список использованной литературы (не менее 3 и не более 10 наименований научной литературы). Список литературы оформляется согласно требованиям ГОСТ 7.1-2003 и ГОСТ 7.0.5-2008;
- после списка использованной литературы оформляется следующая информация на трех языках (на таджикском, русском и английском языках): название статьи, ФИО автора, название организации, аннотация и ключевые слова (аннотация не менее 5 строк, ключевые слова до 7 слов или словосочетаний);
- информация об авторе на таджикском, русском и английском языках (здесь указываются ФИО автора полностью, название организации, в которой учится (авторы), телефон, E-mail, а также почтовый адрес место учебы автора).

INFORMATION FOR THE AUTHORS

Requirements for scientific articles submitted to the scientific journal "Young researcher»

Phone: (992-37)227-74-41

All submitted scientific journal articles must meet the following requirements: a) the article must be written in compliance with the established requirements; b) the article must be the result of scientific research; c) the article must conform to one of directions (sections) of the journal.

Requirements for registration of scientific articles:

The article should be prepared in Microsoft Word format, Times New Roman font, size 14, margins 2.5 cm on all sides, interval 1.5.

The volume of the article (including the abstract and the list of references) should be within the range of 8 to 10 pages of A4 format.

The article should have the following structure:

- UDC index (the index can be obtained in any scientific library);
- article title;
- surname and initials of the author (for example, D. M. Sharipov);
- name of the organization where the author of the article studies;
- main text of the article;
- when quoting specific material, the references are indicated in square brackets [].

Sample: [4, p. 25]. That is, literature #4 and page 25;

- tables, diagrams, diagrams, and drawings should be grouped and numbered. Tables, diagrams, diagrams, and drawings must have a name;

- list of references (no less than 3 and no more than 10 titles of scientific literature).

The list of references is made according to the requirements of GOST 7.1-2003 and GOST 7.0.5-2008;

- after the list of references, the following information is made out in three languages (Tajik, Russian and English): the title of the article, the author's full name, the name of the organization, the abstract and keywords (abstract of at least 5 lines, keywords to 7 words or phrases);

- Information about the author in Tajik, Russian and English (full name of the author, the name of the organization where the author studies, phone number, E-mail, and postal address of the place of study or work of the author are indicated here).

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ «МОЛОДОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ»

2023. №4

Ответственный редактор: **Хакимова С.**

Издательский центр

Таджикского национального университета

734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Тел.: **(+992 37) 227-74-41**